भंवरलाल गुजर

अथकारिकावलीमुक्तावलीदिनकरीसहितारामरुद्रीप्रारभ्यते॰

ओं श्रीगणेशायनमः तातस्यतर्कसरसीरुहकाननेऽभूद्रामेश्वरस्यतरणेस्तरणेःप्रणम्य श्रीरामरुद्रसुकृतीकृतिनांहितायलीलावशात्किम
पिकौतुकमातनोति १ जानेकदाचिदपिनैवशिवस्वरूपात्तातात्पुनःपरमदैवतमन्यदत्र तस्मादिमांकृतिमिहाघतरङ्गिणीत्वात्तस्यायातच्चर
णयोःपरिकल्पयामि २ तरङ्गिणीयंसफलोक्तिवाचोमुदेबुधानांतरसाविरेच भूयात्सदालंनिखिलाखण्डभाखण्डकीर्तिप्रभाजातविभूति
तानाम् ३ सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्यांचिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघातायकृतंतातनमस्काररूपंमङ्गलंशिष्यशिक्षार्थमा
दौनिबध्नातिलक्ष्मीति-गूढार्थंस्तनुतेविस्तारयतीत्यर्थः अन्यत्र विस्तारोनामनानाजनसंबंधः प्रकृतेतु स्वविषयकज्ञानवत्वमेवेति।

लक्ष्मीपादयुगंप्रणम्यपितरंश्रीवालकृष्णाभिधंभारद्वाजकुलाम्बुधौविधुमिवश्रीगौरवास्यांबुजात् ज्ञात्वाशेषमतं
मितेनवचसासिद्धान्तमुक्तावलीगूढार्थंस्तनुतेयथामतिमहादेवःपरेषांकृते १ तत्रतावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं

॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भवोभवतुभव्यायलीलाताण्डवपण्डितः १

चिकीर्षुःविश्वनाथपंचाननोनिर्विघ्नपरिसमाप्तयेकृतस्येश्वरनिर्देशरूपमंगलस्यशिष्याअप्येवंकुर्युरितिशिष्य
शिक्षायैनिबंधंकुर्वन्नीश्वरंप्रार्थयते चूडामणीकृतेतिलीलेति इदंचविशेष्यंनातः समाप्तपुनरात्तत्वदोषः॥ ॥
भावःशिष्याअप्येवंकुर्युरितीति अत्रेतिशब्दस्यउक्ताकारकाभिप्रायोर्थः इतिशब्दस्याव्ययतयातृतीयान्तत्वेनशिष्याअप्येवंकुर्युरित्याका
रकाऽभिप्रायेणेत्यर्थःपर्यवसितः एतेनशिष्याअप्येवंकुर्युरित्याकारकज्ञानेच्छाशब्दानां शिष्यशिक्षानात्मकतयाकुर्युरितिशिष्यशिक्षायैइ
तिग्रन्थासंगतिःस्वकर्तव्यत्वेनज्ञानस्यैवशिक्षाशब्दार्थत्वादितिनिरस्तम् समाप्तपुनरात्तत्वमिति-क्रियान्वयेनशान्ताकांक्षस्यविशेष्यवाचकपद
स्यविशेषणान्तरान्वयार्थंपुनरनुसंधानंसमाप्तपुनरात्तत्वंकाव्यदोषः प्रकृतेहिचूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिःभवोभवतुभव्याय।
लीलाताण्डवपण्डितइत्यत्रभवोभव्यायभवत्वित्येतावतान्वयबोधेनैवभवपदस्यशान्ताकांक्षतयाउत्तरत्रविद्यमानलीलाताण्डवपण्डितइति
विशेषणस्यान्वयार्थंसभवःपुनःकीदृशइत्याकांक्षासंपादनायभवपदेनभवस्मरणस्यावश्यकतयाभवतिसमाप्तपुनरात्तत्वंदोषइतिभावः



न तु जातिभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः अन्यथा नीलोत्पलमित्या-
दिवदुत्पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसंगात् तथाहि समासविधायकसूत्रे यत्प्रथमांतपदनिर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नि-
यमः विशेषणं विशेष्येणेति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमांतपदनिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातनियमः नी-
लोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव तस्माज्जातिप्रवृ-
त्तिनिमित्तकत्वादुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमंगीकरणीयं तथा च शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भ-
वशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः न च भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अवच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानवत्त्वबोधकत्वस्येश्वरज्ञा-
नस्य किंचिदनवच्छिन्नत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसंबंधेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्यस्यैव भवपदार्थ-

वस्तुतस्तु विधोः किमिति चूडामणीकरणं किमर्थं वा वासुकेर्वलयीकरणमित्याकांक्षायां निराकांक्षप्रति-
पत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिविशेषणानुक्तौ विवक्षितान्वयबोधाभावान्नायमत्र दोषः॥ ॥

त्वोपगमात् न चैकव्यक्तिकत्वाद्भवत्वं न जातिरिति वाच्यम् कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात् न च भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्का-
रणत्वमेव भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं न तु जातिविशेष इति वाच्यम् योगाद्रूढिर्बलीयसीत्यभियुक्तोक्त्या शीघ्रोपस्थितिकरूढ्यर्थमादाय शांता-
कांक्षान्वयबोधोत्पत्तौ विलम्बोपस्थितिकयौगार्थमादायान्वयबोधानुपपादने समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्यावश्यकत्वादित्यत आह वस्तुतस्ति-
ति इत्याकांक्षायामिति सत्यामिति शेषः निराकांक्षप्रतिपत्तिर्न भवतीति स्वोत्तरानुत्पन्नाकांक्षाकशाब्दबोधो न भवतीत्यर्थः विवक्षिता-
न्वयबोधेति विशेष्यवाचकपदेन निरुक्तनिराकांक्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानं समा-
प्तपुनरात्तत्वमिति समाप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो निराकांक्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः लीलेत्यादिविशेषणानुक्तावित्य-
नेन तादृशविशेषणोक्तौ तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो भवतीति सूचितम्।

नन्वेवं समाप्तपुनरात्तत्वं क्वापि दोषो न स्यात् शाब्दबोधमात्रे आकांक्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणानामन्वयार्थं सकीदृश इत्यादि यत्किंचिदाकांक्षायाः कल्पनीयतया क्वापि निराकांक्षाप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह उत्थाप्याकांक्षयेति · अनियताकांक्षयेत्यर्थः क्रियाकारकपदानां परस्पराकांक्षानियता पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकांक्षा नियता एवं प्रयोजनाकांक्षापि नियतैव प्रयोजनाभावे वाक्यार्थस्यैवासिद्धिप्रसंगात् भवः कीदृश इत्याद्याकांक्षा तु नियता न यथा च नियताकांक्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव समाप्तपुनरात्तत्वमिति विवक्षितत्वात् सकीदृ

उत्थाप्याकांक्षया विशेषणान्वय एव न तत्प्रसरादिति लीलया तांडवं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः अनेन च नृत्यविशिष्टत्वं यास्यति विषयत्वात् प्रार्थिता अर्थाभवं त्येवेति सूचितम् ननु आभूषणरहितस्य कथं नृत्यं तत्राह चूडामणीकृतेति अचूडामणिः चूडामणिवत्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्यर्थः वलयीकृतेति अवलयं वलयं संपद्यते इति वलयीकृतः वलयीकृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः शिष्यावधानाय प्रतिजानीते निजनिर्मितेति निजेन स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली नाम अति अल्पं

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ॥ २

तं संक्षेपः शब्दसंक्षेपो यासु ताः अतिसंक्षिप्ताः तादृश्यश्च ताश्चिरंतनानां कणादप्रभृतीनां या उक्तयो वचांसि वचःप्रतिपाद्याः युक्तयस्ताभिरहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः ननु लीलावत्यादिप्राचीननिबंधाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबंधेनेत्यत आह अतिसंक्षिप्तेति तथा च लीलावत्यादिप्राचीननिबंधेषु ग्रंथबाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणीयतां निरसितुं चिरंतनेत्युक्तं नन्वित्यवधारणे तथा च कौतुकादेवेत्यर्थः शा इत्याद्युत्थाप्याकांक्षया विशेषणानामन्वयस्थलस्य समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः चूडामणिरिति · च्विस्यादभूत एतेन स्वस्य ग्रंथकरणे क्लेशा तद्भावे इत्यनेन विहितच्विप्रत्ययांतचूडामणिशब्दघटितत्वात् उक्तवाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः शिष्यावधानायेति शिष्याणामवधानं शुश्रूषा तस्यै इत्यर्थः वक्तव्यार्थस्य विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनताग्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न संभवति प्रतिज्ञया तु कारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यर्थज्ञानरूपेष्टसाधनत्वस्य ग्रन्थकृद्वाक्येषु ग्रहत्वेन भवत्येव तच्छ्रवणेच्छेति भावः॥

शब्दसंक्षेपश्चेति संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽर्थसंक्षेपश्च तत्रार्थसंक्षेपेण ग्रंथस्य सकलार्थप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकतानस्यादित्याशंकासंक्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितमितिपद्यस्थानिसंक्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकटयन्नाह नन्वित्यादि सोऽसंक्षेपेति स्वकीयकल्पनामूलकत्वेत्यर्थः अनेनाऽवधारणेन सज्जातिरूपमिति सामान्यमनुगतधर्ममात्रं तच्च क्वचिदुपाधिरूपं क्वचिज्जातिरूपं प्रकृतग्रंथे स्वस्य ग्रंथकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह राजीवेति राजीवेशिष्येयादयाकृपा तया वशंवदस्तदधीन इत्यर्थः २ ननु ग्रंथादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादिवक्तव्यं भवति तस्य चेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयत्वेन ग्रंथस्य स्यादित्याशंका विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूचयन्नतिसंक्षिप्तत्वादेतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशंकां चैतद्ग्रंथस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वे प्रदर्शनेन परिहरन्यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति भगवदुक्तेर्मुक्ता

विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः २ सद्द्रव्यागुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिकासत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्ज्वला ॥ ३ ॥

वलीसमं स्वकीयग्रंथं भगवति चार्पयन् स्वकीर्तनुत्तये ग्रंथस्य स्वस्य च नाम निवध्नाति सद्द्रव्येति द्रव्यैः सहिता युक्ता प्रतिपादकतया गुणैरपि गुम्फिता युक्ता सतामुत्क्षेपणादीनां पंचानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका सत् जातिरूपं सामान्यं विशेषाः नित्यः समवायस्तैर्मिलिता यद्वा संति सामान्यविशेषनित्यमिलिता नियस्यां सा नित्यमिलितं नित्यसंबंधः अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभेदेन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका एषा बुद्धिस्था सिद्धांता एवमुक्तास्तासां आवली पंक्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षस्स्थले विन्यस्ता विशेषतोर्पिता जातिरूपसामान्यस्यैव निरूपणीयत्वेन जातिरूपसामान्यलाभाय सत्सामान्येत्युक्तमिति सुकृतिनां पण्डितानां मनसः मुदं संतोषं चिरं बहुकालं तिभावः ननु सदित्यस्य सत्ताविशिष्टार्थकत्वेन सत्पदस्य जातिरूपार्थकत्वं लक्षणयैव वाच्यं सामान्यपदमपि शास्त्रकृत्परिभाषया जातिरूपसामान्यस्यैव सुप्रसिद्धम् अन्यथा सामान्ये स विशेषकमिति मूलेपि जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्तेः सदित्यनर्थकं

मु॰ दि॰ रा॰ ३

विपदमनर्थकमितीति इदंचोपसर्गाणांवाचकत्वमताभिप्रायेणअन्यथातेषांद्योतकत्वपक्षेकिंचिदर्थवाचकतयाउपसर्गाणांशक्तत्वरूपपद
त्वासंभवेनविपदमित्यसंगतमेवस्यात्अतएवसमाधानेपिविशिष्टवाचकानांपदानांसतिपृथग्विशेषणवाचकपदसमवधानेविशेष्यमात्रपर

नन्वयुक्तीनामत्रासत्वात्कथंविदुषांसंतोषस्तत्राह सद्युक्तिरितिसत्यःयुक्तयोयस्यांसातथामुक्तावलीसादृश्यंग्रंथेद्रव्यादिपदार्थव
त्तयायथाहिमुक्तावलीसद्द्रव्यसाध्यतयाद्रव्यवतीद्रव्यसाध्येतियावत् नानाविधद्रव्यघटितावागुणेनसूत्रेणगुम्फिता निर्मितासुकृति-
नांपुण्यवतांयानिसंतिसमीचीनानिभगवद्भजनादिरूपाणिकर्माणितेषांवोधिकासत्सासान्यंसमीचीनाजातिःविशेषोमहत्वनिर्मल-
त्वादिस्ताभ्यांनित्यमनवरतंसंवद्धाअभावेतेजोभावेंधकारेसतिप्रकर्षेणोज्ज्वलाऽर्थप्रकाशिकेतियावत् यथामुक्तावलीद्रव्यादि
सकलपदार्थवतीतथायंग्रंथोपीति अत्रमुक्तावलीत्वोक्त्यानिर्दोषत्वंसूचितम् अत्रद्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेनद्रव्या

विष्णोर्वक्षसिविश्वनाथकृतिनासिद्धांतमुक्तावलीविन्यस्तामनसोमुदंवितनुतांसद्युक्तिरेषाचिरम् ३ विघ्नविघाता
यकृतंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिवध्नाति नूतनेति नूतनजलधररुचयेगोपवधूटीदुकूलचौरायतस्मैकृष्णायनमःसं
((सारमहीरुहस्यवीजाय।

द्योविषयाउक्ताःपदार्थतत्वावधारणंचप्रयोजनंसूचितंसंबंधश्चप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःपदार्थत
त्वावधारणकामोधिकारीतिग्रंथारंभसमयेकृतस्यमंगलस्यतन्निवंधनस्यचवैयर्थ्यमाशंक्यफलंदर्शयतिविघ्नविघातायेतिप्रारब्धु
मिष्टस्यग्रंथस्येतिशेषःयद्यपिअत्रघातपदस्योत्पत्तिमद्भावपरतयाविपदमनर्थकमितिप्रतिभातितथापिविशिष्टवाचकानांप
दानांसतिपृथक्विशेषणवाचकपदसमवधानेविशेष्यमात्रपरतायाःसकीचकैर्मारुतपूर्णरंध्रैरित्यत्रकीचकावेणवस्तेस्यु
र्येस्वनन्त्यनिलोद्धताइतिकोशात्मारुतपूर्णरंध्रत्वविशिष्टवेणुवोधककीचकपदेदृष्टत्वाद्घातपदमभावमात्रपरंद्रष्टव्यम्॥ ॥
त्वमितिन्यायेनविपदंनिहितघातपदस्यअभावमात्रपरताप्रदर्शनमपिसंगच्छतेअन्यथाविपदस्यकिंचिदर्थवाचकत्वेनविशेषणवाचकत्वासं
भवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयतानस्यादितिध्येयंविशिष्टवाचकपदस्यापिविशेषणवोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततयानेषां।
क्वापिविशिष्टवाचकतानस्यादित्यतःपृथगित्युक्तंविशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः॥

रामः ३

नन्वु विघ्नविघातायकृतंमंगलत्वमितिमूलेनमंगलेविघ्नध्वंसजनकत्वस्यैवसूचितत्वेनतदुपरिनन्वित्यादिमूलेनविघ्नध्वंसंप्रतिमंगलंनकारणमित्याशं
कायथयिपुज्यंतेनतथापिनवासमाप्तिंप्रतिकारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्तद्ग्रंथमभिप्रायांतरेणावतारयतिनन्विति निष्फलत्वादिति·फलविशेषशू
न्यत्वहेतुनेति·यद्यपिज्योतिष्टोमादावपिपुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेनफलविशेषशून्यत्वंननिष्फलत्वव्याप्यंतथापितत्पदेनयावत्फल
विशेषशून्यत्वस्यविवक्षितत्वात्यावद्विशेषाभावस्यचसामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तासंगतिरितिभावः नचैवंनिष्फलत्वसिद्धयेयावत्फलवि
शेषशून्यत्वमेवसाधनीयं मूलेतुमंगलंनविघ्नध्वंसंप्रतिनवासमाप्तिंप्रतिकारणमित्यनेनफलद्वयशून्यत्वमेवसाध्यतेतेनचनयावत्फलवि
शेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरितिकथंप्रकृतोपयोगइतिवाच्यम् पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्यमंगलेसर्वसंमतत्वेनतस्यसाधनानर्हत्वयाप्राचीननवी

ननुनिष्फलत्वान्मंगलाचरणमयुक्तंनचनिष्फलत्वमेवासिद्धंतस्यफलविशेषशून्यत्वेनहेतुनासाधनादित्यभिप्रायेणाशंकतेनन
न्वितिमंगलस्यकारणत्वाभावेव्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुमाह विनापीति निर्विघ्नपरिसमाप्तीति विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्य॰

॥ ६ ॥ ननुमंगलंनविघ्नध्वंसंप्रतिनवासमाप्तिंप्रतिकारणंविनापिमंगलं ॥

र्थः नचतत्रजन्मान्तरीयमंगलकल्पनान्नव्यभिचारइतिवाच्यंभोगादिनापिनास्तिकात्मनिविघ्ननाशसंभवेनजन्मांतरीयमंगल॰
संदेहेनव्यभिचारसंशयसंभवात् अत्रकादंबर्यादिग्रंथेमंगलसत्वेपिसमाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोपिदोषोबोध्यः व्यभिचार
नाभ्यांसमाप्तिविघ्नध्वंसयोरेवफलत्वांगीकारेणतदुभयफलशून्यत्वसाधनेयावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादितिभावः नचै
वमपिप्राचीनैः मंगलस्यसमाप्तिंप्रतिविघ्नध्वंसद्वारैवकारणत्वांगीकारात् विघ्नध्वंसंप्रत्यकारणत्वेसमाप्तिंप्रत्यपिविघ्नध्वंसद्वाराकारणत्वमसंभ
वदुक्तिकमेवेतिपृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधोव्यर्थएवेतिवाच्यम् यतोहिविघ्नध्वंसद्वारैवसमाप्तिंप्रतिमंगलस्यप्राचीनैः सर्वत्रकारणत्वोपगमे॰
विघ्नध्वंसोमंगलफलमितिवादिनोनवीनस्यमतेनचैवंसत्तस्सिद्धविघ्नविरहवताकृतस्येत्यादिविघ्नात्यंताभाववताकृतस्यमंगलस्यनिष्फलत्वापत्तेः
प्राचीनैः कर्तुमशक्यास्वमतेपितत्रविघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेनमंगलेनिष्फलत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात् तथाचप्राचीनानामपूर्वद्वारैवमंगलस्य॰
समाप्तिहेतुतासंमतेतिनकश्चिद्दोषइतिभावः नचैवं॥

७ स्वजन्यापूर्वसंबन्धेन मंगलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन यत्र च ७ तु॰

विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्चापूर्वद्वारा मंगलस्य समाप्ति हेतुत्वेपि मंगलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबंधकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन विघ्नध्वंसस्य मंगलजन्यत्वेन च मंगलस्यापूर्वद्वारा समाप्तिकारणत्वेपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासंभवात् नचैवमपि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसंबंधेनैव मंगलस्य हेतुतया वक्तव्यतया स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्वसंबंधेन मंगलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृतामसंगतमेवेति वाच्यम् यत्र मंगलजन्यविघ्नध्वंसोवर्त्तते तत्राऽनंतस्य लेघुनानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशमंगले स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेनैव मंगलस्य समाप्तिहेतुतायुक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसंगतेः नचैवमपि समाप्तिं प्रति मंगलस्य क्वचित्स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन हेतुता क्वचित्स्वजन्यापूर्वसंबंधेनेत्यायातं तथा च पृथक्समाप्तिकारणत्वे निषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्रैस्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलं न तत्र स्वजन्यापूर्वसंबंधेनेति समाप्तौ मंगलस्य संबंधद्वयेनापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभव

ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताग्रन्थस्यैव प्रतिबंधकत्वेनत्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान् मंगलं समाप्तिफलकं

नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न ॥

समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मंगलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतो विशेष्यासिद्धिकमिति वाच्यम् तत्संबंधेन मंगलाव्यवहितोत्तरत्वस्याऽपि कार्यतावच्छेदककोटिप्र॥ ((हि निरासाय फलवत्तां साधयति अविगीतेति॥

विष्टतया व्यभिचाराभावादिति हृदयं ननु व्यतिरेकव्यभिचारस्य हेतुना समाप्तेः कारणत्वाभावस्य मंगले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मंगले समाप्तिकारणत्वानुमानं सिद्धांति नाम संगतं समाप्तिकारणत्वाभावसाधने हेतौ हेत्वाभासमनुभाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धांतग्रंथस्य भावमाह व्यभिचारसंदेहस्येति मंगलत्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येत्यर्थः ग्राह्यसंशयरूपतयेति अनुमित्यां ग्राह्यो हि मंगले समाप्तिकारणत्वं तच्च समाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमंगलत्ववत्त्वं तथा च साध्यसंदेहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसंदेहस्यनानुमितौ प्रतिबंधकत्वमिति भावः कारणताग्रन्थस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संशयः प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबंधक इति मताभिप्रायेणोक्तम्॥

वस्तुतस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबंधकत्वमत एव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबंधेन न संशयसामग्र्यभावान्निश्चयइ
ति मतं न्याय्यम् तत्र तस्येति अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः अनुकूलत्वादिति सिद्ध्यभावरूपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः परिशेषानुमानेनेति व्यतिरेकविशेषाभा
वे त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानं आचारश्चात्रेति अत्रेति शब्दश्चोत्तरान्वयी तथा च आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः
कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः ननु श्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात् सफलत्वमस्त्येवातस्तत्र हेतुसत्त्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगी
तत्व विशेषणं व्यर्थमित्याशंकां निराकर्तुं सविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह तेनेत्यादि प्रवृत्त्युपयुक्तेति मंगलाचरणप्रवृत्तिनिर्वाहा

विषयत्वं च ज्ञानविषयसुखेऽतिप्रसक्तमत आचारेति आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितातद्वि
षयत्वं च विधेयतया बोध्यं तेन फलेन व्यभिचारः तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् विधेयतया कृतिविषयत्वं चेत्यवंदनादावव्याप्तिस्ततः
शिष्टेति शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रांतिरहितत्वं न तु वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वं तेन व्युत्क्रमेणाकृतेर्दर्शादेर्निष्फलत्वेपि न व्यभिचारः

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्॥

शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावव्याप्तोऽविगीतेति अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं
तेन श्येनयागादेः प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेपि न व्यभिचारः सिद्धे अनुमितेन तत्र मंगले फलजिज्ञासा
यां विशेषतः फलजिज्ञासायां ननु कथं न हि गंगास्नानादीनामदृष्टार्थकत्वेत्यत आह संभवतीति तथा च तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति भा
य बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं तच्च श्येने नास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः अनिष्टेव बलव
त्त्वं च इष्टोत्पत्तिनांतरीयकभिन्नत्वम् अनिष्टे बलवत्त्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः यद्यपि जलताडनादेरपि न कुर्यान्निष्फ
लं कर्मेत्यादिना निषिद्धतया नरकानुकूलकृतेरपि नरकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि
पश्वादिकृतदृष्टचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदसार्थकं विधिनिषेधयोरनधिकारित्वेन तदीयदृष्टचेष्टाया निषेधाविषयत्वेन बलवदनिष्टाजनक
॥ त्वादिति भावः ननु नहीति अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हीत्यर्थः॥

तोनान्य५ ४ तन्न्यायादत्रापिस्वर्गस्यैवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः ७

विश्वजिन्न्यायेनेति काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजेतेति विधिः श्रूयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य नित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यभावात् प्र
वृत्त्यर्थं किंचित्फलं कल्पनीयं श्रुतौ फलाश्रवणादिति सः स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतं सः विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितुमर्हति स्व
र्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत् तथा च विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वे पुत्राद्यर्थिनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफलकत्वेन
स्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः संभवतीति स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पयितुमुचि इतितु न्यायपर्यवसितार्थः उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योप॰
स्थितत्वमुक्तमित्याकांक्षायामाह परिशेषानुमाने प्रवर्त्तमानस्येति· समाप्त्यन्यफलकत्वे सति सफलत्वहेतुकानुमान इति तदर्थः ननु समाप्तित्वेन समाप्ते॰

ननु तथापि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह उपस्थितत्वादिति आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति ग्रंथादौ प्रवृत्तपु
रुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः कल्प्यते अनुमीयते अनेन न च मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽनुमान
मेव प्रमाणम् नतु शिष्टाचारानुमिता श्रुतिरिदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अबोधकत्वादिति सूचितं व्यापकत्वं वदितक॰

उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते इत्थं च यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मांतरीयं तत्कल्प्यते·॥

रणताग्रहप्रतिबंधकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति इत्थं चेति मंगलस्य समाप्तिफलकत्वे चेत्यर्थः तत्रापि नास्तिकादिग्रं
थेपि तत् मंगलं कल्प्यते अनुमीयते कार्यरूपसमाप्त्येति शेषः॥ ॥२२ रुपस्थितिरकिंचित्करी व्याप्तिघटकाभावादीनामप्युपस्थितत्वा
ऽविशेषादित्यत आह ग्रंथादौ प्रवृत्तकामनाविषयत्वेनेति· तथा च तादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वं नान्येषामिति भावः ग्रंथादौ प्रवृत्ति
समये ग्रन्थसमाप्तावेवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात् यथात्वं बोध्यम् व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति यद्यपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये कारणताया बाधित॰
त्वेन समाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या समाप्तिरूपकार्येण मंगलानुमितिरेव न संभवति यदि तु जन्मांतरीयमंगलसंदेहाद्व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयोऽपि तु संदे
ह एव स च न कारणत्वानुमितौ प्रतिबंधक इति समाप्त्या मंगलानुमानं संभवत्येवेत्युच्यते· तदा ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्क
रत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव तथापि कारणतानुमितावपि नास्तिकस्य जन्मांतरीयमंगलसंदेहेन बाधितनिश्चयकत्वसंदेहाभ्रवन्यप्रमा॰
एयसंदेहास्कंदितकारणतानिश्चयो न स्वस्वकार्यायक्षम इति तदुद्धारस्यावश्यक इति भावः॥ ॥

व्यतिरेकव्यभिचारेणासमाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मंगलानुमानमित्याशंकां निरस्यति ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ननु प्रचुरस्थ-
लेयत्किंचिन्मंगलेन यत्किंचिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलसत्वात्कथमेतन्य स्थ्ले समाप्त्यभावइत्याशंकां
निरस्यति तथाचेत्यादिना विघ्नसमसंख्याकेति तत्स्थलीयविघ्नेतराद्वृत्तिसकलविघ्नवृत्तिर्यासंख्या तत्सजातीयातत्स्थलीयमंगले
ग्राह्यसंदेहपर्य्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणतानुमितावप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादि-
तिभावः। नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधिभविष्यत्येवेत्याशंक्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति यत्रचेति तत्र
कादम्बर्य्यादौ वलवत्तरत्वं वैजात्यम् नन्वेवमपि कादंबर्य्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह प्रचुरस्येति प्रचुरस्यैव मंगल
स्येत्यर्थः वलवत्तरविघ्ननिवारणे वलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरविघ्नस्यापि संग्रहः तथाच मंगलस्य विघ्नसम

यत्रच सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र वलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्य्यं वा वोध्यम् प्रचुरस्यास्यैव व-
लवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वम् विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः॥ १ संख्याकमंगलत्वेन नाशकतया

न तत्र विघ्ननाश इति भावः अत्र च विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमंगलात्न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो न स्या-
दतः प्राचुर्य्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां वोध्यः वलवत्तरविघ्ननिवारणे वलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरस्यापि विघ्नस्य संग्रहः न-
नु तथापि कादंवर्य्यादौ विघ्नध्वंसो माजायतां समाप्तिः परं जायतां मंगलरूपहेतोः सत्वादित्याशंक्याह विघ्नध्वंसस्त्विति तथा च स्व-
जन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मंगलाभावाच्च समाप्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसो ऽज्ञावनं न तद्वीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्य हेतुत्वं न
तराद्वृत्तिता दशसकलमंगलवृत्तिर्यासंख्या तादृशसंख्यावन्मंगलत्वेनेत्यर्थः अन्यथा विघ्नप्रा १ संभवति नास्तिकग्रंथसमाप्तौ व्यभिचा-
चुर्येऽपि यत्किंचिद्विघ्नवृत्तिसंख्यामादाय तत्स्थलीयमंगलान्यवृत्तिसंख्यामादाय वा समसंख्यत्वापादनसंभवात् अधिकसंख्याकं मंगलेति स्वजन्या-
पाततो निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यासजातीयतत्स्थलीयमंगलेतराद्वृत्तिसंख्यावन्मंगलत्वेन कारणत्वे अधिकसंख्याकमंगलादपि स्वल्पविघ्ननाशः सं-

मु· दि·
ग·
६

वस्तुतस्तुप्रतिबंधकसंसर्गाभावविधयासकलविघ्नाभावस्यापिसमाप्तिहेतुत्वेनविघ्नध्वंससंबंधेनमंगलसत्त्वेपिमंगलेतरयावत्कारणानांतेगतया
वत्प्रतिबंधकाभावस्याऽसत्त्वादेवनान्वयव्यभिचारइत्यत्रैवमूलतात्पर्यात्समसंख्याकमंगलत्वेनकारणतां युक्तमेवपरंतुबलवत्तरत्वरूपवैजात्य
कल्पनंगौरवग्रस्तमित्यभिप्रायेणैवमूलेद्वितीयपक्षावलंबनमितिध्येयम् नचस्वजन्यविघ्नेति अत्रस्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासं
बंधेनसमाप्तिंप्रतिमंगलस्यहेतुत्वात् समाप्तिंप्रतिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेनमंगलस्यहेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूल
कृतिमत्त्वसंबंधेनसमाप्तिंप्रतिआश्रयतासंबंधेनमंगलस्यहेतुत्वाद्धेत्यन्वयेनकार्यकारणभावत्रयलाभः तत्राद्यद्वयंशरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या·
तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याप्रथमकल्पेकारणतावच्छेदकसंबंधःद्वितीयकल्पेकार्यतावच्छेदकसंबंधश्चकेवलावच्छेदकानैवसचसुगमत्वा

नचस्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबंधेनसमाप्तिंप्रतिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेनमंगलस्यहेतुत्वात्स्वप्र
तियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेनसमाप्तिंप्रतिआश्रयतासंबंधेनमंगलस्यहेतुत्वाद्वाजन्मांतरीयमंगलकल्पन
यानव्यभिचारइतिवाच्यं तथासतिजन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यजन्मांतरीयमंगलकरणापत्तेरतःस्वप्रतियोगिचरमवर्णा
वच्छेदकतासंबंधेनसमाप्तिंप्रतिस्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबंधेनमंगलहेतुत्वस्यवाच्यतयानास्तिकशरीरेव्यभिचारस्यदु
ङ्ग्रंथकृतानोक्तइतिबोध्यम् एतेनकार्यतावच्छेदकसंबंधस्यकारणतावच्छेदकसंबंधस्यचातिगुरुभूतस्याचरणंप्रयोजना (र्वारत्वात्॥
भावाद्ग्रंथकृतामनुचितमितिकेषांचिदाक्षेपोनिरवकाशःअतएवोत्पत्तिपदमपिसार्थकम् अन्यथास्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेननास्ति।
कशरीरेपिसमाप्त्युत्पत्त्यातत्रावच्छेदकतासंबंधेनमंगलविरहेपिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबंधेनमंगलसत्त्वेनव्यभिचाराप्रसक्त्यातदुपादानवैय
र्थ्यापत्तेरितिध्येयम् जन्मांतरीयसमाप्तिमितिनचेष्टापत्तिः तथाशिष्टानामाचारानतुभवादितिभावः अत्रेदमवधेयं मंगलाचरणस्यबहुवित्तव्य
यायाससाध्यत्वविरहेणग्रंथारंभसमयेपिकर्तुंशक्यतयाजन्मांतरेग्रंथकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशायामेतदुपेक्षणसंभवेनसमाप्त्यापत्तिः
सम्भवतिनहिकश्चिद्विज्ञाविराज्यसम्भावनयास्वल्पवित्तसाध्यंश्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति ग्रंथकरणसामर्थ्यसत्त्वेग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य
मंगलमाचरतोग्रन्थप्रवृत्तिरावश्यकीचतत्समाप्तिरिति यदिचेत्·

राम·
६

दाविद्विघ्नभूयस्त्वादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मांतरीयसमाप्तेरुद्देश्यता भ्रांत्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासंभवादिति अतः।
स्वप्रतियोगीति नचावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिं प्रतीत्येव वक्तव्यं किं स्वप्रतियोगिं चरमवर्णावच्छेदकतापर्यंतानुधावनेनेति वा।
च्यम् यत्र वर्णोत्पत्ति द्वितीयक्षणे शरीरक्रियया शरीरस्य तद्देशाद्विभागः तेन च पूर्वसंयोगनाशः तत्र तच्छरीरावच्छेदेन न।
वर्णनाशः किंतु शरीराधिकरणावृत्तिप्रभाद्यवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वमंगीकृतं स्वोत्पत्त्य।
वच्छेदकजातीयत्वेनेति मंगलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः अवयवोपचयादिना समाप्तिसमये मंगलावच्छे।
दकशरीरनाशात् अतो जातीयतापर्यंतानुधावनं जातिश्च एकस्यावृत्तिपदार्थद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीया तेन जन्मांतरी
यशरीरस्यापि पृथिवीत्वादिना मंगलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेपि न क्षतिः तादृशी च जातिः तत्तत्पुरुषीयतत्तज्जन्मीययाव
च्छरीरवृत्ति चैत्रत्वादिजातिरेवेति नोक्तक्षतिः यद्वा स्तुतिरूपमंगलस्य मीमांसकमते नित्यतया तदवच्छेदकत्वं शरीरस्य न सं।
भवति किंतु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसंग्रहायैवोत्पत्तिपर्यंतनिवेशनम् यद्यपि स्वावच्छेदकजातीयत्वे
नोक्तावपि न दोषस्तदुत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यं तथापि विघ्नध्वंसस्याप्यनेनैव संबंधेन हेतुत्वमिति लाभायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः मंग
लस्यानेन संबंधेन हेतुत्वे विघ्नध्वंसस्याप्यनेन संबंधेन हेतुत्वमिति लाभसंभवात् विघ्नध्वंसस्य तु कारणतावच्छेदक।
संबंधेनोत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः अन्यथा जन्मांतरीयसमाप्तेरपि विघ्नध्वंसफलत्वापत्तेरिति मंतव्यम्॥ ७॥

2

मु॰दि॰
ग॰
७

पुत्रकामाधिकरणेति पुत्रकामः पुत्रेष्ट्यायजेतेति विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति आ-
स्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रंथसमाप्तिः कृता तत्र नास्तिकीयसमाप्तेरपि आस्तिकीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेना-
तत्पूर्वक्षणोक्तसंबंधेन कार्याधिकरणे मंगलविरहाद्व्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः नास्तिकसमाप्तेर्व्यभि-
चारवारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः स्वोत्तरत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधार-
णमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया तच्चाव्यवधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं न
दा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसंग्रहः स्वाधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतद्द्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्तु-

नच पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्य्यान्तरासमवधानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धांतितत्वादिति वा-
च्यं तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिहेतुविशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मंगलफलत्वात् नच स्वावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मंगलकार्य्यता-
वच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् ॥ उत्पत्तिक्षणोक्ताप्यसंभवात् यदि च स्वध्वंसाधिकरण-
क्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते तदापि ध्वंसस्य ध्वंसाप्रसिद्ध्या तादृशोभयसंबंधेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव यत्तु स्वाधिकरणतत्क्षणध्वंसाधि-
करणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमेवाव्यवहितत्वं तच्च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणोत्पत्त्यादेरेव नास्ति-
कशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति केश्चित्प्रलपितं तदयं नमसत् आत्मन्युत्पन्नस्य विघ्नध्वंसस्य ध्वंसाभा-
वेन तदीयभोगायतनजन्मान्तरशरीरावच्छेदेनापि तदात्मनि सत्त्वसावश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात् अन्यथा जन्मान्तरार्जि-
तपुण्यपापादेरपि जन्मान्तरीयशरीरावच्छेदेनाऽसत्त्वापत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकत्वानस्यात् नच स्वावच्छेदकेत्यस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थकत्वात्
नोक्तदोष इति वाच्यम् तथा सति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनासंग्रहप्रसंगात् नच स्वोत्पत्त्यवच्छेदकता-
नीयावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न कोपि दोष इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

राम
७

ए॰॥ एवमपि निरुक्ताव्यवधाननिवेशप्रयोजनविरहेण तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति चेन्न तत्त्वं स्वोत्तरजन्मानुत्तरत्वमेव प्रकृते अव्यवहितत्वं जन्म च आ
द्यशरीरप्राणसंयोगः शरीरे आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वं जातिस्थपूर्वोक्तेव ग्राह्याऽतो नाप्रसिद्धिः एवं च नास्तिकीयसमा
प्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेव न च आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्तरपुरुषान्तरीयजन्मो-
त्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंग्रहो दुर्वार एवेति वाच्यम् स्वाश्रयशरीरावच्छिन्नभोगाश्रयत्वदैशिकविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्यसं-
बंधेन विघ्नध्वंसविशिष्टत्वेन जन्मनो विशेषणीयत्वात् न चैवमपि यादृशग्रंथसमाप्त्यनंतरं ग्रंथकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसंग्रह एव स्वोत्तरस्व
देः अत एव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं ग्रंथकृतां संगच्छते अन्यथा तत्रापि काशीमरण
विशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात् अथ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा
विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतीयादिति तच्च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वेन संभवति काशीम
रणजन्यमुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारप्रसंगात् अतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति
ग्रंथकृतां तत्रत्यपंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य
कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च पूर्वोक्तरीत्या मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन नास्तिकशरीरे व्यभिचा
मानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरिति वाच्यम् स्वोत्तरचरमशरीरानुत्तरत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनांगीकरणीयत्वात् चरमत्वं च स्वसजातीय
शरीरप्रागभावानधिकरणत्वं इत्थं च समाप्त्युत्तरं मुक्तिस्थलेपि स्वोत्तरचरमशरीरप्रसिद्ध्या नासंग्रहः॥ उत्तरत्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन
मंगलाचरणं विनैव ग्रंथांतरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेणैवास्तिको भूत्वा तदनन्तरजातविघ्नं मङ्गलाचरणेन नाशयित्वा ग्रन्थान्त
रसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ व्यभिचारवारणायैवेति कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह अत एवेति कारणस्य कार्यता
वच्छेदककोटिप्रवेशांगीकारेपि काशीमरणान्मुक्तिरित्यत्र पंचम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य कार्यतानव
॥ ॥ च्छेदकत्वे न प्राचां संमतिरित्याशयेन शंकते अथेति॥

कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिंप्रति मंगलस्य न हेतुतासंभवः अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते एवमपीति विघ्नध्वं
सस्य कार्यतावश्य कतयेति तथाच प्राचीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मंगलकार्यत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः विघ्नोमेनिवर्त्ततामितिकाम
नयेति सावधारणोयंनिर्देशः अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मंगलफलतया समाप्तिकामनाधीन विघ्नध्वंसकामनयापि मंगलाचरणप्र
योजकतया विघ्नध्वंसकामनया मंगलाचरणस्य प्रकृततानुपयोगप्रसंगात् अथवा ननूभयोर्मंगलकार्यत्वे गौरवेपि विघ्नध्वंसस्यैव मंगलफलत्वं विघ्न

एवमपि भोगादिनाश्य विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ कॢप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन ध्वंसेनैव मंगलस्थलीयसमाप्त्युपपत्तेर्मंगलस्यान्य
थासिद्धत्वं दुर्वारमेव नच व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणता निर्वाहाय
व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुता निर्वाहार्थमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः अत एव का
शीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धित्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनसंगच्छते प्रकृते च प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमा
त्रहेतुतया मंगलकारणतां विनापि कॢप्ततया मंगलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां
मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यतावश्य कतया विघ्नोमेनिवर्त्ततामिति कामनया मंगलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां
चिंतामणिकृतां मतमाह नव्यास्त्विति विघ्नध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः फलं प्रवृत्त्युद्देश्यं ननु समाप्तिस्तर्हि क
स्मिकी स्यादत आह समाप्तिस्त्विति वुद्धिर्ज्ञानं प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्यात्मकः प्रतिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अन
यैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलम् वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् ॥९ ध्वंसकामनया मंगलानुष्ठानाच्च संभवति य
स्य यत्फलत्वं तत्कामनया तदनुष्ठाननियमादित्याशंकां निराकुरुते विघ्नोमेनिवर्त्ततामित्यादिना ननु विघ्नध्वंस एव मंगलफलमिति मूलोक्तिर
युक्ता फलपदस्य जन्यार्थकतया मंगलध्वंसस्यापि मंगलजन्यतया एवकारासंगतिरित्याशंकां निराकुर्वन्फलपदं व्याचष्टे फलमिति आकस्मिकी
ति यत्किंचित्कारणानियम्येत्यर्थः नन्वेवं कारीरीयागस्यापि वृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याशंकामिष्टाप

॥ ॥ त्त्यापरिहरति अनयैवेति अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंधको दुरितविशेषः॥

श्रुतेःकारणताबोधकत्वमिति केषांचिन्मतेशाब्दीभावनाकेषांचिदपूर्वंन्यायमतेत्विष्टसाधनत्वंतथाचमंगलेविघ्नध्वंसकारणतायाबा-
धितत्वेनशिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामोमंगलमाचरेदितिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः न्यायमतेतत्रविधिनामंगलेविघ्नध्वंसका
रणतायाएवप्रत्येतव्यत्वादितिभावः नन्वसतिविघ्नेतन्नाशस्यैववेदबोधितत्वादितिमूलमसंगतंस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवद्विघ्न
एवंमंगलस्यविघ्नध्वंसंप्रतिजनकत्वे स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतेति विघ्नात्यंताभाववतेत्यर्थः ननुनिष्फलेप्रवृत्तिरेवकथम
तआहविघ्नशंकयेतिसंशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेवप्रवर्त्तकमितिभावः तदाचरणात् मंगलाचरणात् ननुविघ्नसं
शयेमंगलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह तथैवेतिशिष्टाचारादिति विषयतासंबंधेनमंगलइतिशेषः ननुनिर्विघ्नपुरुषा
नुष्ठितमंगलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेणविघ्नध्वंसंप्रतिमंगलस्यकारणताबाधितातथाचबाधितार्थबोधकत्वाद्वेदस्याप्रामा
ण्यात्तुमंगलस्यविघ्नध्वंसएवफलम् समाप्तिस्तुबुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् नचैवंस्वतःसिद्धविघ्न
विरहवताकृतस्यमंगलस्यनिष्फलत्वापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः विघ्नशंकयातदाचरणात् तथैवशिष्टा
चारात् नचतस्यनिष्फलत्वेनतद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यम् सतिविघ्नेतन्नाशस्यैववेदबोधि
तत्वात् अतएवपापभ्रमेणकृतस्यप्रायश्चित्तस्यनिष्फलत्वेपिनतद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्॥ एवमितिश्रुतेःकारणता-
बोधकत्वमंगीकर्तुर्मतेशंकांनिरस्यतिनचेतितस्यनिर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्यतद्बोधकेतिमंगलविघ्नध्वंसयोःकार्यकारणभा
वबोधकेत्यर्थःसतिविघ्नइति तथाचोपदर्शितस्थलेप्रतियोगिरूपकारणाभावेनविघ्नध्वंसरूपकार्यानुदयोपपत्तौकारणतायाः
अबाधितत्वेननकारणताबोधकवेदाप्रामाण्यमितिभावः अतएवनाशंप्रतिप्रतियोगिनःकारणत्वादेव तद्बोधकवेदाप्रामाण्य
ध्वंसइत्यादावपिविघ्नध्वंसकारणत्वमेवविध्यर्थोवाच्यःनतुसतिविघ्नइत्यपितत्‌ एवमितिप्रायश्चित्तस्यपापनाशकत्वबोधकवेदाप्रामाण्य
तद्बोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह तथाचेति सतिविघ्नेइतिमूलेमंगलादितिशेषःतथाचकेवलदंडाद्घटानुत्पत्तावपिदंडोघट
कारणमितिवाक्यस्यनाप्रामाण्यंसर्वदादंडेघटाव्यवहितपूर्वत्वस्यतात्पर्याविषयत्वात् किंतुदंडेतरयावद्घटकारणसत्वेदंडेघटा
व्यवहितपूर्वत्वमेवतात्पर्यविषयस्तद्वत्प्रकृतेपीतिमूलाशयः॥

शमंयांतीत्यादिनेति आदिनागरोशस्तवपाठतद्रूपस्य संग्रहः स्तवपाठस्य विघ्नध्वंसकारणतायास्तादृशवाक्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविघ्न ध्वंसे मंगलस्य व्यभिचारो दुर्घटएव स्तुतिरूपमंगलस्य पाठकतासंबंधेन कार्याधिकरणोवृत्तेरित्यर्थः स्थलांतरे व्यभिचारं दर्शयति प्रायश्चि त्तजन्येति विशेषयदार्थमेवप्रकटयन्नाह तथाचेति लाघवादाह विजातीयेति प्रवृत्तिर्नस्यादिति यद्विघ्नस्य फलं भवति तत्कामस्यैव तत्र प्रवृ

ननु मंगलं न विघ्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मंगलत्वेपि तदनुकूलकंठाभि घातस्य तत्पाठस्य मंगलत्वाभावात् नच पाठकतासंबंधेन विनायकस्तवपाठ एव विघ्ननाशकः सच मंगलमेवेति न व्यभिचा र इति वाच्यम् सर्वे विघ्नाः शमंयांतीत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् प्रायश्चित्तजन्ये विघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेत्यत आह मंगलं चेति स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः तथाच मंगलस्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसंबंधेन वि

मंगलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम् विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः क्वचिच्च विघ्नात्यंताभाव एव स माप्तिसाधनम् प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् ॥ ९ ॥ नायकस्तवपाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजाती यविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः ननु विघ्नध्वंस एव यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मंग ले प्रवृत्तिर्नस्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न संभवति स्वतः सिद्धविघ्नविरहस्थले व्य भिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादिति शंकां निरस्यति क्वचिदिति नन्वेवमननुगमो तेनानुगतेन रूपेण कारणत्वे व्य भिचा बीजमाह प्रतिबंधकेति संसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य तथाच विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभिचा रनियमादिति भावः प्रवृत्तिर्वाच्येति तु समाप्तिकामस्य तत्समाप्तिसाधने पाके प्रवृत्तिरिवेति शेषः व्यभिचारेणेति व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः संसर्गाभावत्वे न संसर्गाभावस्येति संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येति पर्यवसितार्थः इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेपि न व्यभिचार

ननु तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यत्किंचिद्विघ्नसत्त्वे विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि
विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारात् यदि
च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता तदा क्वापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्त्वेन कूटाधिकरणत्वस्य कदाप्यसंभवा
दित्याशंकां परिहर्तुमाह अत्र चेति तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः तेन भेदमादाय न विघ्नसत्त्वेपि समाप्त्यापत्तिः नचै
वमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि द्वित्वादिनाऽत्यंताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यं तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्विघ्नि
ष्ठप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसंभवात् ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांगीकारेतु तत्त

अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता न तु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न स्यादिति बोध्यम् यत्र च
मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समाप्तेर्दर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारमाशंक्य निषेधति॥ इत्थं चेति दुरितध्वंसक
इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रंथेषु जन्मांतरीयमंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यंताभावो वास्तीति न व्यभिचा
ल्पने तज्जनकीभूतमंगलकल्पने च गौरवादाह स्वतःसिद्धेति यत्र च मंगले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मंगला ((दइत्याहुः॥
द्विघ्नध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात् मंगलानंतरोत्पन्नाद्विघ्नाद्वेत्यवधेयम्॥ ((द्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
संसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेपि न क्षतिरिति मंतव्यं विघ्नध्वंसाभाववतीति विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः अन्यथा यथाश्रुते विघ्न
ध्वंसाभाववत्यपि विघ्नात्यंताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचारासंभवेनाऽसंलग्नकतापत्तेः तथा च यत्र मंगलं विनैव
समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमंगलासत्त्वेन विघ्नस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः ननु यत्र सत्यपि मंगले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसस्य
वन्जातत्वेऽप्यवश्यमंगीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात् तथा चान्वयव्यभिचारेण मंगलस्य वि
घ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशंकां निराकुरुते यत्र चेति विघ्नभूयस्त्वादिति ननु मंगलादनंतरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसंभवेन नाना वि
घ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैवाह मंगलानंतरेति॥ ॥
इष्टापत्त्या

10

मु॰ टि॰ रा॰ १०

स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेनेत्यर्थः नतुस्वप्रयोजकत्वसंबंधेनेत्येवकुतोनोक्तंजीवात्मनिस्वानु-
कूलकृतिमत्त्वासंभवेपिस्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्यस्वप्रयोजकत्वस्यजीवात्मनिसंभवादितिवाच्यं निरुक्तप्रयोजकत्वस्यना-
नाजनकताघटितत्वेनगौरवादितिभावः क्वचिच्चेत्यादिप्रकरणांतरेणव्याचष्टे वस्तुतस्त्वित्यादिना समाप्तिसाधनमित्यस्यसमाप्तिकारणमित्य-
र्थकत्वेक्वचिदित्यस्यासंगतिः तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुतायाव्यवस्थापितत्वयासर्वत्रैवाभावत्रयस्यापिकारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छे-
दकधर्मवत्त्वस्यैवकारणतारूपत्वादतस्तत्पदंव्याचष्टे समाप्त्यव्यवहितेति ननुमंगलाद्विघ्नध्वंसस्थलेध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यंताभावस्यवि-
रोधात् विघ्नात्यंताभावस्यैवासत्त्वेनकथंतेनविघ्नध्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यतआह ध्वंसप्रागभावेत्यादि अन्योन्याभावभिन्नाभा-

दि॰ अथसमाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथंकार्यकारणभावइतिचेदुच्यते स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसंबंधेनच-
रमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिंप्रतिविशेषणतासंबंधेनविघ्नसंसर्गाभावत्वेनहेतुत्वमिति वस्तुतस्तुआहुरित्यनेनस्व-
चिंतामन्यथासिद्धिंप्रकटयति क्वचिच्चेति विघ्नात्यंताभावएवेत्येवकारेणविघ्नध्वंसस्यतद्द्वारकमंगलस्य-
चव्यवच्छेदः समाप्तिसाधनंसमाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितयानिश्चितः तथाचतेनैवमंगलस्थलीयसमाप्ति-
निर्वाहेमंगलस्यतज्जन्यविघ्नध्वंसस्यचान्यथासिद्धिः ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावेनविरोधेमानाभावात्॥ ९

वत्त्वेनेति सर्वत्रविघ्नात्यंताभावसत्त्वेपिनविघ्नात्यंताभावत्वेनहेतुतासंभवति विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षयानित्यत्वघटितस्यतस्य
गुरुत्वात् सतिचलघुधर्मेगुरुधर्मस्यकारणतावच्छेदकत्वानंगीकारात् तथाचायातमेवत्रयाणामपिकारणत्वमितिभावः तत्त
त्संसर्गेति॰ प्रतिबंधकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः वाच्यत्वेनेति तथाचप्रतिबंधकसंसर्गाभावस्येतिमूलस्यप्रतिबंधकतावच्छेदक
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थइतिभावः मानाभावादितिसमवायेनघटाधिकरणेसंयोगेनघटोनास्तिसंयोगेनघटाधिकरणे
समवायेनघटोनास्तीतिप्रतीत्युपपत्तयेहिसंयोगसमवायसंबंधावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तयेऽत्यंताभावप्रतियोगितायांसंबंधावच्छिन्न
त्वमंगीक्रियते ध्वंसेचतादृशयुक्त्यसंभवेनसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेतिभावः॥

राम॰ १०

नन्वेवंविघ्नध्वंसस्याकारणत्वेदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नात्यंताभावोवेत्याद्यग्रिमग्रंथासंगतिरित्यतोदुरितध्वंसपदंव्याचष्टे दुरितध्वं
नन्वेवंविघ्नध्वंसस्याकारणत्वेदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नात्यंताभावोवेत्याद्यग्रिमग्रंथासंगतिरित्यतोदुरितध्वंसपदंव्याचष्टे दुरितध्वं
ससामग्रीति अत्यंताभावस्यनित्यत्वेपिप्रतियोगिसत्वदशायामत्यंताभावसंबंधासत्वेनाधिकरणसंबंधात्यंताभावेदुरितध्वंससामग्री
प्रयुक्तत्वमितिभावः द्वितीयव्याख्यानादरणेस्वयमेववीजंप्रकटयति एतेनेति ननुमंगलस्यविघ्नध्वंसफलकत्वेसमाप्तिकामनयात
त्प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीयाविघ्नध्वंसस्यसमाप्तिहेतुत्वंचव्यभिचारेणासंभवदुक्तिकमित्याशंकायां

ध्वंसस्थलेपि अत्यंताभावसत्वादितिभावः नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैवलाघवाद्धेतुतास्त्वतआह प्रति
वंधकसंसर्गेति प्रतिवंधकसत्वेपिसंवंधांतरावच्छिन्नाभावस्यसत्वात्कार्योत्पत्तिवारणायतत्तत्संसर्गावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वेनैवहेतुत्वस्यवाच्यत्वेनतध्वंसस्यहेतुता तस्यसंसर्गावच्छिन्नत्वेमानाभावादितिभावः
दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतःसिद्धोदुरितकारणाभावप्रयुक्तः एतेनविघ्नध्वंसस्य तदत्यंता
भावस्यवासमाप्तिहेतुताविचारस्याप्रकृततयातद्व्यवस्थापनेप्रकृतानुपयोगःएवं प्रतिवंधकाभावकूटस्यहे
तुत्वेऽतीतानागतप्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदाकूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्यातत्तत्संसर्गावा
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यप्रतिवंधकाभावविशेषणत्वेध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेतिदूषणानिनिरस्तानिउ
क्तरीत्याप्रतिवंधकात्यंताभावस्यैवकार्यमात्रेहेतुत्वादिति ॥ ६ ॥

क्वचिच्चेत्यादिग्रंथस्यावतारितत्वेननप्रकृतानुपयोगइत्यतोदूषणांतरमाह एवमिति ननुप्रतिवंधकसंसर्गाभावकूटत्वेनहेतुतामं
गीकुर्मोयेनाप्रसिद्धिः स्यात् अपितुतत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशंक्यदूषणांतरमाह पूर्वोक्तेति द्वितीयव्याख्यानेपितत् दोषनि
वारणेहेतुमाह उक्तरीत्येति प्रतिवंधकाभावस्येतिप्रतिवंधकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतिवंधकाभावत्वेनेत्यर्थः॥ ६

यत्तदोर्नित्यसंबंधात्प्रकृतश्लोके यत्तदोरभावात्कथं संगतिरिति ह्याशंक्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदार्थापेक्षेति समाधा-
नं यच्छब्द इति· नमस्कारप्रकारीभूतेति स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारो नमः शब्दार्थः अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इतिभा-
वः यद्यप्यवधित्वस्यापादानतारूपतया तदर्थिका पंचम्येव न तु चतुर्थी तथापि क्रियान्वय्यवधित्वस्यैवापादानरूपतया नात्र पंचमीप्रस-
क्तिः परंतु निरुक्तापकर्षावधित्वविवक्षायां नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः एवं च श्रीकृष्णावधिकस्वापकर्षबोधानुकूलोम-
दीयो व्यापार इत्युक्तबोधः उच्चारयितृव्यापारस्यैव नमः शब्दार्थत्वात् यद्यप्येवं सति नारायणं नमस्कृत्येत्यादावपि नारायणपदोत्तरं चतुर्थी।

मूले नूतनेत्यादि नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथा-
यमपि स्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम् नमस्कार्यस्य भगवतः संतुष्टत्वं सूचयितुमाह मूले गोपेति गोपानां वध्वः
युवत्यः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चौरायेत्यर्थः तस्मा इति तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय।

संसारमहीरुहस्य बीजाय इति संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः॥

श्रीकृष्णाय नम इत्यनेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तद्युक्तं भगवति मानाभावादित्याशंक्य नैयायिकाभि-
मते श्वरसाधकानुमानसूचनायाह संसारेति संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह ॥
(मुक्तावल्यां संसार एवेति· ॥ ॥

वापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसंभवेन नमः पदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमः पदार्थ-
घटकापकर्षावधित्वस्यैव द्वितीयया बोधनीयत्वात् तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यंतं करोत्यर्थः नमः पदं तात्पर्यग्राहकमतो।
नमः पदयोगाभावान्न चतुर्थी अपकर्षावधिनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारितारूपा विषयतैव
द्वितीयार्थः अत एव नमः पदस्य सार्थकत्वविवक्षया स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति मंतव्यं षष्ठीतत्पुरुष-
भ्रम इति सकलप्रपंचहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः॥ १ ॥

समवायिकारणमिति वृक्षादिसमवायिकारण एव वृक्षादेर्वीजव्यवहारादितिभावः यद्यपिवीजंवृक्षादेर्नसमवायिकारणंवीजनाशानं
तरमेवतदवयवैरंकुरारंभात् तथापिसमवायिकारणत्वमपिसमवायिकारणावयवकत्वमेवविवक्षितमतोनासंगतिः ईश्वरेपूर्वोक्त
प्रमाणाभावमिवव्युत्पादयन्नाह नहीति लिंगाभावादिति ईश्वरसाधकलिंगाभावादित्यर्थः उपमानस्यशक्तिमात्रसाधकत्वेनतन्नि
राकरणंनकृतमित्यवधेयम् तथाक्षित्यंकुरादिकमपीति मूलेक्षित्यंकुरादीनांपक्षत्वंसूचितंक्षित्यंकुरादावनुगतंपक्षतावच्छेदकंकिमि
वीजत्वंसमवायिकारणत्वंतच्चेश्वरेवाधितमतआह निमित्तेतितन्वीश्वरेनमस्काररूपंमंगलाचरणमयुक्तंईश्वरेमाना
भावात्नहितत्रप्रत्यक्षंप्रमाणमरूपिद्रव्यत्वेनवाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् नापिमानसंपरात्मनःपरेणमनसाप्रत्यक्षवारणा
यात्मप्रत्यक्षंप्रतिपरात्मव्यावृत्तविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेनहेतुत्वस्यावश्यकतयाईश्वरेतस्याभावात् नचद्यावाभूमीजन
एतेनईश्वरेप्रमाणंदर्शितंभवति तथाहि यथाघटादिकार्यंकर्तृजन्यंतथाक्षित्यंकुरादिकमपि
॥ नचतत्कर्तृत्वमस्मदादीनांसंभवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः॥

यत्नित्यादि श्रुतिरेवप्रमाणंश्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेनप्रामाण्यादीश्वरसंदेहेश्रुतिप्रामाण्यस्यापिसंदिग्धत्वात् अत
आह एतेनेतिप्रमाणमनुमानरूपंप्रमाणम् तथाक्षित्यंकुरादिकमपीति नन्वत्रकिंपक्षतावच्छेदकंनतावत् क्षितित्वं
अंकुरादेरपिक्षितित्वेनपृथक् तदुपादानवैयर्थ्यात् किंचक्षितित्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेदृष्टांतेघ
त्याशंकतेनन्वत्रेति अंकुरादेरपीति तथाचक्षितित्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वेअंकुरस्यापिक्षिति(टादौअंशतःसिद्धसाधनम्॥
त्वेनांकुरादेःपृथगुपादानमनर्थकमितिभावः नन्वत्रक्षितिपदंनपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरंयेनांकुरादेरुपादानंव्यर्थंस्यात् अपितुभूमंड
लपरमेवतथाचभूमंडलांकुरादीनांसर्वेषांपक्षत्वलाभेसर्वानुगतंपक्षतावच्छेदकंकिमित्याशंकायांपृथिवीत्वमेवतथेत्युक्तेनांकुरादेः
पृथगुपादानवैयर्थ्यमतआह किंचेति॥

अवच्छेदकावच्छेदेनेति तथात्वेसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेइत्यर्थः तथाचावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरप्रतिवंधक
तयानसिद्धसाधनमितिभावः परमते चार्वाकमतइत्यर्थः जन्यपदेति नैरप्रत्यक्षत्वेननित्यपृथिव्यनंगीकारादितिभावः ननुपक्षतावच्छेदककोटिप्रा
विष्टविशेषणानांसर्वमतेनप्रयोजनमपेक्षितमिति नियमस्तथा चनित्यपृथिव्यांवाधवारकतयैवजन्यपदंसार्थकमित्यतआह जन्यत्वस्यैवेति
नन्वस्तुजन्यत्वमेवपक्षतावच्छेदकंकिंनःछिन्नमतआहतदयीतिऐकाप्रसंगात् ननुपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैकौदोषः नचव्याप्तिग्रहदशायामेव
पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौसाध्यसामानाधिकरण्यसिद्धेनसिद्धसाधनमेवदोषइतिवाच्यम् हेतुःसाध्यसमानाधिकरणइतिव्याप्तिग्रहस्यहे
तुमान्साध्यवानित्यनुमितितोभिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिवंधकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेसामानाधिकरण्य
अवच्छेदकावच्छेदेनतथात्वेपरमाणौवाधः जन्यक्षितित्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वेपरमतेजन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिस्तन्म त्वमी
तेऽजन्यक्षितेरभावात् जन्यत्वस्यैवतथात्वसंभवेनपक्षतावच्छेदककोटौक्षितित्वस्यव्यर्थत्वाच्च नचतदपिसं
भवतिपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसंगादितिचेन्न स्वरूपसंवंधविशेषरूपकार्यत्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वात्॥
मात्रावगाहि सिद्धेरप्रतिवंधकत्वात् यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेनअनुमितौ सामानाधिकरण्यावधिकंपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेवसा
ध्येभासते व्याप्तिज्ञानेपिसाध्येहेतुव्यापकत्वंभासतएवेतितुल्यं तथापिव्याप्तिग्रहेव्यापकत्वंप्रकारतयैवानुमितौतुसाध्योपसंसर्गघटकत
याभासतइतिभेदाच्चेति चेन्न उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्याच्छाब्दवोधानुपपत्तेरेवदोषत्वात् नचनवीनमतेविधेयांशेऽधिका
वगाहिनःशाब्दवोधस्योपगमेनपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येपिसाध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षइत्याकारकस्योपनयजन्यशाब्दवोधस्यनाऽनुपपत्तिरि
तिवाच्यम् प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेवव्याप्तिलाभादुपनयेनापितत्प्रतिपादनेपौनरुक्त्यमितिपक्षेहेतुमत्तामात्रमेवोपनयेनवोधनीयम् तथाचा
यमित्युपनयवाक्यस्यहेतुमान्पक्षइत्येवार्थइत्यंगीकारात्तन्मतानुसारेणैवपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादितिदूषणाभिधानादितिध्येयम् स्वरूपसं
वंधरूपेति यद्यपिस्वरूपसंवंधरूपवाक्यताव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसन्नत्वेननानुगतपक्षतावच्छेदकलाभस्तथाप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां

प्रागभावप्रतियोगित्वेति॰ नचप्रतियोगित्वस्यापिस्वरूपसंबंधस्वरूपतयातत्तद्धर्मव्यक्तीनामैक्येनपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यापरिहारइतिवाच्यम् ॥
अभावविरहात्मत्वंवस्तुनः प्रतियोगित्वमित्याचार्यमताभिप्रायानुसारेणसंयोगेनघटाभावात्समवायेनघटाभावस्यभेदः प्रतियोगिताभेदादेवसमर्थनी
यः प्रतियोग्यपिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्तेश्चैक्येनभेदोदुरुपपादस्वेतितयोर्भेदोन।
स्यादतो विषयत्वस्येवप्रतियोगित्वस्यापिपदार्थान्तरत्वमेवांगीकरणीयंसप्तपदार्थविभागस्तुतत्तज्ज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेतिनतद्विरो
धोपीतिनवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् वस्तुतस्तुप्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यहेतुत्वादितिग्रंथस्यप्रतियोगितास्वरूपसंबंधेन
प्रागभावस्यहेतुत्वादित्यर्थेनात्यपीन्नकोपिदोषइतिध्येयं वस्तुतस्तुक्षित्यंकुरादिकमितिमूलस्यक्षितित्वसांकुरत्वसन द्वितिपक्षतावच्छेद
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैवहेतुत्वेनतयोरैक्याभावात् साध्यंचनस्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृ
॥ ॥ नचशरीराजन्यत्वेनकर्त्रजन्यत्वसाधकेनसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यम् ॥
तिजन्यत्वंकार्यमात्रंप्रतिकृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांहेतुत्वेनतज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेनतत्त्रितयजन्य
कत्वेनात्पर्यं तत्रक्षितिस्सकर्तृकेतिप्रथमप्रयोगेक्षितित्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेघटादावंशतःसिद्ध((त्वरूपेसाध्यस्य॰॥
साधनंपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनतथात्वेतुपरमाणौवाधइत्यतोंऽकुरत्वस्यपक्षतावच्छेदकत्वानुधावनं तत्रचसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्य
त्वेकार्य्यंकुरेजीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेनतांशतःसिद्धसाधनंनवावाधोनित्यांकुरस्याभावादितिभावः नतुक्षितित्वावच्छेदेनांकुरत्वावच्छेदेनवाकार्यत्व।
हेतुनासकर्तृकत्वानुमितिर्नसंभवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् नचकार्यत्वंयदिकृतिजन्यत्वव्यभिचारिस्यात्तदाकृतिजन्यतावच्छेदकंनस्यादित्य
नुकूलतर्कसत्वान्नाऽप्रयोजकत्वमितिवाच्यम् कृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावेमानाभावेनोक्ततर्कानवतारात् नचान्वयव्यतिरेकावेवमानमितिवा
च्यम् कुलालकृतिसत्वेघटसत्वभावेघटाभावइतिविशिष्येवान्वयव्यतिरेकग्रहात् तंतुवायकृतिकालेघटापत्तिवारणायकुलालकृतित्वेनघटत्वेन
विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेनसामान्यतःकृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावेमानाभावात् नचयद्विशेषयोरितिनियमएवमानमितिवाच्य

दिक्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवं कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथात्वे लाघवम् नच कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न सम्भ वति कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्य्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् तथाच लाघवमूलक एव यद्विशेषयो रित्यादिन्याय इति वाच्यम् कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः किंतु स्वरूपसंबंधरूपप्रयोजक। त्वप्रतीत्यनुरोधेन लघुनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः तथाच लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगि ताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमंतरापि सूपपादनमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेत्यभिप्रेत्याह परस्तु पातंतेन सर्गाद्यकालीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसंग्रहात् तद्व्यक्तौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् कुलालकृतित्वेन घटत्वेन कार्यकारण भावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वशंकाविरहादिति भावः नचैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम् घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेनेश्वरे तस्य सत्त्वात् अत एव नमः कुलालेभ्यः कुम्भकारेभ्यश्चेत्यादि॥ ॥श्रुतिरपि संगच्छते यद्विच सर्गाद्यस्य विवादग्रस्तत्वेन सर्गाद्यकालीनस्य घट स्य पक्षत्वे पक्षासिद्धिरिति मन्यते तदा खंडघट एवादिपदार्थः तत्पूर्वमपि कुलालकृतत्वस्य सत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धेरावश्यक त्वादित्युक्तमनुपश्यामः व्यक्तीभविष्यतिचेदनुपरिष्टात् ननु सकर्तृकत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् तच्च न संभवति कर्तुर्जनकत्वेऽनंतकृ तिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात् लाघवेन स्वरूपतः कृतित्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशंकां निराकुर्वन्प्रा चीनमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्तुमारभते साध्यंचेति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन सा धनीयः अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसंगात् अतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वमेव साधनी। यं तथाचैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदेव द्रव्यमीश्वर इ ति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिध्यतीति प्राचामभिप्रायः॥

तत्रवाधादितिकार्यरूपपक्षेवाधादित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौव्यापारत्वेनैवकृतेः कार्यमात्रंप्रतिकारणत्वमितिव्यापारे
णाव्यापारिणोनान्यथासिद्धिरितिन्यायविरोधेनकृत्यातयोर्नान्यथासिद्धिरित्यतआह दृष्टांतेति असंभवादिति दृष्टांतपक्षवृत्तिसाध्यद्वयगतानुगत
साध्यतावच्छेदकाभावादितिभावः ननुतर्हिस्वेतिपरित्याज्यमेवयद्विचान्वयव्यतिरेकाभ्यांकृतेरेवप्रथमतः कार्यमात्रेहेतुत्वमवधार्यतेनतज्जनक
त्वेनैवज्ञानचिकीर्षयोरनुमानमित्याग्रहस्तदास्तुतयोरप्यन्यथासिद्धत्वंतथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैवसकर्तृकत्वस्यसाध्यत्वान्नास्माकं
कापिक्षतिरित्याशंकायामाह कृतित्वावच्छिन्नेति स्वमतेनसकर्तृकत्वंनिर्वक्ति किंत्विति विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नेत्यस्यप्रयोजनंतेनेत्यादिनास्व
यमेववक्ष्यति कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानंतुसविषयकत्वेनकृतेः कारणत्वेज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः संभवतितयोरपिसविषयकत्वेनकारण
त्वात्स्वेनतयोरन्यथासिद्धत्वस्यैवांगीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वेसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तुयदुपादानिकाप्रवृत्तिस्तत्रैवसम

तत्रवाधात् दृष्टांतपक्षसाधारणस्यस्वत्वस्यैकस्याभावेनतद्घटितस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात् कृतित्वापेक्षयोपाद
नगोचरकृतित्वस्यगौरवेणकार्यजनकतानवच्छेदकत्वाच्च किंतुविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितस
मवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वंतेनादृष्टद्वारास्मदीयकृतिजन्यत्वस्यपक्षेसत्वेपिनसिद्धसाधनम् यद्विचकार्यमात्रेकृतित्वेनेवा
न्वयव्यतिरेकाभ्यांज्ञानत्वेनेच्छात्वेनचहेतुत्वंस्वीक्रियतेतदातादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वंकृतिजन्यत्वंवासाध्यमस्तु॥ ६

वायेनकार्यमितिनियमस्यतत्वादोषघटापत्तिवारकस्यनिर्वाहायैवेतिबोध्यं नसिद्धसाधनमिति तादृशजनकतायाःस्वजन्यादृष्टसंबंधावच्छि
न्नतयाविशेष्यतासंबंधानवच्छिन्नत्वादितिभावः नन्वेवमुक्तानुमानेननित्यकृतिसिद्धौतत्रद्रव्याश्रितत्वानुमानेननित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि
नतस्मिन्नित्यज्ञानंनित्येच्छाचनसिद्ध्येत् नचकृतिंप्रतिज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेनकृत्यातयोरीश्वरेऽनुमानमितिवाच्यंकार्येणैवकारणानुमानसंभवे
ननित्यकृतेःकार्यत्वाभावादनुमानेनतत्सिद्ध्यसंभवादित्याशयेनज्ञानेच्छयोस्सिद्ध्यर्थंप्रकारांतरमनुसरतियद्विचेतिस्वमतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांकृ
तेरेवकार्यमात्रेहेतुतायःकरोतिसजानातिसइच्छतीतिव्याप्त्याजन्यकृत्यातत्कारणत्वेनज्ञानचिकीर्षयोःकल्पनंनित्यकृतेरजन्यतयाज्ञानचिकी
र्षयोरनुमानंनसंभवत्येवपरंतुयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुत्यैवज्ञानेच्छयोःसिद्धिर्वाच्येतिस्वमतमभिप्रेत्ययद्विचेत्युक्तंकृतिजन्यत्वंचेतिविनिगमनाविरहादि

यन्विति मानाभावादिति ननुस्वनिष्ठकृतिविशेष्यतासंबंधेनयत्रकर्तातत्रसमवायेनकार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाविवमानमित्यत आह लाघवादिति ननुजन्यत्वावच्छेदेनसमवायसंबंधावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधनेध्वंसादौसाध्यविरहेणबाधोव्यभिचारश्चेत्याशंक्यतुपर्यवसितपक्षसाध्यहेतून्नुवदति नन्वित्यादिना सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पांतरमाह यद्वेति अथात्रकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितादृष्टाद्वारकजन्यत्वस्यसाधनेकारणतावच्छेदकसंबंधः कार्यतावच्छेदकसंबंधश्चपूर्वोक्तएव तथाच ध्वंसे यत्तुकर्तृजन्यत्वमेवसाध्यमितितत्रकार्यमात्रेकर्तृत्वेनजनकत्वेमानाभावाल्लाघवात्कृतित्वेनैवतत्रहेतुत्वात् ननुकार्यविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यताशालिप्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानंफलितं तत्रचध्वंसेपक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रांतेविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाधइतिचेन्न सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैवध्वंसव्यावृत्तस्यपक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् नचहेत्वधिकरणेध्वंसेउक्तसाध्याभावेनव्यभिचारइतिवाच्यम् सत्ववैशिष्ट्यस्यहेतौविशेषणात् अथैवंरीत्याव्यभिचारवारणेपिध्वंसस्यकृतिजन्यत्वेमानाभावेनकार्यमात्रस्यकृतिजन्यत्वप्रवादोव्याहन्येतेतिचेन्न तादृशप्रवादस्यनिर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् यद्वाजन्यत्वमात्रंध्वंससाधारणमेवपक्षतावच्छेदकंकृतिजन्यत्वमात्रंसाध्यं एवंचहेतावपिसत्ववैशिष्ट्यंनोपादेयंप्रयोजनाभावात् एवंचध्वंसेपिईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्यनिराबाधतयाकार्यमात्रेकृतिजन्यत्वप्रवादोप्युपपद्यतइति नचकृतिजन्यत्वमात्रस्यसाध्यत्वेऽदृष्टद्वाराहविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादायसिद्धसाधनमितिवाच्यम् अदृष्टाद्वारकत्वेनकृतिजन्यतायाविशेषणीयत्वादितिदिक्॥ ॥ ११नकृतिजन्यत्वरूपसाध्यसिद्धिःसंभवति नचविशेष्यतासमवायाभ्यांकश्चित्कार्यकारणभावोऽन्यस्तुविशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेपिकृतिजन्यत्वसिद्धिःसंभवत्येवेतिवाच्यम् उपादानत्वाख्यविशेष्यतासंबंधेनैवकृतेःकारणत्वस्यांगीकरणीयतयाध्वंसस्योपादानविरहेणतंप्रत्युक्तविशेष्यतासंबंधेनकारणत्वासंभवादितिचेन्नकालनिष्ठप्रत्यासत्यैवकार्यमात्रंप्रतिकृतेःकारणत्वस्योपगंतव्यत्वादितितात्पर्यात्॥

लाघवज्ञानेति वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शाद्वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् यथा हि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्य
नुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात् कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्तथैव नित्यैककृतिजन्यमित्या-
द्यनुमितिरिति भावः ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते इत्याशंकते अथेत्यादिना नच नित्यवन्निष्ठेति एतादृशैकत्वज्ञान
स्य फलं नित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः अत्र केचिदिति नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन ज्ञानेच्छादिषु भानोप
गमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिरीश्वरनानात्वेपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन भाने बाधकाभावादित्य

एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञानेच्छाकृतिषु नित्यत्वमेकत्वं च भासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः अथेश्वरज्ञानादौ की
दृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते न तावत्संख्यारूपं गुणे गुणानंगीकारात् नच नित्यज्ञानवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यम् ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवा
दिति चेदत्र केचित् सामानाधिकरण्यसंबंधेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते यद्वा द्वित्वसमानाधिकरणान्यरू
पमेकत्वं तद्विषयः नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्वाद्बाध इति वाच्यम् दुःखवद्वृत्तित्वेन द्वित्व
स्य विशेषणीयत्वात् नचैवमपि घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य अत्र सत्वाद्बाध इति वाच्यम् आत्मानात्मवृत्ति
भिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः तत्र ईश्वरे ज्ञानद्वयांगीकारेप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः॥ ६॥

स्वरसात्कल्पांतरमाह यद्वेति बाध इतीति ईश्वरीयज्ञाने एकत्वबाध इत्यर्थः आत्मानात्मेति अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवद
वृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्वसंभवेन तस्यानंगीकारात् अत आत्मवृत्तित्वे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्भिन्नत्वा
मेव विशेषणमुपात्तम् तथा च तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति भावः उद्देश्यासिद्धेरिति ईश्वरे सर्वविषयकमे
कमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि ज्ञानादावेकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धेरिति भावः॥ ७॥

स्वाधिकरणेति यत्रैकत्वं भासते तेन देवस्वपदार्थः अत्र च स्वभिन्नज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् अन्यथाऽऽऽईश्वरीयज्ञाननानात्वे॰
पि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसंगात् स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगत
मेकत्वमिति भावः नच नित्यज्ञाने कत्वमेव संभवति नतु तद्भेदेपीति द्रष्टव्यम् अथाऽत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव स्वपदार्थः तद्घटितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञा
नानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञानानुमितौ तादृशैकत्वभानसंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् न च नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि ज्ञा
नत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या निखिलज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानं संभवत्येव कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौ विधेयतया भानसंभवः उक्त
कार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यं एवमपि स्वभिन्नेत्यत्र स्वत्वेन ज्ञानत्वस्वरूपं ज्ञाने ज्ञानत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेन स्वभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिप्रसंगा
त् अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वेनैव तदिति वाच्यम् तथा च तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेपि स्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्व

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वमीश्वरेच्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन हेतुना द्र
व्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य वाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम्॥ मसंभवि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्वविशि
ष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वं तथा
विधतद्व्यक्तित्वज्ञानासंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्वज्ञानासंभवस्य दुष्परिहारत्वादिति मैवं एकव्यक्तिमात्र
वृत्तिधर्म एव प्रकृते स्वत्वं एकमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्यत्वं अनेन च रूपेण नित्यज्ञाना
नुमितेः पूर्वमपि तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् नचैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात्तदुक्तद्व्यक्तित्वमेव तस्य
स्वरूपतो भानानंगीकारे तु तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तथा च तदुक्तोभयसंबंधेन भेदविशिष्टभेदावच्छिन्नो गौरवात् तथा च तादृशभेदाप्रसिद्धिरि॰
ति वाच्यम् तादृशभेदस्योपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् नचाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षणतया भानानंगीका
रात् नतथोपगमसंभव इति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेव तथा भानानंगीकारात् प्रकृते च तथाविधभेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेने

जन१

केचित्तु क्वचाक्यस्य स्वसमानाधिकरणस्वभिन्नज्ञानकं यद्यत्तदन्यत्वमेवार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः नच समासांतर्गतनञ उत्तरपदा-
र्थमात्रान्वयित्वं नतु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं तथा सति नीलाप्रमेय इति वाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः तथा च स्वा-
धिकरणवृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थलाभासंभव इति वाच्यम् घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभिन्नप्रतीत्यर्थं समासां त-
र्गतनञोपि यत्रोत्तरसंबंधिकपदघटितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्यांगीकरणीयत्वात् अन्यथाऽ-
धिकरणसामान्यभिन्नस्याप्रसिद्ध्या घटानधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तिरित्यपि वदंति एवमिति स्वाधिकरणवृ-
त्तिस्वभिन्नेच्छाकत्वं स्वाधिकरणवृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः नन्वेवमनुमानेन नित्यैकज्ञानेच्छाकृति
व्यक्तीनां सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याशंकायामाह एवंचेति द्रव्यांतरस्य बाधादिति ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति चेतनगुणत्वा-
त् नापि जीवात्मवृत्ति नित्यज्ञानादित्वात् जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंरीत्या द्रव्यांतरस्य बाधादिति भावः॥ ॥

6.

अनुकूलतर्केतिशरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यंताभावरूपत्वेन नित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्य्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः तद्विशेषणावच्छेदेनेतिव्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैवहेतौव्याप्तिरंगीक्रियतेनतुतद्वारकविशेषणावच्छेदेनेतिभावः ननुसाध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः तेषांचधूमेधूमत्वावच्छेदेनेवनीलधूमत्वावच्छेदेनापिसत्वेन किंचिद्बाधकं वस्तुतस्तुभेदस्यसामानाधिकरण्यस्यवा किंचिदवच्छेदेनसत्वं किंचिदवच्छेदेनतदभावइत्यत्रनकिंचिदपिसाधकंअग्रेवृक्षःकपिसंयोगीनमूलइत्यादिवत्तत्साधकप्रतीतेरभावात् नचधूमोधूमत्वेनवह्नेर्व्याप्योननीलधूमत्वेनेतिप्रतीतिरेवतत्साधिकेतिवाच्यम् तत्रैवविवादात् नचव्यर्थविशेषणाज्ञानमेवतदवच्छेदेनव्याप्तिज्ञानेप्रतिबंधकमितिव्यर्थविशेषण

अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्काभावादितिभावः इदमुपलक्षणंशरीराजन्यत्वहेतौशरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापिव्यभिचारावारकत्वेनव्यर्थतयातद्विशेषणावच्छेदेनव्याप्तिग्रहासंभवेनव्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यपिद्रष्टव्यम् नचव्यर्थविशेषणात्वस्याधिकोक्त्यानिग्रहस्थानत्वेपितज्ज्ञानस्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेमानाभावइतिवाच्यम् तथापिगुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया

अप्रयोजकत्वात्त् ममतुकर्तृत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावएवानुकूलस्तर्कः ॥ ६

साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपव्याप्तेस्तत्राभावेनव्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तदुक्तमाचार्यैरेकामसिद्धिंपरिहरतोद्वितीयापत्तेरितिकर्तृत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावएवेति नचान्वयव्यतिरेकाभ्यांघटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिकुलालादिकृतित्वेनैवहेतुत्वात्तादृशकार्यकारणभावेमानाभावइतिवाच्यम् घटत्वपटत्वादिभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनापेक्षयाकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिकृतित्वेन

(हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्॥

त्वज्ञानदशायांव्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेतिवाच्यम् तादृशप्रतिवध्यप्रतिवंधकभावेमानाभावात् नचैवंनीलधूमादिप्रयोक्तुर्निग्रहोनस्यादितिवाच्यम् अधिकस्यापिनिग्रहस्थानत्वेनतत्संभवादित्याशंकत्तेनचेतिमानाभावइतीतिग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादितिभावः व्याप्तेस्तत्राभावेनेतिजन्यत्वाभावत्वापेक्षयाशरीरजन्यत्वाभावत्वस्यगुरुत्वेनसाध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यगुरुधर्मस्यप्राचीनैरनंगीकारादितिभावः तदुक्तमितिकुसुमांजलावितिशेषः एकामसिद्धिमिति॰ स्वरूपासिद्धिपरिहारायहेतौशरीरपदप्रवेशेतस्यव्यभिचारावारकत्वेनशरीराजन्यत्वस्यसाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वेनव्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादितिभावः कुलालादिकृतित्वेनैवेतियद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नकार्यकारणभावनियमादितिभावः एतादृशकार्यकारणभावे॥

कृतित्वावच्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपेमानाभावइतिनचकृतिसत्वेकार्यसत्वंकृत्यभावेकार्याभावइत्यन्वयव्यतिरेकावेवतत्रापिमानमितिवाच्य
म्सृष्टिकालेकृतिसामान्याभावस्यकार्यसामान्याभावस्यचकाप्यनिश्चयेनप्रलयेचास्मदादीनामभावेनत्वतादृशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवासिद्धेःउचितत्वादितिय
द्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेवकार्यकारणभावग्रहइत्यौत्सर्गिकोनियमःप्रकृतेघटत्वपटत्वकुलालकृतित्वतंतुवाय
कृतित्वाद्यवच्छिन्नानंतकार्यकारणभावेगौरवनिश्चयरूपबाधकसत्वात् कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेकएवकार्यकारणभावःकल्प्यतइतिभावः॥ ॥नतुतं
तुवायकृतिसत्वेघटोत्पत्तिवारणायविशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांघटत्वकुलालकृतित्वादिनाविशेषकार्य्यकारणभावानामावश्यकत्वेनतादृशान्वयव्य
तिरेकग्रहैःकार्यत्वकृतित्वाभ्यांसामान्यकार्यकारणभावांतरकल्पनंनिर्युक्तिकंसामान्यकार्यकारणभावकल्पनेपितादृशगौरवस्यांगीकरणीयत्वादित्यतस्तत्सा
धकंहेत्वंतरमाहयद्विशेषयोरितियद्विशेषयोःकार्यकारणभावोऽसतिबाधकेतत्सामान्ययोरपीतिन्यायःमीमांसकमतेचाक्षुषंप्रतिरूपंस्पार्शनंप्रतिस्पर्शःका

यद्विशेषयोरितिन्यायेनकार्यत्वकृतित्वाभ्यांसामा न्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च नचतादृशन्यायोनिष्प्रमाणकइति
वाच्यम्कार्यत्वावच्छिन्नाभावेतत्तत्कृत्यभावकूटस्यप्रयोजकत्वकल्पनेगौरवात्कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यप्रयोजकत्वेलाघ
वादिति केचित्तुमास्तुकार्यत्वंकृतेःकार्यतावच्छेदकंतथापिघटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिकृतेःकारणतयासर्गाद्यकालीनघटादिकं
पक्षीकृत्यघटत्वादिहेतुनासकर्तृकत्वसाधनेजीवानांबाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः॥९ रूपंवहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षसामान्येनरूपंनवास्प
र्शःकारणंप्रभावाय्वोःप्रत्यक्षेव्यभिचारात् नापिगुणःकारणमतिप्रसंगात् नापिरूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापिगुरुत्वात् विनिगमनाविरहेण
गुरुतरकारणताद्वयप्रसंगाच्चेत्यतोन्यायेऽसतिबाधकइत्युक्तंआवश्यकत्वाच्चेति-व्याप्येनव्यापकनिश्चयादितिभावःलाघवादिति तथाचोक्तन्यायोला
घवमूलकत्वाच्चनिष्प्रमाणकइतिभावःनचकृतित्वस्यकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिकारणतानवच्छेदकत्वेपिलाघवादेवकृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यकार्यसा
मान्याभावप्रयोजकत्वंकल्पनीयमितिवाच्यम्कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादितिभावः
अतएवतादृशनियमेमानाभावइत्यभिप्रायेणकेषांचिन्मतमुत्थापयंतिकेचित्विति मास्त्विति उक्तनियमाभावेनतादृशकार्यकारणभावानंगीकारेलाघवा
देवकृत्यभावस्यकार्याभावप्रयोजकत्वासंभवादितिभावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनंनहीजंतुपरैःसर्गादेरेवानंगीकारेणतत्कालीनघटस्यपक्षत्वंप

वस्तुतस्तु खंडघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः घटकरणासमर्थस्यैव कुलालत्वेन तादृशकुलालत्वस्येश्वरेपि स्वीकारसंभवात् तत एव नमः कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि संगच्छते इति तु पुनः सुत्यस्थामः वर्णयंति चैवमेव दीधितिकृतोपि तदेवाह दीधितीति कृतस्त्विति॰ चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति नन्वग्रहीतव्यभिचारकव्याप्यधर्मांतरसत्त्वे व्यापकरूपेण न कारणत्वमन्यथासिद्धेः अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दंडत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणतापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वेनैव कारणतांगीकरणीयेत्यस्वर-

दीधितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खंडघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वेवं रीत्या घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादंकुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्ध्येदिति चेन्न तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात् तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् आचार्यमतानुयायिनस्तु अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं अस्तु च तदनुरोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्यांगीकाराच्छरीरलक्षणे-
न्त्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च॥ः

सादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति आचार्यैरिति॰ वैजात्यांगीकारादिति तथाच परमाणुक्रियारूप-चेष्टावत्वादेव द्व्यणुकादिरूपतत्तत्कार्योत्पत्तिसंभवेन तदनुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः ननु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन यदि परमाणौ च चेष्टावदंत्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वांगीकारसंभवः द्रव्यांतरानारंभकत्वे सत्यवयवित्वमेव हि अंत्यावयवित्वं तच्च परमाणौ न संभवति परमाणोर्द्व्यणुकारंभकत्वादवयवित्वाभावाच्च चेष्टावत्वमात्रस्य शरीरलक्षणत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याशंकायामाह शरीरलक्षण इति॰॥

शरीरत्वानुपपत्तिरिति तथाच हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः यद्वा शरीरत्वस्य सर्वो ऽन्त्यावयविवृत्तित्वस्थाने द्रव्यारंभकावयविभिन्नत्वमेवो
प्रादेयं तथाच हस्तादौ न शरीरव्यवहारापत्तिस्तस्य शरीररूपद्रव्यारंभकत्वात् नवा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामवयविनाभावादितितु
परमार्थः अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात् तद्वत्प्रकृतेपीति
भावः दूरस्थकार्येति ईश्वरस्याणुत्वे एकशरीरांगीकारे तच्छरीरस्यायुगपन्नानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसंभवाद्देशांतरस्थावयवेषु क्रियोत्पत्ते
रसंभवादितिभावः स्थापनानुमान इति जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः जन्यं कृत्यजन्यं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य पू
र्वमुद्भावितत्वेन तद्बाधार्थमत्यर्थं स्थापनापदं साधनाव्यापकत्वाच्चेति इदं च स्वमतानुसारेण आचार्यानुयायिनां मते त्वंकुरादेरपि परमाणुरू

नपरमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः नच नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिरितिवाच्य
म् तच्छरीरस्य महत्त्वे भग्नस्तनस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणांतर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः अणुत्वे च दूरस्थका
र्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापक
त्वात् अंकुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च नचांकुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहे नोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपाधित्वमिति
श्चय इति वाच्यम् तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् नचोपाधिसंदेहाद्धि नो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स
पेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मंतव्यं संदिग्धोपाधित्वस्येति उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनि ((चन प्रतिबंधक इति वा
श्चय एव संभवति उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्ति
ज्ञानप्रतिबंधकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादिति भावः ननूपाधिसंदेहाज्जायमानो व्यभिचारसंदेहो न घटांतर्भावेन संभवति तत्र हेतुसा
त्वेपि साध्योपाध्योर्द्वयोरेव निश्चितत्वेन साध्यसंदेहासंभवात् अपितु क्षित्यंकुरांतर्भावेनैव व्यभिचारसंदेहो वाच्यः स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकः पक्षांतर्भा
वेन व्यभिचारसंदेहस्य न तत्प्रतिबंधकत्वात् अन्यथा ऽनुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसंभवेन तत्र च हेतोर्निश्चयात् अनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसं

का·
मु· दि·
रा·
१८

इदंपुनरिहावधेयं संभवत्यवच्छेदकताकलघुधर्मसत्व एवगुरुधर्मस्यस्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वंनस्वीक्रियतेसंभवतिलघौ
गुरौनदभावादितिदीधितियुक्तेः प्रकृतेचजन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्तएकशरीरजन्यत्वाभावः तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्येचलघौ
रपिजन्यत्वाभावत्वस्यनावच्छेदकत्वसंभवः नत्रतस्यासत्वात् अन्यथाविशिष्टसत्तात्वस्यापिद्रव्यत्वाद्यपेक्षयागुरुत्वेनानवच्छेदक
त्वापातात् नचजन्यत्वसामान्याभावत्वस्वजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेसत्यभावत्वंजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंचनता-
त्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वंकिंतुतन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं तथाचशरीरजन्यत्वाभावेपितदक्षतमेवेति वाच्यम्
तथासतिघटकृतिजन्यत्वाभावस्यपटादौसत्वेनव्यभिचारितयातादृशजन्यत्वाभावस्यकर्तृजन्यत्वानुपपत्तेः अतएवनव्यर्थविशेषणा
नापिस्वसमानाधिकरणाव्याप्यत्वावच्छेदकधर्मान्तरघटितएवतत्प्रसरात् जन्यत्वाभावत्वशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात्॥
शरीरजन्यत्वाभावत्वस्यजन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसंगतमितिप्रतिभाति तथापिपरमतेशरीरजन्यत्वंनास्तीतियत्रप्रती
तिस्तत्रसर्वत्रैवकृतिजन्यत्वंनास्तीतिप्रतीतिरभ्युपगम्यते शरीराजन्यस्यकृतिजन्यपदार्थस्यतेरनंगीकारात् समनियताभावयो
रभेदेमानाभावेनभवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठंकृतिजन्यत्वाभावत्वं किंचकृतिजन्यत्वत्वापेक्षयाशरीरजन्यत्वत्वस्यगुरुत्वेनत
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैवहेतुतावाच्यातथाचतदपेक्षयालघुभूतेनकृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे-
नैवतस्यहेतुतायुक्तानन्यमतेशरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थस्यानभ्युपगमेनतादृशाभावेजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवते-
रभ्युपगमसंभवादितिदूषणंसारम्॥ ॥

राम·
१८

ए॰ पक्षतत्समयोरिति पक्षउद्देश्यतावच्छेदकाच्छिन्नः तत्समस्तुतद्भिन्नत्वेसति साध्यसंदेहाक्रांतः स्तयोरित्यर्थः प्रतिबंधकत्वादिति नचैवमुक्त
रीत्यानुमानमात्रोच्छेदायतिरितिवाच्यम् धूमोयदिवन्हिव्यभिचारीस्यात्तर्हिवन्हिजन्योनस्यादित्यनुकूलतर्केणाव्यभिचारसंदेहस्याप्यसंभवादि
तिभावः प्रकृतार्थेग्रंथकृतांसंमतिमाह अतएवेति अनुकूलतर्कस्यसत्वेनेति अनुकूलतर्काभावाहितव्यभिचारसंदेहस्यैवव्याप्तिनिश्चय

दि॰ पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापिप्रतिबंधकत्वादतएवानुकूलतर्कविरहदशायांपक्षेतरत्वंसंदिग्धोपाधिरित्यभिधा
नंग्रंथकृतांसंगच्छतइतितत्त्वकार्यत्वेनकृतित्वेनकार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्यसत्वेनकार्यत्वरूपहेतोःसाध्यव्याप्यत्वनि
श्चयत्वेनसाध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेःसाध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौनदुश्चरितत्वेनवेदस्यप्रामा
ण्यनिश्चयाद्वेदेपिईश्वरेप्रमाणमित्याह द्यावाभूमीजनयन्निति इत्यादयइत्यादिनाईश्वरमुपासीतयः सर्वज्ञःससर्ववित्यस्य
ज्ञानमयंतपः सोकामयतइत्यादीनांपरिग्रहः कार्यानुमानंचोपलक्षणं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकंकर्मप्रय
त्नजन्यंकर्मत्वात् गुरुत्ववतांपतनाभावः पतनप्रतिबंधकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत् ब्रह्मांडना
शःप्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटनाशवत् घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककल्पितलि
प्यादिवत् वेदजन्यप्रमावक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्याशाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत् वेदःअसंसारिपुरु
षप्रणीतः वेदत्वात् वेदःपौरुषेयःवाक्यत्वात् यन्नैवंतन्नैवंयथाकाव्यमितिव्यतिरेकदृष्टांतः भारतवत् द्व्यणुकपरि
माणजनिकासंख्याअपेक्षाबुद्धिजन्याएकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानांतराण्यपिसाक्षात्परंपरयावाईश्वरसाधका
निबोध्यानीति॰॥ ९

प्रतिबंधकत्वादितिभावः निश्चयादिति उपाधित्वसंदेहासंभवादितिशेषः नन्वनुमानस्यैवेश्वरसाध
कत्वेतत्प्रतिपादकवेदोपनिषद्भागस्याध्ययनवैफल्यमित्याशंकामपनेतुंवेदस्यापिप्रमाणतामूलकंमूलेद्यावाभूमीइत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमव
तारयति एवमिति यःसर्वज्ञेति सामान्यरूपेणसर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थःसामान्यरूपेणसर्वविषयकज्ञानवत्त्वंजीवानामपीत्यतःसर्वविदिति
विशेषरूपेणापिसर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः कार्यानुमानमिति कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः॥

टी॰ कार्यायोजनेत्यादिकारिकायामपिकार्यादिपदंतत्पक्षकानुमानपरम् अत्रब्रह्मांडनाशः प्रयत्नजन्यइत्यनुमानस्यक्रत्यनुमानद्वार ईश्वरसाधकत्वंघटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यइत्याद्यनुमानंतु साक्षादीश्वरसाधकमितिविभागोबोध्यः। २। प्रतिजानीत इति स्वक र्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञा द्रव्यंगुण इत्यादिकारिकायांद्रव्यादिनिरूपणे स्वकर्त्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्यसंगतमतः शे षंपूरयति निरूप्यंत इतीति न्यूनाधिकसंख्येति तद्व्यवच्छेदार्थमेवविभागकरणादितिभावः कुतोननिरूपितमिति पदार्थोहिद्विविधः।

दि॰॥ तदुक्तंकार्यायोजनधृत्यादेःपदात्प्रत्ययतःश्रुतेःवाक्यात्संख्याविशेषाच्चसाध्योविश्वविदव्ययइति आयोजनंकर्मपद्य तेगम्यतेअनेनेतिपदंव्यवहारइतिसंक्षेपः १ मूलेशिष्यावधानायप्रतिजानीते द्रव्यंगुणइति निरूप्यंते इतिशेषः संयो गापेक्षयाकर्मणोऽतिरिक्तत्वंनास्तिइति भूषणमतंनिराकर्तुं नथेत्युक्तं यथागुणःपृथक्पदार्थः तथाकर्मापीत्यर्थः अ

मु॰ पदार्थान्विभजते द्रव्यंगुणास्तथाकर्मसामान्यंसविशेषकम् समवायस्तथाभावःपदार्थाःसप्तकी र्तिताः २ सप्तमस्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तंतेन पृथग्गुपन्यासोनकृतः एतेचपदार्थाः वै शेषिकप्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः॥ भावोऽधिकरणात्मकएवेतिप्राभाकरमतंदूषयितुंपुनस्तथे त्युक्तंयुक्तिश्चाग्रेवक्ष्यते यद्यपिविभागवाक्यस्यन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वैवसप्तत्वसंख्यालब्धातथापिसप्तग्रहणं स्पष्टार्थंनन्वन्येपदार्थाः कुतोनोक्ताइत्यतआह कीर्तिताइतितथाचैतेभ्योन्येपदार्थाःनसंत्येवकणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादि तिभावःनन्वितरेषुग्रंथेषुषड्भावपदार्थाःसप्तमस्त्वभाव इतिनिरूपितंतथैवात्रकुतोननिरूपितमित्याशंकाहमुक्तावल्यांसप्त

भावोऽभावश्चद्रव्यादयःषड्भावाःशेषस्त्वभावइतिरीत्याकुतोननिरूपितमित्यर्थः मूलेसप्तमस्येति यद्यपिसप्तमस्याऽभावत्वकथनेऽपितदितरेषां भावत्वंदुर्लभमेवनह्येकस्याब्राह्मणत्वेप्रतिपादितेतदितरेषांसर्वेषामब्राह्मणत्वंप्रतिपादितंभवति तथाप्येतस्यविभागवाक्यतयापरस्पराऽसंकी र्णव्याप्यधर्मकथनस्यैवविभागरूपतयाद्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वंविभाजकमेवनस्यादितिद्रव्यादीनामभावत्वाभावात्परि शेषाद्भावत्वंमा

रा॰ समवायेति यद्यपि समवायस्य समवायघटितसामानाधिकरण्येन न सत्तावत्त्वं स्वरूपसंबंधेनैव तस्य वृत्तेस्तथापि समवायत्वस्य संस-
र्गतानवच्छेदकत्वेपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वसंबंधत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वस्त्विति रीतिमंतव्यं अर्थात्प्राप्तमिति अनुमाना त्प्राप्त-
मित्यर्थः अनुमानंच द्रव्यादयोभावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्त्वादित्येवंरूपम् नच द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमे-

दि॰ अत्र समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेन सत्तावत्त्वं भावत्वं तदभावोऽभावत्वं प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं तेन प्राप्तत्वेन पृथगुप-
न्यास इति भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः तेषामिति शेषः नन्वन्ये पदार्थाः कथं न संति न्यायग्रंथे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्य नैया-
यिकानामपि मते सप्त पदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अंतर्भूतत्वादित्याह एतेनेति उक्तार्थे भाष्यसंमतिमाह
प्रतिपादितं चेति एवमेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवांतर्भावादिति प्रति-

गु॰ प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये अत एवोपमानचिंतामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदा
पादितमित्यर्थः कथमंतर्भाव इति चेदित्थं प्रमाणस्येंद्रियस्य द्रव्ये व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे प्रमेयस्यात्मशरी ((त्वमाशंकितं॰॥
रेंद्रियस्वरूपस्य द्रव्ये अर्थस्य गंधरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये प्रवृत्तेर्गुणे दोषाणां मिथ्याद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरू-
पाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं च स्व-
प्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं आद्यः शरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणोत्तरत्वादृशसंयोगरूपस्य गुणे सुखदुःखसंवेदनरूप
स्य मुख्यफलस्य गुणे गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु ((वाप्रसिद्धमिति वाच्यम् परस्परासमानाधिकरणव्या-
प्यधर्मरूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिकरण्येनेषां विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति
भावः चरमेति प्राणशरीरसंयोगे चरमत्वं च स्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावानधिकरणत्वमेवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणा-
संयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति बोध्यम् गौणमिति लाक्षणिकमित्यर्थः॥ ॥

रा॰ दुःखत्वंदुःखपदप्रतिपाद्यत्वं दुःखसंबंधस्तुजनकत्वादिरूपइतिभावः ननुदुःखसंबंधित्वाद्दुःखत्वंसुखेनसंभवतिनस्यदुःखासंबंधित्वात् नचसुखस्यापिदुःखसमानाधिकरणत्वात्तत्त्वमस्त्विति वाच्यं तथासत्यात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरपिपूर्वतनदुःखसमानाधिकरणत्वेन। दुःखत्वापत्तेः नचस्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपोदुःखसंबंधोनोक्तनिवृत्तावस्वर्गादिसुखेचतादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तद्दुःखत्वमेवेतिवाच्यम् तथापिस्वर्गीयसुखेयन्नदुःखेनसंभिन्नमित्यादिश्रुतिविरोधेनतथात्वस्यस्वीकर्तुमशक्यतयादुःखत्वंनसंभव

दि॰ पीडालक्षणस्यदुःखस्यगुणेऽन्तर्भावः अपवर्गस्त्वात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिः दुःखानिशरीरंषडिंद्रियाणि षड्विषयाःषड्बुद्धयःसुखंदुःखंचेत्येकविंशतिः तत्रदुःखत्वजातिशून्यशरीरादौदुःखसंबंधितयागौणंदुःखत्वं स्वर्गादिसुखस्यापितन्नाशज्ञानेनदुःखसंबंधित्वमव्याहतमेव नचैकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयो नित्यत्वात्कथंतन्नाशइतिवाच्यम् यद्रूपविशिष्टस्यश्रवणस्यज्ञानद्वारादुःखहेतुतयादुःखत्वं तद्रूपस्यकर्णशष्कुल्यानाशेननद्विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखनाशात् एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैवमनसोज्ञानद्वारादुःखरूपतयाव्यापारनाशेनतद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति दुःखनिवृत्ते। रात्यंतिकत्वंच स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम्॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७॥

त्येवंस्याशंकामपनेतुमाह स्वर्गादिसुखस्येति तथाचयन्नदुःखेनेत्यादिश्रुतौदुःखपदंस्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमितिन। विरोधइतिभावः व्यापारनाशेनेति मनःक्रिययामनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः यद्यपिभाव्यमुक्तिदशायामपिमनःसंयोगांतरंवर्त तएवतथापितस्यनव्यापारत्वं पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैवज्ञानसाधनत्वेनतथात्वात्मुक्तौचशरीराभावादितिभावः स्वसमा। नाधिकरणेति शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणायस्वसमानाधिकरणनिवेशः इदानींतनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायासमान

रा॰ नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणेन नाशसंभवात् मुक्त्यर्थं तत्त्वज्ञाना-
पेक्षा न स्यादित्याशंकते नन्वित्यादिना सूत्रार्थमाह अस्यार्थ इति नन्वनन्तरपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात् दुःखजन्मेत्यादि
सूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशङ्कानिरासायानन्तरपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकतामाह अव्यवहितपूर्वभावा-
दिति वदन्तीत्यस्य रसोऽभ्यवनं तद्बीजं तु विशेष्याप्रयोजकस्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे वह्निधूमप्रयोजक इति वद्वह्नि-
धूमवत्त्यर्वं तत्प्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव स्वोत्तरवर्त्तिगुणानामिति उत्पत्तिसंबंधेन स्वोत्तरवर्त्ति विशेषगुणानामित्यर्थः तेन स्वस्यापि स्वोत्तरवर्त्ति-

रि॰ नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता तस्येति चेत् इत्थं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः वासनानाशे च दोष
स्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टस्याभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपायाश्चाभावो नुत्पत्तिः त
दनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबंधरूपजन्माभावः भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पा
दः तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं तथा-
च सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति अस्यार्थः पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्त
रोत्तराणामपाये तदनन्तराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः तेन प्रवृत्तेरनु
त्पादः तेन जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः एकविंशतिदुःखनाशस्तु सकारणसाध्यो न तत्र तत्त्वज्ञान
((स्य प्रयोजकतेति वदन्ति
त्वेपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः न वा द्वितीयक्षणोत्पन्नघटादिसंयोगेनैव पेक्षाबुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्ष
णत्रयावस्थायित्वासंभवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षण एव द्वित्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षा
नुपपत्तिः न च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात् तृतीयक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यं प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यैककाल
वृत्तितया कारणत्वात् नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात् द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षेन काप्यनुपपत्तिः

का॰ मु॰
दि॰ रा॰
२१

रा॰ नचविशेषगुणत्वेनकारणत्वेपिद्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिनाऽपेक्षाबुद्धिनाशेतृतीयक्षणेद्वित्वनाशापत्त्याद्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिनाद्वस्थ्य
मितिवाच्यम् द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणेविशेषगुणोत्पत्त्यनंगीकारात् विशेषगुणंप्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वादिप्रतिबंधकत्वमंगीकृत्यैवद्वितीयक्षणेत
दनंगीकारसंभवादितिध्येयम् नचैवमपिसुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानांनाशानुपपत्तिरितिवाच्यम् तत्रागत्यास्वोत्तरवर्त्तित्वाविशिष्टस्यस्व
स्यैवनाशकत्वाभ्युपगमात् सर्वत्रस्वोत्तरवृत्तित्वेननाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणेस्थायित्वानुपपत्तिरितिबोध्यं दुरितपरतयेति तथाचा
पापध्वंसएवमुक्तिर्नदुःखध्वंसइतिनोक्तानुपपत्तिः ननुपापस्याप्यात्मविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैवतन्नाशसंभवात्कथंपापध्वं
सस्यापितत्वज्ञानसाध्यतेत्याशंकामपनेतुंनाश्यतावच्छेदककोटौयोग्यतांनिवेश्यस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यतांवारयति दुरितस्यचेतिनच
पापस्यस्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिसंभवेननाश्यतावच्छेदककोटौयोग्यतानिवेशोव्यर्थ इतिवाच्यम् तथासतिपापस्यप्रायश्चि

टि॰॥ नव्यास्तुयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वोत्तरवर्त्तिगुणानांकारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैवदुःखध्वंसरूपमुक्ति
संभवेननतत्रतत्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदंदुःखसाधनदुरितपरतयाव्याख्येयंदुरितस्यचयोग्यगुणत्वाभावान्नस्वोत्तरव
र्त्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः॥

त्तनाश्यताबोधकश्रुतिविरोधापत्तेरितिभावः नचैवंपापस्यप्रा
यश्चित्तेनापिनाश्यतयाकथंमुक्तिंप्रतितत्वज्ञानत्वेनकारणताप्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसेव्यभिचारादितिवाच्यम् तादृशव्यभिचारवारणायैवस्वसमाना
धिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यंतिकत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशितत्वात् नचैवंपापध्वंसेनतत्वज्ञानस्यप्रयोजकतानकिंतुतद्विशे
षणीभूतस्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वस्यैवेतिप्राचीनमतादविशेषइतिवाच्यम् ध्वंसव्यक्तीनांपरस्परभिन्नत्वेनप्रायश्चित्तजन्य
पापध्वंसव्यक्तौतत्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपितत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौतत्वज्ञानजन्यत्वेबाधकाभावादितिभावः यद्यप्येवंसतितत्वज्ञा
नानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशेतत्वज्ञानाजन्यत्वासंभवेपितत्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौतज्जन्यत्वसंभवेनप्राचीनमतेपिनदोषस्तथाप्येतदस्वरसेनैवाहुरित्यु
क्तत्वात् तथाचदुःखध्वंसस्यमुक्तित्वेप्युक्तरीत्यानुपपत्त्यभावात्दुःखपदस्यदुरितलक्षणाकल्पनंनव्यानांकुकल्पनमेवेत्यस्वरसआहुरित्यनेनसू

रा॰
२१

अथ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाश्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानसाध्यत्वांगीकारः संभवत्येव। दुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यंतिकदुःखनिवृत्तेरेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात् तत्त्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नाश्यत्वस्यैव तत्त्वज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरि

दिः तथाचैतादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणो साध्यतया इच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयरूपस्य दृष्टांतस्य यथायथं द्रव्यादिषु तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धांतस्य द्रव्यादिषु शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणो निर्णयस्य गुणो तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणो विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणो स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितंडायाः गुणो अनुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबंधकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु अभिप्रायांतरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थांतरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणो असदुत्तररूपजातेर्गुणो पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वंतर्भावः निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वंतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमवज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोपसिद्धांतो हेत्वाभासाश्च अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टांते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः तत्र विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञांतरस्य गुणो स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणो॥ तद्व्यक्तीनां भोगनाश्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात् श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् किंच कर्ममात्रनाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यताया बोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः सुखदुःखाभावयोस्तज्जनकाभावानात्मकत्वे नापुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन परित्यागरूपे तु पक्षादेः परित्यागः पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव इति तस्याभावरूपत्वे तु भावः प्रतिज्ञातार्थेति

का॰मु॰ टि॰ग॰ २२

ग॰ साध्यापलापेति॰ साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरेवेतिभावः अवाचकेति हुंफडादीन्यर्थः वाचकवाक्येति अत्र वाचकत्वं शक्त्या बोध जनकत्वमेव न तु शक्तिः वाक्ये तदभावात् तादृशं वाक्यं भूस्तनं हिममेषजवदित्यादिकमप्रसिद्धार्थकपदघटितं अपार्थकस्येति पर्यनीव

टि॰ स्वोक्तसाध्यादेः परेणादूषणोक्तनेन तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुनावच्छेदकातिरिक्तहेतुनावच्छेदकविशिष्टकथनरूपस्य हेत्वंतरस्य गुणोप्रकृतानाकांक्षितनाभिधानरूपार्थान्तरस्यगुणे अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणोपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञानार्थस्यगुणे अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्यापार्थकस्यगुणे॥ समयप्रबंधनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्यगुणे यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानरूपस्यन्यूनस्यगुणे अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्यगुणे पुनरभिधानरूपस्यपुनरुक्तस्यगुणे परिषत्प्रतिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभाषणस्याभावे परिषदाविज्ञानार्थस्यवादिनात्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे उत्तरार्हपरोक्तंबुद्धाप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे असंभवत्कालांतरकार्यव्यासंगमुद्भाव्यकथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे स्वपक्षेदोषमनुद्धृत्यपरपक्षेदोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया गुणे निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे निग्रहस्थानानवसरेतन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्यगुणे कथायां स्वीकृतसिद्धांतप्रच्यवरूपस्यापसिद्धांतस्याभावे हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानांद्र(?)
((ष्यादिष्वंतर्भावइति॰।

न्हि रधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः॥ असंभवत्कालांतरेति सुतदारादिपरिरक्षणरूपेत्यर्थः कथावि च्छेदः शब्दोच्चारणाभावः सिद्धांतस्यतार्किकाद्यभिमतसिद्धार्थस्यस्वीकृतस्यस्वेनसाधनीयतयांगीकृतस्यप्रच्यवः अनुपपादनमेवंचनसामा

न्यनिरुक्तिः टीका॰ पृ॰ ग॰ २२

रा॰ आर्षत्वमाशंक्येति तथा च भाष्यकारस्य महर्षित्वेन तेजस्विनां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथेति वचनादनुपपन्नार्थप्रतिपादनं न दोषायेत्यभिप्रायेणामणिका
रस्येदानीं तन्नरस्यापितादृशार्थप्रतिपादकतामुक्तावलीकारेणाभिहितेति भावः षड्भावेष्विति शक्तेः स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टयेद्रव्येतांतर्भावः उत्पा
दविनाशशालित्वादाकाशादिपंचकेष्वप्यनंतर्भावात् नापिगुणकर्मणोः कपालादिरूपादिषुघटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्त्वाचापिसामान्यविशेषसमवायेषु
उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः अतिरिक्तत्वमिति सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः नचतस्याभावांतर्भावसंभवात्कथंसप्तपदार्थातिरिक्तत्वमितिवाच्यम् नञोल्लि
खितप्रत्ययाविषयत्वेनप्रतियोगिकत्वाननुभवेनचतस्याअभावेष्यनंतर्भावादितिभावः वस्तुतस्तुषड्भावेष्वितिपाठः प्रामादिकस्तावन्मात्रेणसप्तपदार्थातिरिक्त

दि॰ भाष्यस्यार्षत्वमाशंक्यमणिकृतांसंमतिमाह अतएवेति मण्यादिसमवधानेसतिवह्निनादाहोत्पत्तिवारणायमण्यादेःकारणविघटकत्व
रूपाप्रतिबंधकतावाच्यासाचवह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैवनिर्वहतीतिमण्यादिप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्या
सिद्धायाःशक्तेःषड्भावेष्वनंतर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाःसप्तकीर्तिताइतिमूलमयुक्तमित्यभिप्रायेणप्राभाकरःशंकतेनन्विति अति
मु॰ अतएवोपमानचिंतामणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं ननुकथमेतएव
वपदार्थाःशक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहिमण्यादिसमवहितेनवह्निनादाहोनजन्यतेत
च्छून्येनतुजन्यते॥ रिक्तेतिक्लृप्तपदार्थातिरिक्तइत्यर्थः अतिरिक्तपदार्थतामेवव्यवस्थापयति तथाहीत्यादिनामण्यादीत्या
दिनामंत्रौषध्यादिपरिग्रहः समवहितेनसमीपवर्तिना ननुवह्निस्वरूपकारणाभावादेवनदाह इतिनमण्यादेःप्रतिबंधकत्वमतःसमव
हितेनवह्निनेतिदाहोरूपांतरोत्पत्तिःपूर्वरूपपरावृत्तिर्वामण्याद्यतिरिक्तस्यप्रतिबंधकत्वंखंडयति तच्छून्येनेतिमणिसमवधानशू
न्येनेत्यर्थः॥ ननुसिंहे‍ हेत्वंतरपूरणेचगौरवापत्त्याक्लृप्तपदार्थेष्वित्येववक्तुमुचितत्वात् यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेननित्यद्रव्यादिषुश
क्तेर्नांतर्भावस्तथैवनित्यात्यंतान्योन्याभावयोरपिविनाशित्वेनध्वंसेउत्पन्नत्वेनप्रागभावेप्यनंतर्भावसंभवाच्चेतिध्येयम् रूपपरावृत्तिर्वेतिरूपनाशोवेत्यर्थः
लाघवमेवोत्तरकल्पानुसरणेबीजं ननुमूलेतच्छून्येनतुजन्यतइत्युक्तिर्व्यर्थातस्याःप्रतिबंधकत्वासाधकत्वात् अतस्तस्यामण्यतिरिक्तप्रतिबंधकताखंडकत्वेन
सार्थकतांव्यवस्थापयतिमण्याद्यतिरिक्तेतिगगनादीनांप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः तथाचगगनादीनांप्रतिबंधकत्वेमणिशून्यदशायामपिवह्निनादाहोनस्यात्प्रति
बंधकसत्त्वात्तन्नोमण्यादेरेवप्रतिबंधकतावाच्येतिमूलाभिप्रायइतिभावः॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ २३

रा॰ पूर्वोक्तयुक्त्येति मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना सेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वेपीति वह्नित्वेन वह्नेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवह्नित्वेनैव कारणत्वौचित्यात् शक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्कारणेषु घटाद्यनुकूलामपि तावतीमेव शक्तिं कल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्यांगीकारात् दंडचक्रादिभेदेनापि न कारणतावाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मंतव्यम् वा कारार्थ इति उत्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्वेपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासंभवादिति भावः न मणिसमवधानकाल इति मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवारणसंभवाच्च नातिरिक्तशक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः अभिमानादिति वस्तुतस्त्वनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसा-

दि॰ ननु वह्नौ यदि दाहानुकूलाशक्तिस्तदा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह तत्रेति पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः दाहानुकूलेति अत्र चानुकूलत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः नाश्यत इत्यस्य इति कल्प्यत इत्यनेनान्वयः तथा च वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिकसत्त्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति भावः ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह उत्तेजकेनेति मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे

मु॰ तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च तत्र जन्यत इति कल्प्यते॥

न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनात् मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतंत्रहेतुताकल्पने गौरवात् विलक्षणशक्तिमत्त्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवौचितत्वादित्यभिमानात् नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्याः अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न उक्तपदार्थेष्वनंतर्भूतत्वात् तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा न च सामान्याद्यन्यतमरूपा उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति॥

नां कल्पनामपेक्ष्य मण्यभावत्वेन कारणत्वांतरकल्पनमेवोचितं कल्प्यस्यैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति क्लृप्तपदार्थानंतर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानंतर्भूतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात् अत्र च भावांतर्भूतत्वाभावांतर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकयोर्भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मंतव्यं इदं चापाततो मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वंतरं पूरयित्वा तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्दीत्यादिग्रंथव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ध्येयम्॥

राम॰ २३

रा· नाप्यभावइत्यनेनोक्तस्याभावानंतर्भूतत्वस्यभावपदार्थेव्यभिचारादतोहेत्वंतरंपूरयति षड्भावेति तत्रेति उक्तहेतावित्यर्थः घटकत्वंसप्तम्यर्थः तस्यच सत्यंतेऽन्वयः हेतावितिहिशब्दोहेतुवाचकइत्यर्थः सप्तम्यावाचकत्वार्थकत्वात् तथाचहेतोरभेदेनचषड्भावानं तर्भावविशेषणत्वमितिभावः नचै वं हेतु रित्युक्तेकुत्रेत्याकांक्षोदया द्धेतुनिरूपकानुक्त्यान्यूनत्वमिति वाच्यं हेत्वन्वयिनउक्तहेतुत्वस्याध्याहारेणोक्त हेतुहेतुत्वभिन्नषड्भावांन भूतत्वाभावाश्रयस्यादृश्यमितिवाक्येतात्पर्यात् सामान्येतरवृत्तित्वेसतीति· सामान्येपीत्यपिनासामान्येतरस्यसमुच्चितत्वादयमर्थोलभ्यतइतिभा वः तेनेति· सामान्येतरवृत्तित्वोपपादनेनेत्यर्थः अथसामान्यत्वमनेकसमवेतत्वेसतिनित्यत्वंतच्चध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपंतथाचाभावस्वरूप एवेनिकथंव्यभिचारःनचविनिगमनाविरहेणनित्यत्वेसत्यनेकसमवेतत्वस्यापिसामान्य त्वरूपतासंभवेनतस्यचानेकानुयोगिकसमवायप्रति·

दिः एवमतिरिक्तांशक्तिंप्रसाध्यसादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतामेवस्थापयति एवमित्यादिना अतिरिक्त इतिक्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्तइ त्यर्थः षड्भावानंतर्भूतत्वेसतिअभावानंतर्भूतत्वादितिहेतुःपूरणीयः तत्रसत्यंतासिद्धिंनिरस्यति तद्धीतितत्सादृश्यंहिहेतोसामान्येपीति॥ सामान्येतरवृत्तित्वेसति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः तेनसामान्यत्वेनव्यभिचारः व्यतिरेकित्वेसतीतिविशेषणान्नप्रमेयत्वादौव्यभिचारः मु· एवंसादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः तद्धिनषट्सुभावेष्वंतर्भवतिसामान्येपिसत्वात् यथागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वम भावत्वेचद्रव्यादिषट्का न्यतमत्वरूपेहेतुमतिसाध्यस्यसत्वान्नव्यभिचारइति यथेति यदि ऽपिनित्यमितिसादृश्यप्रतीतेः· सादृश्यंद्रव्याद्यंतर्भूतंनद्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेनयथागोत्वंनित्यंतथाअश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्नस्यादित्यर्थः॥ ॥

योगित्वस्यस्वरूपसंबंधविशेषरूपस्यसामान्यात्मकतयाभवतिव्यभिचारइतिवाच्यम् एवमप्यभेदेऽप्याधाराधेयभावानुपगमेनसामान्येवृ त्तित्वासत्वेनव्यभिचाराप्रसक्तेः नचसामान्यत्वंसामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेवविवक्षितमितिवाच्यम् तथासतिसामान्यविषयकज्ञा नस्यविषयतयासामान्यसंबंधित्वात्सामान्येतरात्म वृत्तित्वाच्चसत्यंतोपादानेपिव्यभिचारतादवस्थ्यात् व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभा वेनसत्यंतसार्थक्यमात्रायवृत्तित्वस्यानेसंबंधित्वविवक्षायाअनुचितत्वाच्चतस्मात्सामान्यनिरूपितायाः संबंधांतरावच्छिन्नवृत्तितायाअप्र सिद्धास्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेवहेतुर्वाच्यः सामान्येनचतादृशंसामान्यवृत्तित्वमितिव्यभिचारोदुर्घटएवयुक्तंचैतत्·॥ ॥

ए॰सादृश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापिस्वरूपसंबंधेनैवतस्यप्रकारत्वोपगमेननतस्यभूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनाऽपिस्वरूपेणैवतस्यप्रकारतांगीकरणीयाअनु
भवेविवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नानासंबंधेनतत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च अतएवग्रंथकृतापितद्भिन्नत्वेसतितद्गतभूयोधर्मइत्यनुक्त्वातद्गतभूयोध
र्मवत्त्वपर्यंतमनुसृतं तथाचसादृश्येस्वरूपासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धंसामान्यनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमेवहेतुरित्यवश्यमंगीकर-
णीयमितिनव्यभिचारइतिचेन्नसामान्यत्ववदितिप्रतीत्यासामान्येसामान्यत्वाधारत्वावगाहनेनसामान्यत्वस्यसामान्यातिरिक्तस्यहेतुर्घटत्वेनचतस्यापि-
स्वरूपसंबंधेनवृत्तित्वमवश्यमंगीकरणीयंअभावाधिकरणकाभावस्थलेसर्वैरपितथास्वीकारात् अनयैवरीत्याप्रमेयत्वादावपिवक्ष्यमाणव्यभिचारो
बोध्यः सर्वंप्रमेयत्ववदितिप्रतीत्याप्रमेयत्वस्यप्रमास्वरूपस्यस्वरूपसंबंधेनवृत्तेरावश्यकत्वात् विषयतायाविषयस्वरूपत्वेनसर्वत्रप्रमेयत्वमेकमितिप्र
तीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपेचप्रमेयत्वेस्वरूपसंबंधेनसामान्यतदितरवृत्तित्वसत्त्वाद्व्यभिचारस्यावश्यकत्वादितिभावः नन्वन्यतरसंबंधेनसत्ता
वत्त्वरूपभावत्वेहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारइत्याशंकांनिराकुरुतेभावत्वेचेति नचैवमपिघटघटत्वगतद्वित्वेव्यभिचारोहिदुर्वारस्तस्यसंख्यारूपत्वासंभ-
वेपिद्वित्ववत्ताबुद्ध्युपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिरूपस्यस्वरूपसंबंधेनवृत्तेरावश्यकत्वादितिवाच्यं व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापिहेतौविशेषणत्वोपगमात् व्यासज्यवृ
त्तित्वंचएकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमत्त्वमितिनकिंचिदनुपपन्नंवस्तुतस्तुस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेवहेतुरितिमूलकृतांतात्प
र्यंदीधितिकारस्तुसादृश्यस्यसामान्यमात्रवृत्तित्वेमुखादौचंद्रसादृश्यप्रतीतिर्नस्यादित्याशंकानिरासायस्वरूपसतस्सामान्येतरवृत्तित्वस्या
नुवादकएव नतुहेतुतावच्छेदकत्वेपिमूलकृतांतात्पर्यं नचैवंसामान्यस्वरूपेसामान्यत्वेव्यभिचारइतिवाच्यम् आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधे
नानेकसमवेतत्वेसतिनित्यत्वस्वरूपतायाएवसामान्यत्वेस्वीकरणीयत्वात् एवंप्रमेयत्वमपिनप्रमैवविषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपितुप्रमा
विषयत्वंतथाचप्रमेयत्वस्यविषयतारूपस्यप्रतिविषयभिन्नत्वेनकस्यापिविषयतायांसामान्यतदितरोभयवृत्तित्वासंभवेनप्रमेयत्वेपिव्यभिचारा
संभवात् हेतौव्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव परंतुविषयस्वरूपायाविषयतायाःस्वरूपसंबंधेनसामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्रव्यभिचारवारणायसा
मान्यवृत्तित्वेविषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वंविशेषणंदेयंएवंचद्वित्वादिकमपिअपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षाबुद्धिरूपंज्ञानेविषयवृत्तित्वस्यकाप्य
॥ क्लृप्तत्वादितितत्रापिनव्यभिचारइतियुक्तमुत्पश्यामः॥

ण॰भावत्वेनेति ननुभावत्वेनप्रतीयमानत्वंभ्रांतपुरुषस्याप्यभावेऽस्तुंतुतत्रभावानंतर्भूतत्वाभावादयंहेतुर्व्यभिचारीत्याशंकानिरासायतदर्थमाह प्रमीय
माणत्वादिति यदाकदाचिदिति मणिसत्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेनमण्यभावसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवतोवह्नेर्दाहापत्तिरितिभावः
ननुकारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्वमेवकार्योत्पत्तिप्रयोजकंतदधिकरणेमण्यभावासत्वदशायांसामानाधिकरण्यसंबंधेनमण्यभावविशिष्टव
ह्न्यधिकरणत्वाभावान्नदाहापत्तिरित्यतआह कारणतावच्छेदकावलीढेतिकारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः अन्यथाविशेषणज्ञानस्यविषविषयितासं
दि॰ अभावेनभावमाशंक्यनिराचष्टे नापीति यद्यप्यतिरिक्ताभावमनंगीकुर्वतः प्राभाकरस्यमतेऽभावेनभावचिंतानसंभवतितथापिपरम
तमभ्युपेत्येदंनिराकृतमितिभावः सत्वेनभावत्वेनप्रतीयमानत्वात् प्रमीयमाणत्वान्मणिसमवधानकालीनवह्निनादाहोत्पत्तिवारणा
यप्राभाकरेणसाधितांशक्तिंदूषयतिमण्याद्यभावेति अतिरिक्तशक्तिकल्पनांपूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनांचापेक्ष्यलाघवाद्दाह
त्वावच्छिन्नंप्रतिमण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैवहेतुताकल्पनमुचितमितिभावः दाहादिकमित्यादिपदेनवह्निसंग्रहः मणिसत्वेवह्ने
मु॰ नाप्यभावेसत्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेन्नमण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकंप्रतिस्वातंत्र्येणमण्याद्यभावादे
रप्यनुत्पत्तेः तथाचमणिरूपप्रतिबंधकसद्भावान्नदाहवह्नीइतिभावः ननुयदाकदाचिन्मण्यभावविशि॰ ((रेववाहेतुत्वंकल्प्यते॥
ष्टाद्वह्नेर्दाहापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्वस्यैवकार्योत्पत्तिनियामकत्वात् मण्यभावविशिष्टवह्नित्वंवह्निविशिष्टमण्य
भावत्वंवाकारणतावच्छेदकमित्यत्रविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणगुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिरित्यतआहम
ण्यभावादेरिति तथाचप्रतिबंधकत्वंनकार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं॥ ९ बंधेनविशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्यगतानागतविशेषण
ज्ञानस्यविशिष्टबुद्धिहेतुत्वेव्यभिचारापत्तेरितिभावः ननुविषयितासंबंधेनविशेषणस्यनकारणतावच्छेदकत्वमपितुविशेषणानिरू
पितविषयतायाएवविषयताचज्ञानसमानकालीनैवेतिकारणतावच्छेदकविशिष्टस्यकार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेपिनक्षतिरित्यस्वरसादाह मण्याद्य
भावेति गुरुभूतेति वह्नित्वेनमण्यभावत्वेनकारणत्वांगीकारेपिकारणताद्वयमेवकिंतुलघुधर्मावच्छिन्नं मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनाकारणत्वेतु
गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेतिभावः॥ ६

रा॰ नन्वेवं मणेः प्रतिबंधकत्वानुपपत्तिः कारणविघटकस्यैव प्रतिबंधकत्वात् मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह तथा चेति बाधज्ञानस्येति यत्र परामर्श नाशानंतरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः तथा च बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे बाधेनानुमितिप्रतिबंधो वाच्यः स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शसत्त्वादिति भावः नन्वतिरिक्तेति अतिरिक्तशक्त्यंगीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्र।

दि॰ बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते नन्वतिरिक्तशक्तिसत्त्वे इति भावः ननु प्रतिबंधकत्वस्यैतादृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगित्वं वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न तादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नाया कारणतानिरूपिताश्रयीभूतो यो भावभिन्नात्यंताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यंताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिः परास्ता विषयस्य तादात्म्यसंबंधेनैव प्रत्यक्षे हेतु।

मु॰ अनेनैव सामंजस्येऽनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचोत्तेजके सति प्रतिबंधकसद्भावे। ((पि कथं दाह इति वाच्यम्॥

त्वात् ननु वह्निमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षया अतिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुता युक्ता लाघवादित्यत आह अनेनैवेति दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां दाहवारणे प्रागभावे मानाभावादाह ध्वंसेति इदमुपलक्षणं प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्यकारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम्॥ ((निर्वंधकत्वस्य मणावसंभवादिति भावः वन्ह्यभावे अतिव्याप्तिरिति॰ कारणाभावे प्रतिबंधकताव्यवहाराभावात् कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबंधकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वान्नेष्टापत्तिसंभव इति भावः घटादौ चेति तथा च स्वस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति भावः प्रतिबंधकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया तत्रापीष्टापत्तिः भावभिन्नात्यंताभाव इति वन्ह्यभावाभाववन्हिस्वरूपमादाय वन्ह्यभावे प्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय भावभिन्न इति प्रागभावमादाय स्वस्मिन् स्वप्रतिबंधकत्वापत्तिवारणाय अत्यंताभाव

णं॰ यद्यप्यत्यंताभावत्वंनित्यत्वेसतिसंसर्गाभावत्वंतच्चनवन्ह्यादौभावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैवतत्रासत्वात् तथापिप्रकृते अत्यंताभावत्वंनाभावत्वघटितंकिं
तु अन्योन्याभावभिन्नत्वेसतिध्वंसप्रागभावभिन्नत्वेसतिसप्रतियोगिकत्वमतोनभावभिन्नइत्यस्यवैयर्थ्यमतएवयत्रअनुयोगिवाचकपदोत्तरंसप्तमीतत्र
नत्राअत्यंताभावोबोध्यतइतिनियमोप्युपपद्यते अन्यथाभूतलेघटोनास्तीत्यादौतस्यादेवतत्राअत्यंताभावस्यबोध्यत्वमितिध्येयम् नचोक्तापत्तिवारणा
पदैशिकविशेषणतासंवन्धावच्छिन्नत्वमेवकारणताविशेषणमस्तुतथाचभावानांदैशिकविशेषणतासंवन्धेनअकारणत्वाभ्द्रावभिन्नइत्यपिनोपा
दयमितिलाघवमितिवाच्यम् चक्षुसंयुक्तविशेषणतादिनाभावानामपिदैशिकविशेषणतयाकारणत्वेनतदावश्यकत्वात् इदमिहेतिप्रतीतिनिया

दि॰ उत्तेजकाभावेति॰तथाचकेवलंमणिर्नप्रतिवंधकः किंतुउत्तेजकाभावविशिष्टस्तदभावश्चउत्तेजकसमवधानकालेपितिष्ठतीतिनव्य.

मु॰ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्यकारणत्वात्॰ ॥

भिचारइतिभावः अथमण्यादिस्थलीयदाहंप्रत्युत्तेजकस्यैवहेतुतास्त्वितिचेत्रतस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्यचानुग

मकविशेषणतात्वरूपस्यलघुत्वाच्चेतिध्येयम् तस्याननुगतत्वादितिमणिमंत्रमहौषध्यादिषुउत्तेजकत्वस्यैकस्यदुर्वचत्वात् पृथिवीत्वादिनासांकर्येणतस्या
जातित्वासंभवादितिभावः नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापिहेतुतानसंभवतिउत्तेजकस्यानुगतस्याभावादित्यतआह तदभावकूटेति उत्ते
जकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्यहेतुत्वेमंत्ररूपोत्तेजकदशायामपिमंत्रस्यगगनविशिष्टत्वेनवन्ह्यधिकरणोदेशेतदभावसत्वात्सामानाधिकरण्यसं
वन्धेनतदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिमंत्रादेर्दाहानुत्पादप्रसंगः किंचसंयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामतेमणिसत्वेपिकिंचिदवच्छेदेनसंयोगेनमण्यभाव
सत्वात्दाहापत्तेश्चेत्याशंकांनिराकुरुतेअग्रेदंवोध्यमिति॰॥

कानु॰ दि॰ २६

ण॰ अभावीयविशेषणतेति दाहस्यस्वरूपध्वंसरूपतया विशेषणतयैव तदुत्पत्तेरिति भावः उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरेति मंत्रस्य उद्देश्यतासंबंधे
नैव वह्न्यधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः मण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुत्पत्तिरिति दैशिकविशे
षणतानिवेशः दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः इदंच भावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्युपे
त्योक्तं मण्यादेरिति आदिनां मंत्रादेः परिग्रहः अतएव संबंधकोटौ उद्देश्यताप्रवेशः संयोगस्यानैदैशिकविशेषणताप्रवेशइत्युक्तैवयुक्तिः वह्नि
द्व्यणुकैकत्वमिति वह्निद्व्यणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः तेन वह्निद्व्यणुकत्वस्य नानाद्व्यणुकेषु सत्त्वेपि न क्षतिः ननु महत्त्वविशिष्टवह्नेरेव

दि॰ अभावीयविशेषणतासंबंधेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
नां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकरण्यरूपं परंपरासंबंधेन देशिकत्वं तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषणतासंबंधेन हेतुत्वमिति एतेन संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता।
कमण्यभावस्य तत्संयुक्तेपि सत्त्वाद्दाहापत्तिरिति परास्तम् नन्वनुमानमेव शक्तौ प्रमाणम् तथाहि वह्निर्दाहानुकूला।
द्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाद् दृष्टवदात्मवदिति वह्निद्व्यणुकैकत्वमादाय भर्जनकपालस्थवह्निनिष्ठा।
नुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकूलेति॰ ॥ ९ पक्षत्वात् न सिद्धसाधनमित्यत आह भर्जनकपालस्थे

तिवह्निद्व्यणुकेंधनसंयोगमादायापि महद्वह्नेः पक्षत्वेन सिद्धसाधनमत उक्तम दृष्टवदात्मसंयोगमिति स्वाश्रयसंयोगसंबन्धेन कार्यमात्रे अदृष्ट।
स्य हेतुतया तत्संबन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वादिति भावः यद्यप्यत्रात्मनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वेमानाभावात् तथापि कार्यमात्रे कर्तुरेव
कारणत्वमताभिप्रायेणैवमुक्तं यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहकारणत्वं अपि तु दाहप्रयोजकत्वं न च कारणतत्कारणसाधारणं स्वरूपसम्बन्धरूपमि
ति कार्यमात्रकारणकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम् दोषविशेषेणेति अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः अन्यथात्वन्तेपि वह्निगतवैजात्यप्रत्यक्षापत्तेरिति भा
वः तस्यादोषत्वादिति स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टत्वस्य स्वसमा॰।

राम॰ २६

रा॰ नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिजातित्वाभावव्याप्यत्वे मानाभावेन सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानाभावादिति भावः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवे
नि तिजातीनरस्य स्वरूपतोभानानंगीकारात् यस्य स्वरूपतोभानं तस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति भावः स्वरूपसंबन्धरूपाया इति तत्कारणव्यक्ति
रूपायाः कारणतायाः कारणतावच्छेदकभेदेन भेदासंभवा दिति भावः अतिरिक्ताया इति सप्तपदार्थातिरिक्ताया इत्यर्थः तादृशकारणताया अवच्छेद

दि॰ वन्हिघ्राणुकेंधनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणायाद्धिष्ठेति वन्हिनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायातींद्रि
येतीति चेन्न विपक्षबाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् केचित्तु वह्निं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोग
त्वादिरूपेण कारणताया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः नच तृणफूत्कारयोररणिनिर्मथनयोर्मणिनरणिकिरणयो
श्च संबंधस्य जन्यतावच्छेदकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम् तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पना।
मपेक्ष्य तत्तत्संबंधानामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुस्तन्न तत्संबंधसाधारणैकजाते
रेवाभ्युपगमात् नच योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् दोषविशेषेणाशक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् नच नोदनत्वादि
नासंकरस्तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेन कारणतासंभवाच्च नचान्यतमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनावि
रहेण कारणतावच्छेदकभेदात्कारणताबाहुल्यमिति वाच्यम् कारणतावच्छेदकानां समनियतानामैक्येन कारणतावच्छे
दकैक्यसंभवात् नच भेदानां स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवेन तृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मथनसंबंधभेदविशिष्टमणि
किरणसंबंधभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्वं वक्तव्यम् तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्त
द्भेदेन च कारणताभेद इति वाच्यम् स्वरूपसंबंधरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकताभेदेऽप्यभेदादित्यन्यत्र विस्त

कताभेदप्रभेदेन नानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिरूपितैककारणताया एव कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः व्यापक
तारूपकारणताया स्वव्यापकतायाः व्यापकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मघटितत्वेन अवच्छेदकत्वादिभेदेन भिन्नत्वादिति ध्येयम्॥

९७

ए· यद्यपिघटादिकार्यंप्रतितत् तत्कार्यानुकूलएकशक्तिमत्वेनकारणत्वेलाघवंदंडत्वादिनानानाकारणत्वकल्पनेगौरवंप्रतिबंधकसमव।
धानकालीनकारणेषुशक्त्यभावादेवकार्यानुत्पादसंभवेप्रतिबंधकाभावस्यकारणत्वाकल्पनेनचमहालाघवादितिशक्तिकल्पनमेवज्या
पः नचदंडचक्रादिषुसर्वत्रैकशक्तिमंगीकृत्य तद्वत्वेनकारणत्वेकेवलदंडादपिघटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणतावच्छेदकावच्छि
न्नस्यसत्त्वादितिवाच्यम् शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेनपर्याप्तिसम्बन्धेनशक्तिमत्वेनैवकारणत्वाभ्युपगमेनचकेवलदंडस
त्वदशायांकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावात् एतन्मतेसामग्रीत्वमितियद्धर्मावच्छिन्नसमुदायेकारणतावच्छेदकपर्याप्तिः तत्तद्ध
र्मावच्छिन्नसमुदायत्वमेव तथापिदंडत्वादिनाघटकारणत्वाभावेदण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानासंभवेनघटार्थिनोनिय।

टि· परेतुतृणादिसंबंधकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्वेनहेतुतामादायविनिगमनाविरहात्तच्छक्ति।
सिद्धिरित्याहुः यदाशंकितंसादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थइतितदपिनिराकरोति सादृश्यमपीति· तद्भिन्नत्वेसतीति इ
दंचसादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुयोगितासंबंधविवक्षणेतुनदेयमेवतद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति·॥ ६·

मतोदण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादानेनप्रवृत्तिस्यादितिदण्डत्वादिनाघटकारणत्वमावश्यकमितिभावःसर्वमिदंमनसिनिधायैवान्यत्रविस्तरइत्यु
क्तमितियद्यप्येवमपितत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणताऽवच्छेदकशक्तिपर्याप्तिज्ञानंनतत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारण।
मित्युक्तौघटार्थिनोनियमतोदंडत्वाद्यवच्छिन्नोपादानेप्रवृत्तिसंभवत्येवतथाप्येतदस्वरसेनैवपरेत्वित्यादिनाशक्तिखंडनमुक्तंतत्राभिधा
यिनोमतस्यअभिधास्यमानत्वान्नासंगतिरितिध्येयम् अनुयोगितासंबन्धविवक्षणेइति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वंतत्सादृश्यमित्यत्रतद्गतधर्मवत्ताया
अनुयोगितासंबन्धेनविवक्षणेइत्यर्थः नदेयमेवेतितद्गतधर्मरूपसंबन्धेनतदनुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैवसादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणसंभ

रा॰ ननु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेणापि सादृश्यं स्यात् तद्भिन्नप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मवत्त्वादित्याशंकां निराकुरुते तत्रासाधारण्येनेति सकलपदार्थावृत्तित्वेनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः घटभिन्नत्वेन सिंहाकारकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय भूयांस इति ननु चंद्रगतभूयोधर्मस्य चंद्रसंबंधत्वे किंमानमिति वाच्यम् नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वसंबंधेन घटे नीलस्येव मुखं चंद्र इति रूपकस्थले स्ववृत्तिभूयोधर्मसंबन्धेन मुखे चंद्रस्य प्रकारतावादिमतेन तत्र तत्संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयांसो धर्मास्तत्रापि संभवंत्येव गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यमंगीकृत्यैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसंगतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयार्थमेव प्रक्रान्ते भूयः पदमिति ध्येयम् नन्विदमिति तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः विवक्षितत्वादित्यस्य श्लोके इवाद्यर्थत्वेनेति शेषः युगभेदविवक्षये-

दि॰ तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्त्वमित्यर्थः नन्विदं गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादावव्याप्तमिति चेन्न तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्त्वाच्च अत एव युगभेदविवक्षायामिहोपमालंकारोऽन्यथानन्वयालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा

मु॰ सादृश्यमपि न पदार्थांतरं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्॰ ॥

घटसदृशः पट इत्यादौ क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चंद्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादिरतिरिक्तकल्पने गौरवादिति॰ ॥ इति युगभेदप्रयुक्तत तद्युगविशिष्टगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः भेदसत्त्वाच्चेति गगने गगनभेदसत्त्वाच्चेत्यर्थः उक्तार्थे आलंकारिकाणां संमतिमाह अत एवेति युगभेदविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः इहेति गगनं गगनाकारमिति श्लोके इत्यर्थः उपमालंकार इति सादृश्यस्याबाधितत्वादिति भावः अन्यथा विशेष्ययोर्भेदानंगीकारे अनन्वयालंकार इति प्रतिपाद्यमानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः ननु उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कंबुग्रीवादिमत्त्वादिरूपैकोपाधिविरहेणानयोः सादृश्यं न स्यादित्याशंकां निराकरोति सादृश्यघटकधर्म इति॥ चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणासत्त्वं सूचयितुमाह यथेति ॥ ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ २८

रा॰ आह्लादकरत्वादिति आह्लादः सुखविशेषः यद्यपि चंद्रमुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चंद्रमुखयोर्नैकमाह्लादकरत्वं कारणतावच्छेदकभेदेन कारणानां भेदस्यावश्यकत्वात् तथापि सा आश्रयोपधायकत्वसंबन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः सुखं चंद्रदर्शनजन्यं च एकजातीयमेव सुखमिति भावः आदिना वर्तुलत्वतेजस्वित्वादिपरिग्रहः सादृश्यमिति शेषः अत एवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः सप्तपदार्थातिरिक्तेति तदर्थः सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमंगीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति नव्यास्त्विति अतिरिक्तमेवेति अन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः प्रतीतेः समानत्वमेकप्रकारकत्वं तथा च चंद्रसदृशं मुखमित्यादौ आह्लादकरत्वादेः प्रकारताघटसदृ

दि॰ नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव न चातिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वाच्यम् तस्य साक्षात्परंपरया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयोगादिस्वरूपत्वे वदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे वदरमितिवद्वदरे कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति यथेति इतिशब्दः श्लोकव्याख्या

मु॰ यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ।२। द्रव्याणि विभजते क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम कालदिग्देहिनो मनः क्षितिः पृथिवी आपो जलानि तेजो वह्निः ॥ (१) समाप्तिद्योतकः ।२। स्त्रियां क्तिनिति सूत्रविहितक्तिप्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतेनोपयोगितमर्थमाह क्षितिः पृथिवीति अप्शब्दस्य अप्तृन्तृजित्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह आपो जलानीति प्रतापस्यापि तेजः शब्दवाच्यत्वात्प्रकृते तेजः पदार्थं दर्शयति तेजो वह्निरिति वह्न्यादिरित्यर्थः ॥ (१) रा॰ पट इत्यादौ तु द्रव्यत्व पृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकारतायाः अपलापः उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते दुरुद्धरः सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः यद्यपि मुखे चंद्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा पटे चंद्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिः सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्वरूपाखंडोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरिव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥

राम॰ २८

रा॰ विभागव्याघातइति पदार्थानांसप्ताधिकत्वादितिभावः तत्वज्ञानोपयोगीति आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानंतत्वज्ञानंतत्वज्ञानज-
नकज्ञानविषयत्वंतदुपयोगित्वंतादृशज्ञानेचज्ञानविषयाआत्मज्ञानस्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिज्ञानविषयाद्रव्यादिपदार्थज्ञानस्यजनक-
त्वात् आत्मादीनांतत्वज्ञानोपयोगितातत्रचतादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्यपक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मनउपयोगित्वंपरामर्श

दि॰ देवविशेषस्यापिमरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाहमरुद्वायुरिति व्योमशब्दस्यवेदेब्रह्मणिप्रयोगादाहव्योमआकाशइ-
तिकालशब्दस्यांतकादिबोधकत्वादाहकालःसमयइतिदिक्शब्दस्यदिशअतिसर्जनेइतिधातुनानिष्पन्नस्यदानार्थकत्वात्प्रकृतोप-
योगिनमर्थमाहदिगाशेति देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहावयवानामुपस्थितेराहदेही आत्माइति अथेश्वरस्यदेहिनांमध्ये-
ऽनंतर्भावात्कथंद्रव्यत्वमितिचेन्नतद्धाभूतावेशन्यायेनेश्वरस्यशरीरमिच्छंतिसंसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्येअतएववास्वरसादा-
हात्मेति॰ पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मानइतिपंचैवद्रव्याणिव्योमादेरीश्वरात्मन्येवांतर्भूतत्वात्मनसश्चासमवेतभूतेंतर्भावादित्याहुर्नवी

मु॰ मरुद्वायुःव्योमआकाशःकालःसमयःदिगाशादेहीआत्मामनःएतानिनवद्रव्याणीत्यर्थःनतुद्रव्यत्वजातौकिंमानं॰र

नात्वन्मतंनिराकर्तुंसंख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाहएतानिनवेति व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतयासिद्धिःनचभगवतएवशब्दाश्रय-
त्वंप्रत्येकंजीवमादायविनिगमनाविरहात्नचजीवानामाश्रयत्वेशब्दवानहमितिप्रत्ययापत्तिःअदृष्टवद्योगस्यैवकल्पना-
त्कालदिशोस्तुएतस्मिन्कालेघटःपूर्वस्यांदिशिपटइत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् मनसश्चासमवेतभूतत्वेपार्थिवादित्रसरेणू-
नादायविनिगमनाविरहइत्याशयःअधिकमग्रेव्यक्तीभविष्यतिमूलेद्रव्याणीतिद्रव्यपदम् द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकंनतु
गुणाश्रयत्वविशिष्टार्थकंगौरवान्मुक्तावल्यांकिंमानमितिकिंशब्दःप्रश्ने॥ १जनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानांपरंपरोप-
योगित्वं सामान्यव्याप्यतयाधर्मकथनस्यैवविभागत्वयाद्रव्यविभागवाक्येईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशादस्यद्रव्यत्वाभावनिश्चयादितिभावः॥२
भूतावेशन्यायेनेतियथाभूताभिभवस्थलेमनुष्यादिशरीरावच्छेदेनभूतस्यनसुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगाश्रयताकिंतुतदीयशरीरावच्छेदेनै

णः॥ प्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथात्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगावच्छेदकं अपितु तदंतर्गतजीवस्यैव एवमपि ईश्वरप्रयत्न
जन्यरावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः यद्यपि एवमपि उक्तसंबन्धेनेश्वरस्य देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्देनेश्वरला
भः संभवति तथापि स्ववृत्तिचेष्टाजनककृतिमत्वसंबन्धेन देहविशिष्ट एव देहि शब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावः नन्वेवं ईश्वरस्याप्यता
वपाणिपादत्वाद्युक्तिविरुध्येदित्यतः कल्पान्तरमाह अत एवेति अयं भावः देहिशब्दस्य उक्तसंबंधेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्वरस्य शरीरानं
गीकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविभजनात् द्रव्यत्वं न स्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः अपितु आत्मत्वजात्यवच्छिन्न इ तीश्व
रस्य द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम् नचेश्वरस्य अशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन सृ।
ष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यंगीकारेण दृष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ब्रह्मादिशरीराणामीश्वरीयत्वं हि तदीय
भोगावच्छेदकत्वं न दृष्टजन्यत्वं वा तत्कृतिजन्यचेष्टावत्वं वा नाद्यद्वितीयौ तस्य भोगादृष्टयोरभावात् नापि तृतीयः समवायेन चेष्टां प्रति
अवच्छेदकतासंबन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेनेश्वरकृतेः स्वावच्छेदकतया काप्यसत्वात् कार्यत्वावच्छिन्नकारणतायाएवत
त्रांगीकारात् ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याप्युपेयत्वादिति ध्येयम् अयोग्यत्वस्यैवेति मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः तेन श।
ब्दस्याश्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः त्रसरेणूनिति नवीनमते अवयवधाराया त्र्यणुकेष्वेव विश्रांतेस्तेषामेवासमवेतत्वादिति भावः विनि
गमनाविरह इति तथा चानेकव्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वस्वीकर्तुमुचितमिति भावः ननु नवद्र।
व्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपि नानुपपत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वे नापि तद्विवरणसंभवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाध।
नायासो विफल इत्याशंकामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्थापयति द्रव्यपदमिति प्रश्ने इति जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः
घटकत्वं सप्तम्यर्थः तथा च मूलस्य किंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोर्थः उत्तरवाक्ये न प्रमाणसामान्यस्य निरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थक

रा॰॥ घृतादिष्विति नतुघटादावित्येवकुतो नोक्तमितिवाच्यम् अनुगतप्रतीत्यभावेबीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात् तथाहि अनुगताकृतिर्व्यंग्याहि मनुष्यत्वादिजातिः नहितवद्द्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपिसर्वदानेकाकृतिः कठिनत्वद्रवत्वयोरनियतत्वादितिभावः पामराणामिति पंडितानांशास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानंसंभवतिपामराणांशास्त्रजन्यज्ञानाभावेनपामराणामित्युक्तंद्रव्यत्वस्यप्रत्यक्षवेद्यत्वेघटादिवत्तत्सापिपामराणांप्रत्यक्षंस्यात् तदभावेननद्रव्यत्वेप्रत्यक्षं ननुकिमिदंद्रव्यत्वावच्छिन्नस्यकार्यतावच्छेदकंकार्यत्वंनजातिरूपंध्वंससाधारण्यात् नाप्युपाधिरूपंअनुगतानतिप्रसक्तस्यतस्यदुर्वचत्वादित्याशंकायांतन्निर्वक्ति कार्यत्वमिति नचेति द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेपिप्रागभावप्रतियोगि

दि॰॥ ननुद्रव्यंद्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेवजातिसाधिकाभविष्यतीत्यतआह नहीति नतुद्रव्यत्वजातौघृतेतितथाचघृतादिषुपामराणांद्रव्यत्वज्ञानाभावेनसकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्नभविष्यतीतिभावः कार्येतिकार्यत्वंप्रागभावप्रतियोगित्वंनचध्वंससाधारणंसत्वेनविशेषणीयत्वात् अत्रचकार्यस्यसमवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्यतादात्म्यंयत्रसमवायेनकार्यम् तत्र

मु॰॥ नहितत्रप्रत्यक्षंप्रमाणम् घृतजतुप्रभृतिषुद्रव्यत्वाग्रहादितिचेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तादात्म्येनद्रव्यमितिनियमात् ननुजन्यसत्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतितादात्म्येनद्रव्यत्वेनकारणत्वेमानाभावः नचनीलेनीलोत्पत्तिवारणाय तथाहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यम् समवायेननीलंप्रतिस्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबंधेननीलस्यहेतुत्वयैवतद्वारणात् कार्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेगौरवात्॥ ९९ त्वस्यसत्वे नातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरितिभावः नन्विति जन्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेऽनंतस्वरूपाणांकार्यतावच्छेदकतया घटकसंसर्गतास्वीकरणीयासत्वस्यतथात्वेतुसकस्यसमवायस्यैवतथाविधसंसर्गताकल्पनीयेतिलाघवमभिप्रेत्याह जन्यसत्वरूपेति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनस्वस्मिन्नपिनीलसत्वेनतत्रनीलोत्पत्तिवारणायसंबंधकोटौद्रव्यत्वप्रवेशः नन्वेवमुक्तकार्यकारणभावविरहेप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैवद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेतिसिद्धंनः समीहितमित्यतआह कार्यत्वस्येति॥

रा॰॥ ननुतर्हिलाघवात्कालिकसंबंधेनघटत्ववत्त्वमेवकार्यतावच्छेदकमस्त्वतआहकालिकसंबंधेनेति द्रव्यकार्यतयापरित्यागः द्रव्यकार्यत्वेनानुगतिः द्र
व्यत्वं संख्यादित्रयस्यचेत्यत्राप्यनुषज्यते सत्तासामान्यमिति सत्त्वंसमयसंबंधः समयश्चात्रस्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतोग्राह्यःतेनतादृश
समयसंबन्धस्योत्पत्तिरूपत्वेनउत्पत्तिमत्त्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः वस्तुतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्यप्रतिव्यक्तिभिन्नतयाघटादेर्नित्यगु
णाभावेनतदभिप्रायेणजातिमात्रव्यावर्तनायलाघवेनसत् पदंयथाश्रुतमेवेतिसम्यक् प्रतिभातिगगनादिस्थलएवागत्याजन्यत्वंप्रवेश्यकार्य
कारणभावइतिभावः यद्यप्यभावस्सन्निति प्रतीत्यासमवायसंबन्धमात्रमेवसत् पदार्थः तथापिसामान्यशब्दस्यात्रविशेषपरत्वाभ्युपगमादु

दि॰॥ कालिकसंबंधेनघटत्वादिकमादायविनिगमनाविरहाच्चेत्यतआह संयोगस्येति अत्रचरूपादिगुणानांसकलद्रव्य
साधारण्याभावेनद्रव्यकार्यतायाःपरित्यागःसकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्यचगगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात् नचसंयोगत्वावच्छिन्नं
प्रतिद्रव्यत्वेनसमवायिकारणत्वेमानाभावस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतसत्तासामान्यंप्रतितत्तद्व्यक्तित्वेनसमवायिकारणत्वस्यावश्य

मु॰॥ संयोगस्यविभागस्यवासमवायिकारणतावच्छेदकतयाद्रव्यत्वजातिसिद्धेरिति॰॥ ९ ॥

कतयागुणादौतदुत्पादासंभवादितिवाच्यम् कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेनतादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वा
त् नित्यसंयोगांगीकर्तुर्मतसाधारण्येनाह॰विभागस्येति द्रव्यत्वसिद्धेः जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः क्वचित्तथैवपाठः अत्रयद्यपिगु
णत्वेनान्यथासिद्धिः संभवतितथापिसाक्षात्संबद्धधर्म्मबाधेसत्येवानुमितेः परंपरासंबद्धधर्मविषयत्वमितिभावः॥ ॥

कार्थलाभःसत्पदस्यसत्तावदर्थकत्वेनित्यगुणव्यावर्तनायजन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकतयातत एवजातिवारणेतद्वारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेःप्रागभाव
स्यसर्वमतासिद्धतयाप्रागभावप्रतियोगित्वंनोपात्तमितिध्येयम् आवश्यकतयेति अन्यथाएकत्रसमवेतस्यापरत्रसमवायोनोत्पादप्रसंगादितिभावः
कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति अन्यथातदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरितिभावःगुणत्वेनान्यथासिद्धिरितिस्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबंधेनगुणत्वं
॥ स्यापिद्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादितिभावः॥

रा॰॥ नित्यव्यावृत्तत्वादिति यद्यपिभूतत्वंपृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन ननित्यव्यावृत्तंनचेदंप्रतिवध्यतावच्छेदकंभूतत्वंपरमाणुव्यावृत्तमेवस्वीकार्यमिति
वाच्यम् तथासतिपृथिवीत्वादिनासांकार्यापत्यातस्यजातित्वानुपपत्तिः तथापिसांकर्यस्यदोषत्वानुपगमेनैवतदभिहितः ननुद्रव्यत्वस्यापिप्रतिबंधकताव
च्छेदकत्वेपिभूतत्वमूर्त्तत्वाभ्यांविनिगमनाविरहतादवस्थ्यमतआह द्रव्यत्वस्येति धर्मिग्राहकमानेनेति द्रव्यत्वसाधकानुमानेनेत्यर्थः तथाचतस्यप्रतिबंध
कतानवच्छेदकत्वेद्रव्यत्वमेवनसिद्ध्येदिति क्लृप्तयोरेवपरस्परंविनिगमनाविरहः नतुक्लृप्तस्याक्लृप्तेनेतिभावः सांकर्यवारणायेति यद्यपिस्वमतेसां॥
दि॰॥ द्रव्यमुपलक्षणंद्रव्यवतिद्रव्यांतरानुत्पत्त्यासमवायेनद्रव्यस्यप्रतिबंधकत्वंकल्पनीयमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतयाद्रव्यत्वसिद्धिः
प्रतिवध्यतावच्छेदकंतुपृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेवनित्यव्यावृत्तत्वात् भूतत्वस्यप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेतुमूर्त्तत्वस्यतथात्व
मादायविनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यत्वस्यप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वंतुधर्मिग्राहकमानसिद्धम् नचतस्यगगनादिवृत्तित्वेमानाभावइति
वाच्यम् भूतत्वेनतुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्याविनिगमनाविरहेणगगनादिपंचवृत्तित्वाभ्युपगमात् नचभूतत्वेनतुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववारणा

मु॰॥ ननुदशमंद्रव्यंतमः कुतोनोक्तम् तद्धिप्रत्यक्षेणगृह्यते॥

यमनोवृत्तित्वमेवद्रव्यत्वेकल्प्यतांगगनादिवृत्तित्वकल्पनेगौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपिमूर्त्तत्वेनसांकर्य्यवारणायमनोवृत्ति
त्वस्यावश्यकत्वादितिवाच्यम् तथासतिमूर्त्तत्वजात्याद्रव्यत्वस्यतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेरिति ननुदशमद्रव्यस्यतमसस्सत्वाच्चवद्र
व्याणीत्ययुक्तमित्यभिप्रायेणमीमांसकः शंकते नन्विति ननुतमसिमानाभावादेवतमोनोक्तमित्याशंक्यतमः साधकंप्रत्यक्षप्र
माणमाह तद्धीति तमोहीत्यर्थः प्रत्यक्षेणचक्षुरिंद्रियेण॥ ९ कर्यंनदोषः तथापितुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनतस्यदोषत्वमभ्युपेत्यापि
दोषांतरमाह तथासतीति चचलनिच्छायेतिप्रतीत्येति यद्यपिनीलंतमइतिप्रतीतेरिवएतस्याअपिप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभवात्पूर्वोक्तावतरणासंगतिः
तथापिवन्ह्यादितेजस्सौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्यसर्वसिद्धतयारूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनासंभवः क्रियावत्ताप्रतीतेस्तुनतथात्वसंभ
॥ वः क्वापिक्रियावत्ताप्रतीतेस्तथात्वादर्शनादितिभावः॥

रा॰॥ यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरेवृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते तथापि तत्र भ्रांतपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन कृप्त
तयाभ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कृत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभव इतिभावः॥
ननु गंधाभावादित्युक्ते गंधप्रतियोगिकाभावहेतुतालभ्यते तथा च नत्त(त्त्व?) गंधाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गंधसा
दि॰॥ ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशंक्यानुमानप्रमाणमाह तस्येति तमस इत्यर्थः चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति
तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् इदमुपलक्षणं परत्वापरत्वाश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् इदं तमः प
रमिदमपरमिति प्रतीतेः ननु तमसि रूपे मानाभावः न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् प्रतीतेर्भ्रांतित्वादतो हेत्वंतरमा
ह कर्मवत्त्वादिति कर्मवत्त्वं च समवायसंबंधेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्मवत्त्वेऽपि न व्यभिचारः न च स्वरूपा
सिद्धिः चलतिच्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः तमसः कृप्तद्रव्येष्वंतर्भावं निराकुरुते तद्धीत्यादिना गंधेति गंधाभावस्य हेतुत्वोक्तौ

॥मु॰॥ तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तद्धि गंधशून्यत्वान्न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकम्॥

पटगतगंधप्रतियोगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तं हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकोऽपि बोध्यः तेन तन्नोत्पत्तिकालीने संयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववति च घटे व्यभिचारः नीलरूपेति अनुगतेनैकेनैव नी
लरूपेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां न हेतुतयोपन्यासः कृतः जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्य
संग्रहः तथा च नवसु द्रव्येष्वंतर्भावासंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः तदुक्तम् तमः खलु चलं नीलं परापरवि
भागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति॥ १९ मात्याभावस्य हेतुतालाभाय गंधशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह गंधाभावस्येति संयो
गसंबन्धावच्छिन्नगंधाभाववति चेति न च संयोगेन गंधाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसंगतं सं
योगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्॥ यादृशसंबंधसामान्येयदभावप्रतियोगिकत्वं यदभावाधिकरणीभूतयत्किंचिदनुयोगिकत्वाभावः॥ १८

रा॰॥ तदधिकरणेतदभावस्यतादृशसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौतादृशाभावस्यापिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादितिभा
वः वस्तुतस्तुसुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटेव्यभिचारोदुर्वारः तत्रपरस्परविरोधेनकस्यापि गंधस्यानुत्पत्त्याप्रतियोगिव्यधिकरणसमवा-
यसंबंधावच्छिन्नगंधसामान्याभावसत्त्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वंस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनगंधानधिकरणेनिरवच्छिन्नदैशिक
विशेषणतयावृत्तित्वंतद्विशिष्टगंधाभावस्यहेतुत्वेतात्पर्यमुपगंतव्यं उक्तघटेचउक्तसंबंधेनकपालनिष्ठगंधसत्त्वेनतत्रगंधाभावस्यप्र
तियोगिव्यधिकरण त्वासंभवान्नव्यभिचारःपार्थिवपरमाणौगंधनाशदशायांगंधाभावसत्त्वात्तत्रव्यभिचारवारणायविशेषणतायांनि
रवच्छिन्नत्वप्रवेशः इदंचसंयोगेनगंधाभावस्यापिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणायसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेश-
सार्थक्यंएतेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वंतदातादृशगंधाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावभेदे
नाभावात् यदिप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंतदागंधाभावप्रतियोगित्वेनगंधोपादानेशिरोवेष्टनेननासिकास्पर्शतुल्यतायदिगंधा
नधिकरणवृत्तित्वंतदापिगंधानधिकरणजलादिवृत्तिगंधाभावस्यपृथिव्यामपिसत्त्वाद्व्यभिचारतादवस्थम् यदिचगंधानधिकरण
वृत्तित्वविशिष्टगंधाभावस्यहेतुत्वान्नव्यभिचारइतिभाव्यते तत्रापितद्घटकगंधानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेनशेषवैय
र्थ्यमिति दूषणानिप्रत्युक्तानिस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनगंधानधिकरणत्वस्यपार्थिवपरमाणौव्यभिचारित्वेनशेषसार्थक्यादि
तिविभावनीयम् नहेतुतयेति एतेनप्राचीनग्रंथेषुजलादिभेदसाधनेनानाहेतूपन्यासोव्यर्थप्रयासइतिसूचितं परिशेषेणेति पृथिव्या
दिभिन्नत्वेसतिद्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः नचविशेष्यासिद्धिःरूपादिनातत्साधनादितिभावः उक्तार्थेमीमांसकानांसम्मतिमाह तदुक्तमिति परप
रयोर्विभागौविशेषधर्मौपरत्वापरत्वस्वरूपौतद्वदिति परापरविभागवदित्यस्यार्थः प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति प्रसिद्धानियानिपृथिव्यादिद्र
व्याणितेषांवैधर्म्यात् तद्वृत्तिगंधशून्यत्वादित्यर्थः॥

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ३२

रा॰॥ ननु तत्प्रत्यक्षे चेत्यादि मूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशंकां निराकुर्वन् तद्ग्रंथमवतारयति नन्विति ननु तेजोभावस्तम इतिवादी प्रष्टव्यः किं तेजस्सा
मान्याभावस्तमश्शब्दार्थः उत तद्विशेषाभावः नाद्यः गाढान्धतमसेपि तमः प्रतीत्यनुपपत्तेः सदैव सर्वत्र तेजः परमाणूनां सत्वात् न द्वितीयः सौरालो
कसत्वेपि यत्किंचित्तेजोभावसत्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमश्शब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति प्रकृष्टेति तेजस्त्वाद्युक-
सत्वेऽपि तमसः प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं चक्षुरादितेजस्सत्वेपि तमःप्रतीतेः उद्भूतत्वनिवेशः हिरण्यादितेजस्सत्वेपि तमः

दि॰॥ ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिंद्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिंद्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह
तत्प्रत्यक्षे चेति तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः तमसो भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसंबंधेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भा
वः॥ आवश्यकतेजोभावेनेति प्रकृष्टमहत्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः अंधकाराभाव एव तेजः किन्न स्यादि

मु॰॥ तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावत्वेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनाया अन्या
य्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसारणौपाधिकी भ्रांतिरेव॥ ९ ❀ ९ ॥

ति तु न सम्यगुष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं उपपत्तौ तमोव्यवहारोपपत्तौ ननु तमसस्तेजोभावत्वे
रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह रूपवत्तेति ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वेपि चलतीति प्रत्ययसिद्धक
र्मवत्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः॥ ९

प्रतीतेः रूपेऽनभिभूतत्वस्यापि निवेशः तथाचैतादृशविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमश्शब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः ननु ते
जोभावेऽप्यावश्यकत्वं आवश्यकत्वं च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या यथा घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभा
वोपीत्युपपादनीयं तच्च न संभवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशङ्कामपनेतुं ते
जोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्शयति अंधकाराभाव एवेति आवश्यकपदमिति तथा च तमोभाव एव तेजः किं न स्यादित्याशंकानिरासाय मूले
तेजस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितमिति भावः॥ ९ ॥

राम॰ ३२

ए॰॥ यत्रोत्तरकाल इति इदं रजतमिति भ्रमानंतरं नेदं रजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते नतूत्तरकाले बाधनिश्चयाभावे अन्यथाघ।
टादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या शून्यवादापत्तेरिति भावः दूषणांतरमाहेति तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादि
ति तर्केणाव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकवत्तमो यदि द्रव्यं न स्यात्तर्हि स्वल्पपरिमाणानन्तावयवसमवेतं स्यादिति तर्केणाद्रव्यत्वज्ञानप्रतिबंधसंभवात् क्रियादिहेतु

दि॰॥ ननु प्रतीतेर्भ्रांतित्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रांतित्व।
मित्यतो दूषणांतरमाह तमस इति अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कंदलीकारमतमतन्न इह अं
धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः तमो नीलं ननु नीलिमेति प्रत्ययाच्च ननु तमसोऽनतिरिक्तत्वेऽपि सुवर्णस्यातिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्त्वान्नव
त्वव्याघातस्तदवस्थ एवेत्यत आह सुवर्णस्येति वक्ष्यत इति तेजोनिरूपणावसर इति शेषः॥३॥ कंठत इति रूपरसगंधस्पर्शाः संख्याः

मु॰॥ तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वे अनंतावयवादिकल्पनागौरवं स्यात् सुवर्णस्य यथा तैजसत्वं तथाग्रे वक्ष्यते।३। गुणान्विभज
ते द्रव्याश्रया इति गुणा रूपं रसो गंधस्ततः परम्॥३॥ स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परं संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वक
म्॥४॥ बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च।५। एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः क
परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च गुणा इति विभाग ((णादेन कण्ठतश्च शब्देन च दर्शिताः॥
सूत्रे सप्तदश कंठेनोक्ताः चशब्देन सूत्रस्थचशब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इत्यव्यवह
ताः ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह नन्विति गुणेष्विन्यर्थः अग्रे गुणनिरूपणावसरे वक्ष्यत इति भाष्य
द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवतियां कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति भावः एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभवि
नापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः न चैवं धूमेन वह्न्यनुमितिरपि न स्यात् वह्निर्यदि पर्वतं न वृत्तिः स्यात् तर्हि स्वल्पपरिमाणानंतावयवसमवेतः स्यादिति तर्केण वह्न्य
नुमितिप्रतिबंधसंभवादिति वाच्यं प्रत्यक्षसिद्धमहानसीयवह्न्यारंभकपरमाणूनां स्वल्पत्वान्न च वह्न्यारंभकपरमाणूनां स्वल्पत्वेऽपि पर्वतीयवह्न्यारंभका
णामल्पत्वात् तदुत्पन्नकविनाशः संभवतीति वाच्यम्॥

म

रा॰॥ महानसीयवन्ह्यारंभकपरमाणुभिरेवपर्वतीयवन्ह्यारंभसंभवात् तमः परमाणूनां काय्यत्वक्लृप्तत्वात् नचतमोऽसमवेतत्वमेवस्वीकार्य्यमितिवा
च्यंतथासतिनिरवयवत्वेनतमसोनाशासंभवादितिभावः इहेति जलादावित्यर्थः भ्रमत्वापत्तेरिति जलादौ भ्रमप्रकारीभूतनीलरूपविरहादितिभा
वः॥३॥ एकत्वेति एकसंख्यावत्तयेत्यर्थः तेनगंधरूपादीनामेकासंभवेपिनक्षतिः संख्याचात्र विषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपैवगुणेगु
णानंगीकारादिति इत्यनुमानमिति नन्ववच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेबाधः गंधादिनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वसम
वायिसमवेतद्रव्यत्वसंबंधावच्छिन्नगंधादिनिष्ठकारणतायामतिप्रसक्तत्वेनगुणत्वावच्छिन्नत्वात् सामानाधिकरण्येनतथात्वेचतुर्विंशतिगुणनिष्ठ

दि॰॥ प्रत्यक्षसिद्धेति चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः॥ ६॥ अधिकत्वेति कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः॥
मूलेगमनादेवेति अथैवमुत्क्षेपणादीनामपिगमनेंऽतर्भावात् गमनादेवलाभेउत्क्षेपणत्वादिभिरपि विभागोनुचितः नहि

मु॰॥ तत्रगुणत्वजातिसिद्धिरग्रेवक्ष्यते।४।५। कर्माणिविभजते उत्क्षेपणंततोऽपक्षेपणमाकुंचनंतथा प्रसार
णंचगमनंकर्माण्येतानिपंचच।६। कर्मत्वजातिस्तुप्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि।६। ननुभ्रमणादिक
मपिपृथक्कर्मअधिकत्वयाकुतोनोक्तमत आह भ्रमणमिति भ्रमणंरेचनंस्यंदनोर्ध्वज्वलनमेवच तिर्यग्गम
नमप्यत्रगमनादेवलभ्यते

उत्क्षेपणादौगमनत्वंनानुभाविकमूर्ध्वमधश्चप्रक्षिप्तलोष्टादावूर्ध्वंगच्छत्यधोगच्छतीतिप्रत्ययादि
तिचेन्न स्वतंत्रेच्छस्यमुनेर्नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वादिति।७।८। कारणत्वेवपक्षीकर्तव्यातस्याएवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसम्भवात् सा
चाप्रसिद्धैवगुणत्वेनकिंचित्कार्यंप्रत्यपिसकलगुणानामकारणत्वात् तथाचपक्षाप्रसिद्धिः नचगुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्येवगुणत्वेनकारणत्वात्नाप्र
सिद्धिरितिवाच्यम् प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिविषयत्वेनसामान्यतः तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वेनविशेषतश्च कार्यकारणभावेनैवोपपत्त्याघटप्रत्यक्ष
स्वर्णघटप्रत्यक्षत्वचैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघटप्रत्यक्षत्वाद्यनंतमध्यवर्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पनेप्रयोजनविरहादितिचेन्नज्ञायमानलिंग
करणतावादिमताभिप्रायेणैवतदभिधानात् इदंद्रव्यंगुणादित्यनुमितौवह्न्यनुमितौधूमत्वेनेवगुणत्वेनसकलगुणानांकारणतायाआवश्यकत्वात् कथम
॥ न्यथागुणत्वंहेतुतावच्छेदकमितिभावः।४।५।६। गमनादेवेति॥

रा॰॥ गमनपदादेवेति कारिकार्थः लोष्ठादावितिप्रामादिकोयंग्रन्थः उत्क्षिपतीतिव्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते न त्वचेतने लोष्ठादौ तस्माल्लोष्ठादिनिष्ठग
त्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षिपधातोरर्थः आश्रयत्वं चाख्यातार्थ इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहाराभावेन लो
ष्ठाद्यचेतनक्रियायां गतित्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात् परन्तु लोष्ठादिकं प्रक्षिपति चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियामात्रस्यैव गति
त्वादित्येव लेखनीयमिति मन्तव्यं नियोगपर्य्यनुयोगेति अयमाशयः गतित्वं प्रकृते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विभाजकता

दि॰॥ तल्लक्षणं त्विति लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो
वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा द्रव्यमिति एवं लक्षणान्तरेष्वप्यूह्यम् अनेकत्वमेकभिन्नत्वं जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिवार
णायोक्तो विशेष्यभागः समवेतत्वघटकसमवायफलमाह नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति न चैवं नित्यसंयोगे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तस्य

मु॰॥ सामान्यं निरूपयति सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् अनेकसम
वेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे सति समवेतत्वम् गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत उक्तमने
केति नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमुक्तम्॥ ७ ७ ७॥

निरस्तत्वात् कुतो निरास इति चेन्न द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्य्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वनिवेशे गौरवात् नित्यसंयो
गाङ्गीकर्त्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च नन्वाकाशत्वरूपजाता
वव्याप्तिस्तस्यानेकसमवेतत्वाभावादित्याशङ्कायां लक्ष्यत्वेनोत्तरमाह॥ ९९ वच्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षे
पणत्वाभ्यामपि विभागस्यानर्हत्वेपि न क्षतिः नन्वेवं पृथिव्यन्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वादिना विभागापत्तिरिति चेत् एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्य्यनुयोगानर्
हत्वादित्यस्योक्तत्वात् नियोगपर्यनुयोगौ प्रश्ननिंदे॥ ७ ॥ ॥ अन्वयदृष्टान्ताभावादाह यन्नैवमिति एकभिन्नत्वमिति न च यत्किंचिदेकत्वावच्छि
न्नभेदवति समवेते रूपादौ जातिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् एकभिन्नत्वप

का॰मु॰
दि॰रा॰
३५

रा॰॥ देनएकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकस्यैवोक्तत्वात् नचैवमप्रसिद्धिः ग्रंथकारेणानुभयंनैकमितिप्रतीत्यंगीकारेणउभयत्वावच्छिन्नएवतत्प्र
सिद्धेःनचैवमपिजलपरमाणावपिउभयत्वावच्छेदेनतादृशभेदसत्वात् तत्समवेतस्यैवअतिव्याप्तिः तादवस्थ्यमितिवाच्यम् भेदोयदवच्छेदेनवर्ततेतदवच्छे
देनवृत्तित्वस्यैवसमवेतत्वपदेनविवक्षणीयत्वान्नातिव्याप्तिःवस्तुतस्तुस्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणासमवेतत्वोभयसंबंधेनभेदवैशिष्ट्यंतस्यैव।

दि॰॥एकव्यक्तिमात्रेतिव्यक्त्यभेदरूपबाधकसत्वादितिशेषः अनुगतधियोजातिकल्पिकायाअभावादितिभावः ननुव्यक्त्यभेदस्यजा
तिबाधकत्वमेवासिद्धंनिःसामान्यत्वेसतिविशेषान्यत्वेचसतिसमवेतत्वस्यजातिलक्षणत्वादित्यतःसंमतिमाहतथाचोक्तमितिद्रव्यकि
रणावल्यामुदयनाचार्यैरितिशेषःबहुवृत्त्येकधर्मस्यसामान्यतयासर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौजातिरनभ्युपेयेतिभावःव्यक्तेरभेदएक
व्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वेबाधकंतुल्यत्वंतुल्यव्यक्तिवृत्तित्वंघटत्वकलशत्वादीनांजातीनांभेदेवस्तुतस्तुतुल्यत्वंस्वभिन्नजातिस

मु॰॥एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तुनजातिः तथाचोक्तंव्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोथानवस्थितिःरूपहानिरसंबंधोजातिबा
धकसंग्रहःद्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तुसत्तापरतयोच्यते।८।परभिन्नातुयाजातिःसैवापरतयोच्यते द्रव्यत्वादिकजातिस्तु
परापरतयोच्यते।९।परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वंसकलजात्यपेक्षयासत्तायाअधिकदेशवृत्ति
एवापरत्व
मनियतत्वमितियावत् तच्चजातित्वबाधकमेवेतिध्येयमितिभावःसंकरश्चपरस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्ध
र्मयोरेकत्रसमावेशःभूतत्वादेर्जातित्वेबाधकःभूतत्वंविहायमनसिवर्तमानस्यमूर्तत्वंविहायगगनेवर्तमानस्यभूतत्वस्यचपृथिव्यादि
चतुष्टयेसत्वात् ननुसांकर्यस्यजातिबाधकत्वेकिंमानमितिचेत्स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनजातिवि
शिष्टजातित्वावच्छेदेनस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावइतिनियमस्यभंगप्रसंगएवेतितादृशनियमेमानाभावान्नसांकर्यंजा

अनेकसमवेतत्वाच्चकाप्यनुपपत्तिःएतेनतादृशभेदानुयोगितावच्छेदकद्वित्वाद्यवच्छिन्नेजातिवृत्तित्वमप्रामाणिकंजानेनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वा
दितिदूषणमप्यास्तंनित्यविभागेतिकदापिपरस्परासंयुक्तपरमाण्वोःनित्यविभागसंभवात् नचसंयोगानंतरमेवविभागप्रतीतेःतादृशपरमाण्वोः

राम
३५

कथंनित्यविभागाभ्युपगमसंभवइतिवाच्यम् तथासतिक्रियानंतरमेवसंयोगप्रतीतेः नित्येषुसंयोगप्रतीत्यसंभवात् नित्यसंयोगाभ्युपगमोपिनसंभवती
तितुल्यमितिभावः नचनित्यविभागानंगीकारेसंयोगनाशकोगुणइतिविभागलक्षणस्यतत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् नित्यविभागानंगीकारेणैवतल्ल
क्षणप्रणयनात् इदानींतुविभागत्वजातेरेवतल्लक्षणत्वसंभवादितिध्येयं व्यक्तेरभेदइति व्यक्तेराश्रयस्यनिष्ठत्वंषष्ठ्यर्थः आश्रयनिष्ठभेदप्रति
योगिकाभावइतिसमुदायार्थः नचैवंघटत्वादेरपिजातित्वंनस्यात्तदाश्रयेयत्किंचिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्वादितिवाच्यम् भेदपदेनस्वाश्रयप्रतियोगि
कभेदस्यविवक्षितत्वात्स्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वबाधकइत्यस्यसमुदायार्थत्वात् नचगगनत्वाश्रयेपिस्वस्मै
वद्वित्वादिनाभेदसत्वाद्गगनत्वादावपिजातित्वबाधोनस्यादितिवाच्यम् स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाःव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनविशेषणीयत्वा
दितिभावः ननुस्वाश्रयनिष्ठस्वस्वाश्रयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्यस्वस्मिन्जातित्वबाधकत्वेकिंमानमि
त्याशंकायामाह अनुगतधीपइति नानाधर्मिषुएकप्रकारकधीपदइत्यर्थः नानाघटादिव्यक्तिषुएकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपपत्तयेहिघटत्वादिजातिःक
ल्प्यतेएकव्यक्तौतुनतथाप्रत्ययःतद्व्यक्तित्वमादायापिउपपद्यतइति तदतिरिक्तजातिकल्पनेप्रमाणाभावइत्यर्थः असिद्धमिति घटत्वंजातिरिति
प्रतीतिवत्गगनत्वंजातिरितिप्रतीतिरेवतस्यजातित्वसाधिकाभविष्यतीतिभावः ननुगगनत्वादेर्जातित्वेनचाव्याप्त्यापत्त्यापूर्वोक्तलक्षणस्यजातिलक्षण
त्वासंभवइत्यतोलक्षणांतरमाहनित्यमितिसामान्येति रूपादावतिव्याप्तिवारणायप्रथमसत्यंतंविशेषेऽतिव्याप्तिवारणायद्वितीयसत्यंतं रूपध्वंसादावति
व्याप्तिवारणायविशेष्यदलमितिबोध्यम् संमतिमाहेति व्यक्तेरभेदस्यजातिबाधकत्वेप्राचामित्यादिःतथाचगगनत्वंन जातिरिति प्रतीतेरेवप्राचां
संमतेतिभावः एकव्यक्तिकत्वमिति एकाश्रयकत्वमित्यर्थः आश्रयेएकत्वंचस्वसजातीयद्वितीयराहित्यंसाजात्यंच तत्तदाश्रयत्वेननचैवंसि
द्धसिद्ध्याव्याघातः स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वंभेदश्चपूर्ववद्व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनविशेषणीयइतिध्ये
यं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः तथाचस्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वंस्वस्मिन्जातित्वबाधकमित्यायातं नचनसं
भवतिकलशत्वजातौसात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्वादित्यतोजातिबाधकशब्दस्ययज्जातौयज्जातितुल्याश्रयकत्वंतज्जातौतज्जातिभेदबाध
कमित्यर्थपरतांसूचयतिजातीनांभेदइतिबाधकमितिपूर्वेणान्वयः नन्वेवंएकस्यैवजातिबाधकपदस्यक्वचिज्जातित्वबाधकार्थकत्वस्यक्वचिज्जा

रा॰॥ बाधकत्वार्थकत्वस्य च न संभवः सकृदुच्चरितः शब्दः इति न्यायादित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति परस्परेति॰ स्वसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः उभयसंबंधेनेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन द्रव्यत्वविशिष्टपृ-
थिवीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाधिकरण्यप्रवेशः जलत्वाद्यभा-
वसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणाप्रवेशः नि-
यमस्य भंगप्रसंग एवेति उक्तोभयसंबंधेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः द्रव्यत्वाश्रयो पृथिवीत्वव्यापके
द्रव्यत्वादौ एतादृशनियमभंगापत्तिरेव सांकर्यस्य जातित्व बाधकत्वे मानं सांकर्य्यस्थले जातित्वस्वीकारे एतादृशनियमभंगापत्तिरिति

दि॰॥ अनवस्थानुजातेर्जातिमत्वे यद्यपि निखिलजातिष्वेकवैजात्यांगीकारेपि
न तद्वैजात्येन वैजात्यांतरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकं वैजात्यं
न तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था वोध्या रू-
पहानिः निःसामान्यघटितलक्षणव्याघातरूपा विशेषस्य जातिमत्वे॥ ॥

भावः सांकर्य्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेपि नैतादृशनियमस्य भंग इति मूर्त्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरि-
ति केचन वदंति तादृशनियमे मानाभावादिति व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति तथा च जात्यंगीकारेपि नानव-
स्थेति भावः निःसामान्यत्वघटितेति निःसामान्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं विशेषे जात्यंगीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वं एतस्य च वि-
शेषत्वे जातित्व बाधकत्वांगीकारे विशेषे जात्यंतरनिरासादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकतां सूचयति विशेषस्य जा-
तिमत्व इति बाधकमिति पूर्वेणान्वयः एतच्चायातनः एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वासंभवेन विशेषवृत्तीनां जातित्वे इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्।

रा॰॥ ननूक्तं विशेषलक्षणं ग्रंथकृता नोक्तमिति तद्व्याघातस्य विशेषजातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रंथकृदभिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणाभिधानस्य ग्रंथक-
र्तुरावश्यकत्वापत्तेः किंतु परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषांगीकार इति वदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमित्यभिप्रायो लभ्यते स च न
संभवति घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेदसाधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थे मूलतात्पर्यमंगीकरणीयं तथा च रूपहानिशब्दस्य तादृशव्या-
घातपरत्वे नैवोक्तेत्यभिप्रायेणाह यद्वेति स्वतः स्वेन रूपेण व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वं विशेषस्य परमाणौ परमाणुत्वेनेतरभेदसाधने तद्व्यक्तित्वेनैव हेतु-
तावाच्या विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाणुत्वेनेतरेऽपि विशेषांतरसत्त्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्यसंबंधेन सैव व्यक्तिः अन्यस्य दुर्वचत्वा-
त् तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभावदशायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वं नासीति प्रत्ययापत्तेः तस्याश्चानवस्थाभयेन तन्मात्रवि-
शेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते तथा च विशेषस्य स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निराबाधैव इत्थं च विशेषत्वस्य जातित्वेन संभवतीति

दि॰॥ रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः तत्र जातिस्वीकारे तयैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेद-
साधकत्वनियमात् न च सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात् तादृशनियमानंगीका-
रे परमाणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाणुत्वेनेतरभेदसाधकत्वसंभवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसंगादिति तु ज्यायः।

विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादृशलक्षणव्याघात इत्याह तत्र जातिस्वीकार इत्यादिना सामान्यरूपेणैवेति सामान्यावच्छिन्नमेवेत्यर्थः व्यावर्तकत्वं
भेदसाधने हेतुत्वं न चैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो भिद्यते कंबुग्रीवादिमत्त्वादित्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यम् तादृशनियमवादिमते इष्टत्वात्
न चैवमपि महानसीयवह्निमत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानसीयवह्निरेव हेतुर्वाच्यः महानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वा-
च्यम् तस्य सामान्यत्वाभावेऽपि वह्नित्वस्य तथात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमाक्षतेः अथैवं रीत्या तत्तद्विशिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतु-
त्वे विशेषस्य जातिमत्त्वेऽपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव स्वीक्रियतां इति चेत् न तस्य सत्तारूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मांतरघटितत्वेन व्याप्य-
त्वावच्छेदकत्वासंभवादिति हृदयं ननूक्तनियमे मानाभावः तथा च विशेषस्य जातिमत्त्वं स्वतो व्यावर्तकत्वेन बाधकमित्याशंकां निराकरोति तादृशनिय-
मेति ज्याय इति ज्यायस्त्वं च मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेव बोध्यम्॥

रा॰॥ प्रतियोगितेतितत्त्वाभावत्वादेः जातित्वांगीकारे समवायेनैव तद्वत्त्वमंगीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथा चोक्तान्यतरसंबंधेन समवायाभावः अभावादौ।
नोभयवादिसंमतः कथं तेन हेतुनाभावादौ जातिमत्त्वाभावः सिध्यतीति वाच्यम् समवायपदेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य विवक्षि
तत्वात् इत्थं च अनुयोगितासंबंधेन तादृशसमवायाभाववति रूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौ व्यभिचारवारणायानुयो
गितानिवेशः केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः तदसत् ग्रंथकृता समवायैकत्वस्य व्यवस्थापनीयतयाजा
तिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धेः जातिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्वविशिष्टघट
स्य भूतलमात्रे सत्त्ववदिति नासन्मते समवायैक्यविरोध इति मंतव्यं अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितयानुयोगितया

दि॰॥ असंबंधः प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेन समवायाभावः समवायाभावयोर्जातिमत्त्वदिति तदपेक्षया चेति सत्तापेक्षया चेत्य
र्थः सत्ताजातिस्त्वद्रव्यं सत् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिध्यति अत्र नव्याः सदिति प्रतीतिविषयो भावत्वमेव अत एव सामान्या

मु॰॥ तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम्॥ ८॥ व्यापकत्वात्पराऽपि स्याद्व्याप्यत्वादपराऽपि च॥

दिष्वपि सदिति व्यवहारः तत्त्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्या जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यम्परं सत्तेति वैशेषि
कविभागो निर्युक्तिकत्वादनादेय इत्याहुः ॥ ॥

च सत्त्वेन जातेर्जातिमत्त्वेऽपि निरुक्तासंबंधस्यैव बाधकत्वसंभवादनवस्थायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिविरुद्धेति चेत्सत्यं जात्यतिरिक्तेऽन्यत्र जातिपद
स्यासमवेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसंभवेऽपि रूपत्वादौ तद्बाधकतायामनवस्थायामेवाभ्युपेतत्वात् न चासमवेतवृत्तीति
व्यर्थं अखंडाभावघटकतया तत्सार्थक्यात् वस्तुतस्तु अनुयोगितापदं सत्तावच्छिन्नोभयवादिसिद्धं यत्समवायानुयोगित्वं तत्परमतः समवायपद
स्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं भावत्वमेवेति नचैवमिह भूतले घटाभावोऽस्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावे भावत्वविरहात् असद्धा
तोस्तु सत्त्वबोधकत्वादिति वाच्यम् तदनुरोधेनापि कालसंबंधस्यैव सत्त्वरूपत्वौचित्यात् तावतापि सत्ताजातेरसिद्धेरिति भावः सत्ताजातिसिद्धेरिति

रु॰॥ ननुप्रतियोगितया ध्वंसंप्रतिसमवायेनस्वतःकारणत्वेगगनादीनांतदापत्तिरित्याशंकामपनेतुंतादात्म्येनसतःकारणतांग्राहयति यत्रेति नचैतादृश
कार्यकारणभावानंगीकारेसामान्यादौध्वंसापत्तिरेवदूषणं एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेपिगगनादौतदापत्तिरशक्यपरिहारैवेतिवाच्यम् का
लिकसमवायोभयसंबंधस्यैवकारणतावच्छेदकताघटकत्वादितिभावः नचैवमपिमहाकालेप्रतियोगितयाध्वंसापत्तिःसमवायकालिकविशेषणा

दि॰॥नचसत् ध्वंसकारणतावच्छेदकतयासत्ताजातिसिद्धिःयत्रप्रतियोगितासम्बन्धेनध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैवतादात्म्यसम्बन्धेनसदितिसामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याकार्यकारणभावात् नचप्रागभावेव्यभिचारःप्रागभावेसत्ताविरहादितिवाच्यम् प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिता।
भिन्नप्रतियोगितायाःकार्यतावच्छेदकसम्बंधत्वादितिवस्तुतस्तुसमवायेनसत्तावच्छिन्नंप्रतितादात्म्येनद्रव्यत्वेनकारणतयाजन्यता

मु॰॥पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाद्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्व्यापकत्वात्पर त्वम् सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वा द्व्याप्यत्वादपरत्वम्।
विशेषन्निरूपयति अंत्योनित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषःपरिकीर्तितः॥१०॥ अन्तेऽवसानेवर्त्तनइत्यन्त्यःयदपेक्षयाविशेषोनास्तीत्य
र्थःघटादीनान्द्व्यणुकपर्यन्तानान्तत्तदवयवभेदात्परस्परम्भेदःपरमाणूनाम्परस्परंभेदकोविशेषएवसतु॥ ❋ ॥

वच्छेदकतयासत्ताजातिसिद्धिःतादृशकार्यकारणभावेमानाभावइतितुन स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेननीलादेर्नीलादावपिसत्वात्तत्रनी
लोत्पत्तिवारणायतादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् नचस्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसम्बन्धेननीलादेर्हेतुतयैवनतदापत्ति
रितिवाच्यम् तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणकारणतावाहुल्यापत्तेःकालिकसमवायोभयसंबं
धस्यकार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्सत्तायानित्यसाधारण्येपिनक्षतिरित्यत्रविस्तरः॥८॥ रु॰ ताभ्यांतस्यापिसत्तावत्वादितिवाच्यम् महाका।
लिकविशेषणतात्वेनकालिकविशेषणतायाःविशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयमव्यभिचारइतिप्रतियोगितयाप्रागभावेध्वंसोत्पत्तेतिशेषः
कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादितिप्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेनध्वंसंप्रतितुप्रागभावत्वेनहेतुत्वांतरमेवेतिभावः नन्वेतत्कार्यकारणभावस्यप्रयोजनं
प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबंधेनप्रागभावभिन्नेध्वंसापत्तिवारणमेवनतथाचतुल्ययुक्त्याघटादिवृत्तिप्रतियोगितासंबंधेनध्वंसंप्रतिघटत्वादिनापिकारणता

रा॰॥ विरहादेवसामान्याद्धंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिकएवेत्यस्वरसात्कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति वस्तु ना-
स्तित्यादिना विनिगमनाविरहेणेति स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वोभयसंबंधेनैव नीलादेः कारणतांगीकरणीयानातो विनिगमनाविरहापत्तिरितिवाच्य
म् द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वेमानाभावेन तत्संसर्गकत्वासंभवात् विशिष्टस्य संसर्गत्वेतु विशेषणविधया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्र-

दि॰॥ स्वतएवेति स्वतो व्यावृत्तत्वञ्च स्वभिन्नलिङ्गजन्यस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्यविषयत्वम् साजात्यञ्च पदार्थविभा
जकोपाधिरूपेण तेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेय
त्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि नक्षतिः नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनन्तु न लक्षणे प्रविष्टम् प्रयोजनाभावात्
तत्र विशेषव्यावृत्तौ नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्त्तका भविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्त्तकत्वासंभवात् त-

मु॰॥ स्वतएव व्यावृत्तास्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः॥१०॥ समवायन्दर्शयति घटादीनाङ्कपाला
दौद्रव्येषु गुणकर्मणोः तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥ ९ त्व्यावर्तकान्तरापेक्षायामन
वस्थानात् ननु विशेषेष्वेव प्रसंगादिति चेन्न तत्स्वधर्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः एवञ्च नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः
तद्गुणास्तु न विशेषवं तत्राश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसम्भवादिति
भावः ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः सम्भवान्न तत्र विशेष इत्याहुः नवीनास्तु विशेषे नातिरिक्तमाना-
भावः यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वन्तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः॥१०॥ ९ तियोगिकतया तत्संसर्गत्वसंभवादिति भावः
ननु सत्तायाः नित्यसाधारणत्वेन कथं कार्यतावच्छेदकत्वसंभव इत्याशंकां निराकुरुते कालिकेति ननु कालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेद-
कताघटकसंबंधत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिध्येत् नतु जन्यनित्यसाधारणी भवदभिमत सत्तेत्याशं-
कायामाह अन्यत्रविस्तर इति अयं भावः गगनादौ सत्तानंगीकारे द्रव्यत्वादिना सांकर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात् सांकर्यस्यापि जातिबाधकता-

रा॰॥ स्वतोव्यावृत्तत्वंचेति विशेषस्यापिस्वलिंगकस्वसजातीयविशेषांतरभेदानुमितिविषयत्वादसंभववारणायस्वभिन्नलिंगकेति घटोविशेषाद्भिन्नः
कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपिविशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषसजातीयविशेषप्रतियोगिकभेदविधेयत्वाच्चतादृशानुमितिविषयत्वमादायपु
नस्तद्दोषतादवस्थ्यमतःस्वविशेष्यकेति भेदेस्वसजातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनंग्रंथकृतैवव्यक्तं ननुनञ्द्वयप्रवेशगौरवात् स्वलिंगकस्ववि
शेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयत्वमेवस्वतोव्यावृत्तत्वंवक्तुमुचितंनतूक्तमित्याशंकांनिराकुरुते तेनेति तादात्म्येनव्यावृत्त।
त्वेपीत्यस्यघटादिना इत्यादिः नस्यानिरितिपरेणान्वयः तथाचस्वतोव्यावृत्तत्वस्योक्तरूपत्वेघटादावपितादात्म्येनघटहेतुकस्वसजातीयघ।
टांतरप्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेनतत्रातिव्याप्तिरेवस्यादितिभावः भेदेस्वसजातीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्यप्रयोजनमाह विशेषस्येति इतर।
भेदेति विशेषेतरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः पदार्थविभाजकोपाधिरूपेणसाजात्यप्रवेशस्यप्रयोजनमाह द्रव्यादेरपीति अथात्रस्वविशेष्यकत्वंपरित्यज्या
नुमित्यविषयत्वमित्यत्रानुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्तेपिवसामंजस्येगुरुतरारंभोविफलएवतावतैवघटोविशेषाद्भिन्नःकपालसमवेतत्वादित्यनुमिति
मादायासंभववारणासंभवात् उक्तानुमितौविशेषस्यमुख्यविशेष्यत्वाभावादिचेन्नस्वत्वंहिनानुगतंकिंतुतद्व्यक्तिपर्यवसन्नमेवतत्रचस्वपदेनविशे
षोपादानंनसंभवति विशेषेविशेषांतरभेदसाधनेविशेषेतरलिंगाभावादप्रसिद्ध्यापत्तेः किंतुघटादिकमेवतत् तद्व्यक्तित्वेनोपादायलक्षणं
संगमनीयं तथाचस्वविशेष्यकेत्यनुक्तौ विशेषोघटाद्भिन्नोगुणत्वावच्छिन्नत्वादित्यनुमितेरपिघटभिन्नलिंगकत्वेनघटसजातीयप्रतियोगिक।
भेदविधेयकत्वेनचतादृशानुमितौविशेषस्यमुख्यविशेष्यत्वादसंभवएवस्यात्तदुपादानेतूक्तानुमितेःघटभिन्नलिंगकत्वेपिघटमुख्यविशेष्यकत्वाभावे
नतामुपादायनासंभवइतिध्येयम् नचैवमपिविशेषकालीनोघटोघटांतराद्भिन्नएतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपिघटविशेष्यकत्वात् घटभिन्न
लिंगकत्वात् स्वसजातीयघटांतरभेदविधेयकत्वाच्चतद्विषयत्वस्यैवविशेषेसत्वादसंभवतादवस्थ्यमितिवाच्यम् अविषयत्वमित्यस्यमुख्यविशेष्यताशू।
न्यतार्थकत्वात् इत्थंचस्वविशेष्यकत्वानुपादानेघटोविशेषाद्भिन्नःकपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवासंभवेप्युक्तरीत्याघटादिकमादायासंभ
ववारणायैवस्वविशेष्यकत्वोपादानमितिमंतव्यं अनुमितिश्चमुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनापिविशेषणीया अन्यथाविशेषोघटाद्भिन्नोघटश्चघटा।
द्भिन्नोगुणान्यत्वात् घटत्वाच्चेतिसमूहालंबनानुमितिमादायस्वपदेनघटव्यक्तिमादायासंभवप्रसंगात् यद्यपिसमवायस्यपदार्थविभाजकोपाधिरूपेण

ण॥नीयभेदानुमितौमुख्यविशेष्यत्वाभावेनसमवायेविशेषलक्षणातिव्याप्तिःप्रसज्यते नचसमवायेपिद्वित्वादिनासमवायभेदसत्वात्तादृशभेदानुमिति
विशेष्यत्वस्यसमवायेसत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासतिविशेषेपिविशेषघटोभयभेदसत्वेनतादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादायासंभवा
पत्त्याभेदेव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात् तथापितादृशानुमितिविषयोयः तद्भिन्नत्वेसतिस्वभिन्नस्वसजा
तीयकत्वस्यसमवायभिन्नत्वस्यवाविशेष्यदलप्रवेश्यत्वान्नातिव्याप्तिरितिध्येयं अनुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वमपिविशेषणंदेयं अन्यथाविशेषे।
णपरमाणूनांभेदसिद्धौएतत्परमाणुसमवेतत्वादेःव्यावृत्तत्वेनसिषाधयिषयातेनलिंगेनविशेषेविशेषांतरभेदानुमितावपिनासंभवः नतु अंत्योनित्य
द्रव्यवृत्तिरिति कारिकायाअंत्यत्वेसतिनित्यद्रव्यवृत्तित्वंविशेषलक्षणमुक्तंतत्रांत्यत्वंस्वतोव्यावृत्तत्वमेवअंतेव्यावर्त्तकानामवसानेवर्त्ततइत्यंत्यः इ
तिव्युत्पत्त्यायस्यव्यावर्त्तकांतरंनास्तितत्त्वमित्यर्थलाभात् स्वतोव्यावृत्तत्वस्यैवलक्षणत्वसंभवेनित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकंसमवायस्यापिनित्यद्रव्यवृत्ति
त्वयासमवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् नचवृत्तित्वंसमवेतत्वमेवविवक्षितंतथाचसमवायातिव्याप्तिवारकमेवतदितिवाच्यंतथापिसमवेतत्वमा
त्रेणैवतत्रातिव्याप्तिवारणसंभवेनित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाह विशेषाणांस्थानकथनमिति अव्यावृत्तधर्मस्येतियस्माद्भेदसाधकत्वम
भिमतंतद्वृत्तित्वेनअज्ञातधर्मस्येत्यर्थः व्यावर्त्तकत्वासंभवात् तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः तत्रएतत्परमाणुत्वादौव्यावर्त्तकांतरापेक्षायांएतत्पर
माणुत्वेपरमाण्वंतरावृत्तित्वसाधकहेत्वंतरापेक्षायांअनवस्थानात् अनवस्थानप्रसंगात् एषप्रसंगइति अनवस्थाप्रसंगात्मकप्रसंगइत्यर्थः तस्यविशे
षस्यधर्मिग्राहकमानेनपरमाणुभेदःकिंचिल्लिंगज्ञाप्यःभेदत्वात् कपालभेदज्ञाप्यघटभेदवदितिविशेषसाधकानुमानेनस्वतःप्रमाणांतरनिरपेक्षंव्यावृ
त्ततयैवपरमाण्वंतरावृत्तित्वरूपेणैवसिद्धेरिति अनुमितेरित्यर्थःपरमाण्वंतरवृत्तिविशेषस्यपरमाण्वंतरभेदसाधकत्वाभावादितिभावः उपसंहरति एवं
चेति आश्रयरूपेणस्याद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेणविशेषेणव्यावर्त्तकेन ननुअव्यावृत्तस्यकथंव्यावर्त्तकत्वमित्याशंकांपरिहरति आश्रयस्येति ततत्रेति
नेश्वरगगनयोरित्यर्थः विशेषइति नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेवतयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिध्द्याविशेषेप्रयोजनाभावादितिभावः ईश्वरेत्याद्याहुरित्यंतमे
कदेशिनांमतंतत्रचदिक्कालाकाशादीनांपरस्परभेदसिद्धेःप्राक्नित्यज्ञानशब्दयोःकालादिव्यावृत्तत्वासिद्ध्यानकालादिभेदसाधनंसंभ वतिविशेष
स्यतुधर्मिग्राहकमानेनतत्सिद्धाविशेषेणैवतत्साधनंसंभवतीत्यस्वरससूचनायआहुरित्युक्तं यत्तुपार्थिवपरमाणुविशेषेजलपरमाणुविशेषभेदस्यपृथिवीस

रा॰॥ व्याप्तिरितिस्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्यस्वेतरस्वसजातीययावत्तांभेदानुमितिरित्यर्थोवर्णनीय इत्याहुः तन्मंदम् पृथिवीजलपरमाण्वोरे
वविशेषंविनाभेदासिद्धेरिति यद्यपिपार्थिवजलपरमाण्वोरभेदेजलत्वपृथिवीत्वयोः सांकर्यापत्त्यानयोर्भेदसिद्धएवेतिशक्यतेवक्तुं तथाप्यसंभववा
रणायानुमितौसिषाधयिषायानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतयापार्थिवजलपरमाणुविशेषयोर्भेदमंतरापार्थिवपरमाणुविशेषस्यजलपरमाणु
व्यावृत्तत्वासिद्ध्यातत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेःसिषाधयिषयैवांगीकरणीयतया अव्याप्तेरसंभवादितिध्येयं नवीनमतंदर्शयंतिनवीनास्त्वि
ति आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजंतु॥ अणुकावयवस्सावयवः महदारंभकत्वादित्यनुमानेनपरमाणोरव्यावृत्तस्यापिसिद्धिसंभवेननित्यद्रव्याणां
व्यावृत्तत्वस्यधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेतिध्येयम् अत्रेदमवधेयं पूर्वोक्तयुक्त्याभेदानुमितौसिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतयास्व
भिन्नलिंगकत्वनिवेशनमफलंस्वेनस्वेतरभेदसाधनस्यसिषाधयिषांविनाअसंभवात् विशेषांतरभिन्नेनस्वेनविशेषांतरभेदसाधनासं
भवेनसिद्धेरावश्यकत्वात् सिद्धिसत्वेसिषाधयिषयैवानुमितिसंभवादिति किंचपरमाणूनांपरस्परभेदसिद्ध्यर्थमेवविशेषांगीकारइतिमू
लाभिप्रायवर्णनमप्यसंगतंपरमाणुभेदःकिंचिल्लिंगज्ञाप्यइत्याद्युक्तानुमानेनविशेषसिद्धौसत्यांहिविशेषेणपरमाण्वोर्भेदस्साधनीयः प
रमाण्वोर्भेदसिद्धौहितंपक्षीकृत्यविशेषानुमानंसंभवति अन्यथापक्षासिद्धिप्रसंगादित्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् किंचमूलकृताघटादीनांद्व्य
णुकपर्यंतानामित्यादिनाघटादीनांपरस्परभेदस्यकपालभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसंगताघटादीनांपरस्परभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वस्तु
तस्तुघटादीनांद्व्यणुकपर्यन्तानामित्यादौतत्तदवयवभेदादित्यत्रपंचम्यर्थःप्रयुक्तत्वमेवनतुज्ञाप्यत्वंप्रयुक्तत्वंचस्वरूपसंबंधरूपं अ
वयवभेदादवयविभेदइतिप्रतीतिसाक्षिकं तथाचद्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्त्यापरमाणुद्वयसिद्धौतयोर्भेदःकिंचित्प्रयोज्योभेदत्वात्॥
कालभेदप्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमानेइतरबाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदसिद्ध्याविशेषसिद्धिरितिमूलतात्पर्यम् ननुविशेषभेदेपि
प्रयोजकांतरानुमानसंभवेनानवस्थाप्रसंगइत्याशंकायामुक्तंस्वतस्तुस्वतएवव्यावृत्तइति विशेषस्तुस्वप्रयोज्यभेदवानेवनतुतद्भिन्नविशेषांतर
भेदप्रयुक्तभेदवानितितदर्थः तथाचस्वतोव्यावृत्तत्वंस्वप्रयोज्यस्वनिष्ठस्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेतिपूर्वस्माल्लाघवमपीतिसर्वंचतु॥

39

मुक्ता॰

रा॰॥ घटकपालादिपदइति घटादिकपालादिपदइत्यर्थः नित्यद्रव्यविशेष्ययोः संबंधस्य मूलेसमवायत्वानुक्तामूलस्यन्यूनत्वमित्याशंकांपरिहरति
जातेश्चेतीति ननुनित्यसंबंधत्वस्यसमवायलक्षणत्वेद्रव्यत्वाभावादीनांस्वात्मकस्वरूपसंबंधेतिव्याप्तिरित्याशंकांपरिहरति संबंधश्चेति संबंधिभि

दि॰॥ घटादीनांकपालादौद्रव्येषुगुणकर्मणोः तेषुजातेश्चसम्बन्धइति मूलन्तत्रघटकपालादिपदेअवयव्यवयवपरेइत्याह अवयवा
वयविनोरिति जातेश्चेति चकारेण नित्यद्रव्येषुविशेषसंबंधः समुच्चीयत इत्याह नित्यद्रव्यविशेषयोरिति समवायलक्षणमाह॥
नित्यसंबंधत्वमिति संबंधश्चात्र संबंधिभिन्नोग्राह्यस्तेननित्याभावादिस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः ननुसमवायस्यसंबंधत्वेकिंमान
मित्याशंक्याह तत्रप्रमाणंत्विति गुणक्रियादीत्यादिनाजातिपरिग्रहः संयोगादीति द्रव्ययोरेवसंयोगइतिनियमादितिभावः॥
अत्रसमवायसंबंधेनपटत्वावच्छिन्नंप्रतितादात्म्यसंबंधेनतंतुत्वेनहेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबंधविधयासमवायसिद्धिःन

मु॰॥ अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्चयः संबंधः ससमवायःस
मवायत्वंनित्यसंबंधत्वम् तत्रप्रमाणंतुगुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबंधविषया विशिष्टबुद्धित्वा
द्दंडीपुरुषइतिविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानंतेनसंयोगादिबाधात्समवायसिद्धिःनचस्वरूपसंबन्धेनसिद्धसाधनमर्थान्त

च समवायस्थानेस्वरूपसंबंधंनिवेश्यकार्यकारणभावः कल्पनीयइति वाच्यम् तथासतियत्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेनत्समवा
यिकारणमितिसमवायिकारणव्यवस्थानस्यात् नचयत्संबद्धंकार्यमुत्पद्यतेनत्समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यम् क
पालसंबद्धघटध्वंसंप्रतिकपालस्यसमवायिकारणत्वप्रसंगादित्यपिद्रष्टव्यम् सिद्धसाधनमिति अयुतसिद्धयोः स्वरू
पसंबंधइतिवदतः परस्येतिशेषः अर्थान्तरंवेति समवायसाधनेप्रवृत्तानांनैयायिकानामितिशेषः॥ १ ६ १ ॥
त्वइतितथाचसंबंधप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सति संबंधत्वंसमवायलक्षणमतः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकस्वरूपसंबंधेनातिव्याप्तिः अ
त्रचद्रव्यत्वाभावादीनांलाघवात्द्रव्यत्वाभावादिरेकएवसंबंधः घटादीनांमहाकालेकालिकसंबंधोलाघवादेकएवमहाकालइतिस्वरूपसंबंधस्य

रा॰॥ गिरूपताक्वचिदनुयोगिरूपतेतिविभागोवोध्यः॥ संवंधत्वंचसांसर्गिकविषयतावत्वमेव द्रव्ययोरेवेति संयोगसामान्यंप्रतिद्रव्यस्यसमवा
यिकारणत्वादितिभावः ननुसमवायनानात्ववादि नांनव्यानांमते उक्तानुमानेननसमवायसिद्धिःसंभवति अतिरिक्तानंतसमवायानांसंवंधत्व
कल्पनामपेक्ष्यक्लृप्तानंतस्वरूपाणामेवसंवंधत्वौचित्यात् इतितन्मतेपिसमवायसिद्ध्यर्थंस्वयंप्रमाणांतरमाह अत्रेति यत्समवेतमिति समवायेनप
द्गत्तिकार्यमित्यर्थःसमवायाभावेएनादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः यत्संवद्धमिति यदनुयोगिकसंवंधप्रतियोगीइत्यर्थःतथाच
दि॰॥ ननुतथापिसमवायस्यैकत्वेकिंमानमत आह लाघवादिति तथाचयथाक्षित्यादिजनकतयेश्वरोलाघवादेकएवसिध्यतित
थासमवायोपीत्यर्थः रूपवत्तावुद्धीतिरूपवत्ताबुद्धेःप्रमात्वप्रसंगइत्यर्थःस्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादितिभावःतत्रवायौ
रूपाभावादिति नचरूपसमवायसत्वेनेनसंवन्धेनतत्रकथंरूपाभावः संवंधसत्वस्यतेनसंवंधेनसंवंधिसत्वव्याप्यत्वादिति

मु॰॥ अनंतस्वरूपाणांसंवंधत्वकल्पनेगौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः नचसमवायस्यैकत्वेवायौरूपव-
त्ताबुद्धिप्रसंगः तत्ररूपसमवायसत्वेपिरूपाभावात् ॥ ॥

वाच्यम् रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैवरूपसंवंधतयावायौतदभावात् नचविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनविशि॥ ९
ष्टसमवायोपिवायावस्तीतिवाच्यम् रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणतायाएवरूपसंवंधत्वात् तस्य
वायावभावात् पृथिव्यांगंधस्यसमवायोनजलइत्यादिप्रतीतेः समवायस्यनानात्वमितिनुनव्याः॥ ० ० ० ० ० ०
संवंधत्वेनैवसंवंधप्रवेशात् समवायाभावेपिनसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरितिभावः सिद्धसाधनमित्यत्रकस्यसिद्धमित्याकांक्षोदया
दाह अयुतेतिययोरेकमपराश्रितमवतिष्ठतेतावयुतसिद्धौ अर्थांतरशब्दस्यस्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थःतत्रापिकस्येत्याकांक्षोदयादाह समवायेति
लाघवादिति लाघवज्ञानसहकारादित्यर्थः कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानितिपरामर्शादपिकृतेरेकत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतात् सि-
त्यंकुरादिकमेवकृतिजन्यमित्यनुमितिवत् संवंधस्यैकत्वेलाघवमितिज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसंवंधविषयकात्वव्याप्यविशिष्टबुद्धित्ववनीगु

राक्रियादिविशिष्टबुद्धिरितिपरा॰॥

90

रा॰॥ मर्शादपि विशेषणविशेष्ययोरेकसंबंधविषयिणीत्यनुमितिरितिसमुदायार्थः समवायस्यैकत्वेवायौरूपवत्तावुद्धिरापादितामूलकारेणसाच न संगच्छतेवायावपिभ्रांतानांरूपवत्ताप्रतीतेरतःरूपवत्तावुद्धेःप्रमात्वापत्तिपरतयाव्याचष्टे रूप वत्तेति तत्रहेतुमाह स्पर्शेतिसंबंधसत्त्वस्येति तत्प्रति योगिकतत्संबंधसत्त्वस्यतेनसंबंधेनतद्वत्वव्याप्यत्वात् प्रतियोगिसत्तिच अभावसत्वादितिभावः इतितुनंभ्याद्इति तथाचतन्मतेसमवायस्यखरूपसं बंधत्वेनसत्तिःवायौरूपसमवायानंगीकर्त्रादितिभावः॥ अभावस्यापिवैशिष्ट्यंसंबंधांतरं सिध्येदितिमूलेसंबंधांतरपदस्यसंयोगसमवायातिरिक्त॥

दि॰॥ संबंधांतरं अतिरिक्तपदार्थतयेतिशेषः सिध्येदित्यस्यभूतलादावित्यादिः यदिवैशिष्ट्यमतिरिक्तमुरीक्रियतेतदातन्नित्यमनि त्यंवेतिविकल्प्याद्येदूषणमाह नस्येति ननुवैशिष्ट्यस्यतत्रसत्वेपिघटानयनदशायांतत्रघटाभावाभावादेवनघटाभावबुद्धिरतआह घ टाभावस्येति तत्र घटवतिभूतले तस्येति घटाभावस्येत्यर्थः अन्यथाघटाभावस्यानित्यत्वे देशांतरेपि घटशून्यदेशेपीत्यर्थः घटत्वाव

मु॰॥ नचैवमभावस्यापिवैशिष्ट्यंसंबंधांतरंसिध्येदितिवाच्यम् तस्यनित्यत्वेभूतलेघटानयनानंतरमपिघटाभावबुद्धिप्र संगात् घटाभावस्यतत्रसत्वात् तस्यच नित्यत्वात् अन्यथादेशांतरेपिघटाभावप्रतीतिर्नस्यात् वैशिष्ट्यस्यचतत्रसत्वात् ॥ मसत्तुघटेपाकरक्ततादशायांश्यामरूपस्यनष्टत्वात्तनदत्तावुद्धिःवैशिष्ट्यस्यानित्यत्वेत्वनंतवैशिष्ट्यकल्पनेततवैवगौरवं

च्छिन्नाभावस्यैकविधत्वादितिभावःवैशिष्ट्यस्येति वैशिष्ट्यस्यनित्यत्वाभ्युपगमपक्षइत्यादिः तत्रघटानयनेनघटवति नचघटवतितदघ टाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकस्यसत्वादितिवाच्यम् घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जायमानायाघटाभावबुद्धेरितिप्रमात्वप्रसंगा दित्यत्रतात्पर्यात् ननुसिद्धांतिनोपिमतेयाकेनरक्तेघटेश्यामरूपसमवायस्यसत्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसंगइत्यतआह मम तिति द्वितीर्थकत्वेदृष्टापत्तिरेवस्वरूपस्यैवतत्संबंधत्वोपगमादतःपूरपति अतिरिक्तेति उररीक्रियते अंगीक्रियतेइत्यर्थः ये दूषणमाह वैशिष्ट्यस्येति॥ नन्वेकघटाभावस्यनाशेपिघटाभावांतरमादायघटशून्यदेशेपिघटाभाववत्तावुद्धिरुपपद्यतएवेत्याशंक्याह घटत्वावच्छिन्नेति एकविधत्वादिति॥ एकत्वादित्यर्थः जायमानायाःघटाभावबुद्धेरिति घटवत्ताज्ञानदशायांघटवत्यपिभूतलेभ्रमरूपाघटाभाववत्तावुद्धिर्जायतएवेति ननतापत्तिःसं

रा॰॥ नन्वेवं प्रसंगः समवायैकत्ववादिनां मतेपि समानमित्याशंक्य ममत्वित्यादिग्रंथमवतारयति नन्विति वैशिष्ट्यानंगीकारे अभावाधिकरणयोरतिरि
क्तसंबंधानंगीकार इत्यर्थः स्वरूपस्य संबंधत्वे बाधकमाह तथासतीति तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते तत्कालीन
मित्यर्थो न संभवति घटवत्तादशायामपि घटाभावभूतलावृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् अतस्तज्ज्ञानकालीनमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाभिमतज्ञाना
परं तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्त्वबुद्धिसंभवेन तामादाय नोक्तदोष तादवस्थ्यमिति ध्येयम् तत्तत्कालीनमित्यस्यार्थमाह घटाभाव
वदिति नन्वेवमभावाधिकरणयोः स्वरूप एव संबंध इति सिद्धांतो व्याहन्येतेत्याशंकां निराकुरुते तथाचेति स्वरूपविशेष इति तथाच स्वरूपसंबंध इ
दि॰॥ ननु वैशिष्ट्यानंगीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेत्तथा सति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले
घटाभावबुद्धिस्त्वन्मतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसंबंधस्य च तत्र सत्वादत आह एवंचेति तत्तत्कालीनमिति घटाभाववद्भूतल
मिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः तत्तद्भूतलादिकमिति यत्र यत्र भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः तत्तदभावानामिति यस्य य

मु॰॥ एवंच तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः ॥ ११ ॥ ६ ॥

स्याभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः तथा च न स्वरूपमात्रं संबंधः किंत्वीदृशः स्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः नव्यास्तु वै
शिष्ट्यं पदार्थांतरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंबंधाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखंडभेदतावन्मात्रविषयकज्ञाना
न्यस्यापि स्वरूपविशेषः संबंध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धांतव्याघात इति भावः नव्यास्त्विति ननु भूतलं घटाभावव॥दिकमादाय विनिगमनावि
दितिप्रतीतेः स्वरूपसंबंधेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थांतरत्वे मानाभाव इत्यत आह स्वरूपसंबंधेति अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि तद्वृत्त्यखण्डो भे
दः तन्निष्ठत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्तत्वे तदधिकरणव्यक्तावनंतभेदांगीका
रप्रसंगेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसंग इत्यत आह तावन्मात्रेति॥ वस्तुतस्तु अखंडैकभेदेन सा
कमधिकरणानां न विनिगमनाविरहसंभवति अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकभेदस्यैव संबंधत्वौचित्यादतस्तद्विषयकज्ञानादिकमा

रा॰॥प्रसंजयतिता तन्मात्रेत्यादि एतेनअनवस्थाभयेनभेदस्यैव अधिकरणरूपत्वांगीकरणीयानतु भेदमात्रस्यतथात्वेन्योन्याभावस्यैवविलयप्रसंगादि
तिदूषणंपरास्तंद्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसंबंधत्वेगुणादिवद्द्रव्येपिद्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसंगः संबंधात्मकज्ञानस्यद्रव्येपिविशेष्यतयास
त्वादतोमात्रपदं आदिनाइच्छादिपरिग्रहः युक्तम् चैतत् समवायनानात्ववादिनांनव्यानांमतेअन्यथातिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्यक्लृप्तस्वरूपाणा
मेवसंबंधत्वौचित्येनतन्मतेतिरिक्तसमवायस्यैवासिद्धिप्रसंगादितिमंतव्यं अत्रचाहुरित्यनेनास्वरसोद्भावनं तद्बीजंतु तदधिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां

दि॰॥द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति इहचद्रव्यत्वादिनप्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात् किंतु तद्गतषट्त्वसंख्यैवद्विप्रतियोगिताकभेदस्यहि
त्वमिवेतिध्येयं वस्तुतोभावत्वमेवतथाबोध्यम् अत्रकेचित् भावभिन्नत्वस्याभावत्वेभावत्वस्यविशेषणज्ञानशून्यकालेघटोनास्तीतिप्रतीत्य
नापत्तिः एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रेवक्तव्यतयाऽभावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वेअन्योन्याश्रयत्वापत्तिः एवमभावत्वस्यभाव

मु॰॥अभावंविभजते अभावस्तुद्विधासंसर्गान्योन्याभावभेदतः अभावत्वंद्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् संसर्गा
भावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्द्विभागाभावात्॥ ८८ भिन्नत्वस्यत्वेऽभावोनभावइतिवाक्या
च्छाद्बोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादितितस्मादखंडोपाधिरनुयोगिताविशेषोवाभावत्वमितिवदंति अत्रनव्याः
अभावत्वस्याखंडोपाधित्वेप्रमाणाभावः किंतुभावभिन्नत्वंसमवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ता
भावरूपं तच्चपूर्वानुपस्थितमपिप्रकारः एवंचघटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते॥ ८८ संबंधत्वकल्पनामपेक्ष्यैक
स्यास्तद्व्यक्तेस्तथात्वेलाघवात्तन्नविनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यक्तेरेवतथात्वेतज्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायांसंबंधाभावेनाभावविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः
नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वेचतस्याः सर्वविषयकत्वेनप्रतियोगिमत्यभावबुद्धिप्रसंगइतिबोध्यम्। १४षट्त्वसंख्यैवेति यद्यपिघटपटोभयभेदस्यप्रत्येकंघ
टपटयोरिवषट्त्वावच्छिन्नभेदस्याभावत्वेनतस्यप्रत्येकंद्रव्यादावपिसत्वेनतेषामप्यभावत्वापत्तिः तथापिपर्याप्तिसंबंधेनषट्त्वावच्छिन्नभेदस्यद्रव्यादौ
सत्वेप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्यविषयतयाऽवच्छेदकत्वाच्चभावेष्वतिप्रसंगइतिमंतव्यम्॥ ॥

टी॰॥ ननु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबंधेनैव प्रकारत्वनियमः अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः नचैको द्वाविति प्रतीतिविरहेपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरिष्टतया समवायेनापि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम् द्वित्ववानिति प्रतीतौ मतुबर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वात् तथा च षड् भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबंधेनैव षट्त्वस्य प्रकारत्वानुभवात् षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह वस्तुत इति तथा बोध्यमिति भावत्वं बोध्यमित्यर्थः यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याभावत्वेन कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेपि अभावत्वप्रतीतेश्च तदुपेक्षितमिति ध्येयम् अभावत्वस्याखंडोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति अत्र केचिदिति अभावत्वगर्भस्येति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्यान्योन्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववह्निरूपे तिव्याप्तिवारणाय अभावत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः अन्योन्याश्रयापत्तिरिति अभावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि अभेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्यैव भेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराकांक्षताप्रयोजकत्वादिति भावः अभा

दि॰॥ न च विषयतानवस्था सत्तात्यंताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् अत एव सत्तारूपप्रति-
योगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ सप्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात्॥

वत्वस्याखंडोपाधित्वं न विचारसहं तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह अनुयोगितावि शेषो वेति संसर्गानुयोगिताव्यावर्त्तनाय विशेषपदं प्रमाणाभाववदिति ननु घटाभावादौ अभाव इत्यनुगतप्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशंकायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारांतरेणोपपादयति किंत्विति नन्वेवमभावत्वस्यान्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह समवायेति सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः नन्वेवमपि सत्तानुपस्थितिदशायां घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह नचेति ननु अनुयोगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नांगीकृतमित्यत आह एवं चेति अभावांशेऽनुगतत्वमिति एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः तथा चाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः॥ ननु जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या तच्च सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकार इत्यंगीकरणीयं तथा चाभावप्रतीतौ विषयतानंत्यमिति शंकां निराकुरुते न चेति विशेष्यपदस्य सत्ताभावस्यैकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्थानोक्ता

का॰मु॰ दि॰रा॰ ४२

रा॰॥ बोध्यं ननु सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेऽपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ता ज्ञानं विना सत्ताभावभानासंभवादित्यत आह अत एवेति प्रत्यक्षस्यैवेति अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानापेक्षणात् प्रत्यक्ष इत्युक्तं॥ ॥ इदमि ति प्रत्यक्षविषयत्वं तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपि तु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नातस्तेजोज्ञानं विना तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुप स्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार इत्याशंकायामाह नचेति तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः

दि॰॥ अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः नच सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्॥ विशेषणभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र न दृष्टत्वानुपगमात् फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति प्राहुः संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः संसर्गा ख्योऽपरोऽन्योन्याभाव इति प्रतीयते तेन चायुक्तं संसर्गस्याभावत्वानंगीकारादित्यत आह संसर्गाभावेति तथाच द्वंद्वात्परं श्रूयमाणस्याभावपद स्य प्रत्येकं संबंधात् संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति मूलार्थ इति भावः क्रमेणाद्वयोरभावयोर्लक्षणमाह संसर्गाभावत्वमिति अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवार

मु॰॥ संसर्गाभावं विभजते प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यंताभाव एव च॥१२॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते संसर्गाभावत्वमन्योन्या भावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्॥

रा॰॥ अन्योन्याभा वभिन्नेति घटादावतिव्याप्तिवारणाय अभावपदमेवमग्रेऽपि तादात्म्येति तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं तेन न संयोगावच्छि न्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्यंताभावे नातिव्याप्तिः प्रागभावस्य लक्षणमाह विनाश्यभावत्वमिति अत्र ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति ननु प्राग भावसत्त्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभिया न सिद्धिरिति प्राञ्चः केचित्तु जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्यक्षबलेन नाशो तिरिष्यते न तु प्रागभावः॥ ११ फलमाह तेनेति संयोग्यत्यंताभाव इति संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभा वे यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठाया संसर्गविधयावच्छेदकतातन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलाभेन अत्यंताभावीयसंयोगनिष्ठ प्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवावच्छिन्नत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्व मेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूपं किंतु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव॥ ११७॥

रम॰ ४२

स्वसंयोगः

रः॥ अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायांसंयोगत्वेनैवावच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेन अवच्छेदकत्वविरहान्नतत्राव्याप्तिः अत्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकसंस
र्गस्यैव असाधारणधर्मत्वेनभानाभ्युपगमात् अन्यथात्यंताऽभावान्योन्याभावयोर्भेदासंभवादितिभावः तत्सिद्धिरितिप्रागभावानुमितिरित्यर्थः तदनुमानप्र
कारश्च अयंघटःस्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकारणजन्यःस्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् इत्येवंरूपः इत्यनुमानबलाच्चेतरेषांबाधात्प्रागभावसिद्धिःतत्ससामग्री-
नाश्यत्वेनप्रतियोग्युत्पत्तिक्षणावृत्तित्वादितिभावःदीधितिकृतांमतमुपन्यस्यति केचिदिति लोकानामिति पंडितपामरसाधारणानामित्यर्थः प्रागभावस्यप्रत्य
क्षत्वेपामराणामपितत्प्रत्यक्षापत्तिरितिभावःनचात्रघटोभविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेवप्रागभावेमानंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैवभविष्यत्त्वरूपत्वादितिवा

दिः॥ इहेदानींघटप्रागभावइतिलोकानांप्रत्ययाभावात् नचतद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनांतद्घटोत्पत्तिकालेपिसत्त्वात्पुनरपितद्घटो
त्पत्त्यापत्तिःप्रागभावांगीकारेचतदभावादेवनपुनस्तदुत्पत्तिरितिवाच्यम् जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नंप्रतिजनकतयाक्लृप्तस्यसमवायसंबंधावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्यविरहेणैवतदापत्त्यसंभवात् नचजन्यद्रव्याभावस्यजन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्यवाहेतुत्वमित्य
त्रविनिगमनाविरहेणतादृशद्रव्याभावस्यतादृशध्वंसाभावानांचकारणतामपेक्ष्यलाघवादेकस्यप्रागभावोहेतुःकल्प्यतइतिवाच्यम् प्राग
भावकल्पनेपितत्कालोत्पत्तिकानंतपदार्थप्रतियोगिकानामनंतानांप्रागभावानांविनिगमनाविरहेणहेतुतायादुर्वारत्वात् तथाचप्रागभा
वरूपधर्मिकल्पनागौरवंपरमतिरिच्यतेइत्याहुः॥ १ध्वम् वर्तमानत्वेतेध्वंसाधिकरणकालीनत्वमितिकत्वस्यैवभविष्यत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात् उत्पत्तिश्च
आद्यक्षणसंबंधः क्षणेआद्यत्वंचतदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमितिभावः। जनकतयाक्लृप्तस्येति। प्रागभावकारणत्ववादिनाजन्यद्रव्यंप्रतिद्र
व्याभावस्यकिमितिकारणत्वंकल्पनीयमितितुनाशंकनीयं यत्रएतद्घटनाशानंतरंतदारंभककपालाभ्यांघटांतरमुत्पद्यतेतत्रपूर्वघटोत्पत्तिद्वि-
तीयक्षणेपुनर्घटोत्पत्तेः अन्यथावारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्प्रागभावकपालसंयोगादीनांसत्त्वात् नचद्वितीयघटारंभककपालद्व-
यसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्त्वान्नतदापत्तिरितिवाच्यम् यतोहिनद्वितीयघटाद्युत्पत्तिरापाद्यतेयेनतत्कपालसंयोगव्यक्त्यभावात् नतदापत्तिरितिश
क्यतेवक्तुंनवापूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यतेयेनतत्प्रागभावाभावात्॥

प्राग भावस्य कारण

का॰मु॰ द्वि॰प॰ ४२

णानतदापत्तिरितिशक्यतेवक्तुंअपितुघटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेव आपाद्यतेतेनकारणीभूतानांघटप्रागभावादीनांसर्वेषांसत्वादितिभावःयत्तुयत्रयावखण्डघटो

दि॰अत्रवदंतिस्वानधिकरणेषुतंतुषुपटोत्पत्तिवारणायसहस्रतंतुकपटस्थलेबहूनांतंतूनांतत्संयोगानांचतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनापेक्षयैकप्रागभावस्यहेतुतालघीयसीअथैवमपिद्वित्रिचतुर्षुतंतुषुसहस्रतंतुकपटोत्पत्त्यापत्तिःनचचरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वाचापत्तिरितिवाच्यम् तथासतिस्वानधिकरणेषुतंतुष्वपिचरमसंयोगाभावादेवपटोत्पत्तिवारणसंभवेप्रागभावकल्पनानौचित्यादितिचेन्नचरमसंयोगस्यसमवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याहेतुत्वेतंत्वंतरेपि समवायेनपटोत्पत्त्यातत्रसमवायेनचरमसंयोगाभावेनव्यभिचारापत्त्याकालिकसंबंधेनतत्पटत्वावच्छिन्नंप्रतिचरमसंयोगव्यक्तेःकालिकसंबंधेनहेतुतावाच्यातथाचस्वानधिकरणतंतुष्वपिकालिकविशेषणतयाचरमसंयोगस्य

मु॰जन्याभावत्वंध्वंसत्वंनित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं यत्रतुभूतलादौघटादिकमपसारितंपुनरानीतंचतत्रघटकालस्यसंबंधाघटकत्वादत्यंताभावस्यनित्यत्वेपिघटकालेनघटात्यंताभावबुद्धिःतत्रोत्पादविनाशशालीचतुर्थोपमभावइतिकेचित् अत्रध्वंसप्रागभावाधिकरणेनात्यंताभावइतिप्राचांमतंश्यामघटेरक्तोनास्तिरक्तघटेश्यामोनास्तीतिधीःप्रागभावंध्वंसंचावगाहतेनेनतुन दत्यंताभावंतयोर्विरोधात्॥

सत्वात्पटोत्पत्तिवारणायप्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति एवमप्यस्तुकश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापितस्यसप्रतियोगिकत्वेप्रमाणाभावइतितुत्वम् ध्वंसस्यलक्षणमाह जन्याभावत्वमिति प्रागभावेतिव्याप्तिवारणाय जन्येति अत्यंताभावस्यलक्षणमाह नित्येति ध्वंसादिवारणायनित्यपदंनन्वत्यंताभावस्यनित्यत्वेघटानयनानंतरमपिभूतलेघटोनास्तीतिप्रतीत्यापत्तिरित्यतआह यत्रत्विति तथाचसंबंधाभावादेवघटानयनानंतरंघटात्यंताभावबुद्धिर्नेतिभावःकालविशेषविशिष्टस्वरूपस्यसंसर्गत्वोपगमादेवघटवतिघटोनास्तीतिप्रतीत्यभावोपपत्तौचतुर्थसंसर्गाभावेमानाभावइत्यस्वरसःकेचिदित्यनेनसूचितःननुमास्तुघटकालेघटात्यंताभावबुद्धिःघ

राम ४२

त्यतिर्भविष्यतितत्रमहाघटसत्वदशायामेवतत्प्रागभावादितिबलात्तदुत्पत्त्यापत्तिवारणायद्रव्याभावस्यकारणत्वमावश्यकमितिनतुखंडखंडघटंप्रति

टी॰ टनाशस्यकारणत्वेनतदापत्त्यसंभवादितिध्येयं तादृशद्रव्याभावस्येति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः तादृशध्वंसाभावानामिति जन्यद्रव्यो त्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः अत्रचबहुवचनेनद्रव्यत्वाभावत्वापेक्षयातादृशध्वंसाभावत्वस्यगुरुत्वपातनेन रूपेणाकारणतामादायवि निगमनाविरहः प्रसज्यते अपितुतत्तद्द्रव्यंप्रतितदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनांतत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानांकारणतावाच्यातथाचानंतकार्यका रणाभावायत्त्यानविनिगमनाविरहइतिसूचितं नचतर्हिध्वंसाभावानांकारणतैवनिंयुक्तिकेतिवाच्यम् ध्वंसप्रागभावाधिकरणेअत्यंताभावानभ्युपगं तृमतेजन्यद्रव्यानुत्पादप्रसंगेनअगत्याद्रव्याभावमुपेक्ष्यध्वंसाभावानांकारणतायाःस्वीकरणीयत्वात् तथाचोत्पन्नस्यपुनरुत्पादवारणायप्रागभावानंगीका

दि॰॥ ननुनहिंरक्तरूपप्रागभावाधिकरणेश्यामघटेश्यामरूपध्वंसाधिकरणेचरक्तघटेकथंरक्तोनास्तिश्यामोनास्तीतिप्रतीतिः ध्वंसप्राग भावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्यासत्वादित्यतआह श्यामघटइति तत्रेति ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः अत्यंताभावेनसहेतिशेषः तथाचनव्य। मतेपूर्वपक्षिकथितशंकायामिष्टापत्तिरेवेतिभावः युक्तंचैतत् कथमन्यथापूर्वमग्रेपिरक्तेमध्येश्यामेचघटेरक्तंरूपंनास्तीत्याकार

मु॰॥ नव्यास्तुतत्रविरोधेमानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यंताभावोवर्ततइत्याहुः॥ ६ ६ ६॥

कप्रत्ययस्तस्यसामान्याभावावगाहित्वात् नचेदृशप्रत्ययोरक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेपितादृशाकारप्रत्य यप्रसंगादितिनचरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्तिविशेषणानांतराश्यामेरक्तंरूपंनास्तीतिप्रत्ययस्तदाध्वंसप्रा गभावयोःसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् ननुपूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेतत्रतदातदनभ्युपगमादिति॥ ६

रेनवीनैर्द्रव्याभावस्यप्राचीनैःध्वंसाभावानांहेतुताकल्पनीया प्रागभाववादिनातुतत्सर्वमुपेक्ष्यप्रागभावएवहेतुत्वंकल्प्यतइतितद्ग्रन्थाभिप्रायः एवंजन्यद्रव्यंप्रतिद्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिध्वंसाभावस्यहेतुत्वेनद्घटनाशानंतरंतदारंभककपालाभ्यांघटांतरोत्पत्तिरपिनस्यात् तादृशध्वंसाभावरू पकारणाभावादिति॥ अत्रवदंतीति प्राचीनानुयायिनइतिशेषः तत्संयोगानांतंतुसंयोगानामित्यर्थः अथैवंमयीतिप्रागभावस्यहेतुत्वेपीत्यर्थः उत्पन्नापत्ति रितितत्संयोगव्यक्तीनांतयाहेतुतानभ्युपगमात्प्रागभावस्यतदानीमपिसत्वादितिशेषः तत्संयोगव्यक्तीनांहेतुत्वोपगमेचव्यर्थंप्रागभावकल्पनमितिभावः

रा·॥ हस्ततंतुकपटानधिकरणेऽप्वित्यर्थः नंत्वंतरेपीति चरमसंयोगाधिकरणानंतुभिन्नसहस्रतंतुकपटाधिकरणानंतावपीत्यर्थः दीधितिस्थतामभिप्रेत्य
माह एवमप्यस्तीति सप्रतियोगिकत्वइति तथाचतस्याभावत्वेमानाभावेननप्रागभावसिद्धिरितिभावः कथंरक्तोनास्तीति नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यंताभावविष
यकत्वादित्याशंकितुरभिप्रायः सिद्धांतिनस्तुतथात्वेमानाभावइत्याशयइतिध्येयम् पूर्वपक्षिकथितांशंकायामिति सहाघटकालस्यघटाभावसंबंधाघट
कत्वेपिघटप्रागभावादिकालेघटात्यंताभावबुद्ध्यापत्तिरितिशंकायामित्यर्थः रक्तंरूपंनास्तीत्यकारकप्रत्ययइति ननुतादृशप्रतीतेनत्यंताभावोविष
यः किंतुप्रागभावध्वंसावेवनथेत्युक्तमेवेत्याशंकायामाह तस्येति नास्तीतिप्रत्ययस्येत्यर्थः सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोश्चसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानंगीकारादितिशेषः ननुनास्तीतिप्रत्ययस्यसामान्यधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वेमानाभावइत्याशंक्यनिराचष्टेनचेति पूर्वापरेतिपूर्वंरक्तः ततःश्यामः ततोरक्तस्ततःश्यामस्ततोरक्तोयोघटः

दि·॥ वाच्यम् विनिगमनाविरहेणपदार्थांतरध्वंसप्रागभावयोरपितत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात् तदपेक्षयात्यंताभावस्यांतराश्यामा
दौसंबंधकल्पनेनैवलाघवादित्यन्यत्रविस्तरः नन्वभावस्तुद्विधेत्यादिविभागोनुपपन्नोऽभावएवमानाभावादित्यभिप्रायेणप्राभा
करःशंकतेनन्विति अभावस्याधिकरणात्मकत्वेगौरवंप्रदर्शयितुमनंतेत्युक्तम् अतिरिक्तेति भावातिरिक्तेत्यर्थः॥ ९ ॥

तस्मिन्मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः क्रमिकरक्तरूपस्थलेतुनेयमापत्तिःसंभवतितादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामक
त्वानंगीकारसंभवात् उक्तस्थलेतुश्यामतादशायांतादृशप्रतीत्यातयोरपितादृशप्रतीतिनियामकत्वस्यआवश्यकत्वादितिध्येयं अव्याप्यवृत्तित्वेने
ति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः पदार्थांतरध्वंसेतिरक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तिकतत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेत्यर्थः गौरवादिति विनिगम
नाविरहेणानंतध्वंसादौरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्यागौरवादित्यर्थः अभावस्यअधिकरणरूपतामूलेशंकितातत्रपूर्वग्रंथसंगति
माह नन्वभावइति अतिरिक्तत्वस्यक्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वंनसंभवतिअभावस्यापिनैयायिकैःक्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह भावातिरिक्तइति अभा
वस्याधिकरणात्मकत्वइति गंधाभावस्यजलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेंद्रियग्राह्यतागंधाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्टमेवेतिप्राभाकराणां

रा०॥ मूलेसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह परस्परेति ज्ञानविषयतात्वेनेतिवृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वंनकेवलान्व-
यित्वंकेवलान्वयिनोपिद्वित्वादिनाऽभावसत्वात् किंतुवृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वमेवतत्तथाएवंचघटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेरपिज्ञान-

दि०॥ अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदेऽआधाराधेयभावानुपपत्तिरूपोदोषःसोप्यस्मिन्मतेनेत्याहएवंचेति अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे
चेत्यर्थःनन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वेयथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथासर्वत्राप्यस्त्वित्यतोदूषणांतरमाहएवंचेति
अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे एतेनवक्ष्यमाणदूषणेन परस्परधर्मतापन्नानांसप्तपदार्थानामेवपरस्परभेदकत्वंज्ञाप

मु०॥ नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वंलाघवादितिचेन्नअनंताधिकरणात्मकत्वस्य तत्कल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनायाएवलघीयस्त्वा-
त्एवंचाधाराधेयभावोप्युपपद्यते एवंचतत्तच्छब्दरसगंधाद्यभावानांप्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथातत्तदधिकरणानांतत्तदि-
न्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वंनस्यात् एतेनज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येत्यपिप्रत्युक्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः इदानींपदा-
र्थानांसाधर्म्यंवैधर्म्यंवक्तुंप्रक्रमते सप्तानामिति सप्तानामपिसाधर्म्यंज्ञेयत्वादिकमुच्यते।१३। समानोधर्मोयेषांतेसध-
र्माणस्तेषांभावःसाधर्म्यंसमानोधर्मइतिफलितोर्थः एवंविरुद्धोधर्मोयेषांतेविधर्माणस्तेषांभावोवैधर्म्यंविरुद्धोध-
र्मइतिफलितोर्थःज्ञेयत्वंज्ञानविषयतासाचसर्वत्रैवास्तिईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्॥ ६ ॥

यितुमाह इदानीमिति पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः तदनिरूपणेतत्तत्पदार्थघटितस्यतत्तत्पदार्थस्यसाधर्म्यतयानिरूपणासं-
भवादितिभावः समानोधर्मस्सधर्मस्तस्यभावः साधर्म्यमेवंवैधर्म्यमित्यत्रापि इतिभ्रमवारणायबहुव्रीहिमाह समानोधर्मो
येषामितिकेवलान्वयित्वादितिविषयभेदेनविषयताभेदेपिज्ञानविषयतात्वेनकेवलान्वयित्वमस्त्येवेतिभावः॥ ७ ६ ७ ॥
विषयतात्वमादायकेवलान्वयित्वमक्षतमेवेतिभावः कालसंबंधित्वमिति इदंचगगनादीनामपिकालवृत्तित्वमभ्युपेत्यअवृत्तिगगनादीनांका-
लावृत्तित्वेऽपित्वस्यकेवलान्वयित्वानुपपत्तिःयुक्तंचैतत् कथमन्यथागगनादीनांनियतपूर्ववृत्तितघटितशब्दादिकारणत्वमितिमंतव्यम्॥१२।

रा॰॥ षण्णां भावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुक्त्या तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह द्रव्यादीनामिति ननु द्रव्यादयः पंच भावा इति कारिकायामनेकत्वमात्रं साधर्म्यमु-
क्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्वमुक्ता वस्त्यां साधर्म्यमुक्तं मूले न तस्तदलाभादित्याशंकां परिहरति एवंचेति उक्तार्थे भाष्यकृतां संमतिमाह अत एवेति
पंचभावानामितीति तथा च भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पंचानामित्यपहाय पंचभावानामनेकत्वमित्येव
ब्रूयादिति भावः॥ नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्रानेकत्वं यदि बहुत्वसंख्या न तदा गुणादौ संख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः यदि च यत् किंचिदेवभिन्नत्वं तदा समवाये-

दि॰॥ एवमग्रेपि ज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति एवमभिधेयत्वेति अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतग्राह्योधिकःपदा
र्थ इति मीमांसकाः संकेत भिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः प्रमेयत्वादिकमित्यादिनाऽस्तित्वपरिग्रहः
न च कालसंबंधित्वं॥१४॥१३॥ द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पंचानां साधर्म्यं मूले प्रपंचितम् द्र

मु॰॥ एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम्॥१२॥१३॥ द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
शेषाणां साधर्म्यं भावत्वमनेकत्वं समवायित्वञ्च यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साध-
र्म्यम्॥

व्यादय इत्यादिना अनेकत्वे सति भावत्वमिति एवञ्च मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदम् भावा अनेक इति विधे
यपदमिति बोध्यम् अत एव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तन्न तु पञ्चभावानामिति अनेकभाववृत्तीत्यादि अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्र
तियोगिवृत्तित्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम्॥ ॥ तिव्याप्तिः यदि तु एकत्वावच्छिन्ना-
सामान्यभेदः तत्र चैकत्वं यदि संख्यारूपं न दोषानतिव्याप्तितादवस्थ्यम् यदि तन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वं तदाप्रसिद्धिः स्वमात्रविषयक
बुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशंकानिरासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति अत्र चेति अ-
भावत्ववारणाय भाववृत्तित्वनिवेशः समवायत्ववारणाय सत्यंत निवेशः सत्यंते उभयसंबंधनिवेशोपि तद्वारणायैवेति बोध्यम्॥ उपाधिमता
यां संबंधविवक्षायाः फलमाह तेनेति अत एव नोक्तमिति स्वरूपेणोपाधिमत्त्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां दैशिकस्वरूपसंबंधे मानाभावेन द्र व्यादिष्वव्या

रा॰॥ पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह अत्र चेति सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्त्वं साधर्म्यं विधीयते तच्चायुक्तं उद्देश्यतावच्छेदकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात् अत एव पर्वतो वह्निमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं न तु वह्निमान् पर्वत इत्याशंकानिरासाय योजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह उद्देश्यवाचकेति अन्यथा तादृशवाक्यस्यातिस्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेत्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्यादिति भावः

दि॰॥ तेन गुणादौ संख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेऽपि नाव्याप्तिः भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभाजकोपाधीति उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन कालिकसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्वेऽपि न क्षतिः समवायेनोपाधिमत्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तत्त्वोक्तम् अन्यतरत्वघटकस्वरूपन्तु कालिकसम्बन्धभिन्नं ग्राह्यम् तेन ध्वंसेनातिव्याप्तिः अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् उद्देश्यवाचका॰

मु॰॥ तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः समवायित्वञ्च समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः गुणादिर्निर्गुणक्रियः यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वञ्च गगनादाव

पदस्य च रससमुपादानमयुक्तम् अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति द्रव्यगुणकर्मणामिति निर्गुणक्रियद्((तिव्याप्तम्॥ तिमूलं तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् तेन गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः यद्यपि गुणेऽपि न च गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यम् निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्सम्भवात् न चैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वं न स्यादिति वाच्यम्॥ अत्र च नित्यानित्यसमवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बोध्यं द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते ननु निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वादित्यत आह तदर्थश्चेति चाक्षुषत्वं न स्यादिति चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वादुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः॥ ७. ७. ७. ७. ७.॥ ❋ ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ४६

रा॰॥ नन्वाद्यक्षणे घटादौ रूपांगीकारेऽपि तत्पूर्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वृत्तिचक्षुःसंयोगस्याभावादाद्यक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न संभवतीति कथं नियमापत्तिरिति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाभावात् वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्यावश्यकतया द्व्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यतावच्छेदकत्वेनोपगंतव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते इष्टापत्तेरिति तथा च तृतीयक्षण एव घटादिचाक्षुषमिति

दि॰॥ इष्टापत्तेः तथापीति गुणवत्ता च समवायेन तेन कालिकसम्बन्धेन गुणवद्वृत्तित्वेन गुणत्वादेरसङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः गुणवद्वृत्तित्वं तादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन तेन समवायेन गुणवद्वृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यम् तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् पदार्थविभाजकपदस्यक्त

मु॰॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च न तदर्थः न हि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किन्तु गुणत्वादिक तथा आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥१४॥
सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः॥ १ ९ १ ॥

त्यमाह आकाशत्वादिकन्त्विति कर्मवद्वृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्यदमिति भावः॥ १४॥ जात्यादीनामप्येकार्थसमवायसम्बन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे सामान्यानधिकरणत्वमिति तथा च सामान्यनिरूपिताधिकरणतानसामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः॥

राम॰ ४६

भावः॥१४॥ अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति यद्यप्येवं सति सामान्यादौ भावत्ववत्त्वमपि न स्यात् सामानाधिकरण्यसंबंधेन सत्ताधिकरणत्वमादायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादनीयत्वात् तथापि सत्तासमवायसामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वरूपत्वादिति भावः वस्तुतस्तु समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वेन कोऽपि दोष इति ध्येयम् तच्च न संभवतीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकः परमाणुपरिमाणस्य

दि॰ दि॰

रा॰॥तयाकालिकविधयातीन्द्रियतयाप्रत्यक्षेविषयविधयाचकारणत्वासंभवेनकार्यान्तरंप्रतिकारणत्वान्तरस्यसमुच्चयासंभवादनस्तस्यतुकारा।
र्यकत्वमाहत्वर्थइति नन्वणुकपरिमाणमपिपरमाणुत्वेनअणुपरमाणुसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टंचेतिद्व्यणुकपरिमाणस्यापिकारणत्वेन

दि॰॥अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यपदार्थंनिर्वक्ति पारिमाण्डल्यमिति तद्भिन्नानामितिपारिमाण्डल्यभिन्नानाम् नन्वणुकपरिमाण
स्यकारणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदम् द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षणम् तेनतस्याप्यलक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्या॰
ह अणुपरिमाणन्त्विति परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणंत्वित्यर्थः पारिमाण्डल्यस्यकारणत्वेबाधकमाह तद्धीति॰
अणुपरिमाणंहीत्यर्थ॰ तच्चेति चस्त्वर्थे तत्रहेतुमाह परिमाणस्येति स्वसमानजातीयेति॰ साजात्यमत्रपरिमाणविभाजक

मु॰॥ पारिमाण्डल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतम्॥१५॥ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणंकारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः
अणुपरिमाणन्तुनकस्यापिकारणम् तद्धिस्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकम्भवेत्तच्चनसम्भवति परिमाणस्यस्वसमा
नजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् महदारब्धस्यमहत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवंपर
ममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यंविशेषाश्चबोध्याः॥ १ ॥ ❁ ॥ ९ ॥ १ ॥

रूपेणबोध्यम् अणुजन्यस्येति उत्कृष्टत्वाणोरणुतरमेवेतिभावः नचाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तुकिम्बाधकमिति वाच्य
म् तथासतित्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् नन्वतर्हिद्व्यणुकादिपरिमाणस्यकिञ्जनकमितिचेत्संख्यैवेत्यवेहिव्यक्तीभवि
ष्यतिचेदमुपरिष्टान्मूलस्यन्यूनतांपरिहरति एवमितिबोध्याइत्यनेनान्वयः नकारणानीतिबोध्याइत्यर्थः ऐन्द्रि
यिकयोर्महत्त्वसामान्ययोःस्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षेहेतुत्वात्परमत्वानीन्द्रियत्वेइहविशेषणे॰॥

उक्तनियमस्तिरित्याशंक्याह साजात्यमत्रेति परिमाणविभाजकोपाधयःअणुत्वमहत्त्वादयःअचाक्षुषत्वप्रसंगादिति महत्वाभावादि॰
तिभावः इदमिति द्व्यणुकादिपरिमाणेसंख्यादिकारणत्वमित्यर्थः उपरिष्टात् गुणनिरूपणेइत्यर्थः इहेति महत्वसामान्ययो रित्यर्थः॥ ❁ ॥

रा॰।। ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह यथेति तथा च योगिप्रत्यक्षेपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षं न स्यादि
ति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमंगीकार्यं योगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः स्वप्रत्यक्ष इति आत्मगतमहत्वप्रत्यक्षे स्वस्य विषयविधया

दि॰।। ननु योगिप्रत्यक्षे पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्ययुक्तमत आह इदमपीति यथा योगजधर्मे-
णातीतानागतविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकर-
णत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात्पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसङ्गतमत आह ज्ञायमाने
ति आत्ममानसेति विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्वस्य हेतुत्वादिति भावः यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितम् तथा
पि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न सम्भवति इत्यात्ममानसेत्युक्तम् केचित्तु कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य

मु॰।। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं लिङ्गं चानुमितिकरणमित्यभि
प्रायेणोक्तम् आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम् तस्यापि न कारणत्वमित्या
चार्याणामाशय इत्यन्येन च ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात्।। १५।। १ इत्यत्र भाष्ये आदिग्रहणात्परमम-
हत्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो लभ्यते न च तत्र परममहत्पदमात्मपरिमाणाति
रिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यम्मानाभावादिति वदन्ति तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति तस्यापीति आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः
आचार्य्याणाम् उदयनाचार्य्याणाम् ज्ञानातिरिक्तम्प्रत्येवेति कारणत्वञ्च ज्ञानधर्मेतरभावकार्यापेक्षया इत्याचार्यग्रन्थः ज्ञानधर्मा ज्ञानादयः
तदतिरिक्तभावकार्यम्प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः।। १ कारणत्वादिति भावः अयोग्यत्वेनेति अन्यथात्मन
अणुत्वे इन्द्रियादिस्वरूपत्वे च विवादासंभवादिति भावः तदतिरिक्तभावकार्यमिति ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः।। यद्यपि ज्ञानधर्मेतरकार्या
पेक्षमित्याचार्यग्रन्थे भावत्वं नोपात्तं तथापि द्व्यणुकपरिमाणस्य ध्वंसं प्रति कारणत्वेन पारिमाण्ड॰।।

रा॰॥ त्यपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन द्व्यणुके भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः तत्समुपात्तं भावत्वं तु स्वमतेऽपि देयमेव अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिः अजनि-
तावयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणं तेन पाकनष्टपरमाणुरूपस्यापि नाशात्पूर्वं द्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेऽपि न क्षतिः फलोपधायक-
त्वरूपस्येति समवायेन परिमाणं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन परिमाणत्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमाण्डल्यादिकारणत्वेन स्वरूपयोग्यतारू-
पकारणतावत्त्वात् फलोपधायकत्वविवक्षा न च न अव्यवहितपूर्वत्वसंबंधेन कार्यविशिष्टत्वे सति स्वरूपयोग्यत्वं तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्त्वात् किंतु
कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेव प्रयोजकत्वं च स्वस्वरूपसंबंधरूपं दंडाद्घटोत्पाद इति प्रतीतिसाक्षिकमिति ध्येयम् यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रत्यक्षं प्रति सुखदुःखयो-

दि॰॥ एवञ्च पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वग्रहः तन्नामाचार्याणामाशयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञानाति-
रिक्तं प्रति न कारणत्वं न तु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः यत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थैः सुखदुःखादे-

मु॰॥ ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम्॥१६॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्॥१७॥ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञे-
यं तु समवायिजनकं तत् तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्॥१८॥ तस्य कारणत्वस्य॥१६॥१७॥ तत्रेति समवायिकार-
णे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः॥ ॥ रजनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागगनानां तेषां लक्ष्यत्व-
मनुमतम् एवञ्च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिमपरिचिन्त्य सम्पक्षस्य कोऽपि ग्रन्थकृ-
तेति ध्येयम्॥१५॥
कारणत्वेऽपि परमाणुरूपस्यानीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैव न च जन्यमात्रस्य कालोपा-
धितया कालत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कालविधया भावकार्यकारणत्वेन अणुपरिमा-
णं तु न कस्यापि कारणमिति मूलविरोधापत्त्या कारणत्वपदस्य कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतायाः क्रियैव काल इति मतावलंबने
वाऽऽवश्यकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसंगतं तथापि स्वमते विशेषाश्चेति चकारेणादृष्टरूपस्यापि समुच्चितत्वादिति भावः॥१५॥ ❀ ॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
५८

रा॰॥ दंडत्वादाविति घटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्त्तितायाइत्यर्थः स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन दंडत्वादेरपि घटाधिकरणसंबंधत्वादिति भावः घटत्वावच्छि
न्नइत्यग्रे लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेवकार्योत्पादसंभवेन तत्सहभूतमन्यथासिद्धमित्येवं पंचमान्यथासिद्धिनिरुक्तिं ग्रंथकृता वक्ष्यते तेन तथा च नद्रास
भवत्वस्य घटत्वावच्छिन्नंप्रत्यपि नियतपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेपि नद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वं संभवति तथापि लाघवस्य शरीरकृतसंबंधकृता।
दिभेदेन नानारूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तुं तद्विरोधिगौरवस्य तत्तत्पदार्थघटितत्वरूपस्यापि तत्तद्व्यक्तिभेदेन भिन्नतया अन्यदित्यस्य

दि॰॥ मूलेऽन्यथासिद्धीति दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र
क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनाद्यन्यथासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽनन्यथासिद्धे तद्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेति नियतपूर्ववृत्तिजातीयत्वेत्य।
र्थः तेनारण्यस्थदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिः तज्जातीयत्वञ्च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकदण्डत्वादिमत्वमेवेति कियंति तानि।
कारणत्वानीत्याकांक्षायामाह तस्येति।१६।१७। यत्समवेतमिति यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्प
द्यते तद्धर्मावच्छिन्नम्प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते
इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नम्प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् स्वकारणतावच्छेदके युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकार
णतावच्छेदकत्वमिति तत्रासत्वमिति इदञ्च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावति
व्याप्तिवारणाय जनकमिति तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितायाअभावेन नातिप्रसङ्गः॥ गुरुभूतार्थकतया गौरवस्यै

राम॰
५८

वञ्चान्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अनंतत्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यं तत्र च नियतपूर्ववर्त्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्त्तित्वदले नैव वारणासंभवेनाह।
ण नंतपदार्थशरीरेप्रवेशगौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वे सति तत्कार्यकारणकत्वेन व्यवह्रियमाणाः येतद्भिन्नभेदानामन्यथासिद्धिशून्य
त्वमेवान्यथासिद्धिशून्यत्वं तथा च तद्रासभवत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविरहात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध
निभावः नच दंडत्वाऽद्यवच्छिन्नभेदकूटस्यानुगतत्वस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम् तथा सति तदभावस्य दंडत्वादेरेव कारणतात्वसंभवेनशेष

रा॰॥न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेःकारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्चतभ्देदकूटाभावोनातिरिक्तइतिध्येयम् अरण्यस्थदंडादौकारणतासंपत्तयेनियतपूर्व
वर्तिजातीयत्वंकारणत्वमित्युक्तं तत्रचद्रव्यत्वादिनाघटपटादीनामपिनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वात्तेषामपिघटकारणतापत्तिरतआह तज्जातीय
त्वंचेति दंडत्वादीति नचदंडत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेतितद्दोषतादवस्थ्यमितिवाच्यम् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकपदे
नलघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात् द्रव्यत्वस्यघटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेनतस्यैवघटकारणतारूपत्वेअनंतद्रव्येषुघटकारणत्वा
दि॰॥मुक्तावल्यामत्रयद्यपीति तुरीतन्तुसंयोगस्यपटंप्रतिकुतोनासमवायिकारणत्वमितितुनाशङ्कनीयम् तुरीतन्तुसंयोगनाशेपट
नाशापत्तेःअसमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशजनकत्वात् नचासमवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशकत्वेप्रमाणाभावइतिवाच्यम् द्व्यणु
कनाशान्यथानुपपत्तेरेवमानत्वादिति नचतन्तुषुविनष्टेषुविनैवसमवायिकारणं द्रव्यस्यक्षणद्वयं स्थितिःस्यादितिवाच्यम् इष्टापत्तेःका
रणान्तरकल्पनेगौरवात् अथद्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथंहेतुहेतुमद्भावइतिचेदत्राहुः प्रतियोगि

मु॰॥ अत्रयद्यपितुरीतन्तुसंयोगेपटासमवायिकारणत्वंस्यात्॰॥ ॥

असमवायिकारणनाशः

तयाद्रव्यनाशत्वावच्छिन्नंप्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेननाशत्वेनहेतुतेति इहकालिक
सम्बन्धस्यकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वेघटादेःक्षणिकत्वापत्तिरतःस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशःस्वप्रतियोगिजन्य
त्वसम्बन्धश्चदण्डनाशात् घटनाशापत्तेरूपेक्षितः भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणायकालिकसम्बन्धनिवेशः॥ ॥
पत्याकल्पनागौरवात् दंडत्वादिकमेवलघ्विति भावः तथाचदंडत्वत्वद्रव्यत्वादिभिन्नत्वेसतिघटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वंघ
टकारणत्वमितिपर्यवसितं॥१६॥१७॥ यत्रसमवायसंबंधेनयत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रतिसमवायिकारणमित्युक्तौकपालादेर्द्रव्यत्वादिना
पिघटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वावच्छिन्नस्यतद्घटत्वाद्यवच्छिन्नंप्रत्यपितथात्वापत्तिरित्यतोव्याचष्टेयदवच्छिन्नेति माना
॥ भावइतीति सर्वत्रसमवायिकारणनाशादेवद्रव्य॰॥

रा॥नाशसंभवादितिभावः द्व्यणुकेति अत्रद्व्यणुकपदंयादृशघटादेरारंभककपालनाशमंतरानत्संयोगनाशादेवनाशःतादृशघटादेरप्युपलक्षकं।ना
तोन्यूनताप्रसंगःक्षणद्वयमिति समवायिकारणनाशस्यद्रव्यनाशकत्वेपिकपालादिनाशस्यतोकपालादिकंविनैवघटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेनद्वयपदं।
इष्टापत्तेरिति ननुद्रव्यनाशेसमवायिकारणनाशस्यापिपृथक्कारणत्वकल्पनेनैवोपपत्तौसमवायिकारणमंतराक्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमोनो
चितःनचपरस्परजन्यद्रव्यनाशेपरस्परव्यभिचारइतिवाच्यं अव्यवहितोत्तरत्वंकार्यतावच्छेदककोटौनिवेश्यतद्वारणसंभवादित्यतआहकारणतेति
ननुदैशिकविशेषणतासंबंधेनद्रव्यप्रतियोगिकनाशंप्रतिदैशिकविशेषणतयाद्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेनकारणत्वेयत्रय
त् किंचित्तंतुसंयोगनाशात्सहस्रतंतुकपटनाशः तत्रतंतुसंयोगनाशानधिकरणतंतुष्वपिपटनाशोत्पत्त्याव्यभिचारापत्तिः ध्वंसप्रागभाव
दि॥यदितुकपालपवनसंयोगनाशात् घटनाशापत्तिरेवमपिदुर्वारेतिविभाव्यते तदास्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायि
समवेतत्वकालिकविशेषणतेतत्रितयसम्बन्धेननाशत्वेनहेतुताबोध्यानचैवमपितुरीतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरितिवाच्यम्
तुरीतन्तु संयोगस्यपटप्रतिकारणतैवनसम्भवतिकिन्तुतुर्य्येवसंयोगसम्बन्धेनतन्तुनिष्ठासतीपटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गा
भावात् एवञ्चविशेषलक्षणेषुतुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेनलाघवमपीतिकेचित् वस्तुतस्तुस्वप्रतियोगिनिष्ठासमवा
यिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसम्बन्धेननाशत्वेनहेतुता तुरीतन्तुसंयोगस्तुनिमित्तंतत्वसमवायीतितत्तन्नाशेनप
योः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेणाशंकते अथेतिहेतुतेतीति तथाचकारणतावच्छेद ((टनाशइत्यन्यत्रविस्तरः॥
कलाघवमपीतिभावः क्षणिकत्वापत्तिरिति उत्पत्तिक्षणमारभ्यैवघटादौयत्किंचिन्नाशसत्त्वादितिभावः ननुक्षणिकत्ववारणायस्वप्रतियो
गिसमवायिसमवेतत्वस्थानेस्वप्रतियोगिजन्यत्वमेवकुतोननिवेश्यतइत्याशंकायामाह स्वप्रतियोगीति अतिप्रसंगवारणायेतिद्वितीय।
क्षणएवघटादेर्नाशाऽतिप्रसंगवारणायेत्यर्थः॥ इतिविभाव्यतेइति॥ स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौतेयमापत्तिःसंभवतीति सूचना
यपदिनित्युक्तं तथोक्तावपिकपालरूपनाशादपिघटनाशापत्तितादवस्थ्यमतः तथानविशिनष्टिमेवेतिध्येयं अतिप्रसंगाभावादिति तुरीतंतुसंयोगस्य

ण॥नकत्वाभावादितिभावः नन्वेवंतुरीतंतुसंयोगस्यपटंप्रत्यकारणत्वेनतत्रपटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेणतद्लक्षणेतुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वविशेषणस्यग्रंथकृदुपात्तस्यवैयर्थ्यप्रसंगइत्याशंकायामेवमप्यऽस्याकंलाघवमेवेतिनोपादेयमेवतदित्याह एवंचेति अत्राहुरित्यादिकेचिदित्यंदि॥ वेगादीनामित्यादिनास्पर्शसङ्ग्रहः अभिघातादीति आदिनानोदनपरिग्रहः ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः इच्छादीत्यत्रप्रवृत्तेःपरिग्रहः तन्तुसमवेतत्वेसतितुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वेसतिपटकारणत्वंपटासमवायिकारणत्वमितिविशिष्यैवलक्षणंकर्त्तव्यमित्याह तथापीति वस्तुतस्तुतुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकतयाग्रं

मु॥ वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वंस्यात् एवंज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वंस्यात् तथापिपटासमवायिकारणलक्षणेतुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वंदेयम् तुरीतन्तुसंयोगस्तुतुरीपटसंयोगंप्रत्यसमवायिकारणम्भवत्येव एवंवेगादिकमपिवेगस्यन्द्राद्यसमवायिकारणम्भवत्येवेतिनत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणेतत्तद्भिन्नत्वंदेयम् आत्मविशेषगुणानांतुकुत्राप्यसमवायिकारणत्वन्नास्तितेनतद्भिन्नत्वंसामान्यलक्षणेदेयमेव अत्रसमवायिकारणेप्रत्यासन्नंद्विविधंकार्यैकार्थप्रत्यासत्याकारणैकार्थप्रत्यासत्याचआद्यंयथाघटादिकम्प्रतिकपालसंयोगादिकमसमवायिकारणन्तत्रकार्येणघटेनसहकारणस्यकपालसंयोगस्यएकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयंयथाघटरूपंप्रतिकपालरूपमसवायिकारणंस्वगतरूपादिकंप्रतिसमवायिकारणम् घटस्तेनसहकपालरूपस्यैकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति॥ २ ० २ ॥

थकर्त्तुर्नाभिप्रेतः किन्तुतन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदएव अन्यथाहस्ततन्तुसंयोगादिभेदानाम्पृथग्निवेशापत्याभेदकूटनिवेशेनगौरवादितिध्येयम्॥ २१ तंग्रंथकारानुयायिनोमतमितिबोध्यम् स्वयमाह वस्तुतस्त्विति जन्यत्वसंबंधेनेति अत्रापिभाविनाशमादायघटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणायकालिकसंबंधोपिप्रवेशनीयः एतच्चाभायैवान्यत्रविस्तरइत्युक्तमितिध्येयंनोदनेतिशब्दजनकसंयोगोभिघातस्तद्भिन्नसंयोगोनोदनंअभिघातेविलक्षणो॥

रा·॥ गस्यतद्भिन्नसंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः अत्र पद्यपितयोरसमवायिकारणत्वेपि न तन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः द्रव्यनाशंप्रत्ये
व असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः संभवति तथाप्यसमवायिकारणमंतरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवात्रेष्टापत्तिबाधिकेति
मंतव्यं ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां काप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति सिद्धांतभंगप्रसंग एव दूषणं बोध्यम् ग्रंथकर्तुर्नाभिप्रे
त इति तुरीतंतुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादिति भावः ननु एवं तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमित्याशंकायां तंतुभिन्नस
मवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह किं त्विति तुरीतंतुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति मात्रपदस्येति तंतु
भिन्नासमवेतत्वे सतीति तंतुसमवेतत्वमेव हि तंतुमात्रसमवेतत्वमिति भावः इच्छाद्यसमवायीति अत्र आदिपदं कार्यमात्रपरं तथा चासमवायिकारण

दि·॥ एतेन तंतुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरीतंतुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् मात्रपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वा
त् एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यव॥

मु·॥ तथा च क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितोर्थः इत्थञ्च कार्यैकार्थकारणैका
च्छिन्नभेद इति बोध्यम् तथा चेति द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः फलितोर्थ इति द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः॥ (र्थान्यतर·॥

सामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश एवोचित इति भावः विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽ
तिव्याप्तिप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामंजस्यादिति केचिदाहुः तन्न मनोरसंउपाये च्छांप्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभे
दनिवेशस्यावश्यकत्वादिति विभावनीयं इत्थं चेतीति॥ ॥ ननु तथा चेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्र
ति कपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन कारणत्वमभिधाय इत्थं चेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थ
प्रत्यासत्तिकारणैकार्थप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं संदर्भविरुद्धं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवायानुयोगिकसमवायरूपत्वात्त(ल)
घवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेद

रा॰॥ कत्वस्यैवअसंभवात् तेनसंबंधेनकपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्त्वादित्याशंकां निरसितुंतदर्थमाह कार्यैकार्थेति तथाचसमवायेप्रकृ
तकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वप्रदर्शनंकार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैवप्रदर्शितम् नतुसमवायस्यतेनरूपेणकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वलाभायेतिभावः
एवंद्वितीयेपिकारणपदस्यप्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतयाप्रकृतकार्येकारणसहैकस्मिन्नर्थेकारणघटितास्वसमवायिसमवेतत्वरूपाप्र
त्यासत्तिरित्येवार्थः तत्रापिकारणघटितप्रत्यासत्तौप्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वंकार्यकारणयोरैक्याधिकरण्यलाभायैवप्रदर्शितमितिभावः
नचस्वसवायिसमवेतत्वंस्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेवतच्चनकारणेनघटितमितिवाच्यम् स्वरूपसंबंधात्मिकायाप्रतियोगितायाघटाघ
दि॰॥ पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह इत्थञ्चेति कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायसम्बन्धः कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः स्वसमवायिसम
वेतत्वसम्बन्धः तथाचसमवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धेनकारणत्वेसत्यात्मविशेषगुणान्यत्वंसामान्यतोःसमवायिकार
णत्वमित्यर्थः अत्रपटासमवायिकारणस्यतन्तुसंयोगस्यपटरूपासमवायिकारणस्यतन्तुरूपस्यचसङ्ग्रहायसमवायस्वसमवा।
मु॰॥ प्रत्यासन्नासमवायिकारणेप्रत्यासन्नंकारणंज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमितिसामान्यलक्षणम्पर्यवसितम्
यिसमवेतत्वयोः प्रवेशः घटरूपंप्रतिघटस्यासमवायिकारणतावारणायसमवायिकारणेप्रत्यासन्नत्वेसतिकारणत्वस्यरित्यक्त्य
तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्याकारणत्वपर्यन्तानुधावनम् आत्मविशेषगुणान्वारयितुंविशेष्यभागः॥ ((तिरिक्तत्वादितिध्येयम् समवायि।
कारणप्रत्यासन्नत्वेसतिकारणत्वस्यैवअसमवायिकारणलक्षणघटकतायुक्तानतुनिरुक्तान्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकारणतायामूलतस्तदलाभादि।
त्याशंकामपनेतुंयथाश्रुतार्थपरित्यागेबीजमाह घटरूपमिति घटस्येतिरूपसमवायिकारणेघटेस्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेनघटस्यप्रत्यासन्नत्वात्
रूपंप्रतिसमवायिकारणत्वाच्चेतिभावः अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अथात्रकार्यनाशनिष्ठजन्यतायांनाशनिष्ठजनकतायांवादैशिकविशेषणता
संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशेनैषदोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्यदैशिकविशेषणतयातेनसंबंधेनद्वित्वनाशाधिकरणेघटादावसत्त्वेनदैशिकविशेषणा।
॥ तथातयोःकार्यकारणभावासंभवात् कालिकविशेषणतयैवतयोःकार्यकारणभा॰

ग॰॥ वस्यांगीकरणीयत्वात् दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशश्चावश्यकएव अन्यथाघटादिनाशंप्रतिकालत्वेनजनकस्यघटादिनाशस्यप्रतियो
गिनिघटादावेवअतिव्याप्तिरितिचेन्नदैशिकविशेषणतयाघटादिनाशंप्रतितंतुसंयोगादिनाशस्यतेनसंबंधेनकारणत्वेसहस्रतंतुकपटस्थलेपूर्वंच
व्यभिचारस्यप्रदर्शितत्वेनप्रतियोगितयाद्रव्यनाशंप्रतिपूर्वोक्ततयानादृशसंबंधेननाशत्वेनैवकारणतायाः वाच्यतयाकार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशे
षणतानवच्छिन्नत्वात् इदन्तुपलक्षणंरूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनिघटादावव्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येतिविभावनीयंइत्यादिविशिष्यैवेत्यादिनिरूपनि।
ष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वस्यत्वंरूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनांपरिग्रहः पाकजरूपेचाग्निसंयोगोनिमित्तं
तत्वसमवायिकारणंनातस्तत्राव्याप्तिरितिभावः घटानारंभकतंतुद्वयसंयोगेअतिव्याप्तिंपरिचिंत्यकारणत्वंपदार्थांतरमितिमताभिप्रायेणाहअखं

दि॰॥ यत्तुकार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वंतत्त्वमिति तन्नद्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अवय
वमात्रसंयोगत्वंद्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादिविशिष्यैवलक्षणान्निर्वाच्यम् अखण्डोपाधिरेववातदित्यन्ये भिन्नंकारणमिति अ

मु॰॥ आभ्यांसमवायिकारणासमवायिकारणाभ्यामपरम्भिन्नङ्कारणन्तृतीयन्निमित्तकारणमित्यर्थः॥१८॥

त्रेदम्बोध्यम् समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेवनिमित्तकारणत्वंतेनतुरीपटसंयोगंप्रतितुरीतन्तुसं
योगस्यासमवायिकारणत्वेपिनतस्यपटम्प्रतिनिमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ ११ डोपाधिरिति भिन्नंकारणमिती
ति ननुसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वेसतिकारणत्वस्यनिमित्तकारणलक्षणत्वेपटनिमित्तकारणेतुरीतंतुसंयोगेऽव्याप्तिःतस्यतुरीप
टसंयोगासमवायिकारणत्वेनसत्यंतविरहात् नचतत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वेसतितत्कार्यकारणत्वंतत्कार्यप्रतिनिमित्तकारणत्व।
मितिविशिष्यैवलक्षणंवक्तव्यम् तथाचतुरीतंतुसंयोगस्यपटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेननतत्रपटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यंतथासतिध्वंसंप्रतिनिमित्तकारणेप्रतियोग्यादावव्याप्तेःतस्यसमवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशंकांनिराकुरुतेअत्रेदमित्या
दिनासमवायिकारणत्वंसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधा॰॥

रा०॥

वच्छिन्नकारणत्वंअसमवायिकारणत्वंतादृशकार्यतानिरूपितनिरुक्तान्यतरसंबंधावच्छिन्नकारणत्वमितिबोध्यम्॥१०॥यत्कार्यप्रतीत्यादेःयथाश्रुतार्थ
कत्वेतद्व्यक्तित्वेनघटादिविषयकप्रत्यक्षंव्यक्तिंप्रतिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापितद्व्यक्तित्वस्यस्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतद्व्यक्ति
निष्ठकार्यतानिरूपिताविषयविधयाकारणतानतद्वत्वेनस्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रात्यपितद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धंस्यादित्याशंकानिरासायतत्
दर्थमाहयद्धर्मावच्छिन्नमितितथाचतद्व्यक्तित्वस्यतद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेपिनतद्व्यक्तित्वविषय
कप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकमितितद्व्यक्तित्वस्यस्वविषयकप्रत्यक्षेत्यनेनान्यथासिद्धत्वप्रसंगइतिभावःस्वतंत्रेति अन्वयःस्या

दि॥यत्कार्यम्प्रतीति यद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतीत्यर्थःयेनरूपेणेति यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थःइत्यञ्चतद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्व
वृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेसतितद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतिस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वंतद्धर्मावच्छिन्नम्प्रतिअन्यथासिद्ध

मु०॥इदानीमन्यथासिद्धत्वमेवकियत्तांतदाह येनसहपूर्वभावः यत्कार्यम्प्रतिकारणस्यपूर्ववृत्तितायेनरूपे
णगृह्यतेतत्कार्यम्प्रतितद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः यथाघटम्प्रतिदण्डत्वमिति द्वितीयमन्यथासिद्धमाह का
रणमादायवायस्य यस्यस्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौनस्तः॥ ६ ॥

त्वम्प्रथममित्यर्थः द्वितीयान्यथासिद्धदण्डरूपादिवारणायसत्यन्तम् कपालसंयोगोघटपूर्ववर्तित्यादिग्रहेकपाल
स्यापितादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायविशेष्यम्॥ ९ धिकरणेकार्यसत्वंव्यतिरेकःस्वाभावाधिकरणेकार्यास
त्वम् अन्वयव्यतिरेकयोःस्वातंत्र्यंस्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वंदंडत्वदंडरूपयोरन्वयव्यतिरेकौस्वभिन्नदंडरूपकारणान्व
यव्यतिरेकप्रयुक्तौस्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेनदंडत्वादिसत्वस्यदंडसत्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमितिभावः तत्रातिव्याप्तिवारणायेतिकपा
लेप्रथमान्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थःमूलेकारणमादायेति स्वभिन्नकारणंगृहीत्वैवेत्यर्थः॥ ॥ ननुअनन्यथासिद्धत्वशरीरेस्वभि
न्नकारणस्यकारणत्वेनप्रवेशेकारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेनभवत्यात्माश्रयइत्यतआहकारणत्वंचात्रेति पृथगिति स्वाघटितसंबंधे

52

अन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वमिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वघटितत्वेन भवत्यात्माश्रयः॥ आत्माश्रयत्वं च स्वापेक्षप्रसंगत्वम्॥१॥

अवच्छिन्नेति विशेष्यताविशेषणं स्वनिष्ठेति दंडरूपादिनिष्ठेत्यर्थः ग्रहेति दंडरूपं घटपूर्ववर्त्तीत्याकारकग्रहेत्यर्थः॥ दि॰।दि॰॥२॥

ण॥ नेत्यर्थः इदं च दंडादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थकतया अग्रे वक्ष्यमाणं तयानन्त्र चकारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दंडत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन तथाविधयावद्दंडस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वादिति पृथगित्युक्तं पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दंडघटितपरंपरासंबंधेनैवान्वयव्यतिरेकशालित्वाच्च दंडादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयं तत्कार्यकारणेति दि॰॥ किन्तु कारणमिति कारणत्वं चात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः स्वातन्त्र्येण तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकम् न्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः कपालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगेतिव्याप्तिवारणाय

मु॰॥ किन्तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् यथा दण्डरूपं। तृतीयमाह अन्यम्प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम्।२१। अन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तेन तस्य तत्कार्यम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् यथा घटादिकम्प्रत्याकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात् तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम् एवञ्च तस्य शब्दम्प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकम्प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम्॥१ सत्यन्तम् दण्डत्वादिवारणाय। विशेष्यमिति अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्धयोः सङ्ग्रहेपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् अन्यम्प्रतीति फलानतुगुणमन्यम्प्रतीत्यर्थः तेन न कुलालजनकेचक्रुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः शङ्कते शब्दाश्रयत्वेनेति अन्यम्प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्ध्यभावादिति भावः॥ ३॥ ५ ३ ९ ॥ ६॥

यथाश्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्त्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दंडत्वस्यापि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः दण्डत्वे पूर्ववर्त्तित्वग्रहस्यापि दंडग्रहाधीनत्वादिति तन्परित्यागः ननु प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं परित्यज्य उभयसाधारणमेकमेवान्यथासिद्धिलक्षणं कुतो नोक्तमित्याशंक्य समाधत्ते अत्रेतरेति।

रा०॥ इत्यनुमित्यात्मकेति इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः कार्यकारणभावग्रहरूपेति कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वरूपं यस्येत्यर्थः तेन शब्दोय-
दि द्रव्याश्रितो न स्यात् द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावानात्मकत्वेपि न क्षतिः सहकृतेनैवेति अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्तु इ-
ति अप्रयोजकत्वाशंकया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वसिद्ध्यसंभवादिति भावः स्वर्गप्रतीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिनेत्यादिः ग्रंथकारानतुरोधिनां केषांचि-
न्मतमुत्थापयति शब्दाश्रयत्वेति अष्टद्रव्येति पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि॥ ॐ॥ अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवे-

दि०॥ पञ्चमीति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभा-
वग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्य-
म् तथा च शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात् तृतीयैवान्यथासिद्धिः सम्भवति तथाप्यन्यम्प्रतीति इत्यस्य यथा-
श्रुतार्थकत्वे ऽपूर्वम्प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात् स्वर्गम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपन्नयागव्यापारत्वेना

मु०॥ ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत्पञ्चमीति गृहाण॥

पूर्वकल्पनात् तोन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्यर्थे तात्पर्यं विवक्ष-
णामावश्यकम् यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् एवञ्च शब्दपू-
र्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तद्घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसम्भव इत्यभिप्रायः शब्दा-
श्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटम्प्रति हेतुत्वेपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः॥ ॥ त्यादिः गृह्यते इत्यनंतरं तं प्रति तदन्यथासिद्ध-
मिति पूरणीयं पूर्ववृत्तित्वानुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयं अन्यथा शब्दजनककण्ठाद्यभिघातादिव्यापारं प्रति शब्दत्वकारणत्वेन गगनस्या-
न्यथासिद्धत्वं न स्यात् तस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेपि आकाशनिष्ठशब्द-
पूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयं बहूनां वर्णाना०॥

का॰मु॰
दि॰
पृ॰३

रा॰॥ मिति ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येकं कत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेत्यस्वरसादाह वर्णानामिति कारणतावच्छेदक वि
शिष्टकारणत्वस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन गगने कारणत्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्नस्यादिति भावः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणस
त्तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नैतद्दूषणमिति मंतव्यं यद्यपि शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य कारणत्वेपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य
शब्दभिन्नत्वाभावात् तथापि स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणताग्रहहेतुत्वादिति कत्वादेः कारणता

दि॰॥ अन्यम्प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यम्प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थात्तथापूर्वम्प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्य
पि केचित् कत्वादिकमिति विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारणत्वावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाह विशेषपदा॰

मु॰॥ नन्वाकाशस्य शब्दम्प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति।१९। चतुर्थमन्यथासिद्ध
माह जनकम्प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते यत्कार्यं जनकम्प्रति पूर्ववृत्तितां गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यम्प्रति पूर्व॰
वृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यम्प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् यथा कुलालपितुर्घटम्प्रति तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटम्प्रति जनक॰
त्वेऽन्यथासिद्धत्वं कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटम्प्रति जनकत्वात् पञ्चममन्यथासिद्धमा
ह अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः॥ ॥२०॥ ॥

र्थो वेतीति।१९। यत्कार्यं जनकम्प्रतीति अत्रापि अन्यम्प्रतीत्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्ध्योः संग्रहेपि फलाननुगुणत्व तदनुगु
णत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभावस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति॰॥ वच्छेदकत्वानुधावनं त्र
य गगनत्वस्य अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि स्वनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमेव न संभवति
गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभावसत्वादिति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थकमिति चेन्न अवृत्तेरपि का
॥ लिकसंबंधेन वृत्तितामनेकालिकसंबंधेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृत्तित्वसंभवादिति ध्येयं॥१९॥

राम॰
पृ॰३

रा०॥ अवश्यक्लृप्तेनेति यद्यपि गंधरूपयोः समानकालोत्पत्तिकत्वेन गंधरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य
कारणत्वेन गंधरूपकार्योपस्थित्यनंतरं गंधप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः संभवति न तु रूपप्रागभावस्य तदुपस्थितेः रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थिति
लाघवेन गंधं प्रति गंधप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्तः पाकजगंधरूपकार्योपस्थित्यनंतरं तु गंधरूपप्रागभावयोर्युगपदेवोपस्थितिः
संभवति रूपपरावर्तकतेजःसंयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपावस्थितेरत्यावश्यकत्वात् तथा चापाकजस्थले गंधं प्रति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना

दि०॥ अवश्यक्लृप्तेति॰ गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यक्लृप्तेन गन्धप्रागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसम्भवे तत्सहभूतरूपप्रागभावादिपाकजग
न्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् एवं घटजातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटोत्पत्तिसम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः नन्ववश्य
क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसम्भवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धिः स्यात् यत्कारणत्वमव

मु०॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः॥

श्यक्लृप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेदत्राहुः लघुत्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह बोध्यम् लघुत्वञ्च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं सम्ब
न्धकृतञ्च तत्र प्रथममनेकद्रव्यत्वापेक्षया महत्त्वे लघुत्वं द्वितीयम् गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे गन्धात्मकप्रति
योगिज्ञानसत्त्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः तृतीयम् दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे स्वाश्रयदण्डसंयोगादिघटितपरम्परया गुरु॥

गंधप्रागभावेनैव पाकजगंधोत्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः घटजातीयमिति घटत्वेन तद्रूपत्वादिति॰॥
घटसजातीयं प्रतीत्यर्थः घटोत्पत्तिसंभवे तद्घटोत्पत्तिसंभवे इत्यर्थः नन्वित्यादि गंधरूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गंधप्रागभाववद्रूपप्रागभावोऽपि गंधनि
यतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्त इति रूपप्रागभावेनैव गंधप्रागभावो मतो नान्यथासिद्ध इति भावः यत्कारणत्वमिति अपाकजगंधस्थले गंधं प्रति गंधप्रा
गभावस्यैव हेतुमात्क्लृप्तानन्तु रूपप्रागभावस्य अतो रूपप्रागभावेन न पाकजगंधे गंधप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः गुरुत्वादिति नि इदमुपलक्षणं घ
टत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तिना वच्छेदकं दंडत्वादिकं कारणत्वं कल्पनालाघवात्॰ ॥

54

रा॰॥ ननु तथाविधद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात् तथाहि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणतासंबंधोऽनंतपटादिद्रव्येषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्रव्यत्वापेक्षया दंडत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्॥२०॥ अनियतरासभादेरिति यद्यपीदं

दि॰॥ ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यक्लृप्तेति कृतमतस्तस्य फलमाह अत एवेति अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः अत्रानेकद्रव्यत्वञ्चानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्यणुकेपि सत्त्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तदित्यपि नात्मनि तस्याभावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किन्त्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम्॥२०॥ अ

मु॰॥ अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तन्तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्॥२०॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमं घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितं॥२१॥ तृतीयन्तु भवेद्व्योम कुलालजनकोपरः पञ्चमो रासभादिः स्यात् यद्यपि यत्किञ्चिद्घटव्यक्तिम्प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयम्प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः एतेष्वावश्यकस्त्वसौ॥२२॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोन्यथासिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषाञ्चरितार्थत्वात् तथाहि दण्डादिभिरावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं सम्भवति॥२१॥ २२॥

॥ ९ न्येषां दंडत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितॄणाम् अनेन पञ्चमान्यथासिद्धेन चरितार्थत्वसङ्ग्रहः अनियतरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि न चानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे नियतपदस्य व्यर्थमिति वाच्यम्॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ॥ ९ पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धे रासभे ऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेतीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथापि पूर्वमन्यं प्रतिक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिभिरेव कार्यसं॥

रा॰॥ भवेत्तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निरुक्तायं चमाऽन्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वव र्तिभिः घटोत्पादसंभवादेवं रूपेण रासभस्य घटं प्रति अन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति पदस्य सार्थक्यमुक्तं इदानीं तु ग्रंथकारैरतिरिक्तमथापि यद्वैविन्निय तावश्यकपूर्वभाविन इत्येव पंचमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासभोपि घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैयर्थ्यमित्याशंकां समाधातुं पूर्वमु क्तं सापि पुनरनुवाद इति मंतव्यम् रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः नियतेत्यादीत्यादिना पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः तथाच घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नसापि॥

दि॰॥ अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावे न यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तद्भेदस्य निवेशनीयतया गौरवमतो नियतपदेनैव रा सभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् पूर्ववर्तित्वञ्चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः अत एव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वकल्पनयाऽपूर्वसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते अन्यथा यागस्यापि नियतपूर्ववृत्तित्वाबाधेनापूर्वकल्पनं न स्यादिति नचैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभा वावगाहितया विरोधित्वेपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यम् अवश्यक्लृप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञा न प्रयोजकत्वात् तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यव्यतिरेकोयद्व्यतिरेकात्तेनावश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्य थासिद्धत्वज्ञानात् तथा तु कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वे न हेतुत्वापत्तिः यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वन्तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयम्॥ १ व्यापकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्व प्रवेश इति भावः मिलितदलद्वयस्य तु घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति वोद्धव्यं एकस्याभावेनेति निरूपितत्वेनतत् ग्राह्याभावेति कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्म्मिकार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद कत्वस्यैव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः अन्वयव्यभिचारेति व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे व्यापकत्वानपायादिति भावः अन्यथासिद्धत्वज्ञानादि ॥ ति तथाच कारणताघटक अनन्यथासिद्धत्वांशज्ञानस्यैव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति भावः॥

रा॰॥ तत्तद्व्यक्तित्वेनेति दैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मरण्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनान्यथासिद्धिनि
रूपकत्वात् लाघवस्यैवान्यथासिद्धनिरूपकत्वरूपत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवान्यथासिद्धनिरूपकत्वेसति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादितिभावः।
नचास्तु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वं किंतच्छिन्नमिति वाच्यम् दाहादिकं प्रति मरण्यभावत्वादिना कारणतायाः सर्ववादिसंमतायाः विलोपप्रसंगादि
तिभावः ग्रंथकारमते त्वनेष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् ननु कारणत्वं नोक्तरूपमंगीकरणीयं किंतु यद्यद्धर्मावच्छिन्ने नकारणत्वव्यवहारः तत्तद्धर्मभिन्नधर्म
स्यैव तथात्वमंगीकरणीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह यत्रेति यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थः भेदकूटवत्त्वमित्यस्यापि भेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन तद्व्यक्तित्वावच्छि।
न्नभेदस्य प्रतिबंधकाभावत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वेपि नक्षतिः सर्वत्रैवेति कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन असदादीनां ज्ञानासंभवादि
तिभावः ननु यद्यद्धर्मावच्छिन्ने नकारणत्वव्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसंबंधेन प्रकृतकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ नैषदोषः।

दि॰॥ तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तं तस्य सम्बन्धत्वसन्देहात् तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्त
रमेवेत्याहुः तदसत् कारणत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः नचानन्यथासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्व्यञ्जक इति वा
च्यम् तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् अस्तु वा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं घटादिकार्यसम्बन्धि
तया तद्ग्रहे उक्तधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति॥ ९ यः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन संसर्गघट
कतया भानेवाधकाभावादित्याशंकां निराचष्टे तत्तद्व्यक्तीति तस्येति तादृशभेदकूटस्येत्यर्थः सर्वदेति कदाचिद्दंडादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधे।
न कारणतायां योग्यत्वस्यांगीकरणीयतया यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तद्गतघटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः समते तु कारणताया व्यापकताज्ञाने
च सहचारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलंबात्तेन तदापत्तिरिति भावः तद्व्यंजक इति कारणताप्रत्यक्षजनकविषय इत्यर्थः तादृशधर्मज्ञा
नस्येत्यस्य कारणताग्रहात्पूर्वमित्यादिः ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकारणताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेपि तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्यता
दवस्थ्यादाह अस्तु वेति पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ननु दंडत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दंडप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षा

रा॰॥ दंडसन्निकर्षे दंडत्वेपि तस्यावश्यकत्वादित्याशंकां निराकुरुते घटादिकार्यसंबंधितयेति घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः कार्य्येति कार्यान्वयव्यति
रेकौ कार्यप्रतियोगिकसंसर्गकार्यप्रागभावौ तदधिकरणकालपूर्ववर्तित्वं तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वं तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्यतिरेकशालित्वं तद्व्य
क्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्ति
प्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वं अत्र च कार्यान्वयकालपूर्वत्वं तादृशकालकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वं तेन न खस्य कारणतापत्तिः ॥ का

दि॰॥ परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्याहुस्तदयुक्तम् आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्य-
तिरेकासम्भवेनाव्याप्तेः ॥ २२ ॥ मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तच्चायुक्तम् आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैध
र्म्यपरतया मूलस्याचष्टे असमवायिकारणत्वमिति साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयादाह अथवेति सत्ताभिन्नद्रव्यत्व

मु॰॥ समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयं स्पष्टम् गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥ अस
मवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् अथवाऽसमवायिकारणवृत्ति
सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥ ((रूपजातिमति द्रव्येऽति
व्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादाया
तिव्याप्तिवारणाय जातीति वृत्तित्वं जातिमत्त्वञ्च समवा ॥ ((र्यव्यतिरेककालपूर्वत्वं तु न तथाविध घटप्रागभावकालत्वव्यापकध्वंस
प्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः किं तु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव व्यतिरेकघटितस्थलप्रवेशस्तु दंडत्वगगनत्वादीनां कारणतावारणायेति द्रष्टव्यं आत्मा
दाविति व्यतिरेकपदस्य दंडत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरताध्रौव्यादिति भावः इदमुपलक्षणं कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभा
वानधिकरणत्वं विशेषणमुपादायाव्यवहितपूर्ववर्तिनां वारणसंभवेपि दंडरूपरासभादीनां कारणतापत्तिरशक्यपरिहारैव एवं प्रागभावे कार्यप्रागभावपू
र्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्याव्यावर्त्तकतया तद्दैयर्थ्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

द्रव्येनातिव्याप्तिरिति तथाचजातिपदंवृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेनलाभायैव अनोन्यतरत्वस्यानथात्वेपिनतद्वैयर्थ्यमितिभावः॥२३॥ समवायादिसंबंधे नेत्यस्यविवरणंसर्वाधारतेत्यादिकं आदिपदेनकालिकस्यापिग्रहणासंभवात् कालिकसंबंधातिरिक्तेत्यत्रकालिकपदंदिग्विशेषणतायाअप्युपलक्षणं न स्यापिसर्वाधारताप्रयोजकत्वादितिबोध्यंदैशिकविशेषणताव्यावर्तनाय आह कालिकेति ननुमूलेआश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्यपूर्वपराम्रष्टद्व्यार्थकत्वेपिनित्यद्रव्यतिरिक्तद्रव्यत्वंलक्ष्यतावच्छेदकमितिलक्ष्यते तथाचगुणादावव्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशंकांनिराकुरुते अत्रेति तथाच इहेत्यस्यन्यायसिद्धांत इत्येवार्थः वेदांतिनांमतेतुनित्यज्ञानस्याप्यनाश्रितत्वांगीकारात्तत्रातिव्याप्तिवारणाशंकानिरासायतदुपात्तमिति दि॰ येनविवक्षितं तेननगुणादौद्रव्यत्वस्यकालिकेनवृत्तित्वात् द्रव्यस्यचकालिकेनगुणत्वादिमत्वाद्द्रव्येनातिव्याप्तिः॥२३॥ ननुगग नादिकंसर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपिकालिकसम्बन्धेनाश्रितत्वसत्वादन्यत्रनित्यद्रव्येभ्यइतिमूलमयुक्तमतआह आ॰

मु॰॥ अन्यत्रनित्यद्रव्येभ्यआश्रितत्वमिहोच्यते॰ नित्यद्रव्याणिपरमाण्वाकाशादीनिविहायाश्रितत्वंसाधर्म्यमित्यर्थः

आश्रितत्वन्तुसमवायादिसम्बन्धेनवृत्तिमत्वम् विशेषणतयानित्यानामपिकालादौवृत्तेः॥ ६ ॥

श्रितत्वमिति समवायादिसम्बन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन विशेषणतयेतिकालिकविशेषणतये त्यर्थः अत्रनित्यद्रव्यातिरिक्तत्वंलक्ष्यतावच्छेदकम् नचसंयोगेनपरमाणोरपिवृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः तत्संयोगस्यवृत्त्यनियामक त्वेयम् परमाणोरपीति पतनप्रतिबंधकसंयोगस्यैववृत्तिनियामकत्वेनगगनादौगुरुत्वाभावेनैवपतनानुपपत्यातत्संयोगस्यपतनप्रतिबंधकत्वा कल्पनेपिपार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तयातस्यभूतलादिदेशसंयोगेपतनप्रतिबंधकत्वमावश्यकमितिक्षित्यादिपरमाणोरपिसंयोगोवृत्तिनिया मकएवेतिभावः वृत्त्यनियामकत्वादितीति जन्यगुरुत्वस्यैवपतनकारणतयातदभावादेवपरमाणोःपतनासंभवेनतत्संयोगस्यपतनप्रतिबंधक त्वेमानाभावात् अन्यथावाय्वादिप्रतिबंधकाभावदशायांसर्वेषामेवपरमाणूनामधःपतनापत्तेरितिभावः इदानीमिति तथाचद्रव्यातिरिक्त साधारणसाधर्म्यप्रकरणाव्यवच्छेदकसूचनायतुशब्दइतिभावः॥२४॥

त०॥ धात्वर्थः क्रियेति धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेया भावस्त्वभिधीयते इति हरिकारिकोक्तेरिति शेषः कर्मवत्त्वमितीति तथा च प्रकृते क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपि तु कर्मैवेति भावः वेग इव वेगवत् तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगत्वमिति भ्रमं निरसितुमाह वेगसंबंधित्वमिति ननु न चेत्यादिना मूले परत्वापरत्वयोर्नोत्पाद इत्यत्राव्याप्त्याशंकनमनुचितं गुणांतरस्येव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवात् क्षणिकपदार्थत्वस्य च ग्रंथकारैरनंगीकारादित्याशंकां निराकुरुते दिक्कृतयोरिति इत्यपेक्षाबुद्धिरित्यत्र इतिपदस्याप्यर्थकतया इदमस्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसंग्रहः तेन परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् यद्यपि वाक्यात्संख्याविशे॥

दि०॥ क्षित्यादीनां नवानामिति मूलस्थतुशब्देन सूचितमर्थं प्रकटयति इदानीमिति॥२४॥ ननु धात्वर्थः क्रिया न तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह कर्मवत्त्वमिति वेगवत्त्वं वेगसम्बन्धित्वं दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोः परत्व

मु०॥ इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते, क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता॥२४॥, स्पष्टम्॥२४॥ क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी॥२५॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वञ्च साधर्म्यम् न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्॥६

परत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्नाऽन्तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति न

चाऽसाध्यो विश्वविश्वस्य पत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवश्यमंगीकरणीयं तथा च नित्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः संभवत्येव तथापि द्व्यणुकपरिमाणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्यावश्यकत्वेपि यादृशघटादौ परत्वापरत्वबुद्धिर्नानुभवसिद्धा तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः अथ वा दिक्पिंडसंयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्यम् तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एवाश्रयनाशेन तदुत्पादासंभवादि

रा·॥ द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात् तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं न द्रव्यत्वइति तदादायनातिव्याप्तिसंभवः नचगुणत्वादेरपितथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिरितिशंकनीयं तेषांपरत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहादित्युक्तमु। न्पश्यामः अपकृष्टेतीति परमाणुपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशंक्याह अविभुवृत्तीति अविभुवृत्तिसंयोगेतुवैजात्यमंगीकृत्यनादृश। विजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायांकारणत्वमंगीकृत्यापिविभौक्रियावारणसंभवेनक्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतयामूर्त्तत्वजातिसिद्धेर्विनि गम इत्यस्वरससूचनायाह केचिदिति तच्चेतीति चकारसमुच्चयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशंकानिरासायाह चस्त्वर्थइति त्वर्थेनचेत्यनेनविभुप।

दि·॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायसमानाधिकरणान्तम् तत्रैवसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वान्यत्वेनापिजातिर्वि। शेषणीयातेनन द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिः अपकृष्टेति अविभुवृत्तिपरिमाणवत्वमित्यर्थः तेनपरमाणोनाव्याप्तिः क्रियाजनक

मु·॥ परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्त्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्वम् तच्चैषामेवग गनादिपरिमाणस्यकुतोप्यपकृष्टत्वाभावात् पूर्ववत्कर्मवत्वंकर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वंवेगवत्वंवेगवद्वृ त्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्ववोध्यम्॥२५॥ कालखात्मदिशांसर्वगतत्वम्परमंमहत् कालाकाशात्मदिशांसर्वगतत्वम् सर्व मूर्त्तसंयोगित्व म्परममहत्वेचपरममहत्वत्वंजातिविशेषः॥२६ तावच्छेदकतयामूर्त्तत्वंजातिरित्यपिकेचित् तच्चेति निरुक्तमूर्त्त त्वञ्चेत्यर्थः चस्त्वर्थे पूर्ववदिति परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः कालादौस्पन्दाभावेनासम्भवमाशंक्या रिमाणे पृथिव्यादिसमवेतत्वस्यव्यवच्छेदात्तन्नद्वैयर्थ्यमितिभावः कालादाविति सर्वगतत्वंसर्वमूर्त्तकर्मतेनसर्वगतिमत्वरूपस्यसर्वगतत्वस्यक्रियारहितका लादावसंभवादितिभावः ॥ ननुपरममहत्वत्वस्यजातित्वमभिधायतस्यकारणतानवच्छेदकत्वेनतत्रजातित्वसाधकप्रमाणविरहेणात्रपकर्षानाश्रयप रिमाणत्वंवानदितिकल्पांतरमनुसृतंमूलेतच्चायुक्तंआत्मगतपरिमाणेतादृशजातेःप्रत्यक्षसंभवेनप्रत्यक्षप्रमाणस्यैवतत्साधकस्यसत्वादित्याशंकांनिरस्यति॥ अहमित्यादिमहानित्यस्यपरमेत्यादिःतेनमहानितिप्रतीतौपरममहत्वत्वस्याविषयत्वेपिनक्षतिः॥

रा०॥ यद्यपीत्यादि नचपरमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेपि घटादिपरिमाणापेक्षया अपकर्षवत्तात्तएवप्रत्यक्षसाध
नत्व तदसाधनत्वाभ्यांतयोरणुत्कर्षापकर्षसंभवादिति वाच्यम् परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्याः स्वसजातीय
।परिमाणावधिकत्वस्यैवनियमात् कथमन्यथा विभुपरिमाणेपरमाणुपरिमाणापेक्षयानापकर्षः क्रियोपयोगित्व तदनुपयोगि
त्वाभ्यां तयोरणुत्कर्षापकर्षयोः संभवादितिभावः उत्कर्षापकर्षौगुणनिष्ठजातिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्टइत्यादिप्रतीतिबलात्तयो
रपिसावधिकत्वस्वीकारइतिबोध्यं महत्परिमाणवत्वमिति तथाचपरमाणुपरिमाणे अपकर्षानाश्रयत्वेपि

दि०॥ अहम्महानितिप्रतीतिविषयपरममहत्वस्यगगनपरिणादिसाधारणस्यजातित्वसम्भवेप्यात्मपरिमाणमयोग्य।
मितिटीकाकृन्मतमनुसृत्याह अपकर्षेति यद्यप्यणुपरिमाणेषुद्व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयोनपरमाणुपरिमाणमि

मु०॥ अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्वंवा क्षित्यादिपञ्चभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम्भूतत्वम् तच्च
वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वम् अत्रग्राह्यत्वंलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्वरूपयोग्यत्वम्बोध्यम्०॥ ९

तिपरमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्वम्बोध्यम् ॥२५॥ वहिरिन्द्रियेति आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायवं

महत्वाभावादेवनपरममहत्वत्वमितिभावः॥२५॥ वहिः पदमिति मनोभिन्नत्वमेववहिष्टुंग्राह्यम् ग्राह्य जातीयेति वहिरिन्द्रियजन्य
लौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमदित्तितदर्थः संयोगप्रत्यक्षेयावदाश्रयप्रत्यक्षस्यकारणत्वेनतदभावात् कालसंयोगोनप्रत्यक्षविषयइतिजाती
यपर्यन्तानुधावनमावश्यकमितिआ वश्यकंचग्राह्यसजातीयत्वविवक्षणमन्यथापरमाणुरूपादेरप्रत्यक्षत्तयातत्राव्याप्तिप्रसंगादितिभावः॥
वस्यतदितिवुद्ध्यादिषट्कमित्यादिकारिकयेतिशेषः द्रव्यत्वमादायेति यद्यपिविशेषगुणत्वंरूपाद्यन्यतमत्वमेवाग्रेवक्ष्यमाणंतत्रचविशेषत्वगु
णत्वयोर्नघटकतातथाप्यत्रविशेषत्वंसामान्यगुणभिन्नत्वंतत्सहितगुणत्वमेवविशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेणद्रव्यत्वस्यापिसामान्यगुणभि
न्नतयातदादाया तिव्याप्तिरभिहिता०॥ ॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
५८

रा॰।। नचैवमपिद्रव्यत्वेवहिरिंद्रियग्राह्यजातिविरहादेवनदादावतिव्याप्तिरितिवाच्यम् द्रव्यत्वपदस्यद्रव्येतरासमवेतार्थकतयाक्रियायाश्चयितया।
त्वेनतामादायमनस्यतिव्याप्तेरेवतात्पर्यविषयत्वात् अन्यतमत्वस्यभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्यगुणत्वेनसामान्यगुणभेदकूटवत्त्वेसतिगु
णत्वस्यैवलक्षणघटकत्वेनौचित्येतिभावः चक्षुरादेरितियद्यपिचक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्यज्ञानेसत्त्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसंगतं तथापिचक्षुः
संयुक्तयोग्यसमवायस्यैवसन्निकर्षत्वमावश्यकं अन्यथापरमाणौचक्षुःसंयोगदशायांतत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्यत्वान्ज्ञा

दि॰।। वहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमतिकालादावतिव्याप्तिवारणायविशेषेति विशेषगुणत्वञ्चगुणनिरूपणेवक्ष्यते द्रव्यत्व।
मादायातिव्याप्तिवारणायगुणेति लौकिकत्वनिवेशस्यफलमाह तेनेति ज्ञातोघटइतिज्ञानेचप्रकारीभूतज्ञानांशेनलौकिकविष।
यताचक्षुरादेस्तत्रलौकिकसन्निकर्षाभावादितिभावः स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्यफलमाह नवेति ननुपरमाणुरूपादेर्योग्यत्वेकु

मु॰।। तेनज्ञातोघटइतिप्रत्यक्षेज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वान्नद्रूपात्मनिनातिव्याप्तिःनवाप्रत्यक्षाविषयरूपादिम।
तिपरमाण्वादावव्याप्तिःतस्यापिस्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्चनप्रत्यक्षत्वम् अथवात्मा
(वृत्तिविशेषगुणत्वम्॰।

तेनतस्यप्रत्यक्षत्वमत आह महत्त्वेति लौकिकविषयतयाद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षेसामानाधिकरण्यसम्बन्धे
नकारणस्यमहत्त्वस्यपरमाणुरूपादावभावाच्चनलौकिकप्रत्यक्षमितिभावः ननुचक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वे
नवहिरिन्द्रियग्रहणायोग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाशंक्यलाघवाच्चाह अथवेति॰।। (ने नलौकिकसंनिकर्षइतिभावः महत्त्वेतीति ननुघट
रूपादौमहत्त्वाभावेपितत्प्रत्यक्षदर्शनात् परमाणुरूपेतदभावेपितत्प्रत्यक्षंस्यादित्याशंकांनिरस्यतिलौकिकेति ग्रहणायोग्यत्वादितिवहिरिंद्रियजन्य
लौकिकप्रत्यक्षंप्रतिउद्भूतरूपत्वेनैवकारणतयाकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैवयोग्यतारूपत्वादितिभावः ननुवहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्व
रूपयोग्यत्वंनलक्षणेनिवेश्यतेकिंतुवहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमेवलक्षणघटकं तथाच तथाविधरूपत्वा
दिजातेःचक्षुरादिरूपेपिसत्त्वेननचक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाहलाघवाच्चेतिअथवेतीति॰।।

एम॰
५८

रा॰॥ नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगु-
णभेदकूटरूपविशेषणत्वनिवेशेन गौरवप्रसंगात् इत्थं च विशेषणत्वनिवेशनं विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं संभवति कालादिनिष्ठसंयोगे-
नात्दृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषणत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशंकामपनेतुं तन्निवेशप्रयोजनांतरमाह अत्रेति समवायेनेति बोध्यमिति-
शेषः अन्यथा कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसंगादिति भावः॥२६॥ द्रव्यत्वव्याप्येतीति यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्व-

दि॰॥ अत्र कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति स्पर्शवत्त्वम् समवायेन स्पर्शवत्त्वं॥२६॥ द्रव्यसमवायि-
कारणेत्यादि सत्तादिकमादाय गगने तिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपदमात्मपरमित्यभिप्रायेण॥

मु॰॥ चत्वारि स्पर्शवन्तिहीति॥२६॥ पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम्॥२६॥ द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादिति पृथिव्यप्तेजोवा-
युषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात् अथाकाशशरीरिणां अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते॥२७॥ आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकवि-
शेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते त-
दान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्॥ ॥

ह॰ आकाशात्मनामिति लक्ष्ये लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वञ्चोपपादयति आकाशस्येत्यादिना क्षणिकस्य
विशेषगुणस्यानभ्युपगमादाह क्षणिकत्वञ्चेति घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति॥ ॥६॥ ॥ ९ व्याप्यमित्युक्तदोषतादवस्थ्यं
तथाप्यत्रापि पूर्वोक्तरीतिरनुसंधेया अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयं घटादिव्यावृत्तये इति क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणांतरतया अंतेव-
स्थापनतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तन्निरासायेत्यर्थः॥ ॥ नन्विदानीमपि यद् घटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं
तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् अग्रे नश्यमानत्वात्॥

रा॰॥ द्वितीयस्य स्वाद्वृत्तिरिति स्वद्वितीयस्य स्वाद्वृत्तिरित्यर्थः इदं च अपेक्षाबुद्ध्यतिरिक्तस्थले तत्र तृतीयस्य स्वाद्वृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यं तत्र तन्मूले स्वोत्तरवर्तित्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वरूपत्वं अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्वोत्तरत्वं स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व मित्येकोक्त्यैवोभयसंग्रहः संभवतीति ध्येयम् अत्र च स्वस्वरूपत्वेन स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्ति। नाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणता युक्ता स्वद्वितीयस्याद्वृत्तित्वादेर्व्यावर्तकत्वात् अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह अत्रेति। स्वाव्यवहितेति स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयस्य ॥

दि॰॥ स्वोत्तरवृत्तीति स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः ननु द्वितीयस्य स्वाद्वृत्तिर्योग्यविशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः अत्र च यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविशेषगुण इति

मु॰॥ योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः॥ ॥

सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वं च लौकिकसा साक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वमतीन्द्रियजातिशून्यत्वं वा रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्विति संयोगादिनाशे व्यभिचारवा रणोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादिना तृतीयस्य शोतन्नाशवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः अपेक्षाबुद्धिद्वितीयस्य शोचतत्सुरूपस्य न योग्यविशेषगुणोऽन्या द इति सिद्धान्तः ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसंबंधप्रवेशः व्यभिचार इति अन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयरूपत्वे न निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशंकामपनेतुं योग्यतां निर्वक्ति योग्यत्वं चेति लाघवादाह अतीन्द्रियेति निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः रूपादिनाश इति अत्र व्यभिचारपदं व्यतिरेकव्यभिचारपरं रूप सत्त्वे रूपान्तरस्यानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासंभवात् एवमुत्तरत्रापि पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद्व्यभिचारो बोध्यः

॥दिनकरीपुस्तके॥ अदृष्टत्वस्य जातित्वे मानाभावेन तथाप्यदृष्टे व्यभिचारात् इति पाठः सा तु दातु तत्पूर्वपंक्तौ लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं न त्वतीन्द्रियजातिशून्यत्वम् इति पाठो ज्ञेयः॥

दि॰दि॰ ७॥

रा॰॥ व्यधिकरणानामिति एतच्च समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशे यित्तत्सद्द्विक्षणावस्थायित्व
निर्वाहे चेष्टापत्तिसंभवात् परंतु अस्मदुक्तैव व्याप्तिरिति ध्येयं उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति पूर्वक्षणोत्पन्नेच्छादिनेत्यर्थः यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वापत्तिरेवं वक्तुमु
चिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने स्वभिन्नत्वमेव निवेश्य स्वस्य स्वनाशकत्ववारणसंभवादेतावत्पर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यं अ
पेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेन अनंतकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तत्रैककारणताया
अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकाराननुचितत्वादित्याशयेनाह अपेक्षाबुद्धेस्त्विति एकस्मिन् क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्त

दि॰॥ कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानाच्च द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः सामानाधि-
करण्यसम्बन्धनिवेशाच्च शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वनिवेशाच्च न ज्ञानादिना उत्पत्तिका

मु॰॥ एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोस्त्येव
एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि॰॥ ॥

लिकेच्छादीनां नाशः केचित्तु स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः॥

तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसंपादकं अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्ति
त्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणतावक्तुमुचितेत्याशयेनाह एतत्क्षणोत्पन्नेति नन्वेवमपेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्तथा च द्वित्वनिर्विकल्प-
कक्षण एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह अपेक्षाबुद्धीत्यादि॥ ६॥ विशेषसामग्री
ति तथा च विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योपधायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि द्वित्वप्रत्यक्षरूपविशेषकारणाभावात् तृतीयक्षणे-
नापेक्षाबुद्धिविनाश इतिभावः नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानंतरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानंतरं तदात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तिः तद्व्यक्तित्वेन
स्वस्यैव नाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः यदि च तदनंतरमपि॰॥

रा॰॥ अत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते तथापि महाप्रलयपूर्वद्वितीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानंगीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकं दुर्लभमेव न च चरमात्मसाक्षात्कारेणादृष्टमात्रनाशे कारणाभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् महाप्रलयानुरोधेन तत्क्षणे स्वैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबंधकत्वोपगमात् इत्यत आह चरमज्ञानादिकं त्विति अत्र कार्य

दि॰॥ रातत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि न क्षतिः चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणासाधारणं स्वेदमित्यप्याहुः शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपादयति एवमिति क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याद्व्यक्षणाद्यभिप्रायेणार्थमाह इत्थञ्चेति अव्याप्यवृ

मु॰॥ इत्थञ्चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम्॥ ९ ॥

त्तीत्युक्तमिति न च रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथं तद्वारणमिति वाच्यम् अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् विशेषगुणेत्युक्तमिति विशेषगुणाश्च बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणा इति वक्ष्यमाणास्तल्लक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरे व्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यावृत्तित्वादिति तन्न अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्॥ ॥

कारणाभावानंत्यप्रयुक्तगौरवं आहुरित्यनेन सूचितम् व्याप्यवृत्तित्वादिनीति ईश्वरस्य शरीरविरहेणानवच्छिन्नत्वासंभवादिति भावः॥ ॥ न क्षतिरिति नासंभव इत्यर्थः चतुःक्षणवृत्तीत्यस्य फलमाह वृत्यंतं चेति ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्षणसमन्वयाय्यैव तृतीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षितम्॥ ॥ ॥

णा॥ इच्छात्वमात्रस्यैव लक्षणासमन्वयसंभवेन त्रिक्षणावृत्तीत्यपि शक्यते वक्तुमिति सूचितं यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणेति स्वावच्छिन्नज्ञानादिमत्त्वसंबंधेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ २०॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह पतनवत्त्वमितीति वोध्यमित्यस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः पतनत्वं निर्वक्ति गुरु

दि॥ चतुःक्षणावृत्तीति चतुःक्षणावृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि तद्वृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान्विशेषगुणो ज्ञानादिस्तद्वत्त्वस्यात्मादौ सत्वाल्लक्षणासमन्वयः अत्र चावृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेपि न क्षतिः वृत्त्यन्तत्त्वे ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असम्भववारणाय तदर्थत्वादिति क्षणिकविशेषगुणवत्त्वार्थत्वादित्यर्थः ननु त्रिक्षणावृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणावृत्तित्वपर्यालानुधावने प्रयोजनाभावः न च त्रित्वचतुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्टोपादाने इच्छैव नियामिकेति वाच्यम् प्रथमोपस्थितत्वरूपला

मु॥ न च रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् चतुःक्षणावृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयन्तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्तते इति तद्व्युदासः ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणावृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदाजन्ये तिन देयम्॥ ॥

घवस्य त्रित्वे सम्भवात् तत्राह अपेक्षाबुद्धिरिति तथा च त्रिक्षणावृत्तित्रिक्षणावृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः चतुःक्षणावृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य फलमाह रूपत्वादिकन्त्विति तद्व्युदासः रूपत्वजातिव्युदासः तथा च रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवत्ति घटादौ यातिव्याप्तिः सा निरस्तेति भावः जन्येत्यस्य फलमाह ईश्वरेति शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणाह यथाकाशजीवात्मनोरिति॥ २१ त्वेति न च परमाणूनां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकारणत्वं स्वीकरणीयं तथा परमाणौ तदभावेन पतनासंभवादव्याप्तिरिति वाच्यम् पतनवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः॥ २२

दि॰॥नन्वेवमप्युल्कापततीतिप्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायांगुरुत्वाभावेनपतनासंभवादित्यतआह उल्केति लाक्षणिकइति गमधात्वर्थइत्यादिःला घवमभिप्रेत्याहवस्तुतस्त्विति जातिविशेषएवेति गुरुत्वजनकताऽवच्छेदकतयैवतत्सिद्धिरितिभावः।२८॥ननुमूलेयदुक्तंपक्षसाधर्म्यंवैधर्म्यमितरक्षत

दि॰॥ननुजन्यत्वाप्रवेशेज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनांचतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथंलक्षणसमन्वयइत्यतआह द्वेषत्वादिकमिति आ दिनाशब्दत्वपरिग्रहः विशेषपदस्यकृत्यमाह परममहत्त्वस्येति तादृशगुणत्वादिनिचतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ननुप रममहत्त्वत्वन्नजातिः किन्त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तम् तथाचकथन्तदादायातिप्रसङ्ग इत्यतआह चतुर्थक्षणेद्वित्वादीनामिति यद्वा ननुजन्यपदानुपादानेपरममहत्त्वत्वस्यचतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वाच्चपरममहत्त्वमादायकालादावतिव्याप्तिरतआह चतुर्थक्षणे।

मु॰॥द्वेषत्वादिकमादायलक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्यतादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणेद्वित्वादीनांनाशाभ्युपगमात् द्वित्वादी नामपितथात्वात्तद्वारणायविशेषेति त्रिक्षणवृत्तित्वंवावक्तव्यम् इच्छात्वादिकमादायात्मनिलक्षणसमन्वयः।२९॥रूपद्रवत्वप्र त्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः पृथिव्यप्तेजसांरूपवत्त्वंद्रवत्ववत्त्वंप्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः नचचक्षुरादीनांभर्जनकपालस्थव न्हेरूष्मणश्चरूपवत्त्वेकिंमानमितिवाच्यम् तत्रापितेजस्त्वेनरूपानुमानात् एवंवाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपिपृ थिवीत्वादिनारूपानुमानम्बोध्यम् नचघटादौद्रुतसुवर्णादिभिन्नेतेजसिचद्रवत्वमव्याप्तमिति॥१९ द्वित्वादीनामिति तथात्वा दिति तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाह त्रिक्षणेति।२९॥ चक्षुरादीत्यादिनाघ्राणादिपरिग्रहः तत्रापि चक्षुरादिष्वपि पृथिवीत्वादेद्रवत्ववत्त्वस्यचोपपादयति घृतजतित्यादिना योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह अतिव्याप्तञ्चेति घटोवायु मानितिवाक्यंशेउपनीतभानात्मकघटविशेष्यक॥१९ दितिसामान्यतोभिधानमयुक्तं सप्तपदार्थानांसाधर्म्येज्ञेयत्वादेतद्इतरासिद्धान्तदित्तरवै धर्म्यत्वाभावादित्याशंकामपनेतुंमुक्तावल्यांज्ञेयत्वादिकंविहायेतिपूरयतीत्याह नन्वित्यादि।२९॥प्राचीनश्लोकमितिक्वचित्कारिकावलीग्रंथेऽयंश्लोको दृश्यतेसप्रक्षिप्तएवेतिमंतव्यंएतद्व्याख्यास्वरसात्।३०।३१॥सेक्यादिति॥

रा॰॥एकजातीयत्वादित्यर्थः तेनदिक्कालयोःपरिमाणादिभेदेपिनक्षतिः॥२३॥ ॥अप्रयोजकत्वादिति ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेनजन्यपरिमाणंप्र-
तिद्रव्यत्वेनकारणत्वेपिनादृशकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेनईश्वरेपरिमाणसिद्ध्यसंभवादितिभावः ननुद्रव्यत्वंपदिपरि
माणव्यभिचारित्वान्निरूपाधिकंनस्यादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेनईश्वरेपिपरिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवअन्यथाकालदिशोरपिपरि।

दि॰॥चाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमतिवायावतिव्याप्तिवारणायलौकिकेति गुरुत्ववत्त्वमिति गुरुत्वंएकिकामाषक
तोलकत्वादिद्रदमुपलक्षणम् पतनवत्त्वमित्यपिबोध्यम् पतनत्वंगुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम्॥ ॥ उल्कापतनीत्यादिप्र
योगस्तुलाक्षणिकः वस्तुतस्तुगुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्तिपतनत्वंजातिविशेषएव॥२८॥ननुसप्तानामपिसाधर्म्यंज्ञेयत्वंत-

मु॰॥वाच्यम् द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात् घृतजतुप्रभृतिषुपृथिवीषुजलेषुद्रुतसुवर्णादौतेजसिच
द्रवत्ववत्त्वसत्त्वात्तत्रचपृथिवीत्वादिसत्वात्तदादायसर्वत्रलक्षणसमन्वयः नचप्रत्यक्षविषयत्वंपरमाणवादावव्याप्तमिति
व्याप्तञ्चरूपादावितिवाच्यम् चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात् आ
त्मन्यतिव्याप्तिवारणायचाक्षुषेति गुरुणीद्वेरसवती गुरुत्ववत्त्वंरसवत्त्वञ्चपृथिवीजलयोरित्यर्थः॥ ९ ॥

त्कस्यवैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह ज्ञेयत्वादिकमिति॥२९॥ वायोर्नवैकादशतेजसोगुणाजलक्षितिप्राणभृतांचतुर्दश दिक्कालयोः
पञ्चषडेवचाम्बरेमहेश्वरेऽष्टौमनसस्तथैवचेतिप्राचीनश्लोकमनुसृत्यवायोस्तावद्गुणानाह मूले स्पर्शादयोष्टाविति स्पर्शसङ्ख्या-
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौवेगाख्यःसंस्कारश्चेतिवायोर्गुणाइत्यर्थः तेजसोगुणानाह स्पर्शाद्यष्टाविति॥३०॥प-
माणसिद्धिप्रसंगादित्यस्वरसादुक्तानुमानेनस्वरूपासिद्धिमाह ईश्वरइति अतएववेदांतिनामीश्वरस्यस्वप्रकाशसुखात्मकत्वेविवादेऽपिसंगच्छते
इतिभावः निरस्तमिति रूपंघटात्पृथगितिव्यवहारानुरोधेनपृथगपदस्यभिन्नार्थकताद्रव्यंघटःपटात्पृथगित्यत्रापिनद्विषयकतयैवोपपत्तौनादृशप्रती
त्यापृथक्त्वरूपगुणान्तरासिद्धेरितिभावः तथाग्रेव्यक्तीभविष्यतीति नित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिआनंदंब्रह्मणोविद्वानविभेतिकुतश्चनेत्यादिश्रुतिभिरी

का॰मु॰ दि॰रा॰ ६२

रा॰॥ संख्येति एकोहवैनारायणइत्यादिश्रुत्यातत्सिद्धिरितिभावः ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तुसिद्धाः सकर्तृकत्वानुमानेनैवसिध्यंतीति प्रतिपादितमधस्तात् नचैव॰
मणोरणीयान् महतोमहीयानितिश्रुत्याईश्वरेपरिमाणमपिकुतोनसिद्ध्यतीतिवाच्यम् महत्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेनएकत्रोभयोरसंभवान्महत्वस्यदेशकाला

दि॰॥ अपांगुणानाह स्पर्शादयोष्टाविति।३१। पृथिव्यागुणानाह स्नेहहीनाइति एतेऽव्यवहितपूर्वोक्ताः आत्मनोगुणानाह बुद्ध्यादिषट्कमिति बु
द्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः।३२। कालदिशोर्गुणानामेकादेकोत्तेवाह स
संख्यादिपञ्चकमिति आकाशस्यगुणानाह शब्दश्चेति तथाचाकाशेशब्दःसंख्यादयःपञ्चेत्येवंषड्गुणाइत्यर्थः॥३३॥ ॥ ईश्वरस्यगुणाना

मु॰॥ नचघ्राणेन्द्रियादीनांवाय्वानीतपृथिव्यादिभागानांचरसादिमत्वेकिंमानमिति वाच्यम् तत्रापिपृथिवीत्वादिनातदनु
मानात् द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः।२८। पृथिवीतेजसोरित्यर्थः नचनैमित्तिकंद्रवत्वंघटादौवन्ह्यादौचाव्याप्तमितिवाच्य॰
म् नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात्॥२८॥ आत्मानोभूतवर्गाश्चविशेषगुण
योगिनः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनांविशेषगुणवत्वमित्यर्थः यदुक्तंयस्यसाधर्म्यवैधर्म्यमितरस्यतत्।२९। ज्ञेय
त्वादिकंविहायेतिबोध्यम् तत्तुनकस्यापिवैधर्म्यंकेवलान्वयित्वात्॥२९॥ स्पर्शादयोष्टौवेगाख्यःसंस्कारोमरुतोगु॰
णाः स्पर्शाद्यष्टौरूपवेगौद्रवत्वंतेजसोगुणाः।३०। स्पर्शादयोष्टौवेगश्चद्रवत्वञ्चगुरुत्वकम् रूपंरसस्तथास्नेहोवारिण्ये
तेचतुर्दश।३१। स्नेहहीनागन्धयुक्ताःक्षितावेतेचतुर्दश बुद्ध्यादिषट्कंसंख्यादिपञ्चकम्भावनातथा।३२। धर्माधर्मौगुणाएते॰
आत्मनःस्युश्चतुर्दश संख्यादिपञ्चकंकालदिशोःशब्दश्चतेचखे॥३३॥ ९ह संख्यादीति अत्रनव्याः ईश्वरस्यपरिमाणवत्वे॰

राम॰ ६२

प्रमाणाभावः नचद्रव्यत्वेनतदनुमानमितिवाच्यम् अप्रयोजकत्वात् ईश्वरेद्रव्यत्वसत्वेमानाभावाच्च अतएवतत्रसंयोगविभाग
योःसत्वेपिमानाभावः पृथक्त्वस्यचगुणान्तमेवनिरस्तम्॥ ९परिच्छिन्नत्वरूपतायाअणुत्वस्यच सर्वान्तर्योमित्वरूपतायास्त्वप्रकृतेवक्त
॥ व्यत्वादितिहृदयम्॥३४॥ इतिश्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायांमुक्ताव॰॥ ॥

रा॰लीप्रकाशतरंगिण्यांप्रथमस्तरंगः॥१॥ कालादावितिं गंधनिष्ठाकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणतायाः का
लेपिसत्वादितिभावः ननुगंधत्वावच्छिन्नकार्यत्वाविवक्षणेनैषदोषः आवश्यकंचतद्विवक्षणमन्यथाकार्यतायांसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणेपिगं
धनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादायजलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेनादिपदस्योपात्तम्
तेनचगंधत्वावच्छिन्नकारणविजातीयादृष्टसंग्रहइतिध्येयम् गंधवद्वृत्तीत्यादिग्रंथस्यगंधवत्त्वस्येत्यादिः द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थः तेनद्रव्यत्व

दिः॥ यथाचेश्वरेसुखसम्भवस्तथाग्रेव्यक्तीभविष्यति एवञ्चसंख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीतिपञ्चैवेश्वरस्यगुणाइत्याहुः॥३४॥इति।-
श्रीभारद्वाजभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टकृतौमुक्तावलीप्रकाशेप्रथमःपरिच्छेदः॥१॥ गन्धहेतुत्वंकालादौगतमतोव्याचष्टे गन्धेतिग
न्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनसुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटेनाव्याप्तिः द्रव्यत्वेनेनजलादावतिव्याप्तिःद्रव्य

गुः॥ संख्यादिपञ्चकंबुद्धिरिच्छायत्नोपिचेश्वरे परापरत्वेसंख्यादिपञ्चवेगश्चमानसे॥३५॥ तेचखेआकाशे।३०।३१।३२।३३।
।३४। साधर्म्यवैधर्म्येनिरूप्यसम्प्रतिप्रत्येकंपृथिव्यादिकंनिरूपयति तत्रक्षितिर्गन्धहेतुः गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारण-
मित्यर्थः यद्यपिगन्धवत्त्वमात्रंपृथिव्यालक्षणमुचितम् तथापिपृथिवीत्वजातौप्रमाणोपन्यासायकारणत्वमुपन्यस्तम्॥

त्वव्याप्येत्यनेनतत्रैवसत्तामादायसान नवाजातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादायसा गन्धवद्वृत्तित्वञ्चसमवायेन तेन।
कालिकसम्बन्धेनगन्धवतिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति पृथिवीनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व
वज्जलत्वादिमतिवाजलादौनातिव्याप्तिः॥ ९ सापिद्रव्यत्वव्याप्यत्वेननतमादायजलादावतिव्याप्तिरेवमग्रेपिद्रष्टव्यंनाव्याप्तिरिति अनेनच
तादृशघटेऽव्याप्तिवारणायगंधवत्त्वस्योक्तरूपस्यैवविवक्षणीयतयातदपेक्षयालाघवेनगंधसमवायिकारणत्वमेववक्तुमुचितं तथासतिपृथिवीत्वावच्छिन्नस
रूपयोग्यतारूपकारणतामादायतादृशघटेपिलक्षणसमन्वयसंभवात् नचद्रव्यत्वव्याप्यत्वंद्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवकारणताशरीरेचगंध-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्यानन्यथासिद्धित्वस्यचप्रवेशेनतत्रैवगौरवमितिवाच्यम्॥

रा॰॥ अत्रापिनित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्यप्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापितस्यलक्षणतादुर्वारैवेतिसूचितं नातिव्याप्तिरिति एवंचान्यतरत्वमादाय॰ऽतिव्याप्तप्रसक्त्याजलपृथिवीद्वित्वमादायतजलेऽतिव्याप्तिवारणायैवजातिपदमितिविभावनीयं अयोग्यसाधारण्येनेति अयोग्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थःवैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाणवादिवृत्तित्वेनेत्यर्थःतथाचपरमाणोप्रत्यक्षेणनपृथिवीत्वजाति सिद्धिरपितुतत्रापिगंधोत्पत्त्यागंधरूपकार्यहेतुकानुमानेनैवतत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरितिभावःनियतकारणेति कारणेनियतत्वंजलादिव्यावृत्तत्वमेवनियम्यत्वंकार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वंतथाचगंधंप्रतिपृथिवीत्वेनाकारणत्वेकदाचिज्जलादावपितदुत्पादःस्यादितिभावःननुनेयमापत्तिःसंभवति पाकजगंधेविजातीयतेजः

दि॰॥प्रमाणोपन्यासायेति यद्यपिपृथिवीत्वस्यप्रत्यक्षतयानप्रमाणान्तरापेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येनप्रत्यक्षासम्भवात्तत्साधारण्येनपृथिवीत्वसिद्ध्यर्थंतदुपन्यासइतिभावः अन्यथागन्धत्वावच्छिन्नंप्रतिपृथिव्याहेतुत्वानङ्गीकारेआकस्मिकत्वापत्तेः नियतकारणानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः तथाचकार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वा नुरोधेनतदवच्छिन्नेपृथिवीत्वेनहेतुत्वमावश्यकमितिभावः इद

मु॰॥तथाहिपृथिवीत्वंहिगन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतयासिध्यति अन्यथागन्धत्वावच्छिन्नेगन्धस्याकस्मिकत्वापत्तेः

मुपलक्षणंरूपादिनाशकतावच्छेदकतयापिपृथिवीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्याप्रतियोगितासम्बन्धेनाश्रयनाशजन्यरूपनाशंप्रतिस्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्ववृत्तित्वरूपत्वोभयसम्बन्धेनविलक्षणतेजःसंयोगत्वेनहेतुत्वात्॥१ संयोगत्वेनतेजस्संयोगस्यापाकजेऽप्यवगंधस्येवकारणतयातदभावादेवजलादौगंधोत्पादासंभवात् वैजात्यस्यपृथिव्यनुयोगिकसंयोगएवस्वीकरणीयत्वात्अन्यथाएकवैजात्यस्यरूपादिजनकतावच्छेदकतयाजलादौरूपोत्पादापत्तेः नचरूपात्मकप्रतिबंधकसत्वादेवनतत्रतदापत्तिरितिवाच्यम् रूपांतरोत्पादकतावच्छेदकस्यैवपूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतयानाशस्यैवापादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह तथाचेति कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्यसमवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थःतेनगंधत्वस्यविजातीयादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वेपिनपृथिवीत्वासिद्धिप्रसंगःव्याप्तिसिद्धिस्तुघटत्वादिकपालत्वादिभ्यांकार्यैकारणाभावदर्शनादेवेतिभावःननूक्तव्याप्तौमानाभावस्तद्ग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात्प्रमाणांतरंदर्शयति।इदमित्यादिविलक्षणेतिप्रभादिसंयो

रा०॥ स्ववृत्तिरूपत्वस्येति रूपत्वस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेमानाभावात्स्ववृत्तित्वप्रवेशः परंपरासंबंधेप्रविशिष्टविशेषणाभागस्यसप्रतियो
गिकत्वादेवविशिष्टपरंपरासंबंधस्यसप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वृत्तिराधेयतायाः तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेनस्ववृत्तिरूपत्वस्यतत्प्रतियो
गिकत्वसंभवादितिभावः स्वसमवायिसमवेतत्वेति विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः नपृ
थिवीत्वाप्रवेशेपिनक्षतिः तेजस्संयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्यतेजस्यनंगीकारादितिभावः तेजसइति विजाती

दि०॥ पृथिवीत्वस्यतादृशनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकत्वात् आश्रयनाशजन्यरूपनाशेव्यभिचारवारणायाजन्या
त्वन्नाशविशेषणम् घटाग्निसंयोगेनपटरूपनाशापत्तिवारणायसमवेतत्वान्तस्यनाशकतावच्छेदकसम्बन्धेप्रवेशःतेजोवृ
त्तिरूपेप्रतियोगितासम्बन्धेनतादृशरूपनाशापत्ति वारणायतद्घटकतयापृथिवीत्वप्रवेशःस्वसमानाधिकरणरसगन्धा
दौप्रतियोगितासम्बन्धेनतादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणायस्ववृत्तिरूपत्वस्यनाशकतावच्छेदकसम्बन्धेप्रवेशः
स्ववृत्तित्वञ्चकालिकविशेषणतयाबोध्यम् स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्यसम्बन्धत्वे रूपत्वविशिष्ट
स्वसमवायिसमवेतत्वमादायविनिगमनाविरहेणनाश्यनाशकभावद्वयापत्तेरितितत्परित्यागःएतेनपाकजगन्धेतेजः
संयोगस्यकारणत्वेनापाकजेचसुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेनगन्धत्वेनपृथिवीत्वेनकार्यकारण
भावेमानाभावात् पृथिवीत्वन्नजातिरितिप्रत्युक्तम्॥ ९ ॥ ॥ ॥

यसंयोगेनेतिशेषःतेनजलादौनगंधापत्तिःवैजात्यस्यपृथिव्यनुयोगिकसंयोगएवस्वीकारादितिहृदयं प्रत्युक्तमिति तादृशकार्यकार
णभावाभावेपिरूपनाशकतावच्छेदकसंबंधघटकतयैवतत्सिद्धेरितिभावःपृथिवीत्वेनेतीति पाषाणादौगंधसत्वादितिमूलमसंगतं तत्र
तत्साधकप्रमाणाभावादित्याशंकानिरासायगंधसत्वादित्यस्यगंधानुमानादित्यर्थकतायाआवश्यकत्वेनतत्रहेत्वनुपन्यासेमूलस्यन्यूनताप

रा॰॥ व्यर्थ इति पाषाणस्य पृथिवीत्वस्य लक्षणस्याव्याप्तिः तस्या पृथिवीत्वेतु तत्र गंधसत्त्वस्यातिव्याप्तिवारकतया अनुकूलत्वादिति भावः व स्तुस्थितिमनुरुध्येति पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यतया अपसिद्धांततया लक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्तिपरिहारस्यैवोचितत्वादिति भावः पाषाणारंभ इतीति नच पाक जगंधे गंधनाशोपिकारणमन्यथा गंधनाशात्पूर्वमेव पाकेन गंधोत्पादप्रसंगादिति कथं निर्गंधप रमाणौ गंधोत्पादः संभवतीति वाच्यं गंधप्रतिगंध

दि॰॥ ननु गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति नचेत्यादिना॰ तत्रापि पाषाणादावपि पृथिवीत्वेनेति शेषः गन्धसत्वात् गन्धानुमानात् ननु पाषाणादौ गन्धसत्वेऽनुपलम्भो नस्यादित्यत आह अनुपलब्धिस्त्विति॥ अनुत्कटत्वेन अनुद्भूतत्वेन ननु पाषाणस्य पृथिवीत्वे प्रमाणाभावे निरस्तं तदधीनगन्धवत्त्वेऽप्यत स्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय

मु॰॥ नच पाषाणादौ गन्धाभावात् गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् तत्रापि गन्धसत्वात् अनुपलब्धि स्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते॥ ॥

भूमिकामारचयति कथमन्यथेत्यादिना अन्यथा पाषाणादेः पृथिवीत्वानङ्गीकारे तद्भस्मनि पाषाणभस्मनि यद्यपि पाषाणे पृथिवी त्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वलक्षणस्याव्याप्तमिति व्यर्थस्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्यतयोक्तमिति ध्येयम्॥ पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धस्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् तत्र भस्म॥ ९ स्वप्रतिबंधकत्वेन प्रतिबंधकसंस र्गाभावविरहादेव गंधसत्वे न दुत्पादासंभवात् नचैवमपि जलादौ पाकेन पाकजगंधापत्त्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गंधहेतुता आवश्यकेति वाच्यम् विजातीयतेजः संयोगस्यैव पाकत्वात् जलादि वृत्तिसंयोगे वैजात्यानंगीकारादिति भावः इत्यपदमिति ननु अग्रे ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्वं वि वक्षणीयं तथाचात्र न व्यभिचारः प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानं त त्कार्यकारणभावे मानाभावादित्यत आह॥

रा॰॥ अथवेति कायव्यूहइति रुटितिप्रारब्धक्षयार्थं सौभरिप्रभृतीनांयुगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषुश्रूयतेताहृशकायसमूहेमिथ्याज्ञानज
न्यानादिवासनाध्वंसोपिहेतुत्वेनांगीकरणीयस्तत्वज्ञानरहितानांयुगपदनेकशरीरपरिग्रहस्यकाप्यननुभवादितियद्दुंसजन्यमित्युक्तेवास
नोपादानानुपादेयेकायसमूहेभवतिव्यभिचारइतिभावः नवीनमतइति दंडप्रागभावध्वंसस्यनवीनमतेदंडरूपत्वानंगीकारेणदंडजन्यघ
टादौवक्ष्यमाणव्यभिचारासंभवेनउक्तमेवप्रयोजनंमतइतिसूचनायइदमुक्तं प्राचीनमतेघटेपिव्यभिचारस्तदनुपादानद्रव्याहदंडेतिप्रतिबंधका

दि॰॥रम्भकावयवेष्वपिपृथिवीत्वसिद्धिस्तनम्रपाषाणारम्भकावयवेष्वपिपृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् भस्मारम्भकावयवपाषाणावय
वयोरैक्यादेवञ्चपाषाणस्यापिपृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति भस्मनोहीति एतेनपाषाणद्रवत्वस्यानुद्भूतगन्धा
पत्तिवारणायपाषाणावयवेषुपाकाङ्गीकारआवश्यकः एवञ्चपाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवैरेवतस्यारम्भः॥
निर्गन्धैश्चतैरेवपाषाणारम्भइत्यन्यथातस्यसनीत्याद्यसङ्गतिरितिपरास्तम् तथासत्यप्युक्तप्रमाणस्यापाषाणेपृथिवीत्वसिद्धा

मु॰॥ भस्मनोहिपाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वंसिध्यति यद्द्रव्यं
॥ यद्द्रव्यध्वंसजन्यम् तत्तदुपादानोपादेयमितिव्याप्तेः

तेनगन्धानुमानसम्भवादितियद्द्रव्यमिति अत्रचघटध्वंसप्रत्यक्षेघटोपादानानुपादेयेव्यभिचारवारणायप्रथमंद्रव्यप-
दम् अथवाघटध्वंसजन्यस्यध्वंसेव्यभिचारवारणायतन्मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहेनवीनमतेदण्डस्वरूपदण्डप्रागभा
वध्वंसजन्येघटेवाव्यभिचारवारणायद्वितीयंद्रव्यपदम्प्रतिबन्धकात्यन्ताभावजन्येद्रव्येव्यभिचारवारणायध्वंसपदम्॥ ९ ॥

त्यंताभावजन्येइति मण्यभावजन्यवन्ह्यादावित्यर्थः प्राचांमतइति नवीनमतेतुप्रतिबंधकात्यंताभावस्यैवकार्यहेतुतयानायंव्यभिचारः सं
भवतीतिभावः नारकीयशरीरइति नचनिषिद्धाचरणमेवपापद्वारानरकेतदुपयोगिशरीरेचहेतुरितिनव्यभिचारइतिवाच्यम् सानुकूलकृतिम-
त्वसंबंधेननिषिद्धकर्मणोपिहेतुत्वसंभवादितिभावः दध्नीति स्थूलदध्नीत्यर्थः दुग्धावयवेत्यस्यापिस्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः सिद्धांतेपिदध्यणुक

का॰मु॰
दि॰रा॰
६५

रा॰॥ व्यभिचार इतीति दधित्र्यणुकस्य दुग्धत्र्यणुकध्वंसजन्यत्वेन तत्र दुग्धत्र्यणुकावयवदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेतिभावः त्र्यणुकातिरिक्तेति इदं च उपादानपदस्य साक्षादवयवपरत्वाभिप्रायेणोक्तं तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारंभकपरमाण्वारब्धमित्यर्थकत्वे तु स्थूलदध्नोपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेपि न क्षतिस्तदारंभकपरमाण्वारब्धत्वस्य तत्र सत्वात् परमाणौ तदारंभकत्वं च तत्सत्ताप्रयोजकसत्तावत्वमेव शक्यं तेन निर्वक्तुम् अन्यथास्थूलपाषाणारंभकावयवोपादेयत्वे भस्मनोपि पाषाणत्वापत्त्यविशेषाद्दधिपर्यंतानुधावने प्रयोजनाभाव एवेति चिंतनीयमिति तस्येति नियमस्येत्यर्थः त

दि॰॥ ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् तेन प्राचाम्मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेपि न क्षतिः ध्वंसजन्यत्वञ्चात्र द्वारा विवक्षितम् तेन शालग्रामध्वंसजन्येनाकीयशरीरेण न व्यभिचारः नच दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि दुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधिजन्यत इत्यङ्गीकरणीयम् तथा च दध्नि व्यभिचार इतिवाच्यम् दध्नो द्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात् द्व्यणुकरूप

मु॰॥ दृष्टश्चैव तन्तुखण्डपटे महापटध्वंसजन्ये इत्थञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपा
षाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्वे बाधकाभावः ,,नानारूपवती मता,, ॥

दुग्धध्वंसजन्यत्वेपि तस्य न तत्र व्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य दध्नि सत्वात् न च दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोपि दुग्धत्वापत्तिरितिवाच्यम् दुग्धपरमाणोर्दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवर्त्तित्वे मानाभावात् अन्यथा परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्तमाह दृष्टश्चैवेति ॥

त्व दधिद्व्यणुके ॥ मानाभावादिति दुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्र गमनं दध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयोजकविरहेणायुक्तमितिभावः। अन्यथेति दधिद्व्यणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे इत्यर्थः ननु द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे बाधकाभाव एवमानं भविष्यतीत्यत आह दधित्वेत्यादि जातीतीति अत्रापि वृत्तित्वं जातिमत्वं च समवायेनैव विवक्षणीयम् अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चादाय जले व्याप्तिनादवस्थ्यात् एवं च जातिपदेन व्यावृत्ति र्जलपृथिव्युभयत्वादीनां द्रष्टव्या॰ ॥ ॥ ॥

राम॰
६५

रा०॥ अपेक्षेति रूपनिष्ठं द्वित्वं न संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् अपि तु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्तद्घ

दि०॥ मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं तल्लक्षणे प्रतिपादयति शुक्लेत्यादिना अलक्ष्ये लक्षणागमनासत्त्वं प्रतिपादयति नत्विति रूप
द्वयेति रूपद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमत्त्वं गुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमति जलादावतिव्या
प्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति अपेक्षाबु-
द्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवादाह रूपनाशेति अत्रापि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या षड्विधस्तु रसस्तत्रेति।

मु०॥ शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्त्तते न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यां त्वेकस्मिन्
पि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्य
त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथि
वीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः षड्विधस्तु रसस्तत्र
मधुरादिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथिव्यामेव जले मधुर एव रसः अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिम
त्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥३५॥ द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्व
स्य व्यर्थत्वात्॥

मूलोक्तं रसस्य षड्विधत्वम्प्रकाशयति मधुरेत्यादिना ननु यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरत आह
अत्रापीति ननु मूले गन्धस्तु द्विविधो मत इत्यनेन न द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तच्चायुक्तं द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादि-
त्यत आह वस्तुस्थितिमात्रमिति वस्तुगत्या गन्धो द्विविधस्तिष्ठतीति सूचयितुमुक्तम् न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः॥ १ ॥

टितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणि॥ नायनाशत्वं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः द्वित्वादिघटितत्वेनेत्यादिपदं संपातायातं तदन्त
रभागस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्॥ ३५ ॥ ॥

रा॰॥ जानीतीति अत्रापिपूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ननुपृथिवीत्वमपिपृथिवीलक्षणं संभवतीतितत्कथन्नोक्तमित्याशंकां निरस्यति अत्रेति॥ ६॥

दि॰॥ गन्धस्यद्वैविध्यम्प्रकाशयति द्वैविध्यञ्चेति॥ ३५॥ अनुष्णाशीनत्वस्यवैयर्थ्यादाह इत्यञ्चेति पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तौत्वित्यर्थः न्यायमतेपाकजस्पर्शाभाववतिपटेवैशेषिकमतेपाकजस्पर्शस्यपरमाणुष्वेवविद्यमानत्वादवयविनिपाकासिद्धिमाशंक्यनिषेधति यद्यपीति॰ पाकजस्पर्शइतिपदादावित्यादिपदेनवैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिग्रहः सत्तारूपजातिमादायगगनादावतिव्याप्तिवारणाययद्द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणायव्याप्यभागः स्पर्शसमानाधिकरणजलत्वा॰

मु॰॥ द्वैविध्यञ्चसौरभासौरभभेदेनबोध्यम्॥ ३५॥ स्पर्शस्तस्यास्तुविज्ञेयोह्यनुष्णाशीनपाकजः तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वंवायावपिवर्त्ततइत्युक्तम्पाकजेति इत्थञ्चपृथिव्याः स्पर्शोनुष्णा॰ शीतइतिज्ञापनार्थमुक्तंपाकजस्पर्शवत्त्वमात्रंलक्षणं अधिकस्यवैयर्थ्यात् यद्यपिपाकजस्पर्शः पटादौनास्तितथापिपाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थोबोध्यः नित्यानित्याचसाद्वेधा नित्यास्यादणुलक्षणा॥ ३६॥ अनित्यातुतदन्यास्यात्सैवावयवयोगिनी साप्पृथिवीद्विविधानित्याऽनित्याचेत्यर्थः अणुलक्षणा परमाणुरूपापृथिवीनित्या॥ ३६॥ तदन्यापरमाणुभिन्नापृथिवीद्व्यणुकादिरूपासर्वाप्यनित्येत्यर्थः सैवानित्यापृथिव्येवावयववतीत्यर्थः॥ ६

दिकमादायजलादावतिव्याप्तिवारणायपाकजेति पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादायतेजस्यतिव्याप्तिवारणायस्पर्शेति ज॰ लपृथिव्यन्यतरत्वमादायजलादावतिव्याप्तिवारणायजातीति अत्रचपृथिवीत्वस्यलक्षणतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वन्नसम्भवतीतितत्परि

॥ आचार्यमतइति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेव॰॥ ॥

रा०॥सर्वत्रानुमितौकारणं नन्वेवमन्वयसहचारज्ञानेनपृथिवीतरेभ्योभिद्यतेगंधवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात्कथमनुमितिरितिवाच्यम्॥
तत्रव्यतिरेकसहचारग्रहेणैवान्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात् तथाचान्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेवकेवलान्वयित्वंहेतोर्व्यतिरेकसहचारमात्र
गृहीतव्याप्तिकत्वंकेवलव्यतिरेकित्वमुभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतमुभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणतावादिमणि
कारमतएवगृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकंकेवलान्वयित्वादिकमितिबोध्यंयत्पक्षतावच्छेदकस्येति व्याप्तिग्रहदशायामेवानुमितिग्राह्यस्यपक्षतावच्छे
दकेसाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यस्यगृहीततयासिद्धसाधनापत्तेरितिभावः अविरोधादिति समानाकारिकायाअधिकविषयिण्यामपितथाविधा
दि॥वस्तुतस्तुपृथिवीत्वजातिरपिपृथिव्यालक्षणम् नचव्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेवगृह्यतइत्याचार्यमतेपक्षतावच्छेदकस्यन
हेतुत्वमितिवाच्यम् हेतुःसाध्यसमानाधिकरणइतिज्ञानेपिहेतुमान्साध्यवानितिबोधस्यानिष्पन्नत्वेनपक्षतावच्छेदकस्यापिहेतुत्वावि

मु०॥ नन्ववयविनिकिम्मानम् परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः नचपरमाणूनामतीन्द्रियत्वात्घटादेःप्रत्यक्षत्व
न्नस्यादितिवाच्यम् एकस्यपरमाणोरप्रत्यक्षत्वेपितत्समूहस्यप्रत्यक्षत्वसम्भवात्॥ १ ३ १ ॥

रोधात्व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायान्तुसुतराम् अणुत्वस्यद्व्यणुकेपिसत्त्वादाह परमाणुरूपेति॥३६॥बौद्धःशङ्कतेनन्वितिनन्वयंघटइत्यादि
प्रतीतिरेवतत्रप्रमाणम्भविष्यत्यतआह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैःपरमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयंघटइत्या
दिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः तत्समूहस्यपरमाणुसमूहस्य तत्रदृष्टान्तमाह ॥

याएवसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादितिभावः यद्यपितथाचायमित्युपनयवाक्यात्पक्षोहेतुमानितिबोधस्यैवप्राचीनैःस्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेतोरै
क्येउपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरितितथापिपरार्थानुमितावेवन्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतयास्वार्थानुमितिमादायैवलक्षणप्रयोजनसम्भवात्
उपनयवाक्याच्छाब्दबोधसम्भवेपिक्षतिविरहात् नवीनमतेसाध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेनविधेयांशेऽधिकावगाहितयातत्सम्भवाच्चे
तिभावःसुतरामिति इदमुपलक्षणम् अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसंभवोपिबोध्यःसामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राप्रतिबंधकत्वादितिदिक्॥३६॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ६७

रा॰॥ परमाणुपुंजविषयकत्वेमृत्पिंडेपितथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापितत्वादित्यतस्तत्राचष्टे विलक्षणेति संस्थानंसंयोगः समूहस्यैकत्वादितिसमूहश
ब्दार्थोत्रतावद्धान्यनिष्ठसंख्या विशेषएवनंतुतद्विशिष्टधान्यानितत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वस्यत्वेपिराशिपदप्रयोगानुपपत्तेरितिध्येयम् संयोगविशेषस्ये॰
ति एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्यैवेत्यर्थः नसंभवतीतिअन्यथा पिशाचादीनामपिपरस्परसंयुक्तानांप्रत्यक्षत्वापत्तेरि

दि॰॥ यथेति तत्समूहस्य केशसमूहस्य अनुपपत्तिरिति परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेतिभावः इतिवदुपपत्तेरिति तत्रयथाधान्यसमूह
स्यैकत्वादेकइतिप्रतीतिरेवंसंयोगविशेषस्यैवमहत्वात्मकतयामहानितिप्रतीतिस्तथापरमाणुपुञ्जेप्यपीतिभावः प्रत्यक्षत्वायोगादिति
तथाचस्वभावतोऽयोग्यानाम्परमाणूनाम्परस्परसंयोगमात्रेणायोग्यत्वन्नसम्भवतीतिभावः दूरस्थकेशस्तुस्वभावतो नातीन्द्रियइति।

मु॰॥ यथैकस्यकेशस्यदूरेऽप्रत्यक्षत्वेपितत्समूहस्यप्रत्यक्षत्वम् नचैकोघटः स्थूलइतिबुद्धेरनुपपत्तिरितिवाच्यम्
एकोमहान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः नैवंपरमाणोरतीन्द्रियत्वेनतत्समूहस्यापिप्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थके
शस्तुनातीन्द्रियः सन्निधानेतस्यैवप्रत्यक्षत्वात् नचतदानींदृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्नप्रत्यक्षत्वेपिवि
रोधइतिवाच्यम् अदृश्यस्यदृश्यानुपादानत्वात् ॥

तदुक्तदृष्टान्तस्यवैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति॰ तस्यैवेतितस्यदूरस्थकेशस्य एवकारश्चतच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच
सन्निधानतएवतस्यप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाचदूरत्वस्यप्रतिवन्धकत्वात्तद्दशायामप्रत्यक्षत्वमात्रंनतस्यनतुस्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति।
भावः उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनाम्मतेपरमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादितिभावः॥ ९९ तिभावः नतुतस्यैवेत्यस्यदूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थः। कत्व
एवकारासंगतिः सन्निधानेघटादेरपिप्रत्यक्षत्वादतआह एवकारश्चेति नन्वदृश्यपरमाणुपुञ्जादृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्तानसंगच्छतेप
रमाणूनांनित्यत्वादित्याशंकांनिराकुरुते क्षणभंगेति तथाहितेषांप्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकंदीपसंततिवदितिभावः अदृश्यस्यदृश्यानुपादानत्वादितिमू
लंतत्रयद्यप्युपादानपदंनकारणार्थकंसम्भवति स्वमतेप्यदृश्यादृष्टस्यदृश्यघटादिकारणत्वात्तापिसमवायिकारणार्थकंसम्भवति॰॥ ९ ॥

राम॰ ६७

रा०॥ अदृश्यपरमाणोर्दृश्यपरमाणुसमवायिकारणतायाअन्यैरप्यनङ्गीकारात् समवायेनपरमाणौपरमाणोर्वृत्तित्वांगीकारेपरमाणोरेवसावयवत्वापत्त्याऽ
वयविनिराकरणानुपपत्तेः नापिप्रकृत्यर्थकं ——— प्रकृतित्वंहिद्ध्वंसादुग्धादौस्वजनकनाशप्रतियोगित्वंतच्चतन्मतेपरमाणुषुसंभवति स्वरा
भंगवादिनांतेषांपूर्वपूर्वव्यक्तितएवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पादस्यानुमततयाऽन्ते नाशान्तरागव्यवधानस्यैतैरनंगीकारादितिमहदसमञ्जसं तथापितन्मत
इत्यादिपूरणं त्वानुपपत्तिः तन्मतेपूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतयाऽदृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्यकारणमात्रार्थकत्वेक्षतिविरहादि

दि०॥ अन्यथा अदृश्यस्यदृशोत्पादकत्वे तत्रतादृशदहनोत्पत्तिस्थले तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिःस्वभावात् कार
णैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादिपरिग्रहः तदभावे महत्वोद्भूतरूपाद्यभावे तदभावात् महत्वाभावादित्यर्थः अत्रनास्ति।

मु०॥ अन्यथाचक्षुरूष्मादिसन्ततेः कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् नचातितप्ततैलादौकथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्ति
रितिवाच्यम् तत्रतदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् नचादृश्येनद्व्यणुकेनकथंदृश्यत्रसरेणो
रुत्पत्तिरितिवाच्यम् यतोनदृश्यत्वमदृश्यत्वम्वाकस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किन्तुमहत्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशा
द्दृश्यत्वम् तदभावेचादृश्यत्वं तथाचत्रसरेणोर्महत्वात्प्रत्यक्षत्वम् नतुद्व्यणुकादेस्तदभावात् नहित्वन्मतेपिसम्भ
वतीदंपरमाणोमहत्वाभावात् इत्थञ्चावयविसिद्धौतेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वंतेषांञ्चाव
यवावयवधारायाअनन्तत्वे॥ ५क्रमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनाम्महत्वाभावादप्रत्यक्षत्वेपिपरस्परसंयुक्तानांपुंजात्म
नांतेषांप्रत्यक्षेबाधकाभावः नचमहत्वाभावएवबाधकः परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैवमहत्वस्यप्रत्यक्षजनकत्वात् नचपरमाणूनान्नित्य
त्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् तन्मतेपदार्थमात्रस्यैवक्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्॥ ॥
तिध्येयम् कारणैरपेक्ष्यादिति तथाचतन्मते तीन्द्रियत्वमप्रत्यक्षत्वञ्च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वेचक्षूरूपादौ कदाचिद्दृश्यत्वमा
पादितम्मन्मतेतुकारणबलात् त्र्यणुकस्यप्रत्यक्षत्वेपितदभावात् द्व्यणुकस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्यदृश्यकारणत्वेपिनक्षतिरितिभावः विलक्षणसंयोगे

रा॰॥ नच्चैवंजात्यंचक्षुः पिशाचादिसंयोगव्याप्तत्वमेवांगीकरणीयमतोननेषांपरस्परसंयोगेनप्रत्यक्षत्वापत्तिरितिभावः एवकारेणातदतिरिक्तमहत्वास्वी॰
कारः सूचितः अवयविमात्रस्यैवानंगीकाराद् आकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनंगीकाराच्चतन्महत्वेऽव्याप्त्यसंभवादितिध्येयम् उत्पत्तिनाशयोः स्वीका॰
रादिति नचैवंप्रतिक्षणंघटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् घटधारायांदीपकधारावच्छिन्नत्वेनतत्प्रत्यक्षासंभवात् प्रत्यक्षपुंजसजातीयपुं
जांतरपूर्वत्वाभावेनाशस्यतादृशपुंजान्तरानुत्तरत्वेचोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वसंभवादितिभावः सिद्धांतादितिकपालरूपपुंजद्वयाद्घटरूपैकपुंजोत्पत्तिरितिसिद्धांता

दि॰॥ नचपरमाणुपुञ्जेषुघटत्वाङ्गीकारेकपालाद्घटइतिप्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनांकपालजन्यत्वाभावादितिवाच्यम् तन्मतेकपाल
स्यापिपरमाणुपुञ्जरूपतयाघटरूपपरमाणुपुञ्जेषुकपालरूपपरमाणुपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात्पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरितितेषांसिद्धान्तादि
त्याहुः तन्नघटइत्यादिप्रतीतिविषयतायाअनेकपरमाणुषुकल्पनेगौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरितिदिक् मेरुसर्षपयोरि
तिअपिशब्दः साम्यप्रसङ्गइत्युत्तरंसम्बध्यते तेनचत्र्यणुकस्यसावयवारब्धत्वेमहत्वापत्तिः समुच्चीयतेसाम्यस्यपरिमाणतारतम्याभावः

मु॰॥ मेरुसर्षपयोरपिसाम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामोवाच्यः॥ ❋ ॥

परिमाणकारणीभूतायाअवयवसंख्यायाउभयत्रसाम्यादितिभावः नचमेर्ववयवानांसर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वंचतुसर्षपावयवा॰
नांसर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेषइतिवाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेनत॰
त्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् नचमेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेषइतिवाच्यम् प्रचयविशे
षस्यापिसंख्याविशेषनियम्यत्वेनसंख्याविशेषाभावेतद्विशेषानुपपत्तेरिति॥ द्वित्यर्थः द्विगिति त्र्यणुकएवावयवधारायाविश्रांतिरि
तिदीधितिकारमतेपुंजकस्यकेशसमूहवत् प्रत्यक्षत्वसंभवेपिनानात्र्यणुकानांतादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पनेगौरवादेवातिरिक्तावयवसिद्धिरितिसूचि
तम् महत्वापत्तिरिति अपकृष्टमहत्वंप्रतिस्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेनसंख्यायाःकारणत्वादितिभावः कारणीभूतायाइति परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयो
जिकायाइत्यर्थः साम्यादिति साम्यमत्रउभमावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवनत्वेकजातीयत्वमवयवधारायाअविश्रांतत्वेनतत्संख्यायाएवासिद्धेरिति

रा०॥ संयोगविशेषादिति सुश्लिष्टपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगान्मेरुपरिमा-
णस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति यद्यप्यवयवानां संख्यासाम्येऽपि प्रचयवि-

दि०॥ ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत्र त्विति असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्र-
सङ्ग इत्यर्थः ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचा-
रवारणाय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः तदसिद्धेरिति
अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्यादिअनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव वि-
श्रामः न च चाक्षुषप्रतिमहत्त्वं कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यत इत्य-

मु०॥ यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यादतस्तस्य नित्यत्वम् महत्परिमाणतारतम्यस्य गग-
नादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रा-
मोऽस्त्विति वाच्यम् त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः म-
हदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजक-

तुकूलतर्कसत्त्वाच्चाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् न
चाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् मह-
त्यपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात्
न च तत्संयोगत्वस्यैव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तज्ज्ञानमिति वाच्यम्॥ ९ षेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथाप्यसं-
ख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्षपापेक्षया मेरो-

69

न्या० मु० दि० रा० ६९

रा०॥ ननुध्वंसस्यासमवेतकार्यस्यसिद्धान्तिभिरप्युत्पाद्यत्वांगीकारादापत्तिरियमसंगतेत्यत आह असमवेतभावेति मूले ऽनेकद्रव्यवत्त्वस्येति स्वसमवेतस-
मवेतत्वसंबंधेननानाद्रव्यवत्त्वस्येत्यर्थः ननुसमवेतत्वसंबंधेनतथात्वंतदर्थस्तथासतिपरमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशंकायाअनिवृत्तिरि-
तिध्येयम् परंपरयेति घटोद्रव्यमित्यादिप्रतीतौस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेनघटत्वभानमित्यर्थः आहुरित्यनेनविलक्षणसंयोगविशिष्टत्र्यणुकपुञ्ज-
एवघटत्वाङ्गीकारेनैषदोषइत्यस्वरसः सूचितः प्रमाणाभावेनेति तादृशद्रव्यइतिशेषः त्र्यणुकस्यप्रत्यक्षसिद्धतयातदन्यथानुपपत्त्याद्व्यणुकसि-

दि०॥ सम्भवतिसाक्षात्सम्बन्धविषयत्वेपरम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पनेगौरवादित्याहुः ननुपरमाणुत्रयेणाकुतोनद्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेनद्व्यणुकवत् एवंद्व्यणुकद्वयेनद्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदितिचेन्न प्रमाणाभावेनतादृशद्रव्यासिद्धेः
परमाणुत्रयेद्व्यणुकद्वयेचद्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात् अत्रेदञ्चिन्त्यम् त्रिभिः परमाणुभिरेवत्र्यणुकमस्तुपरमाणुभ्यामना-

मु०॥ नचैवंक्रमेणानवयवधारापिसिद्ध्येदितिवाच्यम् अनवस्थाभयेनतदसिद्धेरिति साचत्रिधाभवेद्देह
मिन्द्रियंविषयस्तथा॥ ३७॥ साकार्यरूपापृथिवीत्रिधेत्यर्थः शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः॥ ३७॥ ॥

रम्भस्तुसिद्धान्तिनांद्व्यणुकाभ्यामनारम्भइवमानाभावात् फलबलेनत्रयाणामेवयुगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् ॥
यत्तुतोगवाक्षरन्ध्रेदृश्यमानानांद्व्यणुकत्वमेवयुक्तमणुद्वयारब्धत्वेलाघवादिति मूलस्थस्यदेहइन्द्रियंविषयस्तथेत्य-
स्यैवविध्येहेतुपरत्वंसूचयितुमर्थमाह साकार्यरूपेति॥ ३७ ॥ १ ॥ १ ॥

द्विसम्भवेपिपरमाणुत्रयारब्धद्रव्यासिद्ध्यसम्भवादितिभावः लाघवादितीति नचैवंतस्यत्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम् अप्रत्यक्ष-
द्व्यणुकवासनावासितैरेवतथाव्यवस्थीयमानत्वात्जालसूर्यमरीचिस्थंयत्सूक्ष्मंदृश्यतेरजः प्रथमन्तत्प्रमाणानांत्रसरेणुरितिस्मृतइतिस्मृतौत्रस-
रेणुपदस्यैवप्रयोगात् तत्पदञ्चमण्डपादिपदवत्केवलरूढमेवयद्वात्रिभिस्सहितोरेणुस्त्रसरेणुः सहितलोपश्चार्षइत्येवतत्रास्तुव्युत्पत्तिरितिभावः स
तदपेक्षयापित्र्यणुकनित्यतायामेवलाघवम्परमाण्वादिकल्पनेगौरवादितिध्येयम् हेतुपरत्वंकार्यपरत्वम्परमाणोर्विषयत्वेपिविषयस्तथेत्यस्यजन्यवि-

राम ६९

ण॥ परमाणोस्तथात्वात्स्यैवम् अतएव कारिकायामग्रेऽपि विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त इत्येव वक्ष्यतीति भावः॥२॥ योनिजमित्यस्य योनिद्वारानिर्गतमित्य-
र्थकत्वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारानिर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे शुक्रेति यथा पशुमृगादीनामिति यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गू-
लवद्वाचकतया तेनैव मृगसंग्रहे पृथग् मृगोपादानमव्यर्थं तथापि गोबलीवर्दन्यायेन लाङ्गूलरहितस्यापि मृगविशेषस्यापि सम्भवाभिप्रायेणवानदुपो-
दि॥ योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यम् तद्भिन्नमयोनिजम् जरायुजमिति गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः मानुषादीनामित्यादि-
ना पशुमृगादीनां परिग्रहः सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गमादीनां परिग्रहः स्वेदजमुदाहरति कृमिदंशाद्या इति तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेष-

मु॥ तत्र देहमुदाहरति योनिजादीति योनिजादिभवेद्देहं योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डज-
ञ्चेति जरायुजं मानुषादीनाम् अण्डजं सर्पादीनाम् अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भि-
ज्जास्तरुगुल्माद्याः नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् न च मानुषादिशरीराणामपार्थिवत्वे किम्मानमिति वाच्यम्॥
गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् तथा सति जलत्वपृथि-
वीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् क्लेदादीनां विनाशेऽपि श-
रीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः॥ १ सहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः उद्भिज्जादिकमित्या-

दिना स्वेदादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्पत्तेर्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव ब्रह्मणो
मानसा मन्वादयः पुत्रा इत्यादिः प्रमाणं योनिं विना न शरीरमित्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरम् शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा-
दानमिति बोध्यम् विहङ्गमादीत्यादिना वल्लीप्रभृतीनां परिग्रहः ननु कृम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याशंका-
यामाह तच्छरीराणामिति तेषामिति देवादिशरीराणामित्यर्थः न तु कृम्यादिशरीराणामित्यर्थः उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणास्तेषामयोनिजत्वे सत्त्वा-
दिति ध्येयम् योनिं विनेति शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः कारणमात्रपरमिति नन्वेवं कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनानुप-
पत्तिकथनं न युज्यते इत्याशंकायामाह शरीरपदमिति अत्र मनुष्यप-
दं पश्वादीनामप्युपलक्षकम्॥

रा॰॥ ननुमानुषादिशरीरेपृथिवीत्वसाधनायमूलेगंधादिमत्वादितिहेतुरूपन्यस्तस्तत्रहेनावादिपदस्यव्यर्थम्केवलगंधस्यैवपृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात् नचादिपदंहेत्वंतरसूचनायेतिवाच्यम् गुणान्तरस्यैवपृथिवीत्वव्यभिचारित्वेनतदभावादित्यतआह गन्धादीत्यादिनेति तथाचनीलादिहेत्वन्तरसूचनायैवादिपदमितिभावः शरीरस्यार्द्रत्वेनक्षरणसम्भवादाह स्वेदइतीति ननुपाकोरूपपरावर्तकतेजस्संयोगः सचपृथिवीत्वस्यैवसाधकोनतुतेजस्त्वस्यैवपृथिवीभिन्नेपाकानंगीकारादतआह औष्ण्यमितीति उष्णस्पर्शइत्यर्थः व्यूहः क्रियेतियद्यपिक्रियावत्वंनवायुत्वसाधकंतस्यपञ्चद्रव्य।

दि॰॥ गन्धादीत्यादिनाशुक्लेतररूपपरिग्रहः क्लेदोष्मादेरित्यादिनाव्यूहावकाशपरिग्रहः क्लेदःक्षरणम् स्वेदइतियावत् ऊष्मापाकः औष्ण्यमितियावत् नचशरीरसम्बन्धेनपुष्पादौरूपादिपरावृत्त्यानुमीयतेऽनुष्णात्तदनुत्पत्तेः व्यूहः क्रिया अवकाशोसुखादावत्त्वादिगन्धप्रतिबन्धः ननुकथन्तर्हिशरीरेपाञ्चभौतिकत्वव्यवहारइत्यतआह तेनेति शरीरस्यपार्थिवत्वसाधनेनेत्य

मु॰॥ तेनपार्थिवादिशरीरेजलादीनान्निमित्तत्वमात्रम्बोध्य
म् शरीरत्वन्नजातिः पृथिवीत्वादिनासाङ्कर्यात्॥

र्थः एवञ्चशरीरेपाञ्चभौतिकत्वव्यवहारोनपञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किन्तुतज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वञ्चतुर्णांनिमित्तत्वमितिविवेकः ❁ किन्तुचेष्टेति चेष्टावत्त्वंजातिविशेषश्चेष्टत इतिप्रत्यक्षसिद्धः नचशरीरत्वमे॥ ११ साधारणत्वात् तथापिवायोरेवसदागतिमत्वेनक्रियापदस्यात्रसर्वदाक्रियावत्त्वार्थकतयानवायुत्वसाधनानुपपत्तिः नचसुषुप्तिदशायांशरीरेपिक्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरितिवाच्यम् तदानीमपिश्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्वादितिभावः चतुर्णामिति यद्यपिजलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेवघटइवशरीरमुत्पद्यतइतिवाच्यंतत्रयाणांतत्रकारणत्वंजलसम्बन्धाभावेसंश्लेषाभावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्याचजलादीनांकारणतासंभवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्तकतयाकथंतस्यकारणत्वंतथापित्रिविधपाषाणादौभेदादीनामनुत्पत्त्याऽवकाशविधयाकाशस्यशरीरकारणत्वमितिमन्तव्यम् वि

रा॰॥ नचेति विनिगमनाविरहेणेतिशेषः तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् संकरेणेति पृथिवीत्वंविहायशरीरत्वंजलशरीरादौशरीरत्वंविहायपृथि-
वीत्वस्यघटादौ उभयोश्चमानुषादिशरीरेसत्वेनेत्यर्थः उपचयश्चाधिक्यं नत्रेति तादृशवायोः प्रमाणत्वइत्यर्थः मानत्वादिति धर्मविशेषेणोत्तमग-
तिप्राप्तेर्हंसस्यजीवशरीरत्वमावश्यकंतच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगति प्राप्तिसम्भवात् जीवात्मनोभोगायतनस्यचप्राणवत्वनियमादितिभावः मूल-

दि॰॥ वपृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वंचतत्क्रियात्वमितिवाच्यम् पृथिवीत्वादिनासङ्करेणपृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वक-
ल्पनेगौरवात् आध्यात्मिकेति आध्यात्मिकवायुःप्राणाख्यः शंकते नत्रैवेति भग्नक्षतेनेति भग्नक्षतयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः
संरोहणादिकम् आदिनावृद्धिसङ्ग्रहः वृद्धिश्चावयवोपचयः तदुन्नयनादिति आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः नतुभग्नक्षत

मु॰॥ किन्तुचेष्टाश्रयत्वंवृक्षादीनामपिचेष्टाश्रयत्वाच्चाव्याप्तिः नचवृक्षादेःशरीरत्वेकिम्मानमिति
वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्यप्रमाणत्वात् नत्रैवकिम्मानमितिचेत् भग्नक्षतसंरोह-
णादिनातदुन्नयनात् यदिहस्तादौशरीरव्यवहारोनभवति तदान्त्यावयवित्वेनविशेषणीय-
म् न चयत्रशरीरेचेष्टानजातातत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् तादृशेप्रमाणाभावात्॥ ५ ॥

संरोहणादिहेतुभूतवायोःप्राणत्वेप्रमाणाभावइतिचेन्न नर्मदातीरसंजाताः सरलार्जुनपादपाःनर्मदातोयसंस्पर्शात्तेया-
न्तिपरमांगतिम् गुरुंहुंकृत्यतुंकृत्यविप्रान्निर्जित्यवादतः श्मशानेजायतेवृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितइत्यागमस्यैवतत्रमानत्वा-
त् अन्त्यावयवित्वेनेति द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

शरीरइति नचमृतशरीरेपिपूर्वंचेष्टासत्वात्कथमव्याप्तिर्नहियदायस्यचेष्टावत्वंतदातस्यशरीरत्वमितिकालघटितंलक्षणमितिवाच्यम् यत्रम-
रणानन्तरंखण्डशरीरान्तरमुत्पन्नंतत्राव्याप्तेरानाम्यम्यीत् नचेति यद्यपिहस्तत्वस्यजातित्वाभावेपिपृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिःप्रसज्यतएवतथा-
पिपृथिवीत्वादिकमादाये तल्लक्षणेघटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणः॥

रा॰॥तयानदादायव्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमितिहस्तत्वस्यसाधनायपरिश्रमः नन्वत्रशरीरलक्षणप्रविष्टंचेष्टात्वंयदिशरीरक्रियानिष्ठजातिविशे-
षस्तदामन्त्रादिमहिम्नानोदनंविनापियत्राचेतनेघटादौक्रियोत्पत्तिस्तत्रापिमंत्रमहिम्नाघटश्चेष्टतइतिप्रयोगात्तत्रापितादृशजातेरङ्गीकरणीयतया
घटत्वमादायघटादावतिव्याप्तिःयदिचशरीरक्रियात्वंचेष्टात्वंतदात्माश्रयइत्यतश्चेष्टात्वस्यप्रकारान्तरेणनिर्वक्तिचेष्टाचेति परिहारार्थेति अत्रेष्टत्वं

दि॰॥मृतशरीरेचेष्टायाअभावेनाव्याप्तेराह अथवेति घटत्वमादायघटेतिव्याप्तिवारणायचेष्टावदिति हस्तादावतिव्याप्तिवारणा-
यान्त्यावयवीति नचहस्तत्वादिकंनजातिःपृथिवीत्वादिनासंकरादितिवाच्यम् पृथिवीत्वव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात्पृथिवीत्व-
रूपतादृशजातिमतिघटादावतिव्याप्तिरतोलक्षणान्तरमाह अन्त्यावयवीति·अन्त्यावयविमात्रवृत्तीत्यनेनद्रव्यत्वजातिव्युदासः चे-

मु॰॥अथवाचेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वंवानतु-
मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादायलक्षणसमन्वयःनचनृसिंह शरीरेकथंलक्षणसमन्वयः तत्रनृसिंहत्वस्यैकव्य-
क्तिवृत्तितयाजातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितयादेवत्वस्यापिजातित्वाभावादितिवाच्यम् कल्प-
भेदेननृसिंहशरीरस्यनानात्वेननृसिंहत्वजात्यालक्षणसमन्वयात् इन्द्रियंघ्राणलक्षणम् घ्राणेन्द्रियंपा-
र्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वंकथमितिचेदित्थम् घ्राणेन्द्रियस्यार्थिवम्॥ ष्टावद्वृत्तीत्यनेनघटत्वादिव्युदासः चेष्टाचहि-
ताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाग्राह्यानतुस्पन्दनमात्रंग्राह्यम् घटादावपिसत्त्वात् ननुदेवत्वजातिमादायलक्षणसमन्वयइ-
त्यत आह जलीयेति देवत्वस्यापीति अपिनानृसिंहत्वपरिग्रहः जातित्वाभावादिति जातिसाङ्कर्यादितिभावः जातिसाङ्कर्यस्या-
दोषत्वेदेवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारेवादेवत्वशरीरत्वजातिमादायैवलक्षणसमन्वयइतिध्येयं· स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्ट-
त्वंस्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वंतेनघटादिक्रियायाअपिकस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेपिनघटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः तदर्थत्व-
स्वतत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमितियावत् नचशरीरेकीदृशजातिमादायलक्षणंसङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वादितिवाच्यम्॥

रा.॥तत्रमनुष्यत्वाद्यनंगीकारादितिभावः अपिनेति नृसिंहत्वस्यजातित्वेवाधकमेकव्यक्तिकत्वन्तुसांकर्यमितिवोध्यम् ॥ नवशरावेतिननुरूपाद्य-
व्यञ्जकत्वंतत्रत्यस्यानुपधायकत्वम् तच्चपरकीयरूपाद्यव्यञ्जकगंधव्यंजकजलव्यक्तावक्षतमेवेत्येवकारेणनतत्रव्यभिचारवारणसम्भवइत्याशये-
नान्यत्रव्यभिचारवारकतांतस्यप्रदर्शयति मनसिचेति मध्यांतमिति एवकारेणगन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वंलभ्यतेतच्चनगन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेपीति

दि॥रूपादिषुमध्येइतिरसगन्धस्पर्शाआदिपदार्थाः नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेमनसिचव्यभिचारवारणायैवकारः तद्दानेचसक्तु-
रसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वात्तद्दोषः घ्राणेन्द्रियेगन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वप्रसिद्धिवारणायहेतौमध्यान्तम् नचासिद्धिवारकविशेषण-
न्निरर्थकमितिवाच्यम् व्यभिचारज्ञानइवहेत्वप्रसिद्धावपिव्याप्तिज्ञानाभावेनव्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपा-
दानस्यसर्वसिद्धत्वात् तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात् तथाचदृष्टान्तेस्वीयरूपादिव्यञ्जक

मु॰॥रूपादिषुमध्येगन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् नचदृष्टान्तेस्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वा-
दसिद्धिरितिवाच्यम् परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यतदर्थत्वात् नचनवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनैकान्तिकइतिवाच्यम् त-
स्यसक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वापरकीयेतिनदेयम् वायूपनीतसुरभिभागानांदृष्टान्तत्वसम्भवात्॥ घृतादावसिद्धिवारणा-

यपरकीयत्वंरूपादौविशेषणंदेयमितिभावः तस्येति नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः नचयेनचनवशरावगन्धव्यञ्जकजले
नसक्तुरसोनाभिव्यज्जितस्तत्रजलविशेषेनैकान्तिकइतिवाच्यम् परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारजनकस्वरूपायोग्यत्वस्यवि-
वक्षितत्वात्तवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपिरसव्यंजकत्वावच्छेदकजलत्वस्यसत्वादिति परकीयेतिविशेषणाप्रवेशेलाघवादाह
यद्वेति तद्दानेदृष्टान्तमाह वायूपनीतेति इदमत्रवोध्यम्॥९ स्वरूपासिद्धिवारणायमध्यान्तंतत्सहितैवकारेणचगन्धभिन्नरूपाद्यन्यत-
माव्यञ्जकत्वंलभ्यतेअतोनगंधत्वव्यंजकघ्राणेन्द्रियेपिस्वरूपासिद्धिरितिभावः निरर्थकमितिव्यभिचारवारकत्वादितिभावः व्याप्तिग्रहौपयिकेति॥
व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः व्यभिचारवारकविशेषणसहितहेतौसार्थकंव्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेवतथाचमध्यान्तानुपादानेहेतोरेवताप्यप्रसिद्धाव्याप्ति

रा·॥ नन्वत्रहेतौशब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशोनिरर्थकएवआदिपदेनरसगंधस्पर्शानांग्रहणेपिरसाव्यञ्जकत्वेसतिगन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्यहेतुतासम्भवेनरू
स्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्यहेतुघटकत्वेप्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेणतद्ग्रन्थतात्पर्यंवक्तुमुपक्रमते इदमत्रेति हेतुत्रयइति ❁ ननुरू
परसस्पर्शशब्दघटितत्वेनहेतोश्चातुर्विध्या त्त्रयइत्यसंगतमतआह शब्देति कल्पान्तरेतिपरकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः तथाचतादृश

दि·॥ रूपाद्यव्यञ्जकत्वेसतीत्यस्यहेतुत्रयेतात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वेसतिगन्धव्यञ्जकत्वस्यनवशरावगन्धव्यञ्जकोदकेव्यभि
चारेणात्रग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् तत्रहेतुषुरूपरसस्पर्शानांपरकीयत्वंविशेषणम् नचप्रथमहेतौनवशरावगन्धव्यञ्जकजलेव्यभिचा
रः त्रुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् नचतृतीयहेतौतत्रव्यभिचारः स्वतद्स्वरसेनापियइतिकल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि
परकीयत्वविशेषणाघटितंहेतुत्रयमिति तत्रघ्राणेन्द्रियसन्निकर्षेइन्द्रियत्वत्वजातिस्तेजस्त्वादिनासाङ्कर्यात् किन्तुशब्देतरेत्यादिना

मु·॥ नचघ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्यगन्धमात्राभिव्यंजकत्वात्तत्रव्यभिचारइतिवाच्यम् द्रव्यत्वेसतीति विशे
षणात् विषयोद्व्यणुकादिश्चब्रह्माण्डान्तउदाहृतः ३८ उपभोगसाधनंविषयः॥

वक्ष्यमाणत्वोध्यम् ननुविषयत्वन्नजातिः सामान्यादैस्सत्वादतस्तल्लक्षणमाह उपभोगेतियद्यपिसाक्षादुपभोगसाधनत्वन्द्व्य
णुकादावव्याप्तंसाक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वस्परमाणावपीतिद्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तमितिग्रन्थविरोधस्तथापिसा
क्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वंविवक्षितम्परमाणुरपिविषयएव कार्यरूपपृथिव्याएवत्रिप्रकारेणविभजनात्का
र्यपृथिवीविषयएवद्व्यणुकेत्यादिनाप्रदर्शितइतिनतद्ग्रन्थविरोधः॥ ९९ जलस्यापिस्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् नतत्रतृतीयहेतौव्य
भिचारइतिभावः अपिशब्देनपूर्वोक्तिलाघवसमुच्चयः यद्वेत्यादिकल्पेप्येकत्र हेतौरूपरसस्पर्शानांत्रयाणामुपादानंव्यर्थमित्यभिप्रायेणाह तत्रापीति
ननुसूत्रेदेहविषययोरेवनिर्वचनादिन्द्रियत्वंजातिरेवेत्याशंकनंलभ्यते तच्चनसंभवतीत्याशंकासमाधत्ते इन्द्रियत्वमिति उपभोगेनीति सुखदुःखसाक्षा
त्कारउपभोगस्तत्साधनन्तत्प्रयोजकइत्यर्थः तत्रघटादेरकारणत्वादितिध्येयम् कार्यरूपपृथिव्याइतिसाकार्यरूपेतिविवरणादितिभावः प्रदर्शितइतित

रा०॥ यद्यपिसेत्यस्यपृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपिनक्षतिःपरमाणोरर्थहेत्वाद्यसंभवेपिविषयतयात्रिविधांतर्गतत्वसम्भवात्तथापिसाचेत्यत्र चकारस्यजला॥ दीनाञ्चैविध्यस्याग्रेवक्ष्यमाणतयाऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेनैवकारार्थकतायाएवस्वीकरणीयतयातस्यचजलादीनामपित्रिविधत्वेनपृथिव्यति रिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेनसाचेत्यस्यकार्यरूपायाएवेत्यर्थकतायाआवश्यकत्वादितिभावः सम्पातोंच्यातमिति सर्वमित्यनेनैवाशेषत्वला

दि०॥ अतएवोक्तन्तदुपभोगंसाक्षात्परम्परयावाजनयत्येवेति कार्यजातमित्यत्रजातपदंसम्पातादायातम् अदृष्टाधीनमितिअत्रचका र्यमात्रम्प्रत्यदृष्टस्यहेतुतानसमवायसम्बन्धेनघटाद्यधिकरणेकपालादौसमवायेनतदभावाद्व्यभिचारात् यत्तुस्वसमवायिसंयोगेनादृष्टंका र्यमात्रेहेतुरिति तन्नशब्दरूपकार्याधिकरणेगगनेऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेनव्यभिचारात् परन्तुस्वसमवायिसंयुक्तसंयोगे नतस्यहेतुतावोध्या इदन्तुवोध्यम् अदृष्टस्यकार्यमात्रम्प्रतिहेतुतानसाक्षान्नहिसामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेनकार्यविलंबोदृष्टःये

मु०॥ सर्वमेवकार्यजातमदृष्टाधीनम् यत्कार्ययददृष्टाधीनंतत्तदुपभोगंसाक्षात्परंपरयावाजनयत्येवेति नहि वीजप्रयोजनाभ्यांविनाकस्यचिदुत्पत्तिरस्तितेनद्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तंसर्वमेवविषयोभवति शरीरेन्द्रिययोर्विष यत्वेपिप्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यवुद्धिवैशद्यार्थः॥ ३८॥

((ननत्साक्षाद्धेतुः स्यात् परन्तुसामग्रीसम्पादक त याप्रायःपरम्परयैवतदुपयोगःक्वचिन्मेघसञ्चारादौसाक्षादेवतद्धेतुः अन्यथासामग्रीसम्पादकत्वस्यैवानुपपत्तेरितिएतदर्थमेवसा क्षात्परम्परासाधारणजन्यत्ववोधकमधीनपदमुपात्तम् यददृष्टाधीनम् यत्पुरुषीयादृष्टाधीनम् तत्तत्कार्यमित्यर्थः तदुपभोगं तत्पुरुषस्योपभोगंतेनद्व्यणुकादिकार्यस्यतत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेनतत्त्वेवंसर्वस्यैवविषयत्वेनशरीरेन्द्रियविषयभेदेनपृथि व्यास्त्रैविध्यन्नसिध्येदित्यतआह-शरीरेन्द्रिययोरिति इतिपृथिवीग्रन्थः॥३८॥ ((भादितिभावः नन्वदृष्टाधीनत्वमदृष्टजन्यत्वमेवतच्चनघटादि रूपकार्यस्यसम्भवतीत्याशङ्कते अत्रेति व्यभिचारादिति इदमुपलक्षणम्कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यान्तथात्वेपि तत्रैवव्यभिचारोवोध्यःवोध्ये॥ ति गगनेप्यणुसंयुक्तपवनादिसंयोगसत्त्वेनविभुद्वयसंयोगानंगीकारेपिक्षतिविरहादितिभावः॥

रा॰॥ अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादृष्टाधीनमित्युक्तौ फलंवक्तुमुपक्रमते इदन्त्विति स्यादिति तदितरयावत्कारणसत्त्वेनतदभावेकार्यभावरूपव्यतिरेकसहचारा भावादितिभावः तदुपयोगः अदृष्टोपयोगः तज्जनकादृष्टाभावेतत्करणानामेवानुपपत्तेरितिभावः नन्वेवंकार्यमात्रेऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वमेवेत्याशंकामपा करोति क्वचिदिति आदिनोत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः अन्यथाकार्यमात्रम्प्रत्येवतस्यकारणत्वेसामग्रीसंपन्निरेकत्रसकलकारणानावच्छेदकाव च्छिन्नसंबंधः अनुपपन्नेरितिसामग्रीसंपत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैवसामग्रीसंपादकतारूपत्वादितिभावः त्रैविध्यंविभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् परस्परासंकीर्ण

दि॰॥ जलत्वजातौप्रमाणमाह स्नेहेति कारणतावच्छेदकतयाधर्मसिद्धौबाधकाभावात्तस्यजातित्वमितिभावः नित्यवृत्तिधर्मस्यकार्यता वच्छेदकत्वाभावेनस्नेहत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वन्नसम्भवतीतिशङ्कते यद्यपीति तथाकार्यतावच्छेदकम् वस्तुतस्तुनित्यसाधारणधर्म स्यकार्यतावच्छेदकत्वेदोषाभावात् जन्यपदन्नदेयमेव ननुयथारेणस्य दण्डादौफलानुपाधायकेकारणतावच्छेदकतयादण्डत्वादि

मु॰॥ जलन्निरूपयति वर्णःशुक्लोरसस्पर्शौजलेमधुरशीतलौ स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतयाजलत्वजाति। सिद्धिःयद्यपिस्नेहत्वन्नित्यानित्यवृत्तितयानकार्यतावच्छेदकन्तथापिजन्यस्नेहत्वंतथाबोध्यम् अथपरमाणोजलत्वन्नस्या तत्रजन्यस्नेहाभावात् तस्यचनित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वेफलावश्यम्भावनियमादितिचेन्न॥ १ जातिस्तथात्रापिभविष्यतीत्यत।

आह तस्येति दण्डादेःस्वरूपयोग्यतायांनकापिक्षतिः तस्यानित्यत्वेनफलोपधायकत्वाभावादितिभावः जन्यजलत्वजातेःज न्यजलमात्रवृत्तिजातेः तदवच्छिन्नेतिजन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः नचैवंजलान्यावयविनिजलत्वन्नस्यादितिवाच्यम् ज। लस्यान्यावयवित्वानुपगमात्॥ १ व्याप्यधर्माणामेवविभाजकत्वादितिभावः मूलेप्रकारान्तरेणेत्यस्यविषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः उपन्या। सःकथनम् शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः देहत्वाद्यवांतरधर्मविषयकत्वन्नप्रयोजकः यद्यप्येतावताविभागव्याघातोनपरिहृतस्तथापिप्रकृतेविषयत्वस्यदे। हेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्यविभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेननविभागानुपपत्तिरितिमंतव्यम् इतिपृथिवीग्रंथः॥३९॥ ननुस्नेहजनकतावच्छेदक तयाजलत्वसिद्धावपिनतस्यजातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायांकारणतात्वस्यजात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेनहेतुनाजलत्वावच्छिन्नत्वस्यसाधनासंभवादि

वस्तुतस्तुअन्यावयविस्वीकाराभावेऽनवस्थावशात्सरित्समुद्रादेस्तत्त्वमभिनिर्वक्तव्यमेव किन्तुतदन्यावयविनितावद्रेणस्यदण्डादौदण्डत्वव ज्जलत्वसाधारण्येतुनदोषः नित्यस्यस्वरूपयोग्यत्वेदूषणस्यन्यायप्राप्तत्वादिति प्राचीनपुस्तकस्थाटिप्पणीयम्॥ दि॰॥ ५॥

रा०॥ जातित्वइतिशेषः व्यक्त्यभेदादिरूपजातिवाधकविरहादित्यर्थः जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादितिशेषः एतेनकारणतावच्छेदकीभूतंजलत्वंशीतस्पर्शव-
त्वमेवनजातिः पदार्थान्तरकल्पनेगौरवादितिप्रयुक्तम् शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषांकारणतावच्छेदकत्वेगौरवाल्लाघवेनशुद्धजलत्वजातेरे-

दि०॥ ननुजलत्वावच्छिन्नंप्रतिसमवायसम्बन्धेनस्नेहस्यैवकारणत्वमस्तुअतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षयालाघवादितिचेन्नजलत्वावच्छि-
न्नंप्रतिस्नेहत्वेनकारणत्वंशीतस्पर्शत्वेनवेत्यत्रविनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः कृप्तमादायकल्पनीयेनविनिगमनाविरहाभावा-
दितिकेचित्तु धूमादिकंप्रत्यार्द्रेन्धनादेःकारणत्वन्निर्विवादम् आर्द्रत्वञ्चजलसंयुक्तत्वं तथाचजलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेनवाकार-
णतेत्यत्रविनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोःपार्थक्येनकारणतावच्छेदकतयाजलत्वजातिसिद्धिरित्याहुःपरेतुस्थूलजलत्वंप्रतिप्रत्यक्षसिद्धज-

मु०॥ जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतयाजन्यजलत्वजातेःसिद्धौतदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतयाजलत्व
जातिसिद्धेःशुक्लरूपमेवजलस्येतिदर्शयितुमुक्तंवर्णःशुक्लइति ननुशुक्लरूपवत्त्वंलक्षणम् अथवानैमि
त्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

लत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतयापरमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिःकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरैक्ये
सत्यभावान्नित्यसाधारणधर्मस्यकार्यतावच्छेदकत्वेदोषाभावाच्चेत्याहुः नन्विति पृथिव्यादावतिव्याप्तेरितिशेषःशुक्लरूपवत्त्वस्यलक्षणत्वेपि।
नद्यतिरित्यभिप्रेत्याह अथवेति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यवायुत्वजातिमादायवायावतिव्याप्तिवारणायरूपवद्वृत्तीति यथाचवायुत्वञ्जातिस्त-
थाग्रेवक्ष्यते पृथिवीत्वादिजातिमादायपृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणायनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति साक्षादिति घटत्वादिवारणाय॥ ६॥
वकारणतावच्छेदकत्वौचित्यादितिध्येयं दोषाभावादिति कालविशेषावच्छेदेनस्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्वरू-
पकार्यतायाःस्नेहत्वेःनतिप्रसक्तत्वसम्भवादितिभावःअत्रापीति स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थःभविष्यतीति कारणतावच्छेदकजलत्ववत्तानिरावा-

रा॰॥ ननुजन्यजलत्वंजन्यत्वविशिष्टजलत्वंविशिष्टञ्चनजातिरित्यत आह अन्त्यजलमात्रेति जलान्त्यावयविनिजलान्तरजननायोग्यजलावयविनिन
स्यादितिताद्दशजलेजनकतावच्छेदकजातिस्वीकारेतस्यायोग्यत्वैवनस्यादितिभावः अनुपगमादिति जलमात्रएवजलांतरसंयोगेनद्व्यणुकज-
ननयोग्यतासत्वादितिभावः ननुजलत्वस्यापिताभ्यांविनिगमनाविरहइत्यतआह क्लृप्तमिति विनिगमनाविरहाभावादितिकल्पनीयस्यहि

दि॰॥ द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वञ्चद्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रन्तुद्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापितत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैवरूप-
त्वादीनांवारणात्तन्निवेशेप्रयोजनाभावात् यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैवरूपस्थानेप्रवेशोयुक्तस्तेनापिवायुत्वादेर्वारणात् एव-
ञ्चद्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेवघटत्वादीनांवारणासम्भवेद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपिनदेयमितिलाघवम् तथापिमूलेवर्णःशुक्लइत्य-
नेनरूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तद्घटितलक्षणापरिष्कारेमूलविरोधःस्यादितितथानकृतमितिध्येयम् मूर्त्तत्वजात्यनभ्युपगमे

मु॰॥ अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंवानदर्थः तेनस्फटिकादौनाति- व्याप्तिः

नचेदंतेनजलत्वस्यद्रव्यत्वव्याप्यमूर्त्तत्वव्याप्यत्वेपिनक्षतिः जलघटान्यतरत्वमादायघटादावतिव्याप्तिवारणायजातीतिक्वचि-
च्छुक्लरूपवद्वृत्तीतिपाठः तत्रशुक्लपदंरूपपदंवास्थानादायानम् एवमेवचव्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेत्यत्ररूपवद्वृत्तिद्र-
व्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोध्या पृथिवीत्वमादायपृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति ज-
लत्वस्यशुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसम्भवइतिशुक्लेतरेति तेजस्त्वमादायतेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति॥ ६॥

कारणतावच्छेदकत्वन्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धंक्लृप्तस्यतुनतथात्वमितिविनिगमकस्यैवसत्वादितिभावः निर्विवादमिति अन्वयव्यतिरेका-
भ्यामित्यादिः पार्थिवेनेति इदंचवस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् आर्द्रेन्धनत्वेनधूमकारणत्वेपिकारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवजलत्वसिद्धिसंभ-
वादित्यवधेयम् आहरित्यस्वरसोद्भावनंतद्बीजंतुपरमाणुरूपजलसंयोगस्यप्रयोजकत्वेमानाभावेनउक्तयुक्त्यापरमाणौजलत्वासिद्धेरिति॥ ५

यद्यपीतियद्यपिशीतंगुणइतिकोशाच्छीतशब्दस्यनित्यनपुंसकतयापुंलिंगस्पर्शशब्दसामानाधिकरण्येपिदंडोघटकारणमितिवत्शीतंस्पर्शइत्येवप्रयोगउचितएवंगुणेशुक्लादयःपुंसीतिकोशाच्छुक्लंरूपमित्येवप्रयोगउ
चितअन्यथाविशेष्यविधानवैयर्थ्यापत्तेःघटकोणोदंडइत्यादिप्रयोगापत्तेश्चअतएवकोशस्यविशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थलएवप्रवृत्तिरितिप्रत्युक्तम् तथापिप्रामाणिकप्रयोगात् स्वार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबो
धतात्पर्यकत्वेएवात्रेहत्वलिंगतायाःकोशतात्पर्यविषयत्वेनप्रकृतेशीतःस्पर्शःशुक्लंरूपमित्यादिप्रयोगःसाधुरेवशीतस्पर्शशब्दार्थयोःशुक्लरूपशब्दार्थयोश्चाभेदान्वयेनमुख्यविशेष्यत्वाभावात्उक्तातिप्रसंगश्च

ण॰॥परेत्वित्यादिकंतुस्वानुमतमेवस्नेहत्वस्यैवजन्यतावच्छेदकत्वसंभवेनजन्यत्वाप्रवेशेपिनक्षतिरित्यस्यस्वेनैवपूर्वमुक्तत्वादितिमन्तव्यम् ॐ तत्रान्तर्भावइति न
नुद्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रस्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वेतथाविधरूपत्वमादायरूपादावतिव्याप्तिरित्यतआह रूपवदित्यादि अवश्योपस्थिति
केति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तित्वस्यपृथिवीत्वस्यपृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततयाद्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेनतत्त्यक्त्यानुपस्थितरूपप्र
दि॰॥शीतएवेति यद्यपिशीतंगुणइतिकोशात्क्लीबत्वेनौचित्यंतथापिविशेष्यस्यस्पर्शशब्दस्यपुल्लिंगत्वात्पुल्लिंगतयानिर्देशःशुक्लंरूपमि
त्यादौशुक्लपदस्यक्लीबतयेवेति द्रव्यत्वव्याप्यया पृथिवीत्वरूपजातिस्तामादायपृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायतिक्तवद्वृत्तीति तेजस्त्वादि॰
जातिमादायतेजआदावतिव्याप्तिवारणायमधुरवद्वृत्तीतिशेषंदर्शितदिशावसेयम् शीतेतरेति द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय

मु॰॥रसस्पर्शाविति जलस्यमधुरएवरसःशीतएवस्पर्शःतिक्तवद्वृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंतेनश
र्करादौनातिव्याप्तिःशीतेतरस्पर्शवद्वृत्तिशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंचतदर्थःननुशुक्लरूपमेवेतिकुतः
कालिन्दीजलादौनीलिमोपलब्धेरितिचेन्ननीलजनकतावच्छेदिकायाःपृथिवीत्वजातेरभावाज्जलेनीलरूपासम्भवात्का
लिन्दीजलेनीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयोपाधिकीभ्रान्तिरेव॥ शीतेतरस्पर्शवद्वृत्तीति आत्मत्वादिकमादायात्मादावतिव्याप्तिवारणायस्प
र्शवद्वृत्तीतिशेषंपूर्ववत् ननुजलेनीलरूपाभावेकथंनीलरूपप्रतीतिरतआह कालिन्दीति स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभा
गगतनीलरूपप्रतीतिःकालिन्दीजलादावितिभावः अतएवेति उपदर्शितसम्बन्धस्यजलेनीलमितिप्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः॥१॥

वैशद्यस्यानुचितत्वादितिभावः रूपघटितेति तत्रवर्णपदस्यरूपार्थकत्वादितिभावः यद्यप्येवमपिमूलेशुक्लपदस्याप्युपात्तत्वेनतस्यचोक्तलक्षणघट
कतयामूलविरोधोदुर्वारएव तथापिशुक्लवद्वृत्तित्वंरूपवद्वृत्तित्वंवाप्रवेशनीयमित्यत्रविनिगमनाविरहेणलक्षणद्वयेमूलतात्पर्यस्यविवक्षणीयत्व
यानमूलविरोधइतिभावःएवमेवेत्यादि एकस्मिन्क्षणेशुक्लरूपपदयोरघटकत्वेनपरितोषान्मूलेकारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम्बोध्येति॥
प्रामाणिकत्वेनवारणीयइतिअतएवछांदोग्योपनिषत्तृतीयाध्यायषष्ठखंडेभानंदज्ञानटीकायामादित्यस्यमंडलात्मनोपद्रूपंशुक्लंदृश्यतेइत्यादिप्रयोगःसंगच्छतेवस्तुतस्तुअयंप्रयोगोऽसाधुरेवअन्यथाप्रमाणायांस्त्रियांइतिश
वरभाष्यवाक्येनपूर्वोक्तनादृशबोधाजननादेवनित्यनपुंसकलिंगस्यापिप्रमाणशब्दस्यस्त्रीलिंगत्वोपपत्तौपुनःप्रमांनयतिगच्छतीतिव्युत्पत्त्याऽवंतत्त्वसंपादनप्रयासस्यवार्तिककृतांवैयर्थ्यापातात्शीतंगुणइतिकोशाच्छीतपदस्यगु
णपरत्वेनियतक्लीबलिंगतायाएवप्रतीतेःशीतःस्पर्शइतितुलेखकप्रमादएवेत्युचितमितिस्वरूपदासोविमृशति।टी॰।दि॰।१॥ॐ॥ शेषंपूर्ववदितितिक्तरसवद्वृत्तिमधुररसवद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिभेदविशिष्टद्रव्यत्वाभाववद्वृ
त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टध्वंसाप्रतियोगिधर्मवत्त्वमित्यर्थःजलतेजःसंयोगमादायातिव्याप्तिवारणायध्वंसाप्रयोगीतितनचजलतेजःसंयोगस्यापिद्रव्यविभाजकोपाधिभिन्नत्वेसतिद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वेनतादृशभेदवि॥

रा॰॥ वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादायतद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोः प्रवेश इत्यर्थः। न च पटे नीलादिरूपस्याव्य नुभवसिद्धतया समानाधिकरणत्वेनैव पटत्वादिवारणसम्भवात् ॐ शंक्लादावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं न घाचैवमेवेति कीर्तनम

दि॰॥ वियतीति तत्रोपदर्शितसम्बन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः तत्र जले तस्य माधुर्यस्य अन्यथा आश्रयोपाधिकत्वाभावे॥ व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं तत्र प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् कल्पनागौरवादिति अवयवरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादित्तदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारे तिरिक्तकार्यकारणभाव स्य हरीतक्याम्मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति भावः नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथापि जंवीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि

मु॰॥ अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः अथ जले माधुर्ये किम्मानन्न हि प्रत्यक्षेण कोपि रस स्तत्रानुभूयते न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यम् तस्याश्रयोपाधिकत्वात् अन्यथा जंवीरकरवीरजलादावम्लादिरसोपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम् कल्पनागौर वात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम्॥

स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह पृथिवीत्वस्येति अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति यद्यपि पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकता वच्छेदकतावन्मधुरस्य जनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधु रस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरम्प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इति भावः॥ ((संगतमिति वाच्यम् नीलपटादिस्थले नीलादिरूपस्य पटस्यापि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् ॐ क्लीवत्वेनेवेति गुणेशुक्लादयः पुंसीति कोशसत्त्वेपि शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथात्रापीत्यर्थः कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थल एव प्रवृत्तिरिति भावः द्रव्यत्वेत्यादिमूले शीतस्पर्शवत्त्वस्य जललक्षणत्वे क्वापि दो

र॰॥ शेषमिति वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणायमधुरत्वइत्तीति शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणायसाक्षाद्व्याप्येति जलशर्करोभयत्वमादायतद्वारणायजा तीतिपदमितिभावः उपष्टम्भकेति कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः इदंतुबोध्यम् कालिन्दीजलेनीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधित्वं आश्रयविशेषसंयोगरूप दोषजन्यत्वमेवमूलग्रंथकर्त्तुरभिप्रेतंनतूक्तपरंपरासंसर्गकत्वंतथासतिजलेनीलत्वस्येवपृथिवीत्वस्यापिप्रतीतिप्रसंगात् नचत्वन्मतेपिता दृशदोषवलात्कुतोनपृथिवीत्वप्रत्ययइति वाच्यम् स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगवलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेवनतुपटत्वप्रतीतिरितिसर्वानुभ

दि॰॥ ननुजंबीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेपितुल्यवद्धेतुत्वंस्यादतआह जंबीररसादाविति स्वसमवायिसंयो गे। नजंबीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजलइत्यर्थः शुष्केपिजंबीरेम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वेनस्यैवतद्गतजलेप। रम्परयाप्रतीतिः हरीतक्यांतुमधुररसाभावाच्चहरीतकीगतमाधुर्यस्यजलेप्रतीतिरिति भावः कर्कटीभक्षणोत्तरंजलपानेति क्तरसस्यानुभवात्तिक्तरसोपिजलेस्यादितित्तुन जलपानात्पूर्वमपिकर्कट्यांतिक्तरसोपलब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तररस।

मु॰॥ जंबीररसादौत्वाश्रयोपाधिकीतथाप्रतीतिः ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

मात्रवृत्तिपित्तस्याभेतदीयतिक्तोपलब्धेर्वैद्यकसिद्धत्वाच्चवस्तुतोनिदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्या :पलापासम्भवान्मधुरस्त्वेवेतियुक्तम् एतेनहरीतक्यादौतजलसंयोगेनमाधुर्यमुत्पद्यते येनकल्पनागौरवम् परन्तुह। रीतक्यांकषाययवन्मधुररसोपिस्वीक्रियतेतद्व्यञ्जकश्चजलसंयोगोनतुतद्गतरसान्तरस्यफलवलात् ॥ ७ ७ ७ ॥

वसिद्धमिति पित्तादिदोषस्यपीतत्वमात्रभ्रांतिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेननीलत्वभ्रांतिजनकतामात्रस्येवतादृशदोषेकल्प नीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेवविशेषदर्शिनामपिसमवायेनैवनीलत्वभ्रांतिःनहिनीलोघटोनीलंजलमितिप्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति हरीतकीभक्षणस्येत्यादिनाहरीतकीभक्षणस्यजलरसव्यञ्जकत्वमुक्तंमूले तत्रचहेतोरभिधानान्मूलस्यन्यूनतामाशङ्क्याहेतुम्पूरय ति व्यञ्जकत्वादित्यादिना हरीतक्यामिति यद्यपिहरीतक्यांमधुररसकल्पनंसिद्धान्तेजलेमधुररसकल्पनस्यानीयमितिगौरवात्तदर्शनमनुचितम्॥

फलवलादितिमधुररस्यैवोपलभ्यमानत्वात्। प॰टि॰दि॰स्व॰॥

गुणविरोधेनेति समवायसंबंधेन कषायरसं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन मधुररसः प्रतिबंधकः सम
वायेन मधुररसं प्रति स्वसमवायिसमवेतसंबंधेन कषायरसः प्रतिबंधकः इति गुणविरोधेनेत्यर्थः। स्व॰ टी॰। दि॰ १॥

रा॰॥ तथापि प्रतिवादिनो मन्मतेनेकार्यकारणाभावस्यैकस्याधिक्यं त्वन्मते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति यद्युच्यते नेन दाजलेः स्वाकं न तत्कल्पनं भवतो हरीतकीमा
धुररसकल्पनस्थानीयं कार्यकारणाभावकल्पनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूचयितुं मन्नत्कीर्तनमिति ध्येयम् अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जले भावाच्चाम्लादिम

दि॰॥ यद्यपि चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावात् गुणविरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात् परम्परयेत्युच्यते तदा तु ज
लसंयोगो हरितकावयवगतमाधुर्यस्यैव व्यञ्जक इत्यथास्तम् जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह एवमिति ननु जलत्वाभावेपि घृष्टचंद
नादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वम् अत आह घृष्टेति पूर्वं शीत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति तेजः संयोगादि
ति तत्र जले विवेचयिष्यतीति च पाकासम्भवमुपरिष्टात् घृतादावित्यादिपदेन तैलादिपरिग्रहः जलस्यैव स्नेह इत्युक्तं तत्र न संस्कार्यय।

मु॰॥ एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं जन्यजलत्वं वा बोध्यम् घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दना।
न्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव तेजः संयोगाज्जले औष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासम्भवात् स्नेहस्त
त्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्॥ २९॥ घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वा
त् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम् द्रवत्वं त्विति सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नज
नकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः॥ १ संयोगेन प्रतीयत इति शेषः तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन जल एवेति स्ने
हस्यावान्तरविशेषाभावात्सनोत्कीर्तितः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकम् त
देव जन्यजलत्वमेवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः॥ १ त्वंजलस्येति मूलोक्तं न संगच्छते शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेद
कत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्तत्वया तदभावाज्जले मधुररसस्पर्शाद्यभावप्रसंगादित्याशंकते यद्यपीति तत्र हरीतक्यां अशक्यतयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्या
दिः जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेत्यादिः ननु जंबीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जंबीरे भानं वेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमित्याशंकायामाह शुष्केपीति नचै
वं हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेपि परंपरया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसोपि न स्यादित्यत आह।

रा०॥ हरीतक्यामिति तद्व्यंजकत्वेति हरीतकीमधुररसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः रसांतरस्य कषायरसस्य फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्य्यबलादित्यर्थः मानाभावादि- ति चित्ररसस्याप्रामाणिकत्वे तत्रचित्ररूपद्रव्यावयवगतनानारसानांहेतुत्वसंभवेपिनीरसद्रव्यप्रत्यक्षेबाधकाभावेनचित्ररूपवच्चित्ररसानंगीकारे-

दि०॥ अथैवंरीत्यापरमाणुव्यावृत्तमाद्यणुकंजलत्वमेकम्परमाणुसाधारणंद्वितीयमितिजलत्वयोर्भेदाग्रहःकृतइतिचेत्सगनियततयो- ग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति एवमग्रेपितैलादावित्यादिपदेनक्षीरपरिग्रहोननुघृतस्यतत्रनैमित्तिकद्रवत्वस्यसमवायेनैवसत्वात् द्रवत्वमित्यन त्तरंस्वाश्रयसंयोगेनप्रतीयतइतिशेषः ननुतैलेजलसत्वेतैलस्यदहनानुकूल्यन्तस्याज्जलस्यदहनप्रतिकूलत्वादित्यतआह स्ने हप्रकर्षेणेति प्रकृष्टस्नेहस्यदहनानुकूल्यमेव अपकृष्टस्यैवतस्यदहनप्रतिकूलत्वादितिभावः इतिवक्ष्यतीति स्नेहनिरूपणावस

मु०॥ तैलादावपिजलस्यैवद्रवत्वम् स्नेहप्रकर्षेणचदहनानुकूल्यमितिवक्ष्यति॥३९॥ नित्यतादिःप्रथमवत्किन्तुदेहमयो- निजम् पृथिव्याइवेत्यर्थः तथाहिजलंद्विविधंनित्यमनित्यञ्चपरमाणुरूपन्नित्यंद्व्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवसमवेतञ्चानि- त्यमपित्रिविधंशरीरेन्द्रियविषयभेदात् पृथिवीतोयोविशेषस्तमाह किन्त्विति देहमयोनिजम् अयोनिजमेवे- त्यर्थः जलीयंशरीरमयोनिजंवरुणलोकेप्रसिद्धम् इन्द्रियंरसनंसिन्धुर्हिमादिर्विषयोमतः॥४०॥ इन्द्रियमि ति जलीयमित्यर्थः तथाहि रसनंजलीयम् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसतिरसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जको- दकवत् रसनेन्द्रियसन्निकर्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वंदेयम्०॥

९ रेइतिशेषः॥३९॥ प्रथमवदिति षष्ठीस मर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाह पृथिव्या इवेत्यर्थ इति एवमग्रेपि जलीयंशरीरमितितत्रपार्थिवावयवैरुपष्टम्भंबोध्यम् तेनजलमा त्रेहस्तपादादिव्यवस्थायाअसंभवेपिनक्षतिः ननुतादृशशरीरेमानाभावोऽनुपलम्भादित्यतआह वरुणलोक इति तत्रचश्रुतिरेवप्र माणमितिभावः गन्धेतिरसव्यञ्जकेमनसिव्यभिचारवारणायगन्धाद्यव्यञ्जकत्वइति॥ ९ स्तितिविरहाच्चानारसावयवकद्रव्येपरस्पर- विरोधेनकस्यापिरसस्यानुत्पत्यानीरसैवहरीतकीतिसमुदायार्थः ॐ नचैवंहरीतकीभक्षणेनस्यापिरसस्यप्रत्यक्षंनस्यादनुभूयतेचकषायरसप्रत्य

मुक्ता०॥

२८

का॰ मु॰
दि॰ ए॰
७७

रा॰॥ रसप्रतीतिस्त्विति परंपरयास्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन अपास्तमिति गंगाजलेमाधुर्यस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः ननुघृतादावपितदंतर्गतजलस्ये
वस्नेहइतिमूलमसंगतंघृतादेःपार्थिवत्वेनतत्रजलीयस्नेहासंभवादतःपूरयति जलस्यैवेत्यादि जन्यजलत्वमेवेति जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरेवेत्यर्थः
परमाणोजलत्वसिद्ध्यर्थमाह तदवच्छिन्नेति जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः समनियतेति अयमेवदोषोजात्योर्भेदाग्रहप्रतिबंधकइतिभावः॥ ३९॥

दि॰॥ कासारःसरः करिकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः कठिनत्वादिति कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः विलीनस्यतस्येतिसप्तम्यर्थे
षष्ठीक्वचिद्विलीनयोरितिपाठः सतुऋजुरेव विलीनतायाद्रवत्वरूपायाजलत्वव्यंजकत्वादितिभावः ननुविलीनतानैमित्तिकद्रवत्व
मेवतदुक्तमूष्मणेति तच्चनजलत्वव्यंजकम् यदिचविलीनेनतस्मिन्नित्यस्यतस्मिन्नष्टेसतीत्यर्थः स्तथापिकरिकादिनाशोत्तरंद्र

मु॰॥ विषयन्दर्शयति सिन्धुरिति सिन्धुःसमुद्रः हिमंतुषारम् आदिपदात्सरित्कासारकरिकादिः सर्वोपिग्राह्यः नचहि
मकरिकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमितिवाच्यम् ऊष्मणाविलीनस्यतस्यजलत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यंयद्द्र
व्यध्वंसजन्यमितिव्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषाद्द्रवत्वप्रतिरोधात्करिकायांकाठिन्यप्रत्ययस्यभ्रां
तिः॥ ४०॥ तेजोनिरूपयति उष्णःस्पर्शस्तेजसस्तु उष्णत्वंस्पर्शनिष्ठोजातिविशेषःप्रत्यक्षसिद्धः इत्थंच॥ व्यात्तरोत्पादात्त

त्रैवद्रवत्वजलत्वयोःप्रत्यक्षत्वकरिकायाञ्चदृष्टत्वादतआह यद्द्रव्यमिति तथाचकरिकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरेजलत्वस्यप्रत्यक्षसि
द्धत्वादुक्तव्याप्त्याकरिकादिषुजलत्वसिद्धिरितिभावः ननुहिमकरिकयोःपार्थिवत्वाभावेकथंकाठिन्यप्रत्ययइत्यतआह अदृष्टवि
शेषेणेति इतिजलग्रन्थः॥ ४०॥ इत्थञ्चेति उष्णत्वजातिसिद्धौचेत्यर्थः ननुकथन्नहिजन्योष्णस्पर्श॥ षष्ठीसमर्थादिति प्रथमायाद्वेतिष
ष्ठ्यन्ताद्इतिप्रत्ययइत्यभिप्रायेणेत्यर्थः अग्रेपि तेजोनिरूपणेपि जलमात्रे केवलेजले सत्विति तादृशपाठस्त्वित्यर्थः ऋजुःस्पष्टार्थकः तदुक्तंनैमि
त्तिकत्वद्रवत्वमुक्तम् ऊष्मणएवनिमित्तत्वप्रतिपादनादितिभावः तच्चनैमित्तिकद्रवत्वञ्चसांसिद्धकस्यैवतस्यजलत्वव्यंजकत्वादितिभावः नष्टत्वा
दित्यस्यकरिकायाइत्यादिः मूले अदृष्टविशेषेणेत्यस्यदुरदृष्टवशेनेत्यर्थः प्रतिरोधोऽप्रत्यक्षं तथाचप्रतिबंधकबलात् द्रवत्वाग्रहेभ्रांतिरूपैवकाठिन्य

॥ भाषापरिच्छेदः ॥ रा॰ रु॰ ७७

तेजस्त्वजातिसिद्धिरितितेजःसंयोगनिष्ठजनकतावच्छेदकंतेजस्त्वदवच्छेदकंतेजस्त्वमतो
वच्छेदकतावच्छेदकतयातेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यर्थः ३॥ दि०॥ दि०॥ स०॥

रा०॥ विलक्षणेति अवयवनीलाजन्येत्यर्थः नीलेत्युपलक्षणं पाकेनरक्तादेरुत्पत्तेः अतिप्रसंगाभावमुपपादयति भास्वरत्वमिति नतुतेजोगतरूपा
णामनेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिनासांकर्यद्भास्वरत्वस्यजातित्वंनसंभवतीत्याशंकांनिराकरोति शुक्लत्वव्याप्यश्चेति नचविद्युदादौभास्वरपीत

दि०॥ समवायिकारणभिन्नेषुपरमाणुषुतेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यतआह तस्येति तेजस्त्वस्येत्यर्थः जलत्वस्येवेति यथाचजन्यजलत्वाव
च्छिन्नजनकतावच्छेदकतयाजलपरमाणौजलत्वजातिसिद्धिस्तथाजन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतयातेजःपरमाणावपि
तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः दृष्टमुपलक्षणम् समवायेनविलक्षणनीलोत्पत्तिनावच्छिन्नप्रतिसमवायेनतेजःसंयोगत्वेनहे
तुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपिद्रष्टव्यम् चन्द्रकिरणादावित्यादिनारत्नकिरणादेःपरिग्रहः तत्रापिचन्द्रकिरणादावपितनुतद्यो

मु०॥ जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकंतेजस्त्वञ्जातिविशेषः तस्यपरमाणुवृत्तित्वंतुजलत्वस्येवानुसन्धेय
म् नचोष्णस्पर्शवत्त्वञ्चन्द्रकिरणादावव्याप्तमितिवाच्यम् तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात् किन्तुतदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभि
भवात्तदग्रहः एवंरत्नकिरणादौचपार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौचानुद्भूतत्वादग्रहः रूपंशुक्लंभास्वर
म् वैश्वानरेमरकतकिरणादौचपार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः॥ ॥

ष्मप्रतीतिः कुतोनेत्यतआह किन्त्विति तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागीनस्पर्शेनेत्यर्थःनतुचक्षुरा
दिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्यकेनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरतआह चक्षुरादौचेति मरकतकिरणादावित्यादिनासुवर्णपरिग्रहः॥
रूपंशुक्लभास्वरमितिमूलम् तत्रशुक्लेतिस्वरूपकथनम् भास्वररूपमात्रस्यलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् भास्वरत्वञ्जातिविशे
षः सचतेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति॥ ९९ रूपाप्यनुभवात्कथंशुक्लत्वंतस्येतिवाच्यम् तत्राप्यशुक्लएवपीतत्वभ्रांतेरेवो
पगमादितिभावः॥ ॥ रूपविषयकेति नचनिर्विकल्पके प्राथमिकेघटइतिप्रत्यक्षेचरूपविषयकत्वानतुभवात् कथमेतदितिवाच्यम्
घटत्वेसन्निकर्षदशायांरूपादावपिसन्निकर्षस्यावश्यकतयाघटघटत्वयोरि०॥

तद्रूपाग्रह इतीति यद्यद्रव्यचाक्षुषं प्रत्यक्षं तत्तद्रूपपुरस्कारेणैवेति
व्याप्तेस्तव्यापकाभावाद्व्याप्याभावापत्तिरितिभावः १ दि॰ दि॰ स॰

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ ७८

रा॰॥ वस्तुस्वरूपत्वयोरपिसमूहालंबननिर्विकल्पस्यप्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापिरूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैवस्वीकरणीयत्वादितिभावः सूचितमित्यस्यवैश्वानरादेरित्यादिपदेनेतिशेषः पार्थिवेति पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः तस्यैवपाकजत्वात् वैश्वानरेयादृशरूपमतीतिस्ताहृशंरूपंनकाष्ठादिरूपपृथिव्यांपूर्वमनुभूतमतःपाकजत्वम् प्रदर्शितमितिध्येयम् ननुसुवर्णरूपतेजसिनैमित्तिकद्रवत्वसत्वंमूलेप्रदर्शि

दि॰॥ ननुरूपविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शंकतेतद्रूपाग्रहइति वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वेनकृत संख्यादिगुणानामपिचाक्षुषत्वन्नस्यात्योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादित्यपिनासूचितम् अन्यदीयरूपेणैवेति पार्थिवरूपेणे

मु॰॥ अथतद्रूपाग्रहेधर्मिणोपिचाक्षुषत्वन्नस्यादितिचेन्न अन्यदीयरूपेणैवधर्मिणोग्रहसम्भवात् शङ्खस्येवपित्तपीतिम्ना वन्हेस्तुशुक्लरूपञ्चाभिभूतम् किन्तुतदीय शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकद्रवत्वन्तु सुवर्णादिरूपेतेजसितत्सत्वात् नचतन्नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वंलक्षणंदहनादावव्याप्तेः घृतादावतिव्याप्तेश्चेतिवाच्यम्॥ ॥

वेत्यर्थः मतान्तरमाह वन्हेस्त्विति सुवर्णादिरूपेतेजसि तत्सत्वादिति तेनतासम्भवइतिभावः॥ ॥

तम् तच्चानर्थकमेवतावतापिअव्याप्तेरपरिहारादित्याशंकायामाह तेनेति तत्कथनेनेत्यर्थः तथाचतद्ग्रन्थस्यासंभवपरिहारकत्वमेव अव्याप्तिपरिहारस्तुउत्तरग्रंथेनैवकरणीयइतिभावः॥ ॥ पृथिव्यप्तेजीति अत्रजाति पदस्यद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेपिननिस्तारइतिसूचनायैवद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्युक्तं जलत्वेस्तुपलक्षणंवायुत्वादिकमादायवायवादावप्यतिव्याप्तिसंभवादिति द्रष्टव्यम्॥ ४१॥ स्पर्शपदमिति परकीयपदमपिसीयस्य शंव्यञ्जकदीपेदृष्टांतासिद्धिवारणायउक्तरीत्यापरकीयरूपव्यंज॰॥ ॥ ॥

रा॰ ७८

रा०॥ कजत्वेव्यभिचारवारणायहेतौसत्यंतंगगनादौनद्वारणायविशेष्यदलंघटादौस्वीयरूपव्यंजकेतद्वारणायतत्रापिपरकीयेतिचक्षुस्सन्निक
र्षेव्यभिचारवारणायद्रव्यत्वेसतीत्यपिपूरणीयं एतत्सर्वंमूलोक्तत्वादुपेक्षितमितिबोध्यम् गोलकमेवचक्षुर्नतैजसमित्युच्छृंखलमतंदर्शयति।
अत्रकेचिदित्यादिना विषयासंबद्धं विषयसन्निकर्षरहितं एवकारेणासन्निकृष्टग्राहकत्वंव्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्यचक्षुषा अग्रह

दि०॥ पृथिव्यवृत्तीति नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमादायपृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायपृथिव्यवृत्तीति पृथिव्यवृत्तिज
लत्वजातिमादायजलेपृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादायवायावतिव्याप्तिवारणायनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति वायुतेजोऽन्यतर
त्वमादायवायावतिव्याप्तिवारणायजातीति॥४१॥परकीयस्पर्शादीति गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेनग

मु०॥पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् नित्यतादिचपूर्ववत्।४१।
जलस्येवेत्यर्थः तथाहितद्द्विविधन्नित्यमनित्यञ्च नित्यम्परमाणुरूपम् तदन्यदनित्यमवयविच तच्चत्रिधा
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्चसूर्यलोकादौप्रसिद्धम्॥४२॥अन्नयोविशेषस्तमाह इन्द्रि
यन्नयनंवन्हिस्स्वर्णादिर्विषयोमतः ननुचक्षुषस्तैजसत्वेकिम्मानमितिचेदुच्यते चक्षुस्तैजसम्परकीयस्पर्शाद्यव्य
ञ्जकत्वेसति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्यस्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्रदृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणा
यप्रथमम्परकीयेतिघटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणायद्वितीयम्परकीयेति०॥ ९ ० ९ ॥

न्यादिपरिग्रहः चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणायस्पर्शपदम् अत्रकेचिदाहुः चक्षुर्विषयासम्बद्धमेवग्राह
कम् यदिप्राप्यकारि स्यात् तदारसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धङ्गृह्णीयात् नचैवम् गोलकासम्बद्धग्रहणात्॥ ० ॥

णात् अत्रचक्षुष्पदंचक्षुरिंद्रियत्वेनाभिमतपरंतेनतेजोरूपचक्षुषःस्वमते असत्वेपिनपक्षाप्रसिद्धिर्नवापार्थिवगोलकस्यचसन्निकृष्टग्राहकतायाः
केनाप्यंगीकारेणयदीत्याद्युत्तरग्रंथानुद्वृत्तिरितिध्येयम्॥ ० ॥ ॥

ण॥ अत्रचोत्तरग्रन्थानुसाराद्धिष्ठानासंबद्धग्राहकत्वादितिहेतुरूहनीयः परंत्वाभिमुख्यमव्यवधानंचग्रहणेप्रयोजकमित्येतन्मतेवश्यसंगीक-
रणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितानांव्यवहितानांचचाक्षुषापत्त्यावारणं सिद्धान्तिभिस्तुचक्षुस्संयोगाभावेनैवतद्वारणासंभवान्ननेषामेतत्क-
ल्पनीयं दूरस्थत्वस्यप्रतिबन्धकताकल्पनंतूभयमतेपिसमानमितिबोध्यम् ननूक्तहेतुरप्रयोजकइत्याशंकानिरासायसाध्याभावेहेतु-
रेवनस्यादितिहेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कंप्रदर्शयति यदीत्यादिना प्राप्यकारित्वेसन्निकृष्टग्राहित्वंचैवमितिच्छेदः गोलकसंबद्धमा-
त्रग्राहकंनचेतितदर्थः ग्रहणादीत्यंतस्यचक्षुषइत्यादिः प्रदीपप्रभायांवक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिंपरिचिंत्यस्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्य-

दि॰॥ किञ्चयदिचक्षुःप्राप्यंगृह्णीयात्तर्हिस्वतोधिकपरिमाणवन्नगृह्णीयात् नखलुन-
खरञ्जनिकापरशुच्छेद्यंछिनत्तीति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्चगतिक्र-
मेणप्राप्यग्रहणेहिसन्निहितक्रमेणग्रहणंस्यात् नतुतुल्यकालमुपलम्भः अनुभ-
वतितून्मीलयन्नेवनयनेशाखांशीतमयूखञ्च एवञ्चप्राप्यकारित्वानुरोधेनगोलका-
तिरिक्तञ्चक्षुःपरैरङ्गीक्रियतेगोलकस्यचन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात्॥ ६ ॥

ग्राहकत्वेनापिचक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिःसंभवतीत्याह किंचेति यद्यत्संयुक्तमेवयत्संबन्धिफलजनकंतत्तदपेक्षयानात्यंतन्यूनपरिमाणवदि-
तिसामान्यमुखिव्याप्त्यभिप्रायेणदृष्टांतमाह नखल्विति नखरंजनिकानखकृंतनी तथाचैतद्व्याप्त्यनंगीकारेनखरंजनिकापिपरशुभेद्यंमहद्दा-
र्वपिपरशुभेद्यत्वदर्शनाद्यत्यंतिकन्यूनतायानिर्वक्तुमशक्यत्वाद्वेत्यस्वरसाद्धेत्वंतरमाह शाखेति तथाचशाखाचंद्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेना-
पिचक्षुषिअसन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुंशक्यमितिभावः उपसंहरति एवंचेतिचक्षुषःअसन्निकृष्टग्राहकत्वेचेत्यर्थः नन्विष्टापत्तिरित्याशंका

दिनकरीपुस्तकेअचिन्त्योहिइत्यस्यस्थानेअशक्योहिइतिपाठान्तरम्।। ० दि।

रा०॥ तच्चेति तथाचेन्द्रियंनयनमितिकारिकाविरोधापत्तेर्नैष्ठापत्तेस्संभवइतिभावः अधिष्ठानासंबद्धेति तथाचोक्तनियमोदीपरूपाधिष्ठानासं
बद्धघटादिग्राहिण्यांदीपप्रभायांव्यभिचरितइतिभावः तदभिमानस्यएककालीनत्वभ्रमस्यकालसन्निकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेननतुशा।
खाचंद्रमसोःऽतिदूरत्वेनक्षटितिचंद्रचक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचंद्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यंतसान्निध्यमेवनसंभवतिथे ननुतुल्यकालताभ्रांति
स्यादित्याह अशक्योहीति निर्वक्तुमशक्यइत्यर्थः लाघवातिशयेन वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वादेपे।

दि॥ अप्राप्यकारित्वेचगोलकमेवचक्षुस्तच्चनतैजसमिति तदसत् अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभायाइवचक्षुषो
पिप्राप्यकारित्वसम्भवात् पृथुतरग्रहणस्यचगोलकनिर्गतस्यमहतश्चक्षुषः पृथुग्रत्वेनप्रदीपप्रभायाइवोपपत्तेः स्वा।
धिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहित्वगिन्द्रियेणव्यभिचारात् तादृशनियमेमानाभावाच्चतुल्यकालग्रहणन्त्वासिद्धमेव तद
भिमानस्यकालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिन्त्योहितेजसोलाघवातिशयेनवेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावल।
म्बिन्येवभगवति मयूखमालिनिभवनोदरेष्वालोकइत्यभिमानोलोकानाम् यत्वाहुः शालिकाचार्याः चक्षुर्वीक्ष्यालो
काभ्यामारब्धेनचक्षुषानावदर्थसंस्पृष्टेनयुगपन्नावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यतएवेति॥

क्ष्यातिशयासंभवादितिमंतव्यम् यत् यस्मात् प्राचीनाचलःऽउदयगिरिः। चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् मयूखमालिनि सूर्ये अभिमानोभ्रमः
उदयाचलारोहणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादितिभावः वस्तुतस्तुचक्षुरिन्द्रियस्यतैजसत्वसाधकानुमानस्यपूर्वमुक्तत।
यातत्तएवगोलकस्यचक्षुरिन्द्रियत्वंनशंकास्पदमपिनहिसिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेनचक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते। अन्यथारसनेन्द्रिया।
दीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वंकथंसिध्येत् यद्यपिघ्राणेन्द्रियस्यपार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वेनकिंचिदपिमानंतथापिनासिकासत्त्वेपिकेषांचि
द्गंधानुपलब्धिदर्शनाद्घ्राणादीन्द्रियमतींद्रियमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्चतत्सिद्धिरितिध्येयम्।

ए॰॥ वाह्यालोकोऽत्र न सौरालोकादिः परमाण्वादिस्तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात् किंत्वनुद्भूतरूपवत्तैजसएवेति मंतव्यं लाघवादित्यस्य परकीयवाप्रवेशे नेत्यादि पीतरूपवदिति उपष्टंभकपार्थिवभागवदित्यर्थः धर्मशास्त्रेनोक्तपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादि रूप इत्यर्थः तादवस्थ्यादिति अवच्छेदका वच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसंगादिति भावः सामानाधिकरण्येन सिद्धावपि सुवर्णे तैजसविषयत्वसंभवेन सामाना

दि॰॥ ननु चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेपि सत्त्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थवाह्यालोकैश्च क्षुरुत्पादे मानाभावइतिचेदग्रदेशस्थवाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपदमुक्तत्वादि ति लाघवादाह अथवेति तैजसत्वेकिम्मानमिति सुवर्णम्पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधक स्यैव सत्त्वादित्याशयः समाधत्ते नेति सुवर्णमिति नचात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य

मु॰॥ अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यम्परकीयेतिनदेयम् चक्षुस्सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय

द्रव्यत्वन्देयम् विषयन्दर्शयति वह्निरिति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किम्मानमिति चेन्न ॥ ६

पूर्वमसिद्धापक्षाप्रसिद्धिर्धर्मशास्त्रेपीतद्रव्येपि सुवर्णपदप्रयोगे ननु तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्ष तावच्छेदकत्वे बाधतादवस्थ्यादिति वाच्यम् अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वा त् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात्॥ धिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः शोभनो वर्णोयस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्ण पदवोध्यो दीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाशंकनीयं तथाव्युत्पत्तौ तस्य वाच्यत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनी यम् सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं क्वापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरूपं तव्याव्यतिरेकव्याप्तौ चन साध्यसाधनयोः ॥ ॥ ॥

रा०॥ सामानाधिकरण्यंघटकमितिनसिद्धसाधनशंकावसरस्तथापिरजनादौव्यतिरेकेणसामानाधिकरण्येनअनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापिसंभवात्तदुत्तरम् तेनैवरूपेणसुवर्णस्थलेअनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापिसंभवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमितिध्येयम् अग्निसंयोगनाश्येत्यस्यअग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः तेनघृतद्रवत्वसामान्यस्यैवअग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रांततयांतादृशघृतस्याप्रसिद्धावपिअग्नेरसमवधानेनअग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतोघृतस्यप्रसिद्धानक्षतिः स्वसमानाधिकरणेति गुणकर्मान्यत्वेसतिसत्त्वा ❀ दित्यादौसतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्ये

दि०॥ असतिप्रतिबन्धकइति जलमध्यस्थघृतादौव्यभिचारवारणायासतिप्रतिबन्धकइति अग्निसंयोगानाश्यद्रवत्ववतिघृतादौव्यभिचारवारणायसंयोगेऽत्यन्तम् तादृशद्रवत्वस्यस्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्नव्यभिचारः अनु०

मु०॥ सुवर्णंतैजसम् असतिप्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवन्तन्नैवंयथापृथिवीति नचाप्रयोजकम् पृथिवीद्रवत्वस्यजन्यजलद्रवत्वस्यचात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननुपीतिमगुरुत्वाश्रयस्यपार्थिवस्यापितदानीन्द्रुतत्वात्तेनव्यभिचारइतिचेन्न जलमध्यस्थमसीस्रोदवत्तस्याद्रुतत्वात् ॥ १ ॥

च्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थोनतुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादितिगगनादौव्यभिचारवारणायार्थकतायाः गोघुदुह्यमानासुगतइत्यादौतस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्चक्लृप्तत्वादितिभावः अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्यस्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरयागगनादिसामानाधिकरण्येनव्यभिचारित्वापत्त्यासमवायेनतस्यहेतुतालाभायाधिकरणत्वांशंपूरयित्वाव्याचष्टे अनुच्छिद्यमानेत्यादिद्रवपदस्यगुणपरतायाअपिसंभवेनउच्छिद्यमानोद्रवोयस्यसउच्छिद्यमानद्रवःनोच्छिद्यमानद्रवोऽनुच्छिद्यमानद्रवःतस्यभावस्तत्त्वमितिव्युत्पत्तिलभ्यार्थकतांतत्पदस्यनिराकरोति नन्विति अनधिकरणत्वादित्यस्यपूर्ववर्तिनेनेत्यर्थ इत्यनेनान्वयः ❀ अनुकूलतर्कत्वात्सुवर्णंयदितैजसंनस्यात्तर्हितदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्नस्यादितितर्कस्यसत्त्वात् ॥

रा॰॥ स्वसमवायिकारणासमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथासति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसंगादिति भावः जातिविशे
षमिति अन्यथाश्रयनाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयं इत्यपि परास्तमित्यपि नानादृशाम स्यशब्दविध
यापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणं नास्ति विना क्षोद इति यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वांगीकारेपि तेजोरूपद्रवद्रव्यांतरस्य प्रतिबंधकस्य सत्वा

दि॰॥ अत्यंतानलसंयोगनाश्यत्वादिति एतच्चोपलक्षणम् अग्नेरपत्यम्प्रथमं हिरण्यमित्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क
त्वादिति एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाशनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तजातिविशेषस्यापि त्वा
विजातीयद्रवत्वनाशम्प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुतास्वीकार्या तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः

मु॰॥ अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शना
त्तत्प्रतिबंधकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अत्यन्ताग्निसंयोगी पी
तिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसं
योगेसत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् तप्तजलमध्यस्थपीतपटवत्

सुवर्णस्य पृथिवीत्वेपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्वेपि नाशाप्र
तेरसम्भवादित्यपास्तम् क्षोदक्षूणम् तस्यपीतिमगुरुत्वाश्रयस्य ॥ ॥ ९ ॥

त्वव्यभिचार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन जलस्येव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसोऽनुमानात्पूर्वमसिद्धत
यान तत्प्रतिबंधकसत्तामादाय व्यभिचारवारणासंभवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबंधकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु परे त्वित्यादिना वक्ष्यमाणमतांतर
मेवानुसरतीति भावः तैजसस्सुवर्णेपीति तत्र वक्ष्यमा॰ ॥ ९

रा॰।एणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेनअवच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतयाभागासिद्धिप्रसंगादितिभावः अतएवअग्निसंयोगभून्यपीतपार्थिवे साध्यसविजातीयद्रव्यसंयोगस्यहेतोश्चस्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्यतवाधासिध्योर्वारणायअग्नि संयोगीतिसार्थकंअत्रचयत्किंचित्पीतपटादौसाध्यस्योभयवादिसिद्धतयासामानाधिकरण्येनसाध्यतायांसिद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येतिवोध्यं तेनजलपरमाणाविति यद्यपिपूर्वहेतावपिजलपरमाणौव्यभिचारस्तदवस्थएव तत्रापिपृथिवीत्वस्यहेतुविशेषणात्वे

दि॰।।प्रकारान्तरेणसुवर्णस्यतैजसत्वंसाधयनाम्नतमुपन्यस्यति अपरेत्वित्यादिना तत्प्रतिवन्धकम् रूपपरावृत्तिप्रतिवन्धकम् अत्यं ताग्निसंयोगस्यतैजससुवर्णेपिसत्वादुक्तम्पीतिमेति साध्येविजातीयपदमुद्देश्यसिध्यर्थम् हेतोसत्यन्तमग्निसंयोगरहितेपूर्वरूपवि- जातीयरूपानाधारेघटेव्यभिचारवारणायात्रहेतौपृथिवीत्वन्देयंतेनजलपरमाणोनव्यभिचारः यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्तेघटेनद्वा रणायात्यन्तेति नचाप्रयोजकत्वम् विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धंविनापार्थिवाग्निसंयोगस्यपूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादितिभावःनचद्र

मु॰।। तस्यचपृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॰ ।।

वद्रव्यादन्यदेवप्रतिवन्धकमाच्यम् अदृष्टकल्पनापत्तेरिति तस्यचेति द्रवद्रव्यस्येत्यर्थः पृथिवीजलभिन्नस्येति पृथिव्याःपक्षीकृतपी तिमाश्रयविजातीयत्वाभावाज्जलस्यतत्रासम्भवादितिभावः तेजस्त्वनियमादिति वाय्वादौरूपाभावादितिभावःनचान्यकारेपीतिम रूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादितिवाच्यम् उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैवद्रव्यप्र।। ८ ।।

हेतत्प्रसिद्धिरेवपृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात्तथापितत्रद्रवत्वपदस्यनैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्नव्यभिचारइतिविभाव नीयम् विरोधीति विजातीयरूपप्रतिवंधकेत्यर्थः द्रवद्रव्यादन्यत् अदृष्टादिकमित्यर्थः तत्रासंभवादिति सांसिद्धिकद्रवत्वस्यतत्राननुभवादि तिभावःवाय्वादाविति यद्यपितेजसेपिनतत्ररूपंप्रत्यक्षमितिरूपाभावोनैकप्रतिवंधकत्वकल्पनेवीजं तथापिपार्थिवरूपनाशेनीरूपद्रव्यसंयोग स्यप्रतिवंधकत्वेक्वापिपार्थिवरूपनाशःपाकेनतस्यात्तस्यसर्वदैवसंभवादितिरूपवतोद्रव्यांतरस्यैवतथात्वमंगीकरणीयमित्यभिप्रायेणेतदभिहित

तद्रव्यान्तरप्रतिवंधकत्वाकल्पनवीजम् इतिपाठान्तरम् २टि॰।=

॥ हेतुत्वादितीति वस्तुतस्तु चाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रत्येवालोकसंयोगःकारणंनत्वालोकत्वाक्षुषेव्यभिचारः आलोकसंयोगस्य हि निष्ठंतया अनुयोगिता प्रतियोगितोभयसंबंधेनालोकसंयोगस्यालोकेपिसत्त्वात् नचैवं मप्यन्धकारेसुवर्णस्यप्रत्यक्षत्वापत्तिरितिवाच्यम् उद्भूतरूपालोकसंयोगेनांधकारेघटादिप्रत्यक्षवारणायोद्भूतानभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्यद्रव्यचाक्षुषंप्रतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वेनप्रकृतेचतदभा त् इत्यंचालोकभिन्नत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटौनिवेशनंविफलमिवभाति इति बोध्यम्॰ टि॰। स्व॰ ॥

रा॰॥ तदानीमिति अंधकारस्थितिदशायामित्यर्थःसजातीयग्रहणकृतमिति रूपत्वेनस्वसजातीयंयत्पीतरूपंतत्प्रत्यक्षप्रयोज्यंअग्रहणंप्रत्यक्षविषयत्वाभा व इत्यर्थः तेजोभिन्नेतिस्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानंगीकारेणतेजोंतरासंयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्त्यातथैवकार्यकारणभावस्यस्वीकरणीयत्वादितिभावः यद्य पितेजःसंयुक्तसंयोगत्वेनहेतुत्वेनेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपितत्सत्त्वात्तथापिलाघवात्संयोगसंबंधेनतेजसएवद्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाःस्वीकरणीयतयास्वस्मि न्संयोगेनस्वस्यासत्त्वात्तेजोभिन्नत्वंद्रव्यविशेषणमावश्यकमितिभावः द्रुतमिति इदंचजलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेनपीतद्रव्यस्यअद्रवत्वांगीकारस्यग्रंथ दि॰॥त्यसेहेतुत्वात् सुवर्णरूपस्यत्वभिभूतत्वात् नचतदानीम्पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणाकृतमग्रहणान्ननुसुवर्णरूपस्ये तिनतस्याभिभूतत्वमितिवाच्यम् लघुतयासजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् नचतथाप्यन्धकारेसुवर्णस्यसाक्षात्कारापत्तिः ते जोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येवालोकसंयोगस्यहेतुत्वादितिवाच्यम् सुवर्णभिन्नंयत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षम्प्रत्येवतस्यहेतुत्वात् नवीनास्तु

मु॰॥ वायुन्निरूपयति अपाकजोनुष्णाशीतस्पर्शस्तुपवनेमतः॥ ४२॥ तिर्यग्गमनवानेषज्ञेयःस्पर्शादिलिङ्ग॰। कः पूर्ववन्नित्यताद्युक्तन्देहव्यापित्वगिन्द्रियम्॥ ४३॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्यपृथिव्यामपिसत्त्वादुक्तमपाकज इति अपाकजस्पर्शस्यजलादावपिसत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति॰॥ ९ सुवर्णम्पार्थिवमेव पीतंसुवर्णन्द्रुतमिति।

साक्षात्सम्बन्धेनद्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतन्द्रुततरमितिप्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यंततउच्छेदात् पृथिवीत्वस्यपीतरूपसमवा यिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशेतादात्म्येनस्वर्णस्यविरोधित्वाच्चनपीतरूपनाश इतिवदन्ति इतितेजोग्रन्थः वायोप्रमाणन्द र्शयितुम्मूलेऽपाकजोह्यनुष्णाशीतस्पर्शस्तुपवनेमतइत्युक्तं॰॥ ९ कृतस्मतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तं द्रवत्वस्यापीत्यपिकारउच्छेदादि त्यनंतरंयोजनीयस्तथापिजलेद्रवत्वस्यपार्थिवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्चनजलमित्यर्थः पीतरूपवत्वाच्चनपृथिव्यन्यइत्याह। पृथिवीत्वस्येति ननुतर्ह्यग्निसंयोगेकुतोनरूपनाशइत्यतआह रूपनाशइत्यादिवदंतीत्यस्वरससूचनाय सैंचैपार्थिवस्यापितदानींद्रवत्वांगीकार संभवेनप्रतीतेःप्रमात्वसंभवात् द्रव्यांतरसंयोगस्यैवअन्यत्रपार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रति॰॥

अस्वरसइत्यर्थः २ दि॰॥

त॥ बंधकत्वेन क्लृप्ततया तत्रैव तादात्म्येन स्वस्य तदुभयनाशप्रतिबंधकताकल्पने न्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः ग्रंथकृता पार्थिवस्य द्रवत्वानंगीका
रेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यांतरे संयोगस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनाच्चैतन्मते तत्रापि स्वस्य प्रतिबंधकताकल्पनाधिक्याच्चावगंतव्यः इति तेजोग्रं
थः। अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वात्रेति पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य
वृत्तेस्तद्व्युदासः अत्र च तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रं न तु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजना
विरहात् तादात्म्यत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेव वारणात् पटत्वादिकमादाय अतिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः तच्च
द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं गुणादिवृत्तिजातीनां तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैव वारणात् वायुपटद्वित्वमादाय अतिव्याप्तिवा
रणाय जातिपदम् अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशेनैव पृथिवीत्ववारणसंभवेपि जलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदि
त्युक्तं प्रथमस्याधिकाभावद्वयावच्छिन्नवृत्तिताद्वयघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितं लघुभूतं कल्पांतरमाह पा
कजेति पृथिवीत्ववारणाय आवृत्त्यंतं तेजस्त्ववारणाय वृत्त्यंतं स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति ला
भायैवात्र स्पर्शपदम् अन्यथा उष्णाशीतभिन्नज्ञानादिमद्वृत्ति आत्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्तेः पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाका
जवत्वलाभाय अन्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाः संभवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसंधेयं एतेनेति वस्तुतस्तु यद्यपीत्
यादिना दर्शिताशंकानिरासायैव मूले एतेनेत्यादिग्रंथः॥

स्पर्शादीनीलिंगानीतिस्पर्शादिपक्षकानुमानानीत्यर्थः॥७। टि·स्व·॥

का·मु· दि·रा· ८३

रा·॥ तथाच विजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैव वायुलक्षणत्वेन कोपिदोषइति मूलाभिप्रायइतियुक्तमुत्पश्यामः सिद्धसाधनवारणायेति इदंचस्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबंधकत्वादेवमग्रेपिबोध्यम् शब्दसंतानइतिय

दि·॥ तत्रापाकजादिपदानाङ्गमेराव्यावृत्तिमाह अनुष्णाशीतस्पर्शेति उक्तमपाकजइतीति यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्यदार्शवनिव्याप्तत्वथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वम्पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तित्रनुष्णाशीतस्पर्शवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वंवातदर्थविसेयःएतेनस्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन तज्जनकतावच्छेदकमिति तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतयावायुत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः इत्युपलक्षणम् शब्दविशेषस्यवन्हित्वावच्छिन्नस्यवानिमित्तकारणतावच्छेदकतयावायुत्वजातिसिद्धिरित्यपिद्रष्टव्यम् मूलेस्पर्शादिलिङ्गकइति स्पर्शादीनिलिङ्गानियस्यसतथा मुक्तावल्यान्धृतीति

मु·॥ एतेनवायवीयविजातीयस्पर्शोदर्शितः तज्जनकतावच्छेदकंवायुत्वमितिभावः एषवायुःस्पर्शादिलिङ्गकंवायु हिस्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेनविलक्षणशब्देनतृणादीनान्धृत्याशाखादीनाङ्कम्पनेनचवायोरनुमा

धृतिर्गुरुणोद्रव्यस्यापतनम् विजातीयस्पर्शेनेति तृतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् अनुमितिप्रकारस्तुयोयंरूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शःसक्वचिदाश्रितःस्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् अत्र पृथिव्यादिस्पर्शेसिद्धसाधनवारणायरूपवद्द्रव्यासमवेतेति विशेषणम् एवमसतिरूपवद्द्रव्याभिघातेयोयस्पर्णादिषुशब्दसन्तानःसस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् पृथिव्याद्यभिघातजन्मनिसिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम् विभागजन्मनिशब्देव्यभिचारवारणायहेतावविभज्यमानेति एवन्नभसितृणातूलस्तनयित्नुविमानादीनान्धृतिःस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका यद्यपिवेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैवशब्दजनकतयासाध्येस्पर्शवत्त्वविशेषणमनर्थकंशब्दजननेस्पर्शानुपयोगात्तथापिउक्तानुमानेनैववायोःस्पर्शस्यापिसिद्ध्यर्थंतदुपात्तंसाध्येव्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादितिध्येयम् गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरतावारणायस्पर्शवदिति नचैवमपितेजस्संयोगहेतुक

विजातीयस्पर्शेनेतिअत्रतृतीयार्थोविशेष्यत्वंतस्यचानुमानेनिरूपकतासंबंधेनान्वयःतथाचविजातीयस्पर्शःकिंचिद्द्रव्याश्रितःस्पर्शत्वादित्यनुमितेःकिंचिद्द्रव्याश्रितत्वव्याप्यस्पर्शत्ववान्स्पर्शइतिलिंगपरामर्शात्मकानुमानस्यवास्पर्शविशेष्यकत्वादितिभावः॥८। टि·मु·स्व·॥

कारिकावलीमुक्तावलीदिनकरीरामरुद्री रा· ८३

रा॰॥ तत्र वेगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियाजनकवेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्त्वेन तदुपादाने तिनार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्त्वोपादानं वायोः स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् ॥ ॐ ॥
असमवाय्यनधिष्ठितेनेति प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः नौकादीति जलस्थ द्रव्यधृतिवदित्यर्थः जलादिगतेति इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि
द्धेर्नोद्देश्यता किंतु सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण अन्यथा तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धतया
अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि वा
युसिद्धिसंभवेनावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः नभसीति वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेतितदर्थः नखसंयुक्तार्थकत्वं जलस्थतृणादिव्याव
र्तनासंभवादितिमंतव्यं प्रयत्नवदिति परेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः नतत्सदादिधृतघटादिधृत्यादाविति तदर्थः संभवति तत्रासदादिहस्तादि
च्छेदकावर

दि॰॥ असमवाय्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणायनभसीति प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्या

सू॰॥ यथा च वायुर्नप्रत्यक्षस्तथाग्रेवक्ष्यते पूर्ववदिति॥ ९ ॥

दौ व्यभिचारवारणायासदादीति एवंरूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्मस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यम् विजातीयकर्मत्वात् ॥९॥

रूपता तादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयं कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह एवमित्यादिना पार्थिवाभिघातज॰
न्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणायान्तरेणेत्युक्तं साध्ये स्पर्शवत्त्वोपादानप्रयोजनं पूर्ववदेव चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारवारणाय हेतौ विजातीयेति
विलक्षणेतितदर्थः वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं न तु जातिविशेषः अवच्छेदकावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत॰
या चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसंभवेपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात् न च स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रि
॥ यासु जात्यन्तरसिद्धौ बाधकाभावादिति वाच्यम् ॥

रा॰॥ तथासति धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसंगात् धूमादिलिंगकानुमितित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात् प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात् तत्तदनंतक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया चेष्टत्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति विभावनीयं पूरं प्रवाहः तदाहतत्वं तत्संयुक्तत्वमेवका

दि॰॥ नदीपूराहतकाशादिकर्मवदिति अग्रे वक्ष्यत इति अग्रे आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति पूर्ववज्जलवदित्यर्थः नित्यतादीत्यादिना ऽनित्यत्वपरिग्रहः उक्तम्बोध्यमित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति मुक्तावल्यां वायुर्द्विविध इति तत्र तेषु मध्ये अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः पिशाचादीनामिति मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः ननु वायोस्तात्त्वादिवाग्व्यापाराभा

॥ मु॰ वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च सोपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजम्पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणाम्पार्थिवभागोपष्टम्भात् उपभोगक्षमत्वञ्जलादीनाम्प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति अत्रयोविशेषस्तमाह देहव्यापीति॰॥ ३॥

वात्त् करचरणाद्यभावेन चाहरणविहरणाद्यभावात् कथम्भोगायतनत्वमित्यत आह परन्त्विति जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह जलीयतैजसवायवीयेति ननु कथन्तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह जलादीनामिति अत्र त्वगिन्द्रिये यो विशेषोऽधिष्ठानादिः॥ ० ० ० ० ० ० ०॥

रिकास्थपूर्वपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कंठतोनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह जलवदिति ननूक्तमित्यसंगतं कारिकायां वायोर्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह बोध्यमितीति ॐ तेषामिति लोमादीनामित्यर्थः संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्य

॥ ॥ र्थः द्रव्यद्वयस्यैव संयोगसंभवाल्लोम्नोनशरीरत्वमिति द्योतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिसंधानं॥

त॰॥यद्यप्येवमपिपुरीततिशरीरावयवनाडीविशेषत्वगिंद्रियाभावेनतस्यैवमपिनदेहव्यापकतासंभवः वपुषिज्ञानवारणानुरोधेनपुरीततोतद
नंगीकारात्तथापिदेहव्यापकत्वंयावद्देहावयववृत्तित्वमेवविवक्षितंनचपुरीततित्वगिंद्रियाभावे जनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैववपु॥
रीततत्वांगीकारेणासत्वमेव पुरीतत्प्रदेशस्यनाड्यवयवत्वेपिशरीरावयवत्वाभावात् नचशरीरव्यापकत्वंशरीरनिष्ठभेदप्रतियोगिव्यधिकर
णाभावाप्रतियोगित्वमेव तथाचपुरीततः शरीरावयवत्वेपितदवच्छेदेनशरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेपित्वगिंद्रियस्यनशरीरव्यापकत्वानुपपत्ति
रिति॥ शरीरव्यापकमिति नचनखलोमकेशादीनान्त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भवइतिवाच्यम् तेषांसंयोगिद्रव्यत्वेनशरीरत्वाभा
वात् मूलस्थत्वमिन्द्रियमित्यस्यात्वचिस्थितमिन्द्रियमित्यर्थः एतेनदेहसहजावरणन्त्वगित्युच्यते तच्चपार्थिवमित्यस्यासिद्धत्वे

॥ मु॰॥शरीरव्यापकंस्पर्शग्राहकमिन्द्रियन्त्वक् तच्चवायवीयंरूपा
दिषुमध्येस्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिल
शैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्॥४२॥ ४३ ॥ ९ ॥

तिनेन्द्रियत्वचवायवीयमितिपरास्तम् त्वगिन्द्रियलक्षणमाह स्पर्शेति कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणा
येन्द्रियमिति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शग्राहकमिति त्वक् त्वगिन्द्रियमित्यर्थः॥ ॥ ९
रितिवाच्यं तथासतिकेशादीनांशरीरावयवत्वेपिस्मृतिविरहेणग्रंथकृतां तेषांद्रव्यांतरत्वा व्यवस्थापनस्यवैकल्यापत्तेः परेतुसिद्धांतेनभोभागए
वपुरीतद्गगनेत्वगभावादेवतत्रमनसोवस्थानदशायांज्ञानानुत्पादः एतदभिप्रायेणैवरेरेमानसपालितंप्रतिजन्तुर्देहांतरेत्वंसदातस्मात्क्षणपदं
वुजेक्षणमपिप्रस्थीयतांरेमनः इत्यंप्रार्थितमानसंनिजगृहप्रध्वंसशंकाकुलंमिथ्यामध्यवियद्गतं नचगतंतत्यारदपंकेरुहं इतिप्राचीनपद्यमपिसं
गच्छत इतिप्राहुः सहजावरणं स्वाभाविकावरणंचर्मरूपंकालादाविति यद्यपिस्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनकालादावतिव्याप्तेःआवश्यक
त्वलक्षणेतादृशजन्यतानिवेशः ॥ ॥ ॥

विद्यामध्यविपद्गतमित्यपिपाठोदृश्यतेवस्तु
तस्तुनाडीमध्यवियद्गतमितिपाठः। स्व॰। टि॰ ३॥

रा॰॥ अन्यथाजन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्यतिव्याप्तिनादवस्थात् नच प्रलये क्रियैवैव क्षणघटिकादिव्यवस्थावाच्या तत्र नदनंगीकारे पुराण प्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असंभवात् प्रलये दिक्कालविभागो नासीत्यस्य महाप्रलयपरत्वात् तथा च महाप्रलयोपाधित्वं ध्वंसे स्वीकारेपि न दतिरि॰ क्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसंगतमिति वाच्यं तथासतीदानीं तनदिनाद्युपाधित्वस्यानंतक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवा॰ त्जन्यमात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्याप्येकघटादिव्यक्तेरेव तथात्वसंभवेन लाघवस्यैव तन्मूलतासंभवेन तादृशमतस्य संगतत्वात् तथापि तत्कसंयोगादावति

दि॰॥ तच्चेति त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्य इति मनसि व्यभिचारवारणाय एवकारः त्वगि न्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् अङ्ग॰सङ्गि॰सलिलं स्वेदः।४२।४३। आकरे प्रसस्तपादभाष्यादौ प्राणस्त्वेक ए वेति कथन्तर्ह्यपानादिव्यवहार इत्यत आह स्थानभेदादिति हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः उदानः कण्ठदेशस्थो व्या

मु॰॥ विषयन्दर्शयति प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेवं त्रैविध्यमुक्तम् प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थान भेदान्मुखनिर्गमनादिनानाक्रियाभेदाच्च नानासञ्ज्ञां लभत इति॰॥ ॥ नः सर्वशरीरग इति स्थानभेदादित्य

र्थः क्रियाभेदाच्चेति मुखनासिकाभ्यान्निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः आहारेषु पाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात्स मानः ऊर्द्ध्वन्नयनादुदानः नाडीमुखेषु विततत्वाद्व्यान इति क्रियाभेदादपि पञ्च सञ्ज्ञां लभते न तु सञ्ज्ञाभेदेन स्वरूपभेद इति भावः॥

व्याप्तिवारणायैव इंद्रियपदमिति ध्येयम् मूले इंद्रियं त्वगित्यसंगतं त्वचश्चर्मरूपस्य इंद्रियाधिष्ठानत्वादत इंद्रियपदपूरणेन तस्य त्वचि स्थितमिं द्रियमित्यर्थकतामाह त्वगिंद्रियमिति मध्य इतीति तत्स हि नैवकारेण रूपाद्यव्यंजकत्वस्यैव लाभेन स्पर्शत्वव्यंजकत्वे त्वगिंद्रियस्य तत्स्वरूपासि त्थिरिति भावः बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः॥४२।४३॥ हृदि प्राण इत्यादेः हृन्मात्रावच्छिन्न इत्यादिरर्थः यथाश्रुते व्यानस्यापि प्राणत्वापत्तिः स मुन्नयनमुद्दीपनं वह्नेर्वायुसखत्वेन वायुसहकारेणैव तदभिवृत्थिरिति भावः विततत्वादन्नरसस्य विस्तारणादित्यर्थः इति वायुग्रंथः॥ ॥

रा०॥ ननुआकाशनिरूपणावसरेआकाशत्वंनजातिरित्येववक्तव्यंकालत्वदिक्त्वयोस्तन्निरूपणावसरएवजातित्वनिषेधौचित्यात्तत्किंमुक्तावल्यामि-
दानीमेवतयोर्जातित्वनिराकरणमारभतइत्याशंकायामाह कालत्वमित्यादि अग्रेतन्निरूपणावसरे तथाचनजातिरित्यस्यवारत्रयलेखनेग्रंथ
गौरवंस्यादितिभावः तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः ननुतथाप्यसंगताभिधानंदुर्वारमेवेत्यतआह प्रसंगादिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वंप्रसंगःएकहे
तुकानुमिति विषयत्वेनतयोरपिस्मृतत्वादितिभावः तथाचप्रसंगसंगत्यातदभिधानान्नार्थांतरतापत्तिरितिबोध्यं मूलेआकाशादीनामेकव्य-
क्तिकत्वादितिहेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावेहेतुरुक्तस्तत्रहेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशंकाहेतुंपूरयति अनेकेति यद्यपिआकाशादी

दि०॥ आकाशेति कालत्वदिक्   त्वनजातिरित्यग्रेवक्तव्यम् तल्लाघवेनात्रैवप्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति नजातिरिति ॥अ
नेकसमवेतत्वाभावादितिशेषः तेनैकव्यक्तित्वस्यजात्यभावहेतुत्वेवैयधिकरण्यमितिप्रत्युक्तम् किन्त्विति आश्रयतावा

॥ ॥ मु०॥ आकाशन्निरूपयति आकाशस्यतुविज्ञेयः शब्दोवैशेषिकोगुणः॥४४॥
आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकन्नजातिः ॥
किन्तुआकाशत्वंशब्दाश्रयत्वम्०॥ १ ॥

त्रसमवायेनविवक्षिता तेनकालस्यजगदाधारत्वेनशब्दाश्रयत्वेपिनक्षतिः मूलेवैशेषिकपदस्यैवैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥९
नामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्नजातिरित्यन्वयःतत्रचएकैवव्यक्तिराश्रयोयस्येतिबहुव्रीहौकप्रत्ययःतस्यभावस्तत्त्वंतस्मादित्यर्थःआश्रयेए-
कत्वंचस्वप्रतियोगिरगिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वसाश्रयत्वोभयसंबंधेनभेदविशिष्टोयस्तदन्यत्वंएतादृशविशिष्टोघटादिर्नत्वाकाशः तदाश्रयकत्वं
तदाश्रितत्वमितियावत् एवंरीत्यामूलोक्तहेतुरपिपरिष्कर्तुंशक्यस्तथापिएतादृशहेतोर्गौरवमालोचयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वेन
हेतुःपूरितःअनेकत्वंनैकत्वभिन्नसंख्यातथासतिगुणेगुणानंगीकारेणगुणत्वजातावपितथाविधसंख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावसत्वे
॥ नव्यभिचारापत्तेःकिंतुअपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वंतच्चयद्यपिअपेक्षाबुद्धीनामननु गतत्वादननुगतंयत्किंचिदेक०॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ ८६

रा॰।। बुद्धिव्यक्ति विषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्व स्वाश्रयसमवेतत्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटित मूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपाया न् अत्र च लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुतायुक्तेतिनाशंकनीयं शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया। स्वरूपासिद्धिप्रसंगादित्यवधेयम् वैयधिकरण्य मितीति इदं च एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थ पर्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वित मित्यभिप्रायेणोक्तं

दि॰।। वैशेषिकइतीति इत्यत्र शब्दइति मूलं सावधारणं ज्ञेयम् एतेन विशेषगुणत्वकथनेन प्रमाणमित्याकाशइत्यादिः तच्च। शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवं रूपः स्वोध्यम् दर्शितम् सूचितम् अत्रानु

मु॰।। वैशेषिक इतिकथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् तथाहि शब्दोगुणश्चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वात् स्पर्शवत् शब्दोद्रव्यसमवेतः ।। ८

माने स्वरूपासिद्धिम्परिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरि न्द्रियग्राह्येति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमत्वादिति एतच्चानुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरा सोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् नचैवमिदानीं ताद्दशार्थके कव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसंभवान्मूले तदुक्तिर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् हेतुसाधकत्वे नैव तदुपन्यासादितिभावः इत्थं चेति वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः सावधारणमिति शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः तथासत्येवोक्तार्थलाभसंभवादितिभावः विशेषगुणत्वेति विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनंतरमेव वक्ष्यमाणरीत्याकाशसाधकवक्ष्यमाण हेतोः श ब्दे सिद्धिसंभवादितिभावः आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्द एवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न संभवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह सूचितमिति। घटादावितित्वगिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतश्चक्षुर्ग्रहणायोग्येत्यस॰।।

राम॰ ८६

मुक्तावलीस॰

ण·॥ चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वेसतीत्यर्थः घटः शब्दावच्छेदक इतिशब्दांशेअलौकिकविषयताशालिचाक्षुषंप्रतिशब्दस्यापिस्वरूपयोग्यतयास्वरूपासिद्धिवारणायलौकिकत्वनिवेशः तादृशप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तौचक्षुस्संयोगाद्यभावेनतादृशप्रत्यक्षविषयघटादौव्यभिचारस्तादवस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः साचउद्भूतरूपंनयनसंयोगोच इत्यादिनापरिगणितानामेवेतिभावः।वहिरिन्द्रियग्राह्येतिवहिरिंद्रियग्राह्यत्वं।वहिरिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वंव्यभिचारवारणायलौकिकत्वनिवेशः अथात्मनीन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्वाद्व्यभिचारोदुर्वारएव नचसत्यंतंजातावेवविशेषणमस्तुतथाचद्रव्यत्व स्यचक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्नतदादायात्मनिव्यभिचार इतिवाच्यम् तथासतिचाक्षुषाविषय।
दि·॥गुणत्वादिति एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानेहेतौविशेष्यासिद्धिर्निरस्ता विशेषणासिद्ध्युद्धारायआह शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणइति नस्पर्शवतोद्रव्यस्यपृथिव्यादिचतुष्टयस्यविशेषगुणइत्यर्थः अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुण

सू·॥गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेनशब्दस्यद्रव्यसमवेतत्वेसिद्धे शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसं।
योगासमवायिकारणकत्वाभावेसति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्सुखवत्॥ २ ८ २ ॥

पूर्वकत्वेसतिप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः हेतुसत्वमुपपादयतिपाकजेति जलपरमाणविति अनित्यानाम्पार्थिवरूपादीनाङ्केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा नदिक्कालेति शब्दइत्यनुवर्त्तते·॥ ॥
त्वोक्तौवसामंजस्येयोग्यताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः चाक्षुषाविषयवहिरिंद्रियग्राह्यगुणावृत्तिजातौमानाभावेनतादृशजातिमादायव्य।
भिचाराप्रसक्तेरितिचेन्नैवंवहिरिंद्रियग्राह्यजातिमत्वादित्यस्यवहिरिंद्रियग्राह्यत्वेसतिजातिमत्वादित्यर्थकतया आत्मनिव्यभिचारानवकाशात् शब्दध्वंसादौव्यभिचारवारणायैवजातिमत्वस्यसार्थकत्वाच्च नचैवंभागासिद्धिरितिवाच्यंवहिरिंद्रियग्राह्यशब्दसंभवेपिशब्दत्वसामानाधिकरण्येनअष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसित्याप्याकाशसिद्धिसंभवेनशब्दत्वावच्छेदेनगुणत्वसाधनेप्रयोजनाभावेनसामानाधिकरण्येनगुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येनसाध्य·॥
व्यभिचारदोषशून्यत्वम्·७।टि·स·।

रा॰॥ सिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेर्दोषत्वात् रसत्वादिव्यावृत्तये रसत्वादौ हेतोरभावज्ञापनायेत्यर्थः अन्यथा चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसनेन्द्रियग्रा ह्येरसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति एतच्चेति द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह एतदनुमानेनेति विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादिष्वन्यतमस्य द्रव्यस्य वि शेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याचष्टे नस्पर्शवतइ त्यादि अपाकजत्वे सत्यकारणगु

दि॰॥ वहिरिन्द्रियेति मनसोऽन्यदिन्द्रियं वहिरिन्द्रियम् योग्यत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं वाह्येन्द्रिय त्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् इत्थं चानेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च सि द्धमिति पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात्त-

मु॰॥ पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्वकेति जलपर माणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति न दिक्कालमनसां गुणाः विशेषगुणत्वात् रूपवत् नात्मविशेषगु णाः वहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत् इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यमाकाशात्मकं सिध्यति॰॥ ९ ॥

न्वेवमानं न पश्याम इति चेन्न शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणायोग्यजा तीयत्वे च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्॥ गुणपूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्व करूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैव कारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह अकारणेति पाकजेतीति पाकजत्वेनैव का रणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसंभवादिति भावः अत्रोपेक्षेति अत्र प्रत्यक्षत्वदलव्यावृ त्तिप्रदर्शने उपेक्षा तेषामग्रहणम् तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः प्रमाणं स्यादिति शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रि तत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसंगात् कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेणोक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासंभवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्श

रा॰॥ इदंचगुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेंद्रियग्राह्यत्वमादायव्यभिचारवारणाय द्वितीयमपिएतादृशपदंशब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निक- र्षेणचक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव द्वींद्रियेति जातौ तत्तदिंद्रियग्रहणयोग्यत्वं तत्तदिंद्रिययोग्यवृत्तित्वमेवद्वींद्रियपदंतुविजाती- येंद्रियद्वयपरं बोध्यम् अन्यथारूपादीनामपिचक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वींद्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः यद्यपिसंख्यात्वादीनांसर्वासामे- वजातीनांकालभेदेनपुरुषभेदेनचद्वींद्रियग्राह्यतयाद्वींद्रियाग्राह्यत्वेसतीत्येचवक्तुमुचितंयोग्यतानिवेशेप्रयोजनाभावात्तथापींद्रियद्वय- जन्यत्वस्यवक्तुमसंभवेनाप्रसिद्ध्यापत्यातथानोक्तं नचस्वात्मकेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वसजन्यविजातीयेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसंबं

दि॰॥ प्रभात्वमादायव्यभिचारवारणायगुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वमादायव्यभिचारवारणायप्रथमंसत्यन्तम् संख्यात्वमाद्य यव्यभिचारवारणायद्वितीयंसत्यन्तम् सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासुप्रकृतहेतोरभावेपितत्रहेत्वन्तरेणैवविशेषगुण वार

मु॰॥ नचवाय्ववयवेषुसूक्ष्मशब्दक्रमेणवायौका- रणगुणपूर्वकः शब्दउत्पद्यतामितिवाच्यम्॥ ९

त्वंसाधनीयमितिपूर्वोक्तानुमानेवाधंस्वरूपासिद्धिञ्चाशङ्कते नचेति वायाविति तथाचस्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्रसत्वात्त दभावसाधनेवाधइतिभावः कारणगुणपूर्वकत्वकथनंत्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्॥ ९ ॥

घ्रेनेंद्रियविशिष्टत्वरूपंद्वींद्रियग्राह्यत्वमनुगतंनिर्वक्तुंशक्यमितिवाच्यम् जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् नचेंद्रिययोग्यत्वम पितज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्ववृत्तिमत्वमेवेतिआधेयत्वमधिकमेवयोग्यतानिवेशपक्षइतिवाच्यम् चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वंत्वग्योग्य त्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवंरूपत्वादींद्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वंचभेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्यचतद्व्यक्तित्वेनैवयोग्यताघटकत्वोपगमेनलाघवा नपायादितिध्येयं सांसिद्धिकेतितथाविधद्रव्यत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वात्धर्माधर्म भावनानामतींद्रियत्वान्नतेषुहेतुस- त्वमितिभावः हेत्वन्तरेणैवेति ॥ ९ ॥ ॥ ॥

रा·।। एते पंचविशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्वृत्तिद्व्यवृत्तिनानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखवदित्येवमनुमानं बोध्यं पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने हेतौ रसे सत्त्वप्रदर्शनार्थमित्यस्य पक्षइत्यादिः चक्षुषइति नीलं नभइति चाक्षुषभ्रमात्प्रमेत्युक्तं।५५। अतिगौरवमिति विगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणतायाअतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्प॥

दि·।। अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगियद्यत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं क्षितिनोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुषत्वे प्रयोजकस्य महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् ननु यद्याकाशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षी तिचाक्षुषाधिकरणत्वेन किम्भासनेइति चेदालोकस्यैवेति परिकल्प।५५। नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमुज्झित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेन ग्रन्थेन क्रियत इत्याशङ्क्याह नत्रचेति आका

मु·।। अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात्।५५।तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावात् इन्द्रियन्दर्शयति इन्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रम्पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेन्नत्राह एकइति आकाशएकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कुलीभेदाद्भिन्नश्रोत्रात्मकम्भवतीत्यर्थः॥ ६ ॥

शे चेत्यर्थः कर्णशष्कुलीभेदादिति चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशञ्चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वं न चेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वे जीवस्यैवेत्यत्र विनिगमनाविरहः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् न चैवङ्कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः॥ ॥

नाया आपत्तिरिति भावः नच कालदिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं नवीनैस्तयोरपीश्वरएवअंतर्भावितत्वादिति मंतव्यं अथ स्वतंत्रमतेशब्दग्राहकमिंद्रियं किं स्वरूपं कर्णशष्कुलीस्वरूपमेव बधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषविशेषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबंधकताकल्पनस्य

रा॰॥ तएवावश्यकतयाशष्कुलीमात्रस्यश्रोत्रत्वेपिनत्कल्पनाधिक्यविरहादितिचेन्नहिमृदंगसमवेतशब्देश्रोत्रस्यकस्सन्निकर्षःस्वसंयोगिसं-
युक्तसमवायइतिचेत्संनिकर्षांतरकल्पनागौरवादिति मैवंतत्तदात्मनएवतदीयश्रोत्रेंद्रियत्वोपगमात् नचकर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथ
मेतदितिवाच्यम् स्वात्मानंवेत्तीत्यादौकर्तृत्वकर्मत्वयोरिवतयोरप्यविरोधादित्थंचकेवलसमवायस्यसन्निकर्षत्वाकल्पनेनलाघवान्नच
पिनचकर्णशष्कुलीपिधानदशायामपिशब्दप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् तथाविधाकाशस्यश्रोत्रतामतेपिकेनापिवस्तुनाव्यवधीयमानाकाशे

दि॰॥ स्वतन्त्रास्तुमृदङ्गादीनामेवगुणाःशब्दःशब्दम्प्रतिमृदङ्गत्वादिनासमवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपिमृद
ङ्गत्वादिनानिमित्तकारणतायाःस्वीकारात् मृदङ्गेशब्दइत्यादिप्रतीतेश्च नचतत्रावच्छेदकत्वंविषयः मानाभावात् अ
न्यथातत्रावच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धसान्यत्रसमवायस्यकल्पनेगौरवादितिवदन्तीति इत्याकाशग्रन्थः॥ ६ ॥

मु॰॥ जन्यानाञ्जनकःकालो जगतामाश्रयोमतः॥ ४५ ॥ ६ ॥
तत्रप्रमाणंदर्शयितुमाहजगतामाश्रयइतिइदानीमघटइत्यादिप्रतीतिः॥

मूलेजन्यानाञ्जनकइति कार्यत्वावच्छिन्नम्प्रतिनिमित्तकारणमित्यर्थः अत्रचकालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छि
न्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतयानिमित्तत्वङ्काललक्षणम्॰॥ २ ॥ ६ ॥

शब्दोत्पत्तौबाधकाभावेनतस्यतत्प्रत्यक्षप्रतिबंधकताकल्पनायांसिद्धांतेप्यावश्यकत्वादितिदिक् इत्याकाशग्रंथः कार्यसामान्येकालस्यसम
वायिकारणत्वासंभवादसमवायिकारणत्वस्यचद्रव्येसत्त्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतयाव्याचष्टे निमित्तकारणमित्यर्थइति मूलेजगता-
माश्रयइत्यस्यकालप्रमाणप्रदर्शनपरतयाव्याख्येयतयाजन्यानामित्यादिकंकाललक्षणप्रदर्शनपरमेवेतिवाच्यंलक्षणप्रामाण्यस्वरू-
पाभिधानस्यैवनिरूपणशब्दार्थत्वात्तच्चनसंभवतिदिगादीनामपिकार्यसामान्येनिमित्तकारणत्वेनातिप्रसंगादित्यत आहअत्रेति॰॥ ॥

रा॰॥ अधिकरणविधयेति अधिकरणत्वेनेत्यर्थः यद्यपि कार्यमात्रंप्रतिकालस्य कालत्वेनैव कारणतायुक्ता अधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासंभवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेनजातित्वासंभवात् कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वादतिरिक्तत्वस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तं तथाचनिरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्नासंगतिः एवदिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेवनातो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरितिकेचित्तदसत् तथा सतिमहाकालस्तणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रेतत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतयातस्यैवलक्ष्यत्वावधारणात् परंतुनस्यतादात्म्यसंबंधेनेत्य

दि॰॥ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेतिकरणाद्दिश्यधिकरणत्वेतिकरणाददृष्टेश्वरयो नीतिव्याप्तिरितिबोध्यम् ननुकार्यमात्रंप्रतिकालस्यनिमित्तकारणत्वेकिम्मानमितिचेदत्राहुः अद्यघटोभवतिश्वःपटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययेननत्तत्कार्यंप्रत्यधिकरणत्वेनकालोविषयीक्रियते ननुउत्पत्त्यधिकरणत्वेनव्यवहारविषयस्यच तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् तदुत्पत्तिहेतुत्वस्यतद्धेतुत्वव्याप्यत्वात्॥ १ ॥

वार्थः आधारस्यसर्वत्रतेनैवकारणत्वात् निमित्तत्वंकारणत्वंनतुनिमित्तकारणत्वंतन्निवेशेप्रयोजनाभावादितिध्येयम् दिशीत्यस्यनातिव्याप्तिरित्यग्रेतनेनान्वयः अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वरग्रहणंकार्यमात्रेकर्तुरेवकारणत्वाभिप्रायेणकृतिकारणतामतेतुईश्वरपदंतत्कृतिपरमितिद्रष्टव्यंउत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति भूधातोःप्रकृतेउत्पत्त्यर्थत्वादितिभावः व्यवहारविषयस्येति कपालेघटउत्पद्यतइत्यादेस्तथादर्शनादितिभावः यद्यपिकपालादेर्नघटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वंतथापिगृहेपचतीत्यादाविवपरंपरयातयात्वंबोध्यम् यद्यपिआद्यक्षणसंबंधरूपायाउत्पत्तेस्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियायात्मकत्वेचतादृशक्षणसंयोगिककालिकसंबंधस्यतादृशक्षणस्वरूपत्वा॥

रा॰॥ तथाचतादृशक्षणहेतुतातत्तद्दिवसादौविप्रतिपन्नैवकपालादिदृष्टांतेअसंभवदुक्तिकंचउक्तनियमोप्यप्रयोजकत्वेनविप्रतिपन्नएवनथा
पियदुत्पत्याधारत्वेनप्रतिपन्नोननत्कारणमित्येवंनियमस्यैवोपगमसंभवादुत्पत्तिनिवेशेप्रयोजनाभावएवपरंतुउत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवा
रणायैवनियमेउत्पत्तेःप्रवेशितनयायदित्तस्याःक्रियाद्यात्मकतातदातासांस्वकारणनियम्यतयानाकस्मिकतापत्तिरितितन्निवेशोव्यर्थएवए
वंचकालविशेषनियतानाम्रफलादौकालविशेषकारणतायाआवश्यकत्वेनयद्विशेषयोरितिन्यायेनकार्यसामान्येकालस्यहेतुतासिद्धेरि॥

दि॰॥एवञ्चतत्तत्कार्यविशेषम्प्रतितत्तत्कालविशेषस्यहेतुत्वेसिद्धेयद्विशेषयोरितिव्याप्त्याकार्यमात्रेकालस्यहेतुतासिद्धिरिति
साचहेतुतानिमित्तकारणतैव नचकार्यमात्रेकालस्यहेतुत्वन्नसम्भवतिस्वसमवेतद्वित्व पृथक्त्वसंयोगविभागम्प्र
तिकालस्य समवायिकारणत्वेनतद्भिन्नत्वघटितस्यनिमित्तकारणत्वस्यतत्राभावादित्याचार्योक्तंशङ्क्यम् समवा
यसम्बन्धेनद्वित्वादिकम्प्रतितस्यसमवायिकारणत्वेपिकालिकसम्बन्धेनद्वित्वादिकम्प्रतिनिमित्तकारणत्वस्यानपाया
त् एवमेवकार्यमात्रेदिशोपिनिमित्तकारणत्वम्बोध्यम् मुक्तावल्यान्तत्रेति तत्र कालेजगतामाश्रयोमतइति का
लः सर्ववाधितिप्रतीत्यासर्वाधिकरणत्वेनकालसिद्धिरितिभावः नन्वेतादृशीप्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तुअतिरि
क्तकालकल्पनेगौरवादितिनकेवलमनयाकालःसिध्यतिपरन्तुप्रमाणान्तरेणकालेसिद्धेप्रकृतप्रतीतिवलात्सर्वा
धारत्वङ्कल्प्यतइत्याह इदानीमित्यादिना॰ ॥ ॥ ॥

नियुक्तमुत्पश्यामःएतदभिप्रायेणैवास्वरसस्सूचनायाहुरित्युक्तं साचेति इतरकारणतायाउक्तरीत्याकालेऽसंभवादितिभावःइदानीमित्या
दिप्रतीतीनांसूर्यपरिस्पंदविषयकत्वंमूलेप्रतिपादितंतदुपपादयति इदानीमित्यादिना ॥ प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति महाकालस्यसर्वाधार
त्वादितिभावःयद्यपितदानींनघटइतिप्रतीतेरेववाधितार्थकतानत्विदानींघटइत्यस्येति इदानींघटइतिभागस्यप्रकृतेनोपयोगस्तथापिका
लस्यगगनादिवन्नकस्यापिकालिकसंबंधेन॰॥

90

रा॰॥ आधारतेति ननु तदानीं घट इत्यस्यानुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति ध्येयं आकाशस्यैवेति स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबंधस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः तथात्वात्संबंधघटकत्वात् यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां संबंधघटकतानत्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्तज्जन्यरूपेण क्लृप्तविभूनां सर्वेषामेव संबंधघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् न चानंतव्यक्तीनां तादृशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लघ्विति वाच्य कालस्यसंयोगिसंयो

दि॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति नचेदानीन्तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यम् तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः नचतत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम् तथासति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहा

मु॰॥ सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च सम्बंधः संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव सम्बन्धघटकः कल्प्यते॥ ९ ॥

कालापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात् इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव सम्बन्धो वाच्यस्तत्रैतद्विशेषः न चाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यम् आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणातिरिगघटकतायाः स्वसंयोगित्याकाशादिव्यावर्त्तकविशेषणदुर्वारोपपादत्वादिदमसंगतं तथापि अनंता ((कैककालस्यैव तथात्वात्॰ नामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्रस्यैव तत्कल्पनमितिलाघवं क्लृप्ताकाशादिसंयोगमादाया क्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगंतव्यम्॥

स्वसंयोगिनाकाशादिनैवाधारताप्रत्ययस्योपगंतव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु तत्तदनंतपदार्थीयकालिक संबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम्॥ स्वसंयोगीत्यारभ्य अवगंतव्यमित्यन्तपर्यंतपाठस्य स्थानेऽयं पाठो बोध्यः दि॰१२॥ ॐ॥

रा०॥ अतिरिक्तकालेनेति कालातिरिक्तद्रव्यसत्त्वेऽप्युक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकत्वानुपपत्तेर्दिशोऽनुल्लेखात्कालपदस्य दिगर्थकताचलक्षणां विना न सं
भवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः॥४५॥ मूले असाधारणं निमित्तमित्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न सं
भवति तथाविधहेतुतायां मानाभावात् तस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां सूचयति ज्येष्ठ इत्यादिना भवदित्यन्तेन प्रमाणमिति प्रमाणं लक्षणापरं इति विल

दि०॥ इत्थञ्चेति अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः सम्यगिति कालः सर्वथा नितिप्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्यौचित्यादिति भावः।
॥४५॥ परत्वबुद्धेरिति ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठे चापरत्वप्रत्ययः स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे च सासमवा-
यिकारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणञ्च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसं
परत्वा

मु०॥ इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक्॥४५॥ प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादु
पाधितः परत्वबुद्धेरसाधारणनिमित्तं कालएव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो॥॥१

योगाश्रयतया कालसिद्धिरिति भावः परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेऽपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनं कालिक
परत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् नच पिण्डगतरूपादेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्।
कालिकपरत्वापरत्वयोर्यावद्वृत्तित्वाव्यभिचारात्॥ १ ॥ ६ ॥

क्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः प्रत्यक्षे विषयस्य कारण-
तया विषयप्रयोजकतया स्पर्शस्य प्रयोजकतावसेया व्यभिचारादिति यद्यपि स्पर्शस्य कारणत्वेन वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्तथापि सं
ख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनन्तगुणानां तथात्वापत्त्या क्लृप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः तथात्वेन निरुक्तासमवायि
कारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः विरुद्धेति अनेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः॥

रा॥ नहीति घटत्वादीनामविरोधोक्तिर्व्यवहारोऽनेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव एवमुत्तरत्रापीतिमंतव्यम् एकस्मिन्नित्यनंतरं विरु-
द्धेतिपूरणीयं द्रष्टव्यमिति इदंचनमूलकारसंमतंतथासत्युपाधीनांकालघटितपरंपरासंबंधेनैवआधारताप्रत्ययस्योपगंतव्यतयागौर-
वापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्यनानाव्यक्तिषुतत्तदनंतपदार्थीयकालिकसंबंधत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादितिध्येयम् ॥ निरु-

दि॰॥ अतएवपृथिवीपिण्डसंयोगस्यनतत्रकारणत्वम्पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेपिपरत्वापरत्वयोरुत्पादेनव्यभिचारात् ननुतथाप्याका-
शदिगात्ममनोभिःपिण्डसंयोगस्यतथात्वंस्यात् किंकालकल्पनयेत्यतआह लाघवादिति आकाशदिग्भ्यांपिण्डसंयोगस्यतथा-
त्वेजीवात्मभिः प्रत्येकंविनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनंतत्वाच्चतथात्वङ्किन्तुलाघवादतिरिक्तःकालएवतथात्वेनकल्प्यतइ-
तिभावः ननुयदिकालएकएवतदाक्षणलवकाष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्रनस्यात् नचैकस्मिन्नेवघटेघटः कलशःकुम्भइति-
व्यवहारवदत्रापिक्षणादिनानाव्यवहारेबाधकाभावइतिवाच्यम् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहिघटत्वकलशत्वा-

मु॰॥ लाघवादतिरिक्तःकालएवकल्प्यतइतिभावः नचैकस्यकालस्यसिद्धौक्षणादिनमासवर्षादिसमयभेदो
नस्यादित्यतआह क्षणादिःस्यादुपाधितःकालस्त्वेकोप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः॥ ४६ ॥

दिकस्मिन्थोविरुद्धंक्षणत्वदिनत्वादिकन्तुविरुद्धमेवनहिक्षणन्दिनमितिप्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते नन्वेकस्येति समयभेदः स-
मयभेदव्यवहारः विभिन्नव्यवहारविषयमितियावत् एकस्मिन्विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः उपाधि-
भेदादिति तथाचैकस्यकालस्यकिञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यक्षणत्वम् किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यदिनत्वन्नतुकेवलस्येतिभावः इ-
दमुपलक्षणम् तादृशोपाधीनामेवक्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वन्नतुमहाकालस्येत्यपिद्रष्टव्यम्॥ १ . ०:० १ ॥

क्तेतिस्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः प्रतिक्षणमिति द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषुक्रियांतरोत्पत्तिमंतराक्षणनिर्वचनसंभवेपिपंचमक्षणो-
पाधेःक्रियांतरोत्पत्त्यैवनिर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम् स्वजन्येति स्वपदंपूर्वतत्तक्रियाव्यक्तिपरं स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशेप्रयोजनमाह।

रा०॥ तेनेति त्रिक्षणेति इदंचउत्तरदेशसंयोगेनचतुर्थक्षणेसर्वत्रविभागनाश इत्यभिप्रायेण। अन्यथागगनादिगतविभागस्यध्वंसादिवद्विनाशित्वापत्ते
रितिभावः त्रिक्षणवृत्तित्वेपीत्यस्यनक्षतिरित्यग्रतनेनान्वयः विभागेस्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह यत्किंचिदिति तथात्वेपित्रिक्षणवृत्तित्वेपिनातिप्र
संगइति पूर्वसंयोगनाशेस्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशेचपूर्ववदतिप्रसंगोनेत्यर्थः संदर्भेति ननुतृतीयक्षणेउपाधिद्वयस्यापिसंभवे

दि०॥ स्वजन्येति स्वंक्रिया घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतदङ्गक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्यप्रथमकर्मणः क्षणाचतु॰
र्थ्यावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति नन्वेवम्प्रथमक्षणे क्षणत्वव्यवहारोपपादनेपिद्वितीयक्षणेकथन्तदुपपादनन्तत्र
क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात् नचद्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैवनिरुक्तविशिष्टस्यतत्रक्षणत्व॰
मितिवाच्यम् प्रतिक्षणमङ्गियोत्पत्तौमानाभावात् अतस्तत्रापिक्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगेति स्वजन्यवि
भागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभागइत्यर्थः तेनस्वजन्यविभागस्ययत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्यद्वित्रिक्षणात्व

मु०॥ उपाधिस्तुस्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नङ्कर्मपूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नो
त्तरसंयोगप्रागभावोवा०॥

त्तित्वेपि यत्किञ्चिद्विभागस्यस्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्यतथात्वेपिनक्षतिः तृ
तीयक्षणेतदुपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोवेति स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोग॰
नाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभावइत्यर्थान्नातिप्रसङ्गः क्वचित्तुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोवेतिपा॰
ठः सचप्रामादिकः प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहितत्वात् तृतीयक्षणेउपाधिद्वयाभिधानेसन्दर्भविरोधापत्ते
नएकमात्राभिधानेन्यूनतास्यादितिद्वयमप्युक्तं इतरत्रएकैकोपाधेरेवसत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावतासंदर्भविरोधइत्यतआह उत्तरेति एवकारेण
पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः तथाचोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेपिविभागस्तिष्ठत्येवेतिभावः स्वनाशकेति उत्तरसंयोगोत्तरंक्रियानतिष्ठतीतितात्पर्येणतदभिहि
तंलाघवेनस्वजन्यत्वस्यैववक्तुमुचितत्वात् नचपूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमितिवाच्यम्०॥

92

ए॰॥ तथासतिक्रियाविगमेऽपितदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति ताहृशकर्मेति विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः इद मुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्वादित्यपि बोध्यम् तदधिकरणेति तत्पदमुत्पत्तिसमानपदार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयत्ताद्वयं च कालिकेन व्याप्यत्वं च दै शिकसत्त्वरूपेण बोध्यं तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्यायत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता तत्त्वं तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः अत्र च यदधिकरणसम येत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टघटादौ सत्वेन व्याप्तिभंगः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेश नीय इति भावः स्ववृत्तीति अत्र स्वपदद्वयं यत्तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वं ताहृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न स्वपदेन।

दि॰॥ उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्चयदिवत्पाठप्रामाण्येप्या ग्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः चतुर्थक्षणेत्तमाह उत्तरसंयोगेति स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः तेन स र्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता तत्त्वेन ताहृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्म।

मु॰॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नङ्कर्म वा तच्चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् कर्मान्तरस्यापि सत्त्वा त्क्षणेऽव्याप्तत्तत्रताहृशकर्माभावात् न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् तत्रापि क्षणव्यवहा रस्य सत्त्वात् अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृ त्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः॥ ९९ ॥ दि॰॥

९९ द्वितीयक्षणाद्युपादानसंभवः अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगियत्किंचित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पत्त घटादौ स त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसंगात् ताहृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसंबंधेन बोध्यम् ननु मूले महाप्रलये ध्वंसरू पसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तन्न संगच्छते ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेऽपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः यदि च च रमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वंसस्यैव तथात्वमि त्यत्र बीजालाभ इत्यतो यथा नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषणं प्रदर्शयति स्ववृत्तीति ताहृशसमयश्चरमध्वंस एवेति

रा॰॥इतिकालग्रंथः कारिकास्थहेतुशब्दस्यमूलेबीजमितिव्याख्यानंकृतंनंतन्नसंगच्छतेकारणेपिक्वचिद्बीजशब्दप्रयोगात्परापरत्वबुद्धौदिशोपिकार
णत्वाच्च अतोबीजशब्दस्यप्रकृतेप्रयोजकतार्थकतामाह बीजमिति ❁ ननुपरत्वापरत्वाभ्यामेवदिशोनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यंतानुधावनमफलमि
त्यतआह अत्रापीति अयमस्मात्सन्निहितइत्यादिप्रयोगात्पुरुषादित्येवप्रयोक्तुमुचितंनतुपूर्व्वस्येत्यतआहपंचम्यर्थइति अवधि त्वंपंचम्यर्थः॥
पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवतीदिक्तस्यप्राचीत्यर्थः पर्यवसितःअवधित्वं स्वरूपसंबंधविशेषः सेति तन्मूर्तावच्छिन्नामहतीदिगित्यर्थःतातः
स्त्रीलिंगनिर्देशासंगतिः संयोगापेक्षयेत्यस्यापितादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः तस्यचअल्पतरत्वेअन्वयःउदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्य्याप्तित्यस्य।

दि॰॥तत्रमहाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरतआह महाप्रलयइति महाप्रलयेक्षणव्यवहारोनास्त्येव उत्पत्तिलक्षणास्यक्षणा
घटितस्येवस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालाद्यवृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्यतदुत्पत्तौसम्भवादित्यभिप्रेत्योक्तम् यदीति ध्वंसेनैवेति

मु॰॥ महाप्रलयेक्षणादिव्यवहारोयद्यस्तितदा अनापत्त्याध्वंसेनैवोपपादनीयइति दिनादिव्यवहार
स्तुतत्तत्क्षणकूटैरिति दूरान्तिकादिधीहेतुरेकानित्यादिगुच्यते॥४६॥उपाधिभेदादेकापिप्राच्यादिव्यप
देशभाक् दूरत्वमन्तिकत्वञ्चदैशिकम्परत्वमपरत्वंचबोध्यम् तद्बुद्धेरसाधारणम्बीजन्दिगेव॥ ॥

स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्वृं सविशिष्टसमयस्यैवतत्रक्षणव्यवहारविषयत्वादितिभावःइतिकालग्रन्थःबीजस्य
तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः आदिनातद्वृत्संयुक्तसंयोगादीनांपुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानापरिग्रहःतेषुपर्य्याप्तिसंख्याअपेक्षाबु
द्धिविशेषविषयस्यैवगुणेषुगुणानंगीकारात् यद्वामथुरानिष्ठोयःपरंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटकायेमूर्तास्तत्पर्याप्तसंख्येत्यर्थे।
तात्पर्याच्चदोषःसङ्ख्याव्याप्यत्वंचसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवनतुव्यापकसामानाधिकरण्यादिकंतथा
सतिस्वस्यापिस्वव्याप्यत्वापातात् मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेवप्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण अन्यथातुतादृशमूर्तावच्छिन्नवृत्तिरितिशाब्दबोधोवर्णनी

रा॰॥ संख्याव्यापकेति व्यापकत्वमत्र न तादृशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथासति स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसं
गात् नापि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसंख्यामादाय संख्या।

दि॰॥ कथञ्चिद्दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं न दर्शयति दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति तथा च परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसं
योगस्तत्र दिगिति क्रमेणापरम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वमवध्यम् अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमा।
णान्दर्शयितुं तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः सम्भवादिति प्रतीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः उपाधीति वस्तु
तो दिश एकत्वेपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह यत्पुरुषस्येति।

मु॰॥ दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ननु य
द्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यते इत्यत आह उपाधिभेदादिति यदा यत्पुरुषस्योदयगिरि
सन्निहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुस
पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् पञ्चम्यर्थे षष्ठी दिक् मूर्त्तम् एवमग्रेपि तथा च यदपे ९९न्निहिता या दिक् सोदीची।
क्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्त्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वञ्च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापे
क्षया ऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् इत्थञ्च मथुरातः प्राच्यां प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोग
पर्याप्तसंख्याव्याप्यसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयोगवन्मूर्त्तं तत्प्रयाग इत्यन्वयबोधः॥ ९९ तत्स्यापि व्यापकत्वापत्त्या अति
प्रसंगतादवस्थ्यात् परंतु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिरुक्तसंख्याकत्वमेवेति तत काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः
आहुरित्यनेन दीधितिकृन्मते अस्वरसः सूचितः तद्बीजं तु इदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगानां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादा

र्ग। नचकार्यमात्रजनकत्वेनक्लृप्तस्येश्वरस्यैवजन्यमात्रजनककालरूपतायुक्तानतुजीवस्यतत्रतस्याक्लृप्तत्वादितिविनिगमकमस्तीतिवाच्यंकार्यमात्रं।
प्रतिईश्वरीयकृतेरेवहेतुत्वेनक्लृप्तत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वेमानाभावादिति अतएवएतादृशाखरसंस्पर्शीकर्तुंनवीनमतमुपन्यस्यति नव्यास्त्विति दि
क्कालोपाधीनामिति नचैवंग्रंथकृदुक्तकाललक्षणमसंभवग्रस्तमितिवाच्यम् नवीनानांग्रंथकृदननुयायित्वादितिभावः वदंतीत्यनेनअत्रा
स्वरसस्सूचितस्तद्वीजंतुनानोपाधीनांकारणताकल्पनमपेक्ष्यएकस्यमहाकालस्यकारणताकल्पनमेवोचितंलाघवात्कालस्यजगत्कारणत्वे
दि॥ एवंकाशीतःप्रतीच्यांप्रयागइत्यत्रकाशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्यापकसंख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसं
युक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिःप्रयागःएवमन्यत्रापिबोधाऊहनीयाःतन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्परायाघटकंयन्मूर्तंतत्प्राचीत्य
पिवदन्ति दीधितिकृतस्तु दिक्कालौनेश्वरादतिरिच्येतेमानाभावात् तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेवक्षणा
दिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः अत्रनव्याः ईश्वरस्यदिक्कालरूपत्वंनतुजीवस्येतिविनिगमनाविरहेणाति

मु॰॥ तद्व्यवहितात्ववाची सर्वेषामेवचर्षाणांमेरुरुत्तरतःस्थितइतिनियमात्॥ ४६॥ ॥

त्तयो

रिक्तयोः स्वीकारः नचात्रजीवस्यजगज्जनकत्वम्परापरत्वजनकत्वञ्चकल्प्यमीश्वरस्यतुक्लृप्तमितिलाघवमिति
वाच्यम् सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनादिक्कालोपाधीनामेवजगज्जनकत्वंकल्पनात्परत्वापरत्व
योस्तुगुरुत्वेएवमानाभावःसन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेवपरापरव्यवहारोपपत्तेरितिवदन्ति॰॥ इतिदिग्ग्रन्थः॥ ४६॥

पिउक्तरीत्याअतिरिक्तकालसिद्धिसंभवाच्चेतिध्येयम्॰॥ इतिदिग्ग्रन्थः॥ ४६॥ नन्वहंसुखीत्यादिप्रतीत्याआत्मत्वेनात्मनोविषयीकरणात्।
प्रत्यक्षमेवात्मत्वेप्रमाणंसंभवतितत्कथंमूलेसुखादिसमवायिकारणता किंचिदवच्छिन्नाकारणतात्वादित्यनुमानंतत्रप्रमाणत्वेनदर्शितमित्या
शंकतेयद्यपीतिस्वरूपतःस्वांशेकिंचिद्धर्मीप्रकारकेत्यर्थःसकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेष्यकम् अनुगतप्रत्यक्षम् सकलात्मगतैकात्मत्वप्र
कारकप्रत्यक्षम् प्रकारकत्वस्यसमासेतुप्रविष्टार्थत्वात् जातिरूपमिति तथाचात्मत्वस्यस्वरूपतःप्रत्यक्षत्वेपितद्गतजातित्वंनप्रत्यक्षसिद्धमि

९९

हो॰ ॥

रा॰॥ ननु सुखादीनामात्मभिन्नेऽनुत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणत्वेनेत्याशंकते अथेति कार्यतावच्छेद
कनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिः तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेपि नोक्तनियम।

दि॰॥ सुखदुःखादीति आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेपि स्वात्मनि स्वरूपतो
मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपत्वं न सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटि
तजातित्वग्रहेऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणा
तावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः सुखदुःखद्वेषभावनां धर्मान् प्रति
यथाक्रमं धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतयाऽति
धर्मा॰

मु॰॥ आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्य

प्रसङ्गाभावाच्च कार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायि-
कारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेदत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्य
कारणभावस्यावश्यकत्वात् न च तावतापि सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादे
वातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अ-
न्याय्यत्वादित्याहुः वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति॥ स्वभंगरूपानुपप
त्तिः अन्याय्यत्वादिति अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः ननु अत्र कारणतानां फलोपधायकतारूपात्तस्याद्रव्यत्वेन कारणतावादि
नापि आत्मन्येव स्वीकारात् किंतु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपेवेति नवद्रव्येषु द्रव्यत्वं स्वरूपयोग्यत्वान्न तत्कल्पना गौरवमित्यस्वरसादा
ह वस्तुतस्त्विति आवश्यकमितीति॥ ६ त ॥

रा॰॥ तथाच सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तदसिद्धावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतु
त्वेन घटादौ तदभावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनासंभवेन ज्ञानमात्रानुसर-
णं इत्थं च कार्यत्वजातेस्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किंचित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवांगीक्रियते न तु समवायिकारणजन्य
तावच्छेदकत्वनियमोपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिध्यतीति पूर्वपक्षोपि निरवकाश इति भावः सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र।

दि॰॥ ननु तथाप्यात्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह ईश्वर इति आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतावात्मपदव्य
वहारादिति भावः ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह अदृष्टादीति आदिना शरीरपरिग्रहः ननु तथापि नित्यस्य स्वरूप

मू॰ ॥ ईश्वरेपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः॥
॥ ॥ नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात्॥ ९॥

95

योग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह नित्यस्येति अप्रयोजकत्वादिति जलप-
रमाणोः स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति भावः नन्वीश्वरे द्वेषः कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात्॥

आदिना ज्ञानपरिग्रहः अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसंबंधेन हे-
तुतात् तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयं कुतो नोत्पद्यत इतीति ❀ अथेश्वरस्य
शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता तस्य सदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरे द्वेषोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्य
द्वेषोत्पत्तिवारणाय क्रियायाश्चावच्छेदकतासंबंधेन स्वकारणी॰॥

रा॰॥ भूतायाः कृतिस्तद्दत्वसंबंधेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतयाऽवच्छेदकतासंबंधेन अहे तुत्वात् नचस्वजनककृतिमत्वसंबंधेनैवकर्मणोदृष्टहेतुत्वमस्तुचैत्रक्रियायांमैत्रीयकृतेस्जनकत्वान्नपूर्वोक्तापत्तिरेवंचकार्यमात्रएवेश्वरकृतेः कारणत्वेनईश्वरेऽदृष्टापत्तिः संभवत्येवेतिवाच्यम् कालिकसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रेसत्वात् तद्भिन्नायांविशेषकारणतायामीश्वरकृतौमानाभावादितिचेन्नजीवादृष्टवशेनईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टायाईश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातोविलक्षणत्वात् नचतदीयसुखप्रसादमालिन्याभ्यासुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरेप्रसंगइतिवाच्यम् ईश्वरशरीरेऽहंस्यामित्युपासनयाकस्यचित् शरीरमित्युपगमात् परन्तुजीवास

दि॰॥ मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वेचमुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गःवेदस्यात्मपदादेर्ज्ञानादिमत्तिलक्षणापत्तिरित्यस्वरसआहरि

मु॰॥ परेतुईश्वरेसाज्ञात्तिर्नास्त्येवप्रमाणाभावात् नचदशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्वेनविभजनादित्याहुः इन्द्रियाद्यधिष्ठाता इन्द्रियाणां॥ ९॥

त्यनेनसूचितः इन्द्रियाद्यधिष्ठातेतिमूलमात्मनिप्रमाणपरतयाव्याचष्टे इन्द्रियाणामिति आदिपदसङ्ग्राह्यमाह॥९

ध्यचेष्टोपपत्तयेभूतावेशन्यायेनतच्छरीरेऽवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादितिनानुपपत्तिलेशोपीत्यवधेयं मुक्तात्मन्यपीतिजीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः परममुक्तस्यशरीराभावेनकर्मणएवाभावात् मिथ्याज्ञानपदमपिशरीरेआत्मज्ञानजन्यवासनापरं अन्यथातादृशज्ञानविरहदशायांअदृष्टानुत्पादप्रसंगात् जीवन्मुक्तस्यआत्मसाक्षात्कारेणतादृशवासनानाशेपिप्रारब्धवलात्तत्कार्यस्यशरीरस्यनानाशइतिबोध्यम् मूलेइंद्रियाणामधिष्ठातेतिअधिष्ठातृशब्दस्यतन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वेप्रवृत्त्याद्यनुमेयोयमित्यनेनगतार्थतास्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वेचगौरवमतोतन्निष्ठज्ञानवत्त्वसंपादकतार्थकताइंद्रियाणामित्यादिनामूलेदर्शिते

गु॰॥ अवच्छेदकतेति यद्यप्यवच्छेदकतासंबंधेन तदीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसंबंधेन तदीयशरीरस्य हेतुतया आवश्यकतयाऽवच्छेदकत्वोपादाने प्रयोजनाभावस्तथापि खंडशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्ते र्द्वितीयक्षणोत्पन्नखंडशरीरस्य पूर्वमसत्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासंभवः परंतु तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां तज्ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः तथा चोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानं उक्तान्यतरसंबंधेन ज्ञानवत्वमेवेति पर्यवसितं एतेनेति इंद्रियाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसंबंधेन ज्ञानवत्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं स्वसिद्धि॥ शरीरस्येति परस्परया जनकतासम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वा चैतन्यं ज्ञानवत्वम् एतेनात्मनि प्रमाणमपि दर्शितम् अचेतनत्वेन नाधिष्ठिततया कार्यं कुरोतीति व्याप्तेः अहं सुखीत्यादीत्यादिना हं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः तत्रात्मा तावन्न

मु॰॥ शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः यद्यप्यात्म
नि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव ॥ ९

प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् आत्मतत्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् ॥ ९ ॥

तु स्वसहकृतत्वा प्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेंद्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यंतं न चेश्वरस्यादायसाध्यसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं सहकारिताघटितजन्यतायाः कार्यतानवच्छिन्नाया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञानेऽसंभवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयं यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसंबंधेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियात्वमेव प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं तेन चिदं प्रति चेतनस्याकारणत्वेपि तत्कारणाहृतिकारणत्वेन दृष्टांतस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयं ॐ अचेतनमिति यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः॥ ९ ९ ९ ९ ॥

96

रा॰॥ प्रदर्शितायद्यत्करणंतत्तत्फलोपहितकरणंतत्सकर्तृकंतदुपधानेनकर्तृसहकृतमितितदर्थात् व्यापारवत्करणस्यकरणत्वेचक्षुःसंयो-
गेनजानातीतिप्रयोगानुपपत्त्याफलोपहितकरणत्वस्यैवन्याय्यत्वात्सहकृतत्वंपूर्वंनिरुक्तमेवएतादृशसामान्यमुखव्याप्तेर्विनेत्तरत्रमूलेवा-
स्यादीनामित्यादिनादर्शयिष्यते तथापि आत्मनिउक्तनियमस्यव्यभिचारः स्वभिन्नतत् ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्या-
नुरोधेनउक्तनियमस्याश्रयत्वानुकूलकृतिमत्त्वतदन्यतररूपतत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवंचेत्यालोच्यतादृशव्याप्तेरेवायंपरिष्कारः।

दि॰॥ विप्रतिपन्नप्रतीतीति अहमिति प्रतीतेःशरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वेविप्रतिपन्नप्रतीत्यर्थः॥४७॥ नैयायिकमतेयथामुक्तात्मनांज्ञाना-

मु॰॥ तथापिविप्रतिपन्नंप्रतिप्रथमतएवशरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचरइतिप्रतिपादयितुंनशक्यतइत्यतःप्रमा-
णान्तरंदर्शयति करणंहिसकर्तृकम्॥४७॥ वास्यादीनांछिदाकरणानांकर्तारमन्तरेणफलोपधान-
न्दृष्टम् एवंचक्षुरादीनांज्ञानकरणानामपिफलोपधानंकर्तारमन्तरेणनोपपद्यतइत्यतिरिक्तःकर्ताक-
ल्प्यते॥४७॥ ननुशरीरस्यैवकर्तृत्वमस्त्वतआह शरीरेषुनचैतन्यम्मृतेषुव्यभिचारतः ननुचैतन्यंज्ञा-
नादिकमेवमुक्तात्मनांत्वन्मतेतद्वन्मृतशरीराणामपितदभावेकाक्षतिः॥ ॥ ॥

भावेनतज्ज्ञानाधिकरणत्वरूपंचैतन्यम् तथाममापिमतेमृतशरीरस्यनचैतन्यमितिशरीरमेवात्मेतिवादीचार्वाकःशङ्कतेननुचैत-

आदृतः यद्यद्द्वेनतंयत्करोतियदुपधायकंभवतितत्तदुपधानेचेतनाधिष्ठितंभवतीतितदर्थः चेतनाधिष्ठितत्वंपूर्वंनिरुक्तमेवे-
त्युक्तानुमानेनचक्षुरादिभिन्नज्ञातृसिद्धिःचेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरितिभावःउक्तानुमानेवास्यादिरेवदृष्टान्तः उत्तरत्रमूलग्रन्-
थानुसारादितिभावः॥४७॥ शरीरमेवात्मेति तथाचोक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः॥ ॥

रा॰॥ ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति कालिकादिनाज्ञानादेःकालादावपिसत्वेनतेषामपिचेतनत्वापत्त्यासमवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेवचैतन्यमिति
भावः उत्पद्यतामितीति ननुपूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरोत्तरशरीरेसंस्कारोत्पत्तावपिनस्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरेवालकशरीराणानुभवस्य
स्वजन्यसंस्कारवत्वसंबंधेनविरहादित्यतआह तथाचेति गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्यफलमुखत्वादिति फलंविचारफलं।

दि॰॥ ज्ञानादिकञ्ज्ञानाद्यधिकरणत्वन्तदभावेज्ञानाद्यभावे ननुतवमतेमृतशरीरेचैतन्याभावःकिन्निबन्धनः मन्मतेतुप्राणविशिष्टा
त्मनोविरहएवतत्रप्रयोजकइत्यतआह प्राणाभावेनेति तथाचलाघवात्प्राणाभावश्चैतन्यविरहेप्रयोजकइतिभावः चार्वाका।
मतमपरिहरति नेति स्मरणानुपपत्तेरिति अनुभवाश्रयस्यबाल्यशरीरस्यतदानीमभावादितिभावः ननुबाल्यशरीरत्त

मु॰॥ प्राणाभावेनज्ञानाभावस्यसिद्धेरितिचेन्न शरीरस्यचैतन्येबाल्येविलोकितस्यस्थविरेस्मरणा
नुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् नचपूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारे।
णद्वितीयशरीरेसंस्कारउत्पाद्यतइतिवाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पनेगौरवात्॥ ॥

दाल्येवेत्यतआह शरीराणामिति संस्कारउत्पाद्यतइति तथाचस्वप्रयोज्यसंस्कारवत्वसम्बन्धेनबाल्यशरीरसमवे
तानुभवस्यस्थविरशरीरेसत्वान्नस्मरणानुपपत्तिरितिभावः गौरवस्यफलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह एवमिति॥ ९

शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः तत्सुखत्वात्तदुत्तरकालीनत्वादित्यर्थः फलंसुखंपूर्वकालीनंयस्येतिव्युत्पत्तेः तथाचोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य
पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबंधकत्वासंभवइतिभावः इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थइतीति तथाचसर्वेषांजातिस्मरणत्वापत्तिरितिभावः॥ १ ॥
मूलेअनायत्येत्यस्यानागत्येत्यर्थः अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेनस्मरणासंभवेनचप्रवृत्त्यसंभवेनबालःशुष्ककंठोम्रियेतेतिभावः॥

97

रा॰॥ अप्रसंगादिति तादात्म्ये नाव्याप्तिरित्यर्थः यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यं कारणतावच्छेदकसंबंधेन दि॰॥ नस्यादित्यत्र हेतुमाह इष्टेति तद्धेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्तु वापि समानेत्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं परिहरति मन्मते त्विति अन्यदपीति इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः अत्र तु स्तन्यपा ने प्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्मरणेन त्वात्मनो नित्यत्वं साधयति इत्थञ्चेति स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च प्रागभावस्य नाशसम्भवादाह भावस्येति नाशासम्भवादिति नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनोऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन ना शासम्भवादित्यर्थः इति चार्वाकमतखण्डनम् ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वञ्चास्तु करणत्वञ्च व्यापारवत्त्वे

मु॰॥ एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभा वकाभावात् मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र तु जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्थञ्च संसारस्यानादितयात्मनोऽनादित्वसि द्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वञ्चास्तु विरोधे साधकाभावात् अत आह ॥ ९ सति कारणत्वं भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्य वहितपूर्वकालवृत्तित्वम् ननु फलोपहितत्वं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकारणत्वादावप्रसङ्गात् का॰ रणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च कर्तृत्वञ्च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं न सम्भवत्येवेन नेन चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणा ति रि॰ क्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात्कृत्याश्रयत्वम पि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे कर्तृकरणव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह विरोध इति विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वेन तथा च ॥ ॥

विवक्षणीयं तथा च स्वजन्यापूर्वसंबंधस्यैव प्रकृते नेतथात्वाद्वाव्याप्तिरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादाने पि विशेष्यदलासत्त्वेन यागस्याकारणत्वापत्ते रित्यतो दृष

२॥कारणत्वेति इदंच व्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण वस्तुतो रण्यस्थ दंडादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकध
र्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन नतयोर्भेदानुपपत्तिगंधोपि व्यवहारभेदो व्यवहारवैलक्षण्यं तच्च परस्परविरोधस्वनत्वानुपूर्वीभेदोत्र भेदशब्दार्थः एकार्थक।

दि॥कर्तृकरणत्वलक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः नचैतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य तच्छ।
ब्देन परामर्शसम्भवाद्याचष्टे तथात्वञ्चैतन्यमिति उपघातपदस्य लोकेऽवयवनाश एव प्रयोगादाह नाश इति सूत्रे उपघाते कथं स्मृतिरित्यु
क्तम् तत्रोपघातः केषामित्याकांक्षायाः सत्वादाह अर्थादिति तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकांक्षावशादुभयत्र सम्बध्यत इत्याशयः
कथं स्मृतिरिति सूत्रेनेन्द्रियाणाञ्चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभावआपादितस्तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुम्पूरयन्नर्थमाह पूर्वञ्चक्षुषेति।
नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह अन्येनानुभूतस्येति तत्र हेतुमाह अनुभवेति यद्यपिव्यधिकरणयोः कार्यकारणभाव

मु॰॥ तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥ तथात्वञ्चैतन्यमुपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथं स्मृ
तिः पूर्वञ्चक्षुषानुभूतानाञ्चक्षुरभावे स्मरणन्नस्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणासम्भवात्।
अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥४८॥

१ विरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तिर्विफ
लातथापि यत्र विषयतासम्बन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयतासम्बन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याका
र्यकारणभावआवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरस्पटादेर्विषयतासम्बन्धेन स्मृ
त्यापत्तेरवारणादिति चक्षुः कर्तृकानुभवस्य घटे सत्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकं स्मरणं तत्रनानुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणायत्तथो
क्तिः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः ॥ २ योरपि घटकुंभशब्दयोस्तथादर्शनादसंगत्यापत्तेः नन्वेवं कर्तृकरणपद
योः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वान्नचेष्टापत्तिः कर्तृप्रयोगस्थले करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह तथाचेति ॥ ३ भेदोपपत्तिर्वैलक्षण्योपपत्तिः तदपि वि।
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव केवलावयवेति अवयवविरहितावपवेत्यर्थः ॥

रा॰॥ अवयवनाशेऽप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तं नन्ववयविनाशध्वंसयोरवच्छेदायतइत्युक्तिः एवकारेणैवतत्सिद्धेः उभयत्रेति इंद्रियाणामित्यस्य नाशा
द्यात्वंनाशइत्युभयोरित्यर्थः घटाद्यनुभवोत्तरं घटादाविति नचघटविषयकस्मरणंप्रतिघटविषयकानुभवत्वेनकारणत्वेनैवदोषइति वाच्यंतथासतिवि
षयभेदेनानंतकार्यकारणभावप्रसंगादितिभावः ॥ तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति अनुभवस्मरणयोःकार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थःतथा

दि॰॥ चैत्रस्यघटानुभवकालेमैत्रस्यघटस्मरणवारणायतत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशेपुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनेगौरवा
त्समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्यातयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादितिभावइतिध्येयम् इतीन्द्रियचैतन्यवादिमतखण्डनम्॥ ४८॥
इन्द्रियाणांचैतन्यपक्षेयोदोषः सोऽत्रकल्पेनास्तीतिसूचयितुमाह नित्यस्येति ननुनत्थेत्यत्रमूलेतच्छब्देनपूर्वोपस्थितचैतन्यस्य
वपरामर्शःस्यात्तथाचासङ्गतिःस्यादित्यतआह ननत्थानचेतनमिति अनध्यक्षन्तदाभवेदितिमूलेमनसश्चैतन्येज्ञानादेरप्रत्यक्षत्व

मु॰॥ ननुचक्षुरादीनांचैतन्यमास्तुमनसस्तुनित्यस्यचैतन्यंस्यादतआह मनोपिनतथाज्ञानाद्यनध्यक्षन्तदाभवे =
त् ननथानचेतनञ्ज्ञानाद्यनध्यक्षन्तदाभवेत् मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षेचमहत्त्वस्यहेतुत्वात् मनसिज्ञानसुखादिसत्वेन प्र॰
त्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः यथाचमनसोऽणुत्वन्तथाग्रेवक्ष्यते नन्वस्तुविज्ञानमेवात्मातस्यस्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतन

मुक्तम् तत्रहेतुमप्रदर्शयन्नाह मनसइति तत्प्रत्यक्षेति ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः ननुमनसोऽणुत्वमेवासिद्धमतआ
ह यथाचेति अग्रेवक्ष्यतइति अयौगपद्याज्ज्ञानानान्तस्याणुत्वमिहेष्यतइतिग्रन्थेनसाधयिष्यतइत्यर्थः विज्ञानवादीशङ्क॰
ते नन्विति विज्ञानमेवेति आत्मनिरूपणस्यप्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तम् वस्तुमात्रस्यैवतन्मते विज्ञानरूपत्वादितिबोध्यम्॥ः

चविषयतयैकस्समवायेनचैकः कार्यकारणभावइतिभावः एतच्चापाततः उक्तरीत्याकार्यकारणभावद्वयानंगीकारेपिघटघटत्वसमवा॰
यविषयकनिर्विकल्पकादपिघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः नचप्रकारत्वविशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैषदोषो
निर्विकल्पकस्यतादृशविषयतानभ्युपगमादितिवाच्यम्॥

ण॥ एवमपिघटत्वपटत्वाभ्यांपटघटविषयकानुभवाद्घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकपटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तेः॥
कालिकेनघटत्वप्रकारकसमवायेनघटत्वप्रकारकपटविशेष्यकानुभवात्समवायेनघटत्वप्रकारकस्यकालिकेनपटत्वप्रकार
कस्यघटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् अनायत्याघटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवस्समवा
येनघटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणंप्रतिसमवायेनकारणमितिरीत्याविषयभेदेनानंतकार्यकारणभा
वस्यैवकल्पनीयत्वात् परंतुकालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यास्मरणानुभवयोःकार्यकारण
भावाभ्युपगमेएकेंद्रियेणानुभूतस्य इंद्रियांतरेणापिस्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्यसामानाधिक
रण्यप्रत्यासत्त्यैत्यस्यसूत्रेभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः॥४८॥ असंगतिः स्यादिति मनसोज्ञानरूपत्वासंभवादितिभावः॥
साधयिष्यतइत्यर्थइति यद्यपिमानसान्यप्रत्यक्षंप्रत्येवमहत्त्वस्यकारणत्वोपगमेनैषदोषः अतएवसाध्वादिमतेजीवा
नामणुत्वमेव अंगीकृतंतथापिमानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणगुरुतरकार्यकारण॥
भावद्वयापत्यागौरवापत्तेर्नतथोपगमसंभवः नचसिद्धांतिमते अनंतजीवानांकल्पनीयतयाकारणताद्वयकल्पने गौर
वमितिवाच्यं अनेकजीवकल्पनागौरवस्यफलमुखत्वेनादोषत्वादितिभावः॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

र॰॥विज्ञानात्मकवादिविचारेतदंशविप्रतिपत्तिं दर्शयति अत्रेति सत्वस्येति सामान्यादीनां तन्मतेऽलीकत्वादिति भावः सत्वमत्र कालसंबंधित्वमेववा ग्राह्यं अहंजानामीति अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः तेनसुषुप्तिकालेऽतत्प्रत्वस्यभाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्नविरोधः अन्यथा तत्कालेप्रवृत्तिज्ञा

दि॰॥अत्रविज्ञानत्वस्य मेयत्वस्यसत्वस्यव्यापकत्वेवेति विप्रतिपत्तिः तत्रविधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येतिबोध्यम्। द्विविधं विज्ञानम्प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्चेति तत्राद्यङ्घटइत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानम् अहञ्जानामीत्यालयविज्ञानन्तदेवात्मा तस्य विज्ञानस्यनतुसुषुप्तावात्मानसिद्धेत्पूर्वान्त्यच्चविज्ञानस्यक्षणिकत्वेननाशाद्विज्ञानान्तरस्यचतदानीमुत्पादकाभावादत आह पूर्वपूर्वेति

मु॰॥ज्ञानसुखादिकन्तुतस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेवक्षणिकत्वम् पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात्सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनावासितवसनइव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्कारेणोत्तरोत्तरविज्ञानेसङ्क्रान्तत्वान्नानुपपत्तिःस्मरणादेरितिचेन्न तस्यजगद्विषयकत्वेसर्वज्ञत्वापत्तिः यत्किञ्चिद्विषयकत्वेविनिगमनाविरहः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गश्च ज्ञानस्यसविषयत्वात् तदानीन्निराकाराचित्सन्ततिरनुवर्त्तत इतिचेन्न तस्याः प्रकाशत्वेप्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपिज्ञानत्वापत्तिः नचेष्टापत्तिःविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादितिवाच्यम्॥ घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥

दि॰ ननु विज्ञानस्यक्षणिकत्वेनतदाश्रितसंस्कारस्यापिक्षणिकत्वात्कालान्तरेस्मरणानुपपत्तिरित्याशङ्कामपरिहरति मृगमदेति विज्ञानस्यजगद्विषयकत्वंयत्किञ्चिद्विषयकत्वंवाभिप्रेतमितिविकल्प्याद्येदूषणमाह तस्येति विज्ञानस्य द्वितीयेत्वाह यत्किञ्चिदिति आत्मस्वरूपविज्ञानस्यसविषयत्वेदूषणमाह सुषुप्तावितिशङ्कते तदानीमिति निराकाराविषया चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिःप्रकाशत्वेज्ञानत्वेज्ञानत्वस्यविषयिताव्याप्यत्वादितिभावः॥

रा॰ नविरहेणजानामीत्याकारकज्ञानेचघटःपटइत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैवविषयत्वेनआलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसंभवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञानेचस्वयमेवविषयःघटइत्यादिज्ञानस्यतद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानमितिबोध्यम् उत्पादकाभावादिति पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगरूपक

टी॰॥ तदानींतदालयविज्ञानस्यस्वमात्रविषयकत्वोपगमेपितस्यैवतदानींभानप्रसंगइतिभावः प्रमाणाभावेपीति विषयितात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेपीत्यर्थः ॥४॥ तदभिन्नेति नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्यपीताकारस्यनीलाभिन्नत्वनियमादितिभावः एकत्रसमावेशइति एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणेतेनैकाधिक

टि॰॥ अन्यथाप्रमाणाभावेपितत्रज्ञानत्वस्वीकारेआकारस्यविज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वंवेति विकल्प्याद्येदूषणमाह तर्हिसमायातमिति द्वितीये त्वाह समूहालंवनइतिनीलपीतेइतिसमूहालंवनइत्यर्थः स्यादितितदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वनियमादितिभावः एतदेवोपपादयति स्वरूपतोविज्ञानस्येति विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः अविशेषात् एकत्वात् ननुनीलाकारः पीताकारश्चाभिन्नएवज्ञानस्वरूपत्वात्भेदप्रतीतिस्तुतद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयो र्भेदात्तचतयोरपिविज्ञानस्वरूपत्वादभेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्यपारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासम्भवादित्यभिप्रायवान् शङ्कते अपोहरूपइ

मू॰॥ आकारविशेषएवायंविज्ञानस्येतिचेन्न किमयमाकारोऽतिरिच्यतेविज्ञानान्नर्हिसमायातंविज्ञानव्यतिरिक्तेननातिरिच्यते चेत्तर्हिसमूहावलंवनेनीलाकारोपिपीताकारः स्यात् स्वरूपतोविज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपोनीलत्वादिर्विज्ञानधर्मइतिचे न्न नीलत्वादीनांविरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथाविरोधावधारणस्यैवदुरुपपादत्वात् नवावासनासंक्रमः सम्भवति मातृपुत्रयोरपिवासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् नचोपादानोपादेयभावोनियामकइतिवाच्यम् वासनायाः सङ्क्रमासम्भवात् उत्तरस्मिन्नुत्प त्तिरेवसङ्क्रमइतिचेन्नतदुत्पादकाभावात् चित्तामेवोत्पादकत्वेसंस्कारानन्त्यप्रसङ्गः॥ ९

टि॰॥ ति अनीलव्यावृत्तिरूपइत्यर्थः इतरथाविरु द्धनीलत्वादीनामेकत्रसमावेशे नतुसमूहालंवनेननीलाकारोनवापीताकारोस्तुपेयतेपरन्तुचित्राकारएवेतिनोक्तदोषइतिवासनासङ्क्रमस्तुस्व नयादूषयति नवेति मातृपुत्रयोरिति मात्रनुभूतस्यगर्भस्थेनतनयेनस्मरणप्रसङ्गादितिभावः उपादानेनानुभूतमुपादेयेनस्मर्यतेइत्यपिनिर स्यति नचेति शङ्कते उत्तरस्मिन्निति तदुत्पादकेतिवासनोत्पादकेत्यर्थः चित्तामेवेति॥ ९ रणवृत्तीनामपितथात्वेनाप्रतीतिदशायांभ्रमात्मकविरो धावधारणेपिनासंगतिः उपादानेनेति अत्रोपादानत्वंनसमवायिकारणत्वंविभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिंप्रति अपरव्यक्तेरुक्तस मवायिकारणत्वासंभवात् नापितन्मतेस्वकारणत्वेसति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वंतन्मतेवस्तुमात्रस्यैवक्षणिकत्वेनमात्र

का॰मु॰ दि॰रा॰ १००

रा॰॥ अतएवनस्वभिन्नासमवेतत्वेसतिस्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिंप्रतिपूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मतेनत्वाशु
पादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात् परंतुअसहकृतनंकारणमुपादानंउत्तरव्यक्तौपूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवतत्कारणत्वांगीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ
पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं मातापुत्रंप्रतिनासहकृतंकारणंशुक्रशोणितादेरपिपुत्रकारणत्वादितिध्येयं ॐ शक्तिविशेषइति अयंभावः ज्ञानव्यक्ती
नांसंस्कारज्ञानजनकत्वेप्रतिज्ञानंभिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेपियादृशज्ञानस्यव्यक्त्युत्तरंस्मरणमनुभवसिद्धंतज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूलाकाचित्
शक्तिःपूर्वज्ञानव्यक्तौस्वीकरणीयानतुसर्वज्ञानव्यक्तावतिशयःकल्प्यतेनसंस्कारानंत्यक्षणिकेतितन्मतेपदार्थमात्रस्यक्षणिकत्वेपियदायत्स्मरणमनुभ
वसिद्धंतदातज्ज्ञानेवैकैवशक्तिःकल्पनीयानानानंतशक्तिकल्पनागौरवमितियदिप्रक्रियातदाज्ञानव्यक्तिभेदेनशक्तिर्भिन्नैवांगीकरणीयापदार्थानांतत्व
दि॰॥ ज्ञानानामेवसंस्कारोत्पादकत्वेतेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिःशङ्कते क्षणिकेति अतिशयविशेषः शक्तिवि॰

मु॰॥ क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यतइतिचेन्न मानाभावात् कल्पना॰
गौरवात् एतेनक्षणिकशरीरेष्वेवचेतन्यमप्रत्युक्तम् गौरवादतिशयेमानाभावाच्च॥

शेषः उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेतिशेषः गौरवादिति सएवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात्॰॥ ❀ ॥
तेक्षणिकत्वादितिसमाधानसूचनायपदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापिशङ्कावनुवादः अतएवध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनायध्वं॰
सप्रागभावयोरुपादानमपिसंगच्छतेअनंतेतितुअनंतव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाययदायदास्मरणमनुभूयतेतदातदाविभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्या
वश्यकत्वादितिभावः इदमुपलक्षणंतत्तदतिशयंप्रतिपूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनांकारणताकल्पनेनापिगौरवंबोध्यंअत्रचप्रामाणिकंगौरवंनदोषाये
तिन्यायेननानाशक्तिकल्पनेपिनदोषइत्याशंकानिरासायैवसोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तंअभेदस्यैवानुभवसिद्धतयानानाव्यक्तिकल्पनंनप्र
माणिकमितितदभिप्रायःवस्तुतस्तुपदार्थमात्रस्यैवक्षणिकत्वानुपगमेहेतुरेतत् तथाचक्षणिकपदार्थेपिगंतृणांमतेनानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव
हेतुत्वेनाभिमतं तत्रैवप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्याशंकायामाह सएवायमिति॰ ॥ ९ ॥

रा॰ १०

ए॥ तथाचाभेदस्यैव अनुभवसिद्धत्वया तद्विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकता चिंत्येति भावः एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्द्रियत्वेन तद्वि
षयकप्रत्यभिज्ञानं संभवतीति दूषणमपि प्रत्युक्तं जातिविशेष इति अंकुरोपधायकक्षणिकवीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः नचायमपोहरूपात्तु गत
दि॥ क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु क्षेत्रस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थवीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति
कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वञ्चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थवीजमा
त्रवृत्तिर्निर्वीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह वी
जादाविति उपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति कुसूलस्थवीजादिषु धरणिस
लिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुराद्यनुत्पत्तेः कुर्वद्रूपत्वन्न तद्रूपेण कार्यजनकत्वञ्च न कल्प्यते प्रमाणाभावादिति भावः अत्र।

मु॰ ॥ वीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात्

यदनियमस्तत्क्षणिकमिति व्याप्त्या जगतः क्षणिकतानदनुरोधेन कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वञ्चावश्यकम् नच तादृ
शव्याप्तौ मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारित्वकल्पने गौर
वात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात् कुसूलस्थवीजे कुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्न सहकारिताकारणत्व
कारणमिति लाघवात् नच क्षणिकत्वमतेऽपि वीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वे
षां सहकारिणाङ्कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् मन्मतेऽङ्कुरं प्रति वीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणाञ्च कुर्वद्रूप
धर्मभाक्त्वं सत्त्वं तन्मतेऽसीकत्वादिति तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति तथाच जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा। "तेनैव हेतुत्वकल्पनात्"॥
नानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकं स्यादिति तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः। मन्मत इति तथाच कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि का
रणतायाः एकैकत्वन्मते तु नानाकारणताकल्पनीयेति गौरवमिति भावः ॥ ॥

10

का॰मु॰
दि॰रा॰
१०१

रा॰॥ ईदृशगौरवेति कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः फलमुखत्वादिति नानाकारणताकल्पनापेक्षयालाघवेनकुर्वद्रूपत्वेनैवकारण
तासिद्ध्याएतदुपपत्तयेनानाव्यक्तिकल्पनेनादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतयानादृशगौरवज्ञानस्यपूर्वंतनानुमितिप्रति
बंधकत्वासंभवादितिभावः नचकारणतानिश्चयात्पूर्वमपियत्सदित्यादिव्याप्त्यानानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठतएवेतिवाच्यं तादृशव्याप्तेरप्रयो
जकत्वाशंकानिरासायउक्ततर्कापेक्षयातत्रचापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसंपादकस्यैकरूपेणतादृशनिश्चयसापेक्षणीयतयागौरवोपस्थितेः॥
कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादितिभावः दोषत्वादिति उत्पन्नायामप्यनुमितौउत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्याअप्रामाण्यज्ञा॰

दि॰॥कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारेतुबीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पनेगौरवात् इतिनदृसत् ईदृशगौरवापेक्षया
क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् नचलाघवात्कुर्वद्रूपत्वेनतेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशङ्गौरवन्नदोषाय
फलमुखत्वादितिवाच्यम् फलमुखगौरवस्यापिदोषत्वात् किञ्चजगतःक्षणिकत्वेसएवायङ्घटइतिप्रत्यभिज्ञा
नुपपत्तिः पूर्वकालीनघटाभेदस्यतत्कालीनघटेऽभावात् नचतज्जातीयाभेदस्यतादृशप्रतीतेर्विषयःतत्त्वमतेजातेर
पिक्षणिकत्वेनपूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यतत्कालीनघटेऽभावात् एतेनजगतःक्षणिकत्वेनाशत्वावच्छिन्नप्रतिसत्वे
नैकमेवहेतुत्वमितिलाघवमित्यपास्तम् ॥ ६ ॥ ९ ॥

नानास्कंदितानुमित्याएककारणत्वासिद्ध्यसंभवादितिभावःयद्यपितन्मतेजातेरलीकतयासत्वाभावेननक्षणिकत्वंनित्यपदार्थानांतैरनंगी
कारात् अनुगतधर्मानंगीकाराच्चकुर्वद्रूपत्वव्याप्यापोहरूपत्वात् नचतर्हिसदसतोः संबंधाभावेनतज्जातीयत्वंघटेनास्त्येवेतिप्रत्यभिज्ञा॰
नुपपत्तिरितिवाच्यम् असतोपितैर्भानांगीकारेणप्रत्यभिज्ञानसंभवादिदमसंगतं तथापिअसद्विषयकत्वेनप्रत्यभिज्ञायाभ्रमत्वापत्तिरेतन्म
तेदूषणं क्षणिकविज्ञानेनचेष्टापत्तिस्तथासतिअभेदावगाहित्वैवप्रतीत्युपपत्तौतज्जातीयत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेःप्रमात्वोपपादनायैवतदनु
सरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादितिविभावनीयम्॰ ॥

राम
१०१

रा॰॥ क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकतामभ्रमं निराकुरुते आत्मन इति उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले वक्तव्यतया विकल्पद्वय
माह्वयं संगमयति आत्ममात्रस्येति यत्किंचिद्विषयकत्वं वेति नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः यथाश्रुते अनुभवानुसारेण नियतयत्किंचिद्विषयका-

टि॰॥ यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन्पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदे
न सामर्थ्यं तदभावयोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भे
देऽनुपपन्नस्तस्मात्तेन धर्मधर्मिणोरभेदादिति तन्न घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वा
दिति दिक् इति क्षणिकवादिमतखण्डनमवेदान्ती शङ्कते अस्तु नहीति क्षणिकविज्ञान इति आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष-
इत्यर्थः आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैव वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह नस्येति दर्शितत्वादिति तस्य जगद्विषयकत्व इत्या-

सु॰॥ अस्तु न हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चे
ति चेन्न तस्य सविषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतो विज्ञाना-
दिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानाम्भेदसि

द्धिग्रंथे न दर्शितत्वादित्यर्थः तथा च जीवस्य तथात्वासम्भवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः ननु जीवस्य न जगद्विषय
कत्वं न वा नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वमभ्रमः परन्तु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वमत आह सविषयकत्वस्येति
ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह सत्यमिति ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्या-
निराबाधमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति ज्ञानाज्ञानेति सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः॥ एतस्यैव व्यवस्थापनीयतया असंगत्याप
त्तेः तद्विषयकत्वमिति तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न विनिगमनाविरहावकाश इति भावः सविषयत्वस्येतीति नहि घटविषयको हेतुर्घटवि
षयकज्ञानवान्नित्य एव अनुभवादिति मूलाशयः॥ ॥

102

रा॰॥ अन्यथेतितन्नेकस्मिन्नेवब्रह्मणिजीवोपाधीनामनंततदंतःकरणावच्छेदेनविलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवोनविरुध्यतेएक स्मिन्नेवगगनेविभिन्नकर्णनासाद्यवच्छेदेनविरुत्यशब्दतदभावयोरनुभवा दित्याशंकायामुक्तंमूलेन्यथेति तदर्थमाह ईश्वरस्येति संसारीति बद्धइत्यस्यविवरणं मुक्तइति निवृत्तसंसारइत्यर्थः अनुपपत्तिः स्यादित्यत्रहेतुमाहचैत्रमैत्रात्मनोरिति बद्धमुक्तात्मनोरितितदर्थः॥ ईश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तं अथतत्तदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्यएकत्वेपितदंतः करणस्यनाशेनदंतः करणावच्छिन्न चैतन्यस्यमुक्तत्वव्यवहारःयदंतःकरणस्यननाशःतदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्येबद्धत्वव्यवहारइतिबद्धमुक्तव्यवस्थायानानुपपत्तिरि

दि॰॥ सुतरामिति जीवात्मनान्नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादितिभा

मु॰॥ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथाबन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः॥

वः ईश्वरभेदःईश्वरजीवात्मनोर्भेदःसिध्यति अन्यथा ईश्वरस्यजीवात्मकत्वे बन्धमोक्षेति कश्चित्संसारीबद्धःकश्चिन्मुक्त इतिव्यवस्थानुपपन्नास्यादित्यर्थःचैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादितिभावः॥ ॥

तिचेत्एवमपिमोक्षार्थंप्रयत्नानुष्ठानवैफल्यापत्तिवारणादेतदंतःकरणनाशेपिअंतःकरणांतरावच्छिन्नेस्वात्मनिदुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्यनिर्दुःखित्वस्यासंभवादितिभावःयद्विचांतःकरणस्यैवसुखदुःखादिर्नचैतन्यस्यकदापीत्युच्यतेतदाविमुक्त्यर्थप्रयत्नोव्यर्थएवबद्ध स्यनित्यमुक्तत्वात् यद्विचभ्रांतिनिवृत्त्यर्थंतदप्युच्यतेतदाप्यंतःकरणांतरावच्छिन्नेस्वस्मिन्नेवभ्रांतेरावश्यकत्वेनप्रयत्नस्यनिष्फलत्वापत्तेरा वश्यकत्वादितिभावःयथाश्रुतेभेदनाशाभ्युपगमेनपुनर्भेदोत्पादस्यमूलानुक्तत्वेनचभेदव्यवस्थापनस्यासंगत्यापत्तेरितिध्येयं नचभेदना शेप्रतिबंधकाभावेनतादात्म्यमप्युत्पद्यतामितिवाच्यं॥

टी०॥ अभेदभावनामात्रेण नाशस्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः॥ ॥ स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्यानुपपन्नमित्यग्रतनेनान्वयः द्वितीय इति
टि०॥ ननु कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह योपीति।
मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद उत्पद्यत इति मतं निरस्यति मोक्षेति भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्य
वस्थापयति भेदनाशेपीति भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेवेत्यपि नाश्चितम् तत्र वेदान्तिनः निर्धर्मक इति द्वयस्य सत्यत्वाभावेपीत्य
त्र हेतुतयोक्तम् ननु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वात्तदभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपप

मू०॥ योपीश्वराभेदबोधको वेदः सोपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्नीति अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति अत ए
व सर्वे रात्मनि आत्मानः समर्पिता इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वेन नाशासम्भवा
त् भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् न च निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेपि सत्यस्वरूपत्वा
दितिवत् द्वित्वाभावेपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् ए
कत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्युच्यताम् प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयत्वैकमित्यस्य सर्वज
नसिद्धत्वात् योपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति सम्पदाधिक्ये पुरोहितोयं रा
जा संवृत्त इतिवत् अत एव निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रूयते ईश्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः॥

त्वमित्यभिप्रायेणाशङ्कते मिथ्यात्वाभाव इति ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपं द्वित्वमत आह प्रत्येकमिति ननु ब्रह्म विद्ब्रह्मैव
भवतीति श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरत आह योपीति अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपा
दकत्वादेव निरञ्जनः निर्दुःखः द्वितीये दोषमाह ईश्वरोपीति॥ नात्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः॥

॥ ॥

103

रा॰॥ मत्वर्थीयेति नदस्यास्तीत्यर्थे मतुवादीनामिव अर्शआदिभ्योजितिसूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादितिभावः नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति स्यादानंदथुरानं-द इतिकोशेन तस्य नित्यपुल्लिंगत्वावधारणादितिभावः नच छांदसं नपुंसकलिंगत्वमितिवाच्यम् गत्यंतराभाव एव छांदसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयं आ-वश्यकीति ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसंभवादितिभावः ननु नञर्थभेदस्याश्रयनयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह अन्यथेति नामार्थनयेति॥

टि॰॥ विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन अधिकरणल्युडन्तविज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादितिभावः आनन्दवदित्य-र्थ इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययानेनानन्दशब्देनानन्दवत्तो बोधनात् अन्यथानन्दमितिनपुंसकत्वानुपपत्तिरितिभावः नन्वानन्दवदित्यर्थो नस-ङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह आनन्दोपीति लक्षणाकल्पनमेव न त्वदोष इत्यत आह असुखेति असुखमिति असु-

मु॰॥ नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः यः सर्वज्ञ इत्याद्यनुरोधात् आनन्दमित्यस्या-प्यानन्दवदित्यर्थः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोपि दुःखाभावे उपचर्य-ते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोहमितिवत् असुखवानस्मि नानन्दो न त्वसावानन्दः असुखमिति श्रुतेः न विद्यते सु-खं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न क्लिष्टकल्पनापत्तेः ॥ ❁ ॥

खमिति असुखमित्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थं नञ-स्तत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः नच नञ्तत्पुरुषेपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासम्भवादि-ति वाच्यम् तस्य नामत्वेपि निपातत्वादिति॥ (१) नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजापुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुष इति बोधापत्ति-रितिभावः निपातत्वादिति निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदेन नान्वयनियमः कथमन्यथा घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटा-देरन्वयाभ्युपगम इतिभावः ॥

रा॰॥ समानवचनेति अभेदान्वयस्थलएवसमानवचनत्वनियमादितिभावः प्रत्ययविरोधाच्चेतीति नविद्यतेसुखंयस्येति वहुव्रीह्यादरणेआनंदमित्यत्रम
त्वर्थकात्प्रत्ययस्यानुपपत्तिविरोधादित्तिभावः वस्तुतःप्रकरणपदस्यप्रत्ययार्थकतानप्रसिद्धाअतोनञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरंपराणपठितत्वमेवप्रकरणंता
द्विरोधादित्यर्थः अस्थूलमनणुअदीर्घमित्यादौसर्वत्रनञ्तत्पुरुषदर्शनेनतत्सन्निधावेकस्यअसुखमितिपदस्यवहुव्रीहिनिष्पन्नत्वेप्रकरणविरोधा
दित्यर्थोज्यायानितिप्रतिभाति मूलस्यएतेनेत्यस्यार्थमाह पूर्वोक्तेति नचपुरुषस्यसांख्यमतेपिकिंतुचेतनइत्यनेनचेतनत्वांगीकाराच्चेतनस्यसज्ञान

द्वि॰॥ ननुनञ्तत्पुरुषेप्यसुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिबोधकत्वलक्षणंसामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् अन्यथानयोःसमानवचन
त्वानुपपत्तेरतस्तन्निर्वाहार्थंनञोऽभाववतिलक्षणानवाप्यावश्यकीत्यतआह प्रकरणेति प्रत्ययविरोधाच्चेति आनंदशब्दस्यपुंल्लिङ्ग
त्वनियमेनानन्दमितिरूपस्यमत्वर्थीयाच् प्रत्ययंविनानुपपत्तेरितिभावः इतिवेदान्तिमतखण्डनम् सांख्यमतन्दूषयितुमुपन्यस्यति

मू॰॥ प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्रमत्वर्थीयाच् प्रत्ययविरोधाच्चे
तिसंक्षेपः एतेनप्रकृतिः कर्त्रीपुरुषस्तु॰॥

एतेनेति पूर्वोक्तियुक्त्यात्मनोज्ञानवत्वसाधनेनवक्ष्यमाणयुक्त्याचेत्यर्थः प्रकृतिरिति मूलप्रकृतिरित्यर्थः कर्त्रीति कर्तृ
त्वञ्चात्रकर्तृभूतान्तः करणप्रकृतित्वम् अनुकूलकृतिमत्वलक्षणकर्तृत्वस्यतन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादितिध्येयम् ॥

रूपत्वाच्चात्मनोज्ञानवत्वासाधनेनसांख्यमतनिराकरणासंभवादिदमसंगतमितिवाच्यं चेतनत्वस्यतन्मतेपिज्ञानरूपत्वाभ्युपगमाद्चेतनस्य
तन्मतेपिज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथाचेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमेतस्यपंचविंशतितत्वमध्येप्रविष्टतयानत्वाधिक्यापत्तेः मूलप्रकृतिरविकृ
तिर्महदाद्याप्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइतितत्सिद्धांतादितिभावः एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह वक्ष्यमा
णेति मूलेतिसर्वकारणेत्यर्थः प्रकृतित्वमिति कारणत्वमित्यर्थः नन्वनुकूलकृतिमत्वमेवकर्तृत्वमिति कुतोनाभ्युपेयतइत्यतआह अनुकूले

रा॰॥ माभवत्विति नेति पुरुषस्य घटादिकारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो नस्यात् कार्यकारणयोरभेदात् पुरुषस्य चाविकारस्य नाशरूपविकारासंभवादि
तिभावः इंद्रियप्रणालिकयेति इंद्रियद्वारेत्यर्थः इंद्रियमार्गेण वहिर्निर्गतायावुध्धेर्घटादिविषयदेशं प्राप्तायास्तदाकारेण वुध्धेः परिणामो जायते सैव वृ
त्तिरूपं घटादिज्ञानमिति नित्ये इंद्रियाणां द्वारत्वावोध्या संवंधइति स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः संवंधः स्वाकारकेति घटादिविषयाकारकेत्यर्थः प

टि॰॥ पुष्करपलाशवदिति पद्मपत्रवदित्यर्थः यथा च पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न भवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति
भावः तथाच पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन बोध्यम् ननु तत्र कारणत्वसत्वाद्धेतुत्वसिद्धि
रत आह कार्यकारणयोरिति तस्मादिति माभवत्वित्यर्थः तस्य पुरुषस्य तत्त्वेनादृशपुरुषसत्वे किम्मानमत आह ॥
वुद्धिगतेति क्वचित्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य वुद्धावारोपसम्भवादिति भावः प्रकृतेरिति मूलप्रकृतेरित्यर्थः ननु पुरुषस्य कार्त्र

मु॰॥ पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोपि तस्मा
दित्यकारणत्वं तस्य वुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् वुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्वम
न्तःकरणमपीत्युच्यते तत्सत्वासत्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ॥ त्वाभावेन तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीन सुखदुः
खयोस्तत्रानुत्पत्तेर्दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य नस्यादत आह तत्सत्वासत्वाभ्यामिति वुद्धिसत्वासत्वाभ्यामित्यर्थः वुद्धिसत्वे इन्द्रियप्रणा
लिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्ध घटादिर्विषयः स्वाकारज्ञानपरिणामि वुद्ध्यगृहीतासंसर्गकत्वसम्वन्धेन पुरुषनिष्ठः
पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारस्स्यादकः वुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावा
त्कैवल्यावस्थानं पुंसो मोक्षः दुःखसम्वन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किन्तु वुद्धेरेवेति भावः॥ रिणामित्वं कारणत्वं अगृहीतासंसर्गक
त्वमगृहीताभेदकत्वम् भेदाग्रहस्तु वुध्धिसान्निध्यरूपदोषादेवेति वोध्यं स्वरूपतिरोधानं संवंधमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः विषयावच्छेदः विषयसंवं
॥ धभानं कैवल्येति नित्यस्यापि विषयसंवंधभानं विनैव तस्येवार्थः वुध्धेरेवेति वुध्धावेव दुःखस्य तद्ध्वंसस्य चोत्पाददिति भावः॥

रा॰॥ साक्षात्संबन्धः स्वरूपसंबंधरूपइत्यर्थः बुद्धेः पुरुषसंबंधित्वं तत्र पुरुषसंबंधं विनानुपपन्नमित्याशंक्याह बुद्धीति तथाच भेदाग्रहस्वतंत्रतत्सं॰
बंधइतिभावः स्वातंत्र्येण भेदाग्रहातिरेकेण मानाभावादिति बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबंधे प्रमाणाभावादित्यर्थः विषयप्रकाशार्थमिति साक्षात्संबंधकल्प
नेप्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्संबंधस्य पुरुषस्वभावनिबंधनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसंबंधस्य स्वस्वभावाधीनत्वादितिभावः

दि॰॥ ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्यास्तु सएव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यत आह न
स्याएवेति तथाच विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धस्तु बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् न तु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोऽस्ति मानाभावात् न
च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरम्परयेति वाच्यम् तस्य पुरुषस्वभावनिवन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीन
विषयसम्बन्धस्य सर्वदासत्त्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिविषयचैतन्यसम्बन्धस्य सर्वदास

मु॰॥ तस्याएवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहा
त् ममेदङ्कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिविम्वादात्मिको दर्पणस्येव मुखोपरागइदमिति विषयोपरागः॥

त्वात्पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह तस्याएवेति तथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं न तु बुद्धिरेवेतिभावः भेदाग्रहादिति बुद्धि
पुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः इदानीं बुद्धितउपलब्धेर्भेदप्रदर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयमप्रदर्शयति ममेदमित्यादिना पुरुषोपरागः पुरुषसम्बन्धो
दर्पणस्य यथा मुखसम्बन्धः प्रतिविम्वमात्रं न तु तात्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागइत्यर्थः॥ ६ ॥

उक्ताश्यकल्पनागौरवमभिसंधाय प्रकारांतरेण तद्ग्रंथमेवावतारयति यद्वेति पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया तदर्थस्य च बुद्धिज्ञा
नरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः कर्तव्यघटादेरिति षष्ठ्यर्थोपितत्रैवान्वेति व्यापारांशइति व्यापारः कर्तव्यमित्यमिलप्यमानः अंशः संबंधो
यस्य सतथेत्यर्थः तथाच ममेदंकर्तव्यमितिबुद्ध्यभिलापकशब्देममेत्यनेन पुरुषसंबंधः इदमित्यनेन विषयसंबंधः कर्तव्यमिति व्यापारसंबंधो बुद्धावभि

भावादनित्यसंबंधवत्त्वनीवशितिमित्यमितिभावः॥

105

रा·॥ तथाचेत्यादि चेतनोहंकरोमीत्याकारेण बुद्ध्यारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहेदं ज्ञानमिति प्रतीयमानो तात्विकसंबंधोयस्सउपलब्धिरित्यर्थः योजनया प्रती।
यमानइत्यस्याध्याहारेण चबोध्यः नत्वकृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकीनसंभवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह अदृष्टस्यापि तदंशो अदृष्टांश

टि·॥ इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारापरिणतिभेदः अयङ्घटइत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेणघटादिना बुद्धेः संबन्धइत्यर्थः तस्यपार
मार्थिकत्वेनिःश्वासाभिहतदर्पण᠁स्यमलिनिमादृष्टान्तः कर्त्तव्यमितीति पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यांकर्त्तव्यस्य घटादेरवभासस्तेनक
र्त्तव्यमित्यध्यवसायोव्यापारांश इत्यर्थः ज्ञानेनपुरुषस्यानात्विकः सम्बन्धइति अत्रज्ञाने नपुरुषस्ययोऽतात्विकः सम्बन्धः सउपलब्धिरित्युच्य
तइत्यन्वयः अतात्विके दृष्टान्तः दर्पणस्यमलिनेवमुखस्यसम्बन्धइति तथाचज्ञानेनसहचेतनोहंकारोमिजानामीत्याकारो बुद्ध्यारोपित

मु·॥ इन्द्रियप्रणालिकयापरिणतिभेदस्तात्विकोनिःश्वासाभिहतदर्पणस्येवमलिनिमा कर्त्तव्यमितिव्यापारांशः तेनांशत्रय
वतीबुद्धिस्तत्परिणामेनज्ञानेनपुरुषस्यानात्विकः सम्बन्धः दर्पणस्यमलिन्नेवमुखस्योपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्सुखदुः
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपिबुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येनप्रतीतेः नचबुद्धिश्चेतनापरिणामित्वात् इतिमतम
पास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिववैतन्यस्यापिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्नेमानाभावाच्च·॥ स्ययः सम्बन्धोऽतात्विकः सउपल
ब्धिर्नतुबुद्धिरेवोपलब्धिरितिभावः कृतिसामानाधिकरण्येनेति अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेपिधार्मिकोहङ्करोमीतितदंशेउपनीतभानरूपत्वम
त्यस्यबोध्यम् परिणामित्वादिति अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः कृत्यदृष्टभोगानामिति कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टञ्जनयति त·
ज्ञादृष्टं स्वसमानाधिकरणमेवभोगञ्जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानाम्परस्परसामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोहङ्करोमीतिसामाना
धिकरण्यप्रतीतेरित्यर्थः तद्भिन्नेति कर्त्तृभिन्नेमानाभावाद्॥ अनित्यधर्मत्वादिति यद्यपिधर्मत्वांशोव्यर्थः तथापिक्षणिकविज्ञानवादिनाअ·
नित्यविज्ञानेव्यभिचारोद्भावनमभिसंधायतदुक्तं क्षणिकविज्ञानस्यवृत्तिमत्वलक्षणधर्मत्वविरहात्नतत्रव्यभिचारइतिभावः वृत्तिमत्वंचदैशिकसंबंधेनबोध्यं
तेनकालिकेनक्षणिकविज्ञानस्यवृत्तिमत्वेपिनव्यभिचारस्तादवस्थ्यं बुद्धेस्तुप्रकृतिपरिणामत्वेनतद्वृत्तितावत्स्वरूपासिद्धिः॥

रा०॥ ननु तद्भिन्नेमानाभावादित्यसंगतं कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यर्थानां सत्वादत आह पूरयति चेतन इत्यादिरिति बुध्यिः कर्तृत्वाभाववतीजन्यत्वादितिपाठः जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामादिकः यद्यपि नैयायिकानां प्रयोगस्तदा नन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वाद्व्यभिचारित्वापत्तेः यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मत सिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्यभिप्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासंभवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति यदि च तत्पाठप्रामाण्ये व्याग्रहस्तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथा च सांख्यमतानुयायिन एव पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चासीत्यभिप्रायेणेय

दि०॥ दित्यस्य चेतन इत्यादिश्च पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्वाच्चेतनोहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इत्याशङ्क्यते चेतनोहमिति कृत्यंशेपीति बुद्धिः कर्तृत्वाभाववतीजन्यधर्माश्रयत्वात् इति बाधकसत्त्वात्रापि सत्वादितिभावः अन्यथेति कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः बुद्धेर्नित्यत्व इति कर्तृभिन्नस्य चैतन्यस्वीकारे तस्मिन् सुखदुःखाभावात् सं

मु०॥ चेतनोहङ्करोमीति प्रतीतेः चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशेपि किन्नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः नित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः॥

सारमोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्वाभ्यामेव संसाराय वर्गौ वाच्यौ तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्व निबन्धनस्य संसारस्य सर्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्रजन्यत्वं स्वीकरणीयमजन्यस्य नाशासम्भवात् तथा च तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्व निबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः वस्तु तस्तु तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादेरभावाद् बुद्धेरजन्यत्वात् संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम्॥

माशंका भवति केचित्तु जन्यधर्मत्वादित्यस्य बहुव्रीहिसाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रन्थस्य कर्तृत्वाभावसाधनेन तात्पर्यं अपितु व्यभिचारिणोक्तहेतुना चेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्यो न्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोपि किं न सिध्येदित्यापादन एव तात्पर्यमित्याहुः ननु कर्तुर्नित्यत्वे निर्मोक्षप्रसंग इति मूलमसंगतं कर्तुर्नित्यत्वेपि तद्भिन्नस्य चेतनस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह कर्तृभिन्नस्येति तस्मिन् चेतने सुखेति शुभाशुभकर्माकर्तरि सुखदुःखयोरसंभवादिति भावः न स्यादित्यर्थ इति न चेष्टापत्तिरितिवाच्यं पूर्वमसंसारिणोपि संसारित्वोपगमे मु

रा॰॥ संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थकोपि न प्रवर्त्तेतेति भावः पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्यादित्यव्यापत्तिः संभवतीत्याह वस्तुनस्त्विति तदुत्पत्तेर्बुद्ध्युत्पत्तेः तदाश्रितेति बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मणः परिग्रहः अनुत्पन्नेति कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः नन्वनादेर्नाशायोगादिति मूलमसङ्गतं प्रागभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह अनादेरित्यस्येति प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासंभवः

टि॰॥ असिद्धेरिति बुद्धेः प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह कर्तुरिति कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकसत्त्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह वीतरागेति वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः अनादित्वमिति स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्न इष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपम्बाधात् स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्र

मु॰॥ नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचेतनत्वम् कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत्किम्प्रकृत्यादिकल्पनेन नच प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्त्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्॥ ॥ तदनुरोधेन तत्पूर्वस्यैवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः अनादेरित्यस्य भावस्येति शेषः जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः नच प्रकृतेरिति प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहं करोमीति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य स तथाविधः पुरुषः कर्त्ताहमिति मन्यत इत्यर्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः तेनात्मनः कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः॥ ॥ कर्माणीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेपि कर्त्तेति क्रियायोगे षष्ठ्यापत्त्यासाधुत्वानुपपत्तेर्निराकांक्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति भवन्तीति इयं चोत्तरार्धेऽग्रे एवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्त्तरि बुद्धौ सति इत्यादिस्तथा सत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तिः आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतग्रहस्य षष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे अंतःकरणमिति वि

रा०॥ स्वतंत्रकर्तृत्वंकारणंतारनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वंप्रतिपाद्यकारणत्वंप्रतिपाद्येत्यर्थः क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्य।
तस्याधिष्ठानादेवाधानत् एवंचाहमेवकर्ता इत्यत्रापि अहमेवकारणमित्येवार्थः तथासत्येवसूढतोपपत्तिः रन्यथाकारणानांबहुत्वेपिस्वस्यैवकर्तृतयाहमेव

दि०॥ अहमेवेति तथाचतेनस्वतन्त्रकर्तृत्वाभावएवात्मनिप्रतिपाद्यतेननुकर्तृत्वसामान्याभावः प्रकटीकृतोपमिति अधिष्ठानन्तथाकर्ता
करणञ्चपृथक् विधम् विविधाश्चपृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्रपञ्चममित्यनेनपञ्चानामपिकर्तृत्वम्प्रतिपाद्यतत्रैवंसतीत्यादिनापिस्व
तन्त्रकर्तृत्वस्यैवात्मनोनिषिद्धत्वादितिभावः एवम्पुरुषस्यैवकर्तृत्वमस्तु नचकारणत्वाभावेनकर्तृत्वाभावएवतत्रसाधनीयइतिवाच्यम्
स्वरूपासिद्धेः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशेकार्यरूपतयानाशोनस्यादित्यकारणत्वम्पुरुषस्येत्यपिनसत्कार्यकारणयोरभेदस्यैवा।

मु०॥ तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानङ्केवलन्तुयइत्यादिवदता भगवता प्रकटीकृतोयमुपरिष्ठात् आश्रयइतिसंक्षेपः धर्मा
धर्माश्रय आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्यतदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणान्देहान्तरेभोगानुपपत्तेः अध्यक्षोविशेष
गुणयोगतः॥४९॥ योग्यविशेषगुणस्यज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनात्मनःप्रत्यक्षंसम्भवतितत्वन्यथाहज्ञानेऽहङ्करोमी।
त्यादिप्रतीतेः॥४९॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोयम् आत्मापरदेहादौप्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिरत्रचेष्टाज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनान्देहे॥

सिद्धत्वादित्यादिविस्तरभियानोक्तमित्यभिप्रायवानाह संक्षेपइति इतिसांख्यमतखंडनम् तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे अन्यथा।
विशेषगुणसम्बंधाद्धतेइत्यादिप्रतीतेरिति इत्यादौज्ञानादिसम्बन्धप्रकारेणैवात्मनःप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः॥४९॥ परकीय।
प्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेनहेतुज्ञानासम्भवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह प्रवृत्तिरत्रेति उक्तप्रायत्वादिति शरीरस्यनचैतन्यमित्यनेनोक्तत्वा॥ ९॥
कर्तृत्वस्यप्रमाणतापत्तिरितिध्येयं स्वरूपासिद्धेरिति परकीयशरीरस्यैवपक्षतयातत्रप्रवृत्तिरूपहेतोरभावादितिभावः॥४९॥ दृष्टांतासिद्धिमितिशरीर
मिदंचेतनाधिष्ठितंचेष्टावत्वाद्रथवदित्यनुमानेचेतनाधिष्ठितत्वंचेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेवतस्यदृष्टांतरथेसत्त्वेपिचेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामे

का॰सु॰ दि॰ए॰ १०७

रा॰॥अर्थापत्तिरपीति पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्ते इतिज्ञानानंतरंपीनत्वान्यथानुपपत्त्यारात्रिभोजनंकल्पयतिइयमर्थापत्तिरित्यर्थः अनुपलब्धिरितिअ
भावेऽक्षुप्रसन्निकर्षाभावेनप्रत्यक्षासंभवात्तद्ग्रहार्थंप्रतियोग्युपलंभाभावस्यप्रमाणत्वंपरिकल्प्यतज्जन्यैवाभावप्रतीतिरितिभाट्टवेदांतिनश्चेत्यर्थः संभवै
ति॥दित्यर्थः इच्छादीनामभावस्यकण्ठरवेणानुक्तेः प्रायः पदम् चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वेनुकूलतर्कमाह चेष्टायाश्चेति चेष्टयेति॰
परशरीरेसमवायेनचेष्टानुमितस्यावच्छेदकतयाप्रयत्नस्यसमवायेनाश्रयश्चात्मैवेतिभावः दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्यनिराकरोतियद्यपी
ति तथापीति तथाचोत्तरसंयोगप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैवहेतुत्वमितिभावः आत्मनोमनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वेहेतुमाह रूपा
द्यभावेनेति कालखात्मदिशांसर्वगतत्वम्परममहदित्यनेनात्मनिपरममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह नचेति पूर्वमु॰

मु॰॥भावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्चप्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टयाप्रयत्नवानात्मानुमीयतइतिभावः तत्र दृष्टान्तमाह स्यगत्ये
वसारथिः यद्यपिरथकर्मचेष्टानभवति तथापितेनकर्मणासारथिर्यथानुमीयतेनतथाचेष्टात्मकेनकर्मणापरात्मानुमीय
तइतिभावः अहङ्कारस्याश्रयोयम् अहङ्कारोऽहमितिप्रत्ययः तस्याश्रयोविषयश्चात्मा नशरीरादिरिति मनोमात्रस्यगो
चरः॥४९॥ मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तराणामयोग्यत्वात् विभुर्बु
द्ध्यादिगुणवान् विभुरिति विभुत्वम्परममहत्परिमाणवत्त्वम् तच्च पूर्वमुक्तमपिस्पष्टार्थमुक्तम् बुद्ध्यादिगुणवानिति बुद्धि
(सुखदुःखेच्छादयश्चतुर्द शगुणाः॥
ज्ञादि इति बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकम्भावनातथाधर्माधर्मौगुणाएतेआत्मनि स्युश्चतुर्दश इत्यनेनसा
धर्म्यप्रकरणेकथिताइत्यर्थः॥५०॥ इतिश्रीभारद्वाजकुलोद्भववालकृष्णभट्टतनूद्भवमहादेवभट्टकृतौमुक्तावलीप्रकाशेद्वितीयःपरिच्छे
दः मूलेबुद्धिस्तुद्विविधामता अनुभूतिःस्मृतिश्चस्यादित्युक्तत्वात्रानुभूतिः प्रत्यक्षाप्तिमितिकैवेतिचार्वाकाः अनुमितिरपीतिकणादसुगतौ॰

तिह्यरूपेअपीतिशतमस्तीतिज्ञानानंतरंशतंपंचाशद्वृत्तिमितिज्ञानात्यंचाशदस्तीतिसंभवानुभवः इहवटेयक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञातमूलवक्तृकवाक्या
ज्ञायमानोअनुभवऐतिह्यं नचायंशाब्दानुभवः॥

रा॰म॰ १०७

का॰मु॰ रा॰॥ ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशंक्याह भ्रमेति ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह एतावतेति तथाच प्रत्यक्षप्रमायाल
दि॰ रा॰ क्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः न चैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमे तिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारितानस्यादि
१०८ तिवाच्यं ज्ञानपदस्य मूलस्थलक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः तद्विषयकमितीति पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः ननु अयं घ॰

दि॰॥ ननु नस्यैव लक्ष्यत्वे किम्मानमत आह इन्द्रियार्थेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादिं च व्यावर्त्यते
भ्रमवारणायाह अव्यभिचारीति भ्रमभिन्नमित्यर्थः एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् तद्विभागमाह अव्यपदेश्यमिति
निर्विकल्पकमित्यर्थः न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम् व्यपदेश्यम्पदवाच्यत्वं तद्विषयकमित्या॰

सु॰॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्प्रत्यक्षज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमिति सूत्रे॥ ९ ॥

र्थाइविशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतम्भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् अत एव कणादंकणादनामानंमुनिमित्या
दितत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेनव्यपदेशानर्हत्वेन निर्विक॰
ल्पकलाभः व्यवसायात्मकमिति विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

दइत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसंगतिरित्यत आह विशि
ष्टज्ञानइति तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदविषयकप्रत्ययार्थः नवीनमतमनु
सृत्याह यद्वेति एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः ॥ ॥

राम॰ १०८

१०७

रा०॥आप्तोक्तत्वेननिश्चितशब्दस्यैवतत्करणत्वेनतद्भावादितिभावः॥ नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेतिवाङ्मात्रेणकथंन्यूनाधिकसंख्यानिरासइत्याशंकायांयुक्ति-
माह अनुमिनोमीत्यादि अभावएवांतर्भावइति उपलब्ध्यभावएवानुपलब्धिर्नतुप्रथमतः विशेषणतासंनिकर्षेणाभावज्ञानंप्रत्यक्षात्मकमेवेतिभावः यथा।

दि०॥उपमितिरपीतिकेचिन्नैयायिकैकदेशिनः अर्थापत्तिरपीतिप्राभाकराः अनुपलब्धिरपीति भाट्टावेदान्तिनश्च सम्भवैतिह्यरूपेपीतिपौरा-
णिकाः तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह अनुभूतिश्चतुर्विधेति अनुमिनोमिउपमिनोमिशाब्दयामीतिप्रतीतिसि-
द्धानामनुमित्यादीनान्दुर्वारतयाचार्वाकाद्युदितमयुक्तम् अर्थापत्तेश्चानुमितावेवान्तर्भावोव्यतिरेकिग्रंथेव्यक्तीभविष्यति अनुपलब्धे-
स्त्वभावएवान्तर्भावः अन्यासाञ्चयथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः उद्दिष्टासुप्रमासुप्रथमोपस्थितत्वात्प्रत्यक्षंलक्षयतिमुक्तावल्यामिन्द्रियज।

मु०॥पूर्वमुक्ताः वेदितव्याः अत्रैवप्रसङ्गात्कतिपयमुद्देः प्रपञ्चन्दर्शयतिबुद्धिस्तुद्विविधामता द्वैविध्यमुपपादयति अनुभूतिः स्मृ-
तिश्चस्यादनुभूतिश्चतुर्विधा।५१। प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे एतासाञ्चतसृणाङ्करणानिचत्वारिप्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाः प्रमाणानीतिसूत्रोक्तानिवेदितव्यानि इन्द्रियजन्यञ्ज्ञानम्प्रत्यक्षम् यद्यपिमनोरूपेन्द्रियजन्यंसर्वमेवज्ञानन्तथापी-
न्द्रियत्वेनरूपेणेन्द्रियाणांयत्रज्ञानेकरणत्वन्तत्प्रत्यक्षमितिविवक्षितम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तुनलक्ष्यम्॥ न्यमिति इन्द्रियजन्यत्वा-
मिन्द्रियरूपादावप्यस्त्यतो ज्ञानमिति अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति इन्द्रियजन्यत्वविशेषणेदत्तेप्यनु-
मित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते यद्यपीति नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह ईश्वरप्रत्यक्षन्त्वि-
ति तथाचजन्यप्रत्यक्षमेवलक्ष्यमितिभावः॥ ॥ यद्यमिति संभवस्यानुमितावैतिह्यस्यशब्दे अंतर्भाव आप्तोक्तत्वसंदेहाद-
प्रामाण्यज्ञानास्कंदितः सद्इतिभावः इंद्रियरूपादावपीति इदंचयथाश्रुताभिप्रायेणवस्तुतोमनोरूपेंद्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
इंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकतयाज्ञानपदंस्वरूपकीर्तनमेवेतिबोध्यं अनुमित्यादावित्यादिनोपमित्यादिपरि-

णा अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैवव्यवसायत्वेननिर्विकल्पकसाधनव्यवसायत्वमतआह विशिष्टेति इंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नंज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकमितिसूत्रयोजनमाह एवंचेति नन्वीश्वरप्रत्यक्षंतुलक्ष्यमित्युक्त्वा सूत्रेणतथैवोक्तत्वादितिमूलकारोक्तिरसंगताउक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षलक्षणताया
अनभिधानात्तदर्थमाहेश्वरेति ननुजन्यप्रत्यक्षप्रमालक्षणेसूत्रकारोक्तावपिप्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणंकिमितिशिष्यजिज्ञासयाप्रत्यक्षप्रमासामा-
न्यलक्षणंवक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणांतरमवतारयति ईश्वरेति अव्याप्तिरिति निर्विकल्पकस्यज्ञानाजन्यतयालक्षणस्यतत्रसत्त्वेनविशिष्टज्ञानलक्ष
णसमन्वयस्यावश्यकत्वात् अव्याप्तौहेतुमाह विशिष्टेति जन्येत्यादिनेश्वरविशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानाजन्यत्वेपिनक्षतिस्तार्थकमात्रपदासंगतिः।

दि॰॥ विशिष्टज्ञानात्मकमितियावत् एवंचसूत्रेइन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारिअव्यपदेश्यंव्यवसायात्मकमितियोजनाबोध्या
अन्यथालक्षणवाक्येविभागबोधकपदेनव्यवधानादसङ्गतेरिति तथैवोक्तत्वादिति ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ई-

मु॰॥ तथैवोक्तत्वात् अथवाज्ञानाकरणकज्ञानमप्रत्यक्षम् ॥ ॥

श्वरप्रत्यक्षस्यापिलक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह अथवेति ज्ञानाकरणकमिति ज्ञानाजन्यमित्युक्तौचाव्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्यविशे
षणज्ञानजन्यत्वादतोज्ञानाकरणकमिति अनुमित्यादौव्याप्त्यादिज्ञानस्यकरणत्वमस्त्येवेतिनानुमित्यादावतिव्याप्तिः॥ ६॥

यत्त्वीश्वरज्ञानंनिर्विकल्पकमेवेतितदसत्कार्यमात्रंप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांलोकेविशिष्टज्ञानस्यैवकारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरेसकर्तृ
कत्वानुमित्यासिद्धेः यद्विकार्यसामान्येकृतेरेवकारणत्वंनज्ञानेच्छयोः तयातयोरन्यथासिद्धत्वात्तथाचसकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरेकृतेरेवसिद्धिर्नज्ञाने-
च्छयोः नचैवमीश्वरेज्ञानेच्छयोः कथंसिद्धिरितिवाच्यं यस्सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्याज्ञानस्यसएक्षतबहुस्यामितिश्रुत्याइच्छायास्तत्रसिद्धेरीक्षणस्येच्छारू
पत्वादितिविभाव्यतेतदायथाश्रुतमेवसाधुनचैवमपिजन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयातत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्ग्रंथकारस्यन्यूनतादुर्वारे
वेतिवाच्यं ज्ञानजन्येत्यस्यसमवायसंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वेनिर्विकल्पकेव्याप्तिसंभवेननदुपेक्षणसंभवादितिध्येयं॥ ६

रा॰॥ अनुमित्यादौलक्षणसत्वमुपपादयति अनुमित्यादाविति ॥ इदंलक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह अकारणकेत्यादि करणसामान्यशून्यत्वा देवेत्यर्थः ननुतत्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्यकारणत्वादित्याशंकते अथेति ज्ञानत्वगर्भेति ज्ञानत्व घटितेत्यर्थः कारणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकता संबंधेनेत्यादिः योगिप्रत्यक्षंतत्वज्ञानरूपंबोध्यं नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषण तावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह अथवेति करणतानयइति परामर्शाभावादेवघटादिज्ञाना॰

दि॰॥ अकरणकत्वादेवचेश्वरज्ञानसङ्ग्रहः अथनिदिध्यासनद्वारामननादिज्ञानकरणकेयोगिप्रत्यक्षेलक्षणमिदमव्यापकमि॰ तिचेन्नज्ञानाकरणकपदेनज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभावस्यविवक्षितत्वात् नचेदंयोगिप्रत्यक्षाव्यापकम् श्रवणा दिप्रतिपत्तीनांशाब्दत्वादिनैवजनकत्वेन विशिष्टाभावसत्वादिति अथवाज्ञानकरणत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह

मु॰॥ अनुमितौव्याप्तिज्ञानस्य॰॥ ९ ॥

विवक्षितं तादृशीचजातिरनुमितित्वादिरेव एतेनानुमित्यादौव्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानयेज्ञानत्वघटितकर॰ णतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्याऽसम्भवोपिप्रत्युक्तइति व्याप्तिज्ञानस्येतिषष्ठ्यन्तचतुष्टयस्यकरणत्वादित्यनेनान्वयः नचस्मर णात्मकपरामर्शस्थलेव्याप्तिज्ञानस्यकरणत्वासम्भवइतिवाच्यम् तत्रव्याप्तिज्ञानस्यसंस्कारद्वाराहेतुत्वात्॰॥ ❋ ॥

दनुमिति चारणसंभवादितिभावः एतच्चयथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्याप्तिनिवेशसूचनार्थेवघटितेत्युपादानादेवज्ञानत्वघटितत्वंज्ञानत्वविषय कप्रतीत्यविषयत्वमात्रंनतुज्ञानत्वभिन्नत्वमपितत्रघटकंप्रयोजनाभावादसंभवापत्तेश्चेतिविभावनीयंकरणत्वासंभवइति व्याप्तिज्ञानासत्वेपिविशि॰ ष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरितिभावः संस्कारद्वारेति तथाचव्याप्तिज्ञानस्यस्वजन्यपरामर्शसंबंधेनअनुमितौकारण तापरामर्शेस्वजन्यत्वंचस्वनिष्ठसमवायस्वजन्यसंस्कारान्यतरसंबंधावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपंनातःप्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्ति

रा॰। ज्ञानपदमिति अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया कारणत्वमस्त्वित्यर्थः। एवंच कारणं व्याप्तिधीरितिकारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः तत्रेति स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिदनुभवत्वेन कैश्चिद्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसंगतमेवैतत्तथापि हेतुत्वकल्पनेनेत्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसंबंधेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवान्नासंगतिः अतिप्रसक्तत्वादिति अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयके च्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथमतिप्रसक्त

दि॰॥ नच ज्ञानपदस्य सविषयकपरत्वमेवास्ताम् किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् इच्छादितः संस्कारा

मु॰॥ उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः ॥ ॥

च्चानुमितेरनुदयात्सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् सादृश्यज्ञानस्य सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य तत्र अनुमितौ ॥ ९ ६ ९ ॥

ता अन्यथा अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात् यदि च अनुमित्यनुपधायके पि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेपीदमेवोत्तरमिति मैवं कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनंतेच्छादिषु तत्कल्पनगौरवस्यैव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतग्रंथाभिप्रेतत्वात् तस्यैव तत्सूचनार्यैव च्छांत इत्यपेक्ष्य इच्छादितः संस्कारे च्छेत्येतावत्पर्यंतमभिहितमित्यवधेयं उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापारतां भ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे सा

110

रा॰॥नचैवंयद्यापारद्वैर्लभ्यं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेनवक्ष्यमाणत्वात् तथाचेतिव्याप्तिविशिष्टंव्याप्तिप्रकारकंयत्पक्षविशेष्यकंपक्षधर्मताज्ञानंहेतुतावच्छे-
दकसंसर्गावगाहिज्ञानमित्यर्थः परामर्शजन्यसंस्कारे अतिव्याप्तिवारणायज्ञानपदोपादानंननुव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमितित्युक्तत्वावह्निव्याप्यविशे-
ष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वंततोलभ्यते तथाचवह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशंकायामाह भवतिहीति॥
वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिज्ञानंव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानंभवतीत्यन्वयः उक्तरीत्याव्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसंबंधावगाहिज्ञान
स्यैवतादृशज्ञानलभ्यत्वादितिभावः नचैवमपिवह्निव्याप्योधूमःपर्वतइतिज्ञानजन्यानुमितावतिव्याप्तिर्धूमोवह्निव्याप्योधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शानात्म

दि॰॥अनुमितिंलक्षयति परामर्शेति परामर्शत्वञ्चव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् तथाचव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यञ्ज्ञा
नमनुमितिरितिफलितम् भवतिहिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिज्ञानंव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् तज्जन्यम्पर्वतोवह्निमानितिज्ञानं
मितितत्रलक्षणसमन्वयः यद्यपीत्यादि प्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणानावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधयापरामर्शजन्यस्यविशिष्ट-

मु॰॥इदंलक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् परामर्शजन्यञ्ज्ञानमनुमितिः यद्यपिपरामर्शप्रत्यक्षादिकम्परामर्शजन्यन्तथा
पिपरामर्शजन्यंहेत्वविषयकञ्ज्ञानमनुमितिः नचकादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्॥ ६ ॥

वैशिष्ट्यवोधस्यपरिग्रहः परामर्शजन्यमिति विषयविधयातत्रपरामर्शस्यहेतुत्वादितिभावः कादाचित्केति धूमवान्पर्वतोवह्निमानि
त्यनुमितौपक्षतावच्छेदकविधयाधूमस्यभानादितिभावः॥ ए कज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वह्निव्याप्यधूमवानितिपरामर्शस्यापिकालविधया
घटादिप्रत्यक्षहेतुतयातत्रातिव्याप्तिश्चेतिवाच्यमएतद्वारणायचहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्च
यत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाएवलक्षणेनिवेशनीयत्वादितिभावः अनुमितिसमानविशेष्यकतयापक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वा
दितिभावः यद्यपीत्यादीति ननुप्रत्यक्षेविषयस्यसामान्यतोविषयत्वेनविशेषतश्चतत्तद्व्यक्तित्वेनैवहेतुतयालक्षणेचोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनक
तानिरूपितजन्यतायाएवविवक्षणीयतयानोक्तातिव्याप्तिरित्यतआह आदिनेत्यादितथाचैतद्स्वरसेनैवमूलेआदिपदमुपात्तं॥ १ ६ १ ॥

रा॰॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्थित्वावच्छिन्नंप्रतिचविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैवहेतुतयाभवतितत्रातिव्याप्तिरितिभावः धूमवान्प
र्वतइत्यादि आलोकादिलिंगकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः ॥ सत्तामादायेति पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्त्वस्यप्रत्यक्षादावपिस
त्वादितिभावः नन्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेतितमादायैवअतिव्याप्तिनादवस्थ्यमित्यतआह अनुभवत्वेति अत्रच धूमवान् पर्वतोवन्हिमानित्य
नुमितावव्याप्तिवारणायैवजातिघटितलक्षणादरणमितिवोध्यं लाघवादिति व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसंवंधावच्छिन्नजनकताकत्वंव्याप्तिज्ञानक
रणकत्वं ननुव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वेसतिव्याप्तिज्ञानजन्यत्वंव्याप्तिज्ञानकरणत्वं तेनकालोपाधिविधयाव्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादायतथैवपरामर्शज

दि॰॥ तादृशेति कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः सत्तामादायातिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वन्तदर्थः तेन
नानुभवत्वजातिमादायप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः जातिमत्त्वञ्चसमवायेनविवक्षितम् तेनकालिकसम्बन्धेनजातिमतिकालेनातिव्याप्तिःपक्ष

मु॰॥ तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात् अथवाव्याप्तिज्ञानकरणकंज्ञानमनुमितिः ॥ ९

धर्मतायाअप्रवेशेनलाघवाल्लक्षणान्तरमाह अथवेति अत्रापिसाध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धहेतुतावच्छेदकधर्महेतु
तावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकांव्याप्तिमुपादायतज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वंवि

वक्षितमादायच घटादिप्रत्यक्षेनातिव्याप्तिः अत्रापिलिंगाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकं अन्यथावन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देशइतिविशिष्टवैशिष्ट्याव
गाहिज्ञानेऽतिव्याप्तिप्रसंगात् लिंगाविषयकत्वंव्याप्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेनधूमत्वादिनाधूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षेना
तिव्याप्तिनादवस्थ्यं नचैवमव्याप्तित्वेनघटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासंभवइतिवाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरण
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादायतन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिता
शून्यत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति तद्व्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

का॰मु॰
दि॰ए॰
१११

ए॰॥ कारणत्वमिति परामर्शरूपकारणांतराभावादेवयत्किंचिज्ज्ञानात्केवलमनसोवानुमितिवारणासंभवादितिभावः अत्रचज्ञानत्वेनकारणतापक्षेअ-
नंतज्ञानव्यक्तीनांकारणत्वकल्पनापत्तिरपिचज्ञानस्यसमवायेनकारणत्वेपिक्षत्यभावात्परामर्शस्यापिज्ञानत्वानुरूपभूतस्वजन्यज्ञानस्यसंबंधेनतत्स्यतथा-
त्वेमानाभावाच्चेतिमनस्त्वेनवेत्युक्तंननुपरामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वेइंद्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिनाप्रमाणविभा-
गोनस्यात् नचप्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिनाएकस्यापिमनसोविभागसंभवःपरस्परासंकीर्णव्याप्यधर्मकथनंविभागइत्यत्रपरस्परासंकीर्णत्व-

दि॰॥ नन्वस्त्वनुमितिप्रत्यपिनव्याप्तिज्ञानत्वेनकरणत्वङ्किंतुज्ञानत्वेनमनस्त्वेनैववाएवमेवोपमित्यादावपिमनस्त्वेनैवकरणत्वम् नचकार्य-
वैजात्यन्नस्यादितिवाच्यम् सामग्रीवैलक्षण्यादेवतदुपपत्तेः नचप्रमाणविभागानुपपत्तिःक्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतःपूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसं-
भवइत्यतआह वस्तुतइति घटेऽतिव्याप्तिवारणाययत्त्वन्तम् वृत्तित्वंसमवायेनविवक्षितम् तेनानुमितेःकालिकेनघटत्वस्यवृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिः

मु॰॥ एवंसादृश्यज्ञानकरणकज्ञानमुपमितिः पदज्ञानकरणकज्ञानंशाब्दबोधः वस्तुतोयाकाचिदनुमितिव्यक्तिमादायतद्व्यक्ति-
वृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्वमनुमितित्वम् एवंयत्किंचिदप्रत्यक्षादिकमादायतद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्वम्प्रत्यक्षत्वादिकम्वा

टि

ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादायप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलम् नतुमनसःकरणतापक्षेज्ञानाकरणकत्वम्प्रत्यक्षलक्षणम-
नुमित्यादावतिव्याप्तमनःप्रत्यक्षस्यलक्षणान्तरमाह एवमिति॥ (१) स्वस्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथाव्यभिचारा-
भिन्नविरोधाप्रसिद्ध्याहेत्वाभासविभागानुपपत्तेरितिवाच्यं मनस्त्वेनैवोभयत्रकरणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेवनियामकाभावेनकथंचिदपिविभागासं-
भवादित्याशंकते नचेति क्रियाविशेषादिति क्रियाधात्वर्थोनतुकर्मतथाचप्रत्यक्षादिप्रमारूपधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैवप्रमाणानांविभागसंभवादितिभा-
वः मनसइत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः अतिव्याप्तमिति नित्यप्रत्यक्षेऽव्याप्तिभियाइंद्रियजन्यत्वस्यप्रत्यक्षलक्षणत्वासंभवादितिभावः प्रत्यक्षत्वमितिउपमित्यादेरस-
र्वावाधसिद्धतयाप्रथमोपस्थितत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैवप्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः॥ ॥

राम॰
१११

112

रा॰॥ आदिपदग्राह्यमुपमितित्वंशाब्दत्वंचनिर्वक्ति यत्किंचिदिति शब्दभेदेनेति प्रत्यक्ष लक्षणेऽअनुमित्यसमवेतेति तदितरलक्षणेषुप्रत्यक्षासमवे
तेति शब्दविशेषेणेत्यर्थः प्रथमतोमूले अनुमिति लक्षणस्यैवजातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तं अनुभव
त्वजात्यंगीकारेणेति विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौस्मृत्यन्यत्वनिवेशेगौरवापत्यातज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रवि सृत्तयैवानुभवत्व
जातिसिद्धेरितिभावः एवंचसर्वलक्षणेषुस्मृत्यसमवेतेत्युक्तौ अनुभवत्वमादायअनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्याएकत्रानुमित्यसमवेतत्वसा

दि॰॥प्रत्यक्षत्वादिकमिति यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्वमुपमितित्वम् यत्किञ्चिच्छाब्दबो
धव्यक्तिमादायतद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्वंशाब्दबोधत्वन्निर्वाच्यमित्यर्थः शब्दभेदेनानुमित्यादीनांलक्षणाकथ[illegible]
भवत्वजात्यङ्गीकारेणतदनङ्गीकारेतद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वरूपस्यलक्षणाचतुष्टयस्यैकशब्देनवक्तुंश

मु॰॥जन्यप्रत्यक्षंविभजते घ्राणजादिप्रभेदेनप्रत्यक्षंषड्विधम्मतम्।५२। घ्राणजंरासनञ्चाक्षुषंस्पार्शनंश्रौत्रम्मानस
मितिषड्विधम्प्रत्यक्षम् नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वञ्जन्यप्रत्यक्षत्वस्यैवनिरूपणीयत्वात् उक्तसूत्रानुसारात्।५१।
।५३। घ्राणस्यगोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपिस्मृतः गोचरइति ग्राह्यइत्यर्थः गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः गन्ध

कत्वादितिध्येयम् उक्तसूत्रेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः।५१। ((स्यप्रत्यक्षत्वात्॥ः
॥५२॥ घ्राणस्यनिर्विषयकत्वादाह ग्राह्य इति सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः॥ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ः॥

न्यत्रप्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैवनिवेशनीयतयाशब्दभेदेनलक्षणाभिधानमावश्यकमेवेतिबोध्यं तद्व्यक्तिसमवेतेति एकशेषेणप्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेते
त्यर्थः ज्ञानत्वादिकमादायअन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्रस्मरणासमवेतेत्युक्तं सूत्रानुसारादिति सूत्राननुसारेणप्रत्यक्षसामान्यस्यलक्षणप्रदर्शनपक्षेतु।ः
नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेनतद्विभागासंभवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैवविभागइतिभावः।५१।५२। ननुगोचरपदस्यविषयार्थकतयाघ्राणस्यगोचरोगंधइत्यसंगतमित्या

[illegible] ग्राह्य इति [illegible]

रा॰॥ चरपदस्यजन्यज्ञानविषयार्थकतयानासंगतिरितिभावः॥ ११॥ ५३॥ नतत्प्रत्यक्षमित्यस्यनोष्मादिप्रत्यक्षमिति नार्थः रूपेउद्भूतत्वप्रवेशेन

दि॰॥ तद्वृत्तीति गन्धवृत्तीत्यर्थः॥ ५३॥ उद्भूतेति उद्भूतपदस्यकृत्यमाह ग्रीष्मेति ऊष्मारश्मिन्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजः परिग्रहः नतत्प्रत्यक्षम् नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षं॥ ५४॥ न्यूनताम्परिहर्त्तुमाह पृथक्त्वादिकमपीति आलोकसंयोग इति तस्यकारणत्वमन्धका

मु॰॥ तद्वृत्तिजातिरपिप्रत्यक्षागन्धाश्रयग्रहणेनुघ्राणस्यासामर्थ्यमितिबोध्यम् तथारसोरसज्ञायास्तथाशब्दोपिचश्रुतेः॥ ५३॥ रसत्वादिसहितइत्यर्थः तथाशब्दोपिशब्दत्वादिसहितः गन्धोरसश्चोद्भूतोबोध्यः॥ ५३॥ उद्भूतरूपन्नयनस्य गोचरोद्रव्याणितद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहोद्रवत्वम्परिमाणयुक्तम्॥ ५४॥ क्रियाजातियोग्यवृत्तिः समवायश्चतादृशः ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमितिनतत्प्रत्यक्षम् तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति॥ ५४॥ योग्येति पृथक्त्वादिकमपियोग्यव्यक्तिवृत्तिबोध्यम् तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिः चक्षुर्योग्यत्वमेवकथन्तदाह गृह्णातिचक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥ ५५॥ आलोकसंयोगउद्भूतरूपञ्चचाक्षुषप्रत्यक्षेकारणम् तत्रद्रव्यचाक्षुषस्तत्रतयोः समवायसम्बंधेनकारणत्वन्द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायसम्बन्धेनद्रव्यसमवेतसमवेतस्यरूपत्वादेः प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति॥ ५५॥ उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यङ्गोचरः सोपिचत्वचः उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यन्त्वचोगोचरः सोपिउद्भूतस्पर्शोपिस्पर्शत्वादिसहितः॥

रेचाक्षुषापत्तिवारणायोद्भूतरूपन्तुपिशाचादीनाम्प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम् तयोः उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः॥ ५५॥ ९

तत्प्रत्यक्षवारणासंभवात् द्रव्याणितद्वन्तीत्यनेनैवतत्प्रत्यक्षस्यवारणीयत्वादतोव्याचष्टे नोष्मादिगतेति॥ ५४॥ ५५॥ ९ ६ ९॥

रा॰॥ रूपत्वादिभिन्नमितीति इदमंशपूरणं नतु विवरणं तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यं ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव श्लोकसमाप्तेर्द्रव्या ध्यक्षइति द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशंकां निरस्यति द्रव्याध्यक्षइतीति पुनः शंकते इतिमूले लाघवादित्यस्यात्मावृत्ति।

दि॰॥ रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह रूपत्वादिभिन्नमिति आदिना नीलत्वादिपरिग्रहः द्रव्याध्यक्षइति पूर्वान्वयीन तूत्तरा न्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि कारणं द्रव्याध्यक्षइत्यन्तप्रतीकधारणम् शङ्कते बहिरिन्द्रियेति ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयो जकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवान्नादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुत्वाङ्गीकारे (?)त्वयि

मु॰॥ रूपान्यच्चक्षुषो योग्यम् रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ताः सर्वे क्रियाजातयो योग्यवृत्तयः त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः रूपमत्रापि कारणम्।५६। द्रव्याध्यक्षे अत्रापि त्वगि न्द्रियजन्येपि द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्र व्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात्।

बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किञ्चिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् इष्टापत्तिरिति चेत् उद्भूतस्पर्शस्यैव लाघवात्का रणमस्तु प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किन्न स्यात्॥ ९९ त्वात्तदवच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्व मुचितमित्यत आह आत्मावृत्तीति आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृत्तीति आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवार णाय शब्दभिन्नेति कालादेर्निवारणाय विशेषेति शङ्कते रूपस्येति पुनः शङ्कते इष्टेति प्रतिबन्द्या निरस्यति उद्भूतेति॰॥ ६ ॥

शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहः वायो रिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसंभवादित्यत्रैव तद्ग्रंथतात्पर्यमिति बोध्यं॥

रा॰॥ एतदेवस्पष्टयति प्रतिबंध्येति समानंविरोध्युत्तरंप्रतिबंधी ॥ उपसंहरतीति गुरुभूतस्यापिआत्मावृत्तिविशेषेत्यादिनापूर्वमुक्तस्यकारणत्वमेवव्यवस्थाप
यतीत्यर्थः अनुचितइति चतुरणुकादिवायोरपिस्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्चतत्रचकारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात् त्र्यणुकस्यस्पार्शना
विषयत्वादितिभावः ननुवायुगतसंख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैववायुप्रभयोरितिग्रंथस्यावतारितत्वेनतत्रप्रभागतसंख्याप्रत्यक्षेइष्टापत्तिरयुक्तेत्यत।
आह दृष्टांतार्थमितिवाधकाभावइति अत्रचयद्यपिवायोःस्पार्शनोपगमेतस्यापिस्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेनतत्प्रत्यक्षेकारणीभूतस्यत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्स
मवेतत्वस्यविरहएववाधकोभवति परमाणुस्तुमहत्वाभावादेवनस्पार्शनयोग्यः नचवायुचतुरणुकस्यनेष्यतएवस्पार्शनमपितुपंचाणुकादीनामेवेतिवा

दि॰॥उपसंहरति तस्मादिति ननुत्वदुक्तेःस्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणायस्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनम्प्रतित्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसम
वायत्वेनहेतुत्वस्यवाच्यतयावायोःस्पार्शनाङ्गीकारोनोचितः अन्यथावायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचाग्रहणप्रसङ्गादित्यतआह वायुप्रभ

मु॰॥तस्मात्प्रभाम्पश्यामीतिवत् वायुंस्पृशामीतिप्रत्ययसंभवात् वायोरपिप्रत्यक्षत्वंसम्भवत्येव वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रेतत्स्पस्य
नवास्पर्शस्यहेतुत्वम् वायुप्रभयोरेकत्वङ्गृह्यतएवं क्वचिद्द्वित्वादिकमपि क्वचित्सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहोदोषादित्याहुः॥५६॥

योरिति प्रभोपादानन्दृष्टान्तार्थम् गृह्यतएवेति तथाचवायुगतसंख्यादिग्रहेइष्टापत्त्यावायोःस्पार्शनाङ्गीकारेवाधकाभावइति क्वचिदिति स
जातीयसंवलनाभावइत्यर्थः आदिपदात्परिमाणपरिग्रहः तद्ग्रहश्चभूयोवयवावच्छेदेनत्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थलेवोध्यः॥ ❋ ॥

च्यंचतुरणुकस्यस्पार्शनाविषयत्वेपंचाणुकेपिकारणासंपत्तेरिदमसंगतमित्याक्षिप्यतथापिवायोःस्पार्शनमंगीकुर्वतानवीनेनद्रव्यसमवेतेत्यत्रद्रव्येत्तु
टिभिन्नत्वस्यप्रकृष्टमहत्वस्यवाविशेषणतामंगीकृत्यैववायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वाच्चासंगतिः ग्रंथकारेणत्वप्राचीनसम्मतकार्यकारणभावएवप्रदर्शित
स्तेनवायोःस्पार्शनानंगीकारेणद्रव्येतद्विशेषणस्यानर्थकत्वादितिकेचनसमादधिरे तन्नमनोरमं वायुस्पार्शनानंगीकर्त्रापिपार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनो
पपत्तयेद्रव्येतद्विशेषणस्योपादेयत्वात् वस्तुतःस्पार्शनवत्वंचनलौकिकविषयतयास्पार्शनविशिष्टत्वंतथासत्यवयवस्पार्शनात्तत्तदवयविस्पार्शनानुप
पत्तेः नापिस्पार्शनोपलक्षितत्वंयदंकुरावयवस्यस्पार्शनमस्तित्थं तस्यस्पार्शनानुपपत्तेरतः॥

र०॥ स्पार्शनयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं तद्योग्यत्वाच्च प्राचां महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वं मनो नानुपपत्तिः इत्थं च पूर्वोक्तं वायुस्पा-
र्शनानौचित्ये अन्यथेत्यादिनोक्तस्य वा संख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या तद्ग्रहश्चेति परिमाणग्रहश्चेत्यर्थः मूर्त्तप्रत्यक्षइति इंद्रियत्वस्यातिगु-
रुतया च बहिरिंद्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः उक्तलाघवेति मूर्त्तप्रत्यक्षाभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य रूपाभावस्य तथा-
त्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः नन्वेकस्पर्शाभावस्य तथात्वेपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणतालाघवान्नित्यस्थतामित्यत आह यद्वोक्तमिति उप-

दि०॥ ननु सजातीयसंवलनदशायाम्भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथन्न वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह क्वचि-
त्संख्यापरिमाणेति दोषादिति सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः आहुरित्यनेनास्वरससूचनं तद्बीजन्तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्त्तप्रत्य-
क्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् न च वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कथङ्कारणताग्र-

मु०॥ त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः॥ ॥

ह इति वाच्यम् लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबंधकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचा-
रसन्देहाभावस्य सत्त्वात् यद्वोक्तम् प्रभायाश्च प्रत्यक्षे विशेषापत्तिरित्येव किन्न स्यादिति नरपिन उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोप-
रिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति॥५६॥ ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये॥ रिदेशे विहंगमइतीति

तच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण शाब्दबोधे प्रथमांतपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेपि विहंगमांशे विशेषणतयोप-
नयसंनिकर्षेण भानसंभवादनुपपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहंगमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभिलापादुपनीतविशेषणतयैव भासतइ-
ति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः वायोरप्रत्यक्षत्वे तु न काचिदनुपपत्तिरस्तीति भावः॥५६॥ ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्म-
नोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसंगतं नित्यज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचष्टे जन्यज्ञानेति॥

रा॰॥प्रमाणमितीति इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषंगो बोध्यः आम्रस्य को रस इति प्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनुषंगदर्शनादन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारकआम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतो मधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं त्वगादेरिति पुरीततित्वगिंद्रियाभावेन तत्र स्थितमनसस्त्वक्संयोगासंभवादिति भावः ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूले केषामित्याकांक्षाया अनिवृत्तेराह अत्रेति नन्वेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकांक्षायास्सत्वात् तदनिवृत्तितादवस्थ्यमत आह अभावादित्यत्रापीति

दि॰॥ज्ञानाजननमिति प्रमाणमित्यनुषज्यते चक्षुरादीत्यादिना त्वगादेः परिग्रहः तदभावादेव चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव ज्ञानादेरभावादेवन मानसमिति अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः न प्रत्यक्षमिति योग्यगुणसम्बन्धेनेवात्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः उद्बोधकाभावादिति उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वादिति भावः॥

मु॰॥ किन्तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचन्यत्वात्पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानम्भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथा हि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादि प्रत्यक्षम् ज्ञानादेरभावादेव न मानसम्प्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्॥

॥ ११ यद्यपि न मानसमित्यस्य मानससामान्याभाव एवार्थः संभवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्वेऽपि योग्यगुणसंबंधाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याप्यसंभवात्तथाप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ उत्तरग्रंथानुत्थितेस्तथानोक्तमिति ध्येयं योग्यगुणेति मनोग्रहणायोग्येत्यर्थः धर्माधर्माश्रयो ध्वंसो विशेषगुणायोगत इति कारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः ननु ज्ञानमात्रस्य प्राथमिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याप्युद्बोधकस्य कल्पनात्तत्रापि संबंधिज्ञानरूपोद्बोधकासंभवेऽप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसंभवादुद्बोधकाभावादिति मूलमसंगतमत आह उद्बोधकस्येति तथा च स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदनुरोधेन कस्यचिदुद्बोधः॥

रा॰॥कल्पनीयः नचात्रस्मरणमनुभवसिद्धमितिभावः॥ ननुप्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरितिमूलाभिधानमसंगतमित्यतआह इच्छाया॥
इत्यादिज्ञानमात्रमिति यद्यपिसुषुप्तिप्राक्कालेकदाचिदिच्छादेरपिसंभवेनतदनुक्त्या मूलस्यन्यूनतापत्त्यामात्रपदमसंगतं किंतुसुरूषवद्बुद्ध्यादिभ्यांज्ञा
नादिविवक्षितमित्येववक्तुमुचितंतथापिस्वप्नावस्थानंतरमेवसुषुप्तिरिति नियमेनस्वप्नदशायांचमिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशाद्भ्रमात्मकज्ञानमे
वोत्पद्यतेनेनत्विच्छादिकमन्यथास्वप्नदशायांचिकीर्षावलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्यागत्यादेरप्यापत्तेरितिसिद्धांतमनुसृत्यैवमभिहितमितिमंतव्यंवस्तुतो॥
ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषांचिज्ज्ञानानांसिद्धांतेप्यतींद्रियतयावक्ष्यमाणस्यतस्यातींद्रियत्वइत्यादिदूषणस्यासंगत्यापत्त्यामूलकृताज्ञानमुपेक्षित

दि॰॥ इच्छादिव्यक्तेरिति इच्छायाआदिरितिव्युत्पत्त्याज्ञानमात्रंविवक्षितम् तदतीन्द्रियत्वेज्ञानानामतीन्द्रियत्वे ननुसुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य

मु॰॥ मैवम् सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबंधेनात्मनश्चप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वेमानाभावात् सुषुप्तिप्राक्का
लेनिर्विकल्पकमेवनियमेनजायतइत्यत्रापिप्रमाणाभावात् अथज्ञानमात्रेत्वङ्मनःसंयोगस्यहेतुत्वात्सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्यत्वङ्मनःसंयोगाभावकारण
त्वन्तदाऽऽसनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकालेत्वाचप्रत्यक्षंस्यात् विषयत्वक्संयोगस्यत्वङ्मनःसंयोगस्यचसत्वात्॥ ६ ॥

निर्विकल्पकरूपत्वात्तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यतआह सुषुप्तिप्राक्कालेइतित्वङ्मनःसंयोगस्यचेति तदस्वीकारेचाक्षुषमपिन

मेनदूषणस्यसविकल्पकज्ञानोपगमेपिसुगमतयातदुपेक्ष्यनिर्विकल्पकमेवजायतइत्याशंकाग्रेमूलेनिराकरिष्यतेअतएवस्वप्नावस्थायांप्रलापा
देरप्यनुभवसिद्धतयातदानीमिच्छादेःप्रामाणिकत्वेपिनासंगतिरितियुक्तमुत्पश्यामः ननुसुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतींद्रियत्वेमानाभा
वइतिमूलोक्तमसंगतंतदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्यातदतींद्रियत्वस्यसर्ववादिसिद्धत्वादित्याशंक्योत्तरग्रंथमवतारयति नन्वित्यादि तदतींद्रिय
त्वंनिर्विकल्पकातींद्रियत्वंमूलेविषयत्वक्संयोगस्येत्यस्यसमुज्ज्वमानद्रव्यवाद्यादिनात्वक्संयोगस्येत्यर्थःतदस्वीकारइति त्वङ्मनस्संयोगस्वीकारइत्य
॥ र्थः नस्यादितीति ज्ञानसामान्येत्वयानस्यहेतुत्वस्वीकारादितिभावः॥

115

का॰ मु॰
दि॰ स॰
११५

रा॰॥ स्वहस्तितत्वादिति स्वीकृतत्वादित्यर्थः इष्टापत्त्यादिनेति स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेऽपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः आदिना चाक्षुषादिकं कदापि नोत्पद्यत ए
वेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः ननु पुरीतति मनःप्रवेशस्यैव सुषुप्तिपदार्थतया त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वे स्थिते तदनुपपत्त्यभावात् सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यसं
गतमत आह सुषुप्ताविति न संभवतीति चर्ममनःसंयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्त्वेऽपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादिति भावः नव्यमतमु

दि॰॥ ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न स्पार्शनं तत्रेत्यत आह परस्परेति अनुभवानुरोधादिति अनुभवस्य त्वयापि स्वह
स्तितत्वादन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः मिश्रमतमाह अन्ये त्वित्यादिना सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादा
नुरोधेन इत्थं च चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न संभवतीत्याह चाक्षुषादीति अत्र नव्याः सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्

मु॰॥ परस्परप्रतिबन्धादेकमपि न स्यादिति अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषा
दिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यत इति अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावाच्च त्वाचप्रत्यक्षमिति॥ ॥

दा तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं सैव तु न युक्तिसिद्धा तथा हि सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनस आत्म
नो विभागस्ततः आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीतति रूपोत्तरदेशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आ
त्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात्तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात्॥ ॥

राम॰
११५

पत्स्यतीति अत्र नव्या इति तत्क्षणे सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे अभावादिति ननु कारणस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं न तु कार्योत्पत्तिकालेऽपि तथा
च ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेऽपि आत्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशात् अतः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न वा
धकमत आह असमवायिकारणस्येति कार्यसहभावेनेति कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टेनेत्यर्थः॥

रा०॥ यद्विचेति असमवायिकारणनाशस्यद्रव्यरूपकार्यनाशंप्रत्येवहेतुता नतुगुणादिरूपकार्यनाशंप्रत्यपीतिद्रव्यंप्रत्येवासमवायिकारण
स्य——— कार्यकालवृत्तित्वेनकारणता नतुगुणादिकंप्रत्यपीतिभावः तत्प्रत्यक्षवारणात्सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात्।
पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगेवैजात्यानंगीकारादितिभावः वैजात्येनेति यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्यकारणताक्लृप्तेववैजात्यस्यतदवच्छेदकत्वमेवक
ल्पनीयंत्वङ्मनःसंयोगस्यतुकारणत्वेवनक्लृप्तेतिवैषम्यात्नविनिगमनाविरहावकाशस्तथापिवैजात्यस्याक्लृप्तस्यकल्पनीयतयाऽक्लृप्तत्वङ्मनःसंयोगे

दि०॥ यद्विचकार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिनएवासमवायिकारणस्यकार्यसहभावेनहेतुत्वमितिमन्यते तथापिनसु
षुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेःसुषुप्तिकालेप्रत्यक्षापत्तिर्मियात्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमिति विजातीयात्ममनः
संयोगस्यहेतुत्वेनैवतत्प्रत्यक्षवारणात् नचवैजात्यस्यपुरात्ममनःसंयोगपुरीतत्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वमेषि
तव्यमितिभावः नचवैजात्येनात्ममनःसंयोगस्यत्वङ्मनःसंयोगस्यवाहेतुत्वमित्यत्रविनिगमकाभावःत्वङ्मनःसंयो
गादेरवच्छेदकतासम्बन्धेनहेतुत्वापेक्षयासमवायेनात्ममनःसंयोगस्यहेतुत्वेलाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्यहेतुत्वे
चाक्षुषादिसामग्र्याःस्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च॥ ॥

कारणत्वेवकल्प्यतेकल्पनीयस्योभयत्रतुल्यत्वादितिभावः त्वङ्मनस्संयोगादेरित्यादिनाचर्ममनस्संयोगपरिग्रहः अवच्छेदकतेति समवायेन
तयोरात्मन्यसत्वादितिभावः लाघवादिति अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाःकारणतावच्छेदकसंबंधत्वेनानाव्यक्तिषुसंबंधत्वकल्पनेगौ
रवंएकस्यसमवायस्यतथात्वेलाघवादित्यर्थः त्वङ्मनस्संयोगस्यकारणतापक्षेगौरवांतरमप्याह चाक्षुषादिति॥ ॥एतेनेत्यादि वक्ष्यमाणदू
षणेनेतितदर्थः एवंचेत्तत्रसुषुप्तित्वाभावाच्चेतिचकारःप्रामादिकएवेतिबोध्यं नचविजातीयात्ममनःसंयोगस्यसमवायेनकारणत्वेलाघवस्यापि
वक्ष्यमाणोपायेनेतितदर्थः इतिपाठः॥ दि०॥१

रा॰॥कारेणसमुच्चयसंभवाच्चकारस्यप्रामादिकत्वकल्पनमसंगतमितिवाच्यं पुरीतति क्रियया सुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनस्संयोगानपायात्सुषुप्ता वपिज्ञानोत्पादापत्त्यातद्वारणाय पुरीततिमनस्संयोगस्यज्ञानंप्रतिप्रतिबंधकताकल्पनस्यावश्यकत्वेवैजात्यंकल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेनकार णतायामेवमानाभावात् यदिचतत्संयोगव्यक्तावपिवैजात्यंनांगीक्रियतइत्युच्यतेतदाजाग्रदवस्थायामपितदात्ममनःसंयोगव्यक्तितोज्ञानानुत्पादप्र संगइत्यवधेयं अथपुरुषांतरीयात्मनापुरुषांतरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणायपुरुषांतरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तंवैजात्यंकल्पयित्वावि जातीयात्ममनःसंयोगत्वेनज्ञानहेतुताआवश्यकीतच्चवैजात्यंसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीतिकल्पनयोपपत्तौत्वङ्मनःसंयोगादेः

दि॰॥एतेनयत्रमनःक्रिययानपुरीततिसंयोगरूपासुषुप्तिः किंतुपुरीततिक्रियैवात्मसंयुक्तेनमनसापुरी ततिसंयोगरूपासुषुप्तिःतत्रपूर्वोक्तापत्तिवारणायत्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् पुरीततिक्रि या जन्यमनःपुरीततिसंयोगस्यसुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीमनसःसर्वविषयावच्छेदेनपुरीततिसं योगाभावे नपुरीततिवहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यसत्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौबाधकाभावात् अ तएवपदार्थचन्द्रिकामनःपुरीततिमनुविशतीतिग्रन्थकाराणांलेखःसङ्गच्छतइतिवदन्ति॥ ॥

कारणत्वंतत्कल्पनमयुक्तमितिचेदनधिगतभावोसि पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायांपूर्वज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेनक्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्यसत्वेनविजाती यात्ममनःसंयोगकारणतायावारयितुमशक्यतयासुषुप्तेरेवज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वेवैजात्यस्यतद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्त त्वकल्पनेपिवीजाभावात् तादृशसुषुप्त्यंगीकारपक्षेज्ञानसामान्येत्वङ्मनःसंयोगस्यकारणत्वमप्यप्रामाणिकमेवतथाविधसुषुप्तिसमयेमनसोनि श्चलत्वेनपूर्वतनतत्वक्संयोगस्यापिसत्वेनतत्कारणतयापिज्ञानवारणासंभवेनअगत्यापुरीततिमनःसंयोगस्यज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमेवकल्पनी यमित्थंचत्वङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोःकारणतयापितदानींज्ञानवारणासंभवेनादिपदेनपुरीततिमनःसंयोगस्यैवज्ञानकारणतायांग्रंथका

रा०॥ लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशंक्याह मनोमात्रेति मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयं ।५७। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमेऽस्ति विरहान्नहि तृतीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलंबस्याशपथनिर्णेयत्वात् रक्तो दंड इति निर्णयं विना रक्तदंडवानिति

दि०॥ मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह मनोजन्येति मनोमात्रजन्येत्यर्थः न्यूनतां परिहरति एवमिति ।५७। निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति० चक्षुःसंयोगादीति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जा

मु०॥ मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ।५७। मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः मतिर्ज्ञानम् कृतिर्यत्नः एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् एवमात्मापि मनोग्राह्यः किन्तु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ।५७। ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् ॥ १ ॥

तित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायत इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धेस्तादृशघटत्वज्ञानं विना घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

निर्णयानुरोधेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवात्तो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह कदाचिदित्यादि तन्निर्वाहाय तादृशानुभवनिर्वाहाय अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पादकतायामपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयं ज्ञानत्वेनेति०॥

112

रा॰ ॥ अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानितिवुद्ध्येस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसंगतमिति चेन्न विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणांतरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् न च प्रकारांशे किंचित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यं विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव नतु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकतास्या विलक्षणतानानात्वस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित् इत्थमेव च दंडो रक्तो न वेति संशयानंतरमौचित्या ज्ज्ञातो रक्तदंडवान्न वेति संदेहोऽप्युपपादनीयः इदं पुनरिहावधेयम्

दि॰ ॥ वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लभ्यते यो वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् न चैवन्निर्विकल्पकस्य निर्विषयत्वापत्तिस्तुरीयविषयतायाएव तत्र स्वीकारात् एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारम् घटेन्द्रियसन्निकर्षका-

मु॰ ॥ तथा च प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते ॥ ६ ॥

ले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टवुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षतास्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्राथमिकविशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम् ॥ ९९ धेयं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशवुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवुद्धिपरमेवेदमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकल्पके भानसंभवादत आह वैशिष्ट्यनिष्ठेति एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं संभवतीति सूचयन्नाह वैशिष्ट्येत्यादि निर्विषयत्वापत्तिरिति त्रिविधविषयतानामभ्युपगमादिति भावः तुरीयविषयतायाएवेति प्रकारतादित्रितयभिन्नवि

स॰॥ प्रत्येकमेवेति स्वकत्वलक्षणे इतरविषयतावत्त्वशून्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः समूहालंबनेति विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनानुव्यवसायोप
गमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहात्तत्तादृशानुव्यवसाय इति भावः
यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीस॥

दि॰॥ तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव निर्विकल्पकं निर्विकल्पकस्वरूपं लक्षणानुप्रकारतादिशून्यत्वादिकम् प्रत्येकमेवेति ध्येयम् निर्वि
कल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति तथाहीत्यादिना ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः इति प्रत्ययादिति घ
टाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञा

सु॰॥ तदेव निर्विकल्पकं तच्च न प्रत्यक्षम् तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात्त
त्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्वि
शेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वा
दिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न स
म्भवति ज्ञात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्॥ ॥ तेनेन सम्भवतीति न च विशेष्ये विशे
षणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यम् रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालंबनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रती
त्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति॥ ॥ नाचक्षुः संयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तु नि
र्विकल्पकमत एव स्थिरचक्षुः संयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्यम् अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घ
टत्वस्य विषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव स्वीयजातीमरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युप॥

रा॰॥ गमेनतस्यज्ञानेविषयित्वयास्वरूपतएवप्रकारत्वसंभवादिति मैवंजानेस्समवायेनैवस्वरूपतःप्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथाकालोघटोज्ञा
नंघटइत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादितिध्येयं ॥ षड्विधइत्युक्तमिति तथाचषड्विधइत्यस्यषड्विधासाधारणप्रत्यक्षत्वाव
छिन्नइत्येवार्थोनतुश्रावणत्वाद्यवछिन्नइतिनदर्थइतिभावः आत्मादाविति अत्रादिपदेनचर्ममनस्संयोगस्यज्ञानकारणत्वपक्षेनसंग्रहः

दि॰॥ महत्त्वंषड्विधइति यद्यपिश्रावणादौमहत्त्वस्यहेतुत्वेप्रयोजनाभावः तथापिद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छे
दकस्यश्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशेगौरवात् प्रयोजनाभावाच्चषड्विधइत्युक्तमितिध्येयम् आत्मादि

मु॰॥ महत्त्वंषड्विधेहेतुः द्रव्यप्रत्यक्षेमहत्त्वंसमवायसम्बन्धेनकारणम् द्रव्यसमवेतानांगुणकर्मसामान्यानांप्र
त्यक्षेस्वाश्रयसमवायसम्बन्धेनद्रव्यसमवेतसमवेतानांगुणत्वकर्मत्वादीनाम्प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवा
यसम्बन्धेनकारणमिति इन्द्रियङ्करणम्मतम्॥५८॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धोव्यापारःसोपिषड्विधः अत्रापिषड्वि
धइत्यनुषज्यते इन्द्रियत्वन्नजातिः पृथिवीत्वादिनासाङ्कर्यात् किन्तुशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञा
नकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् आत्मादिवारणायसत्यन्तम् उद्भूतविशेषगुणस्यश्रोत्रेसत्त्वाच्छब्देतरे

वारणायेति आत्मादौयोऽतिव्याप्तिरूपोदोषस्तद्वारणायेत्यर्थः सत्यन्तदानेचशब्दादितरेयेउद्भूतविशेषगुणाःसुखादयः
स्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनिसत्त्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः श्रोत्रेसत्त्वादिति तथाचतत्राव्याप्तिरितिभावः॥ ॥

अतएवलघुभूतस्यापि आत्मभिन्नत्वस्यपरित्यागस्तथासति आत्मभिन्नेचर्मण्येवातिप्रसंगात् नवीनमतेतुशब्देतरेत्यत्रशब्दपदंज्ञानेछा
कृतीनामप्युपलक्षणंबोध्यं तेनेश्वरस्यैवश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमेनान्यथाश्रोत्रेऽव्याप्तिप्रसंगादेवंतन्मते अनुभूतविशेषगुणपदसमवेतभूतमेवस

रा॰॥ भूमिकामिति प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमित्यर्थः उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे तादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणैकत्वकाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्वस्वसंयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदाराया व्याप्तिदानसंभवाद्भूमिकात्वमवसेयं नोक्तदोषइतीति एकत्वावृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोषइत्यर्थः इन्द्रियावयवेति॰ इन्द्रियावयवार्थावयवयोः सं

दि॰॥ विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह उद्भूतत्वमिति जनकत्वानुपपत्तेरिति एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात्कूटस्यैकत्रावृत्तितया कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति तथाच तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदक

मु॰॥ विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वादुद्भूतेति उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सङ्करात् नच शुक्लत्वादिव्याप्यत्वानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यत्वानैवोद्भूतत्वम् तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथाच शब्देतरोद्भूतगुणाः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति कालादिवारणाय विशेष्यदलम् इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय

त्वमिति नोक्तदोषइति भावः इन्द्रियावयववारणायेति मनः पदमित्यनेनान्वितम् नवीनमते मनःपदप्रयोजनमाह कालादाविति समवायेन घटाभाववति नाक्काले सत्त्वेपि न तत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावात्तो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम्॥ ९ ॥

योगस्यापि प्राचां मते ज्ञानकारणत्वात्तमादायेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनः पदमिति भावः योग्यानुपलब्धेरिति यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु संभवति नीरूपत्वेनैव काल ॥ स्यायोग्यतायाः संपादनीयतया रूपसत्त्वे तन्निर्वाहादिति भावः॥

119

रा॰॥ मूलेतद्वारणायैवेति कालसेंद्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः यद्यपिज्ञानकारणत्वोपादानेपिकालविधयाकालमनस्संयोगस्यापिज्ञानकारणतयातद्दोषतादव
स्थ्यंसमवायेनकारणत्वविवक्षणेत्युक्तापिकार्येकालमनःसंयोगस्यसमवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकंतथापिसमवायेनकारणतालाभायैव
ज्ञानपदमथवादैशिकपरत्वादिकारणदिङ्मनःसंयोगमादायदिष्यतिव्याप्तिवारणायतत्पदमितिभावः।५८। ननुविषयेंद्रियसंबंधोव्यापारइतिमू
लमसंगतंशब्दश्रोत्रसंबंधस्यसमवायस्यनित्यतयातज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्यासंभवात् अतएवैतद्स्वरसेनैवव्यापारपदंस
न्निकर्षार्थकतयाविवृतंमुक्तावल्यामित्याहजन्यत्वेत्यादि वस्तुतस्तुतत्रसमवायोपिव्यापारएवकथमन्यथाशब्दप्रत्यक्षेश्रोत्रेंद्रियस्यकारणत्वंव्यापार।

दि॰॥ तद्वारणायेति कालादेर्वारणायेत्यर्थः।५८।जन्यत्वघटितस्यव्यापारत्वस्यश्रोत्रसम्बन्धेसमवायरूपेऽभावादाह व्यापारःसन्नि॰

मु॰॥ ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय करणमिति असाधारणंकारणङ्करणम् असाधारणत्वम्व्यापारवत्त्वम्।५८।व्या
पारःसन्निकर्षःषड्विधंसन्निकर्षमुदाहरणद्वाराप्रदर्शयति द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः।५९।द्रव्येषुसम
वेतानान्तथातत्समवायतः तत्रापिसमवेतानांशब्दस्यसमवायतः।६०।तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः विशेषण
तयातद्वदभावानाङ्ग्रहोभवेत्।६१।यदिस्यादुपलम्भेत्येवंयत्रप्रसज्यते प्रत्यक्षंसमवायस्यविशेषणतयाभवेत्॥६२॥

कर्षइति द्रव्यप्रत्यक्षमितिद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेनप्रत्यक्षमित्यर्थः॥५९ वत्कारणस्यैवकरणत्वात् किंतुतज्जन्यत्वंव्यापारत्व
क्षणप्रविष्टंतद्भिन्नसत्ताकत्वमेवशब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैवप्रत्यक्षजनकतयातादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्त्वाधीनसत्तावत्त्वा।
त्वव्यापारविरोधइतिमंतव्यं अस्तुवाइंद्रियस्यकरणत्वोपपत्तयेशब्दादेर्विषयस्यैवव्यापारत्वंप्रत्यक्षेविषयस्यकारणत्वात् शब्दादेर्विषयस्याकाश
दिजन्यत्वात्सुखादेरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वेनमनोजन्यत्वानपायादितिविभावनीयं ननुद्रव्यप्रत्यक्षेइंद्रियसंयोगस्यनसमवायेनकारणतासंभवः
तस्यविषयनिष्ठस्यात्मन्यसंभवादितिविषयतैवकार्यतावच्छेदकसंबंधोवाच्यस्तथाचद्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्यघटइत्याद्याकारकस्यविषयतयाघ
टत्वादावप्युत्पत्त्याव्यभिचारइत्यतोद्रव्यप्रत्यक्षमित्यस्यार्थमाहद्रव्यवृत्तीति॥

रा॰॥तथाचप्रत्यक्षत्वमेवेंद्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकंद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादेवघटत्वादौनव्यभिचारइतिभावः एवंसंयु
क्तसमवायादावप्यूहनीयइत्याह द्रव्यसमवेतेति द्रव्यप्रत्यक्षइति द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षइत्यर्थः इंद्रियसन्निकर्षत्वेनइंद्रियसंयोगत्वेन
चाक्षुषापत्तिरिति यद्यपिचाक्षुषत्वस्येंद्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वेनेंद्रियसंयोगकारणताबलाच्चाक्षुषापत्तिरयुक्तातद्रूपेणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैवआपा
दनसंभवात्तथापिजायमानंप्रत्यक्षंचाक्षुषमेवांगीकार्यंनस्पार्शनंतत्रोद्भूतस्पर्शाभावात् स्पार्शनेतस्यहेतुत्वात्इंद्रियांतरंचद्रव्यग्राहकमेवनेत्यभिप्रायेण

मु॰॥द्रव्यसमवेतेति द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेनप्रत्यक्षमित्यर्थः एवमग्रेपीति द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतास॰
म्बन्धेनप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः ननुद्रव्यप्रत्यक्षेइन्द्रियसन्निकर्षत्वेनहेतुत्वेत्वकुम्भासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिरेवम

मु॰॥द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् एवमग्रेपिवस्तुतस्तुद्रव्यचाक्षु
षप्रतिचक्षुःसंयोगःकारणन्द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवायःकारणम् द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषप्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायःएवमन्यत्रापिविशिष्यैवकार्यकारणभावः॥ १ न्धकारेघटचक्षुःसंयोगात्स्पार्शनापत्तिश्चेन्न॰

आह वस्तुतस्त्विति नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेनमनःसंयोगस्यज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेनमनःसंयुक्तसमवायस्यप्रत्यासत्तित्वेपिचक्षुरा
दिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोःप्रत्यासत्तित्वेप्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैवत्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत

चाक्षुषापादनात्वासंगतिः एवंतुतत्रापिचाक्षुषेआलोकसंयोगस्यहेतुतयातदभावान्नांधकारेचाक्षुषापत्तिरतःस्पार्शनापादनमितिबोध्यंअथवि
शिष्यकार्यकारणभावस्योक्तयुक्त्यावश्यकत्वेपिपद्विशेषयोरितिन्यायेनोक्तकार्यकारणभावोप्यावश्यकएवेति वस्तुतस्त्वित्यादिनासूलेतत्परि॰
त्यागोनुचित इतिचेन्नैवं तादृशन्यायेमानाभावान्नचैकस्येंद्रियसंयोगाभावस्यप्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वेलाघवमेवतत्रमानमितिवा
च्यं घ्राणेंद्रियादिसंयोगसत्वेपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतयाप्रत्यक्षसामान्याभावसत्वेनतस्यतत्रप्रयोजकत्वासंभवादितिध्येयं॥ ६ ॥

४०

रा॰॥ एवंविशिष्यैवकार्यकारणभावेचक्षुर्घटितेति परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् संयुक्तपदार्थैकदेशइतियद्यपिसामानाधिकरण्यसंबंधेनसंयोगेरूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षयासंयुक्तएवसमवायेनरूपावच्छिन्नत्वनिवेशएवलाघवंतथापिविभिन्नावच्छेदेनालोकचक्षुस्संयोगाभ्यांदंडादिप्रत्यक्षवारणायाग्रेचक्षुःसंयोगेआलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्यविवक्षणीयतयातत्रैवमहत्त्वोद्भूतरूपवैशिष्ट्यंनिवेशितंएकत्रैकंविशेषणंअपरत्रविशेषणद्वयमितिस्वीकारेअर्धजरतीन्यायापत्तेरितिभावः वस्तुतउक्तलाघवानुरोधेनचक्षुस्संयो

दि॰॥ परन्त्विति परम्परयास्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेनउद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति अत्रचक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षोक्तरूपत्वादीनामप्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयु

मु॰॥ परन्तुपृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वम्पृथिवीपरमाणौपृथिवीत्वञ्चचक्षुषाकथन्नगृह्यते तत्रपरम्परयोद्भूतरूपस्यसम्बन्धस्यमहत्त्वसम्बन्धस्यचसत्त्वात् तथाहिनीलेनीलत्वजातिरेकैवघटनीलेपरमाणुनीलेचवर्त्तते तथाचमहत्त्वसम्बन्धोघटनीलमादायवर्त्तते उद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैववर्त्तते एवम्पृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्त्वसम्बन्धोबोध्यः एवंवायौतदीयस्पर्शादौचसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षंस्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तस

ख॰ ख॰ म॰

क्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति तथाचमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यत्रसरेण्वभावात् तत्राक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्यप्रत्यासत्तित्वमावश्यकमितिभावः संयुक्तसमवेतसमवायेनसंयुक्तसमवायस्यनान्यथासिद्धिरित्याहः

गएवविशेषणद्वयमुचितमेकत्रविशेषणत्रयोपगमेपरस्परविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणकार्यकारणभावाधिक्यप्रसंगादित्यवधेयं ननूक्तग्रंथस्यसंयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौसंयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशंकयैवअवतारितत्वयासंयोगमहत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेमैवतादृशशंकानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनंमूले विफलमित्याशंकांपरिहरति॥ ९ ६ ९॥

रा०॥ एतदिति तथाच एतस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः अत्र चाग्रे चेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनांतरार्थमेव न तु संयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षोपपत्त्यर्थं तथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरासनायैवेति

दि०॥ द्रव्यसमवेतेति तादृशेति महत्त्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमिति भावः एतत्प्रसंगे नपूर्वंरूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसंयोगावच्छिन्नत्वञ्च चक्षुःसंयोगे न प्रयोजनत्वाभिहितमिति बोध्यम् स्पार्शनप्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षस्य कारणत्वमुपपत्त्वयति एवमि

मु०॥ द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यमन्यथा परमाणुनीलादौ तन्नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्च पूर्ववदेव बोध्यम्॥ ६१॥

त्यादिना पूर्ववदेवेति परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वम् प्रभाघटितसन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः॥

दृष्टांतविधयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणग्रंथस्योक्ताशंकया न वनारितत्वेऽपि न क्षतिः प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न संभवतीति स्पर्शानुधावनं॥

रा॰॥ श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह सकलेति ननिंद्रियसंबन्धविशेषणतयासमवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलकारस्येंद्रियसंबन्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रंथकाराणामाशयो लभ्यते स च संगतः इंद्रियेण कालिकेन संबन्धे घटादौ विशेषणतया फलत्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानुत्पत्तेः किंतु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव सन्निकर्षताव्यवच्छेदेति विभागोपि तेनतेन रूपेणैव कार्यस्तथा च सन्निकर्षस्य षड्विधत्वव्याघात इत्याशंक्य। निराचष्टे यद्यपीति यद्यपीयमाशंका प्रमूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्यानेऽपि नदाशंकायास्तत्समाधानस्य च वैफल्यमेवन

दि॰॥ श्रोत्रावच्छिन्नेति सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति इन्द्रियसम्बद्धेति यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणताइ

मु॰॥ एवङ्गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौकि। कम्बोध्यम् वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि सम्भवति एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनः संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताहेतुः॥ इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेणावा

तुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः न चैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात्। थापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसंभवेन संयोगसमवायविशेषणतास्त्रयः सन्निकर्षा इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृतां तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया तन्निरासायैव मूलोक्तार्थस्यानुवाद इति विभावनीयं परिभाषायाः षड्विधसन्निकर्ष इति शास्त्रकारीयसंकेतस्य अपर्यनुयोज्यत्वादिति संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्निकर्ष इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः तथा विभागेऽपि क्षतिविरहादिति भावः॥

रा०॥ मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह संबंधप्रत्यक्ष इति समवायस्यैकतया एकदाभाविभूतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञाना संभवादिति भावः न्यायमते तु संबंधप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबंधत्वस्य अनुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सांसर्गिकविषयतावत्वस्य कथंचित्सुवचत्वेपि तादृशसं बंधत्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तन्त्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः समवायस्य तन्मतेन प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः

त्य

दि०॥ समवायो न प्रत्यक्ष इति सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः ननु विशेषणतया तद्दिन्याद्यसङ्गतं विशेषण तापत्यासत्तेरभावात् न च तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमे ऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेरनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपग

मु०॥ वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त विशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम वेत समवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवे तविशेषणतया एवङ्गत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया घटाभावादौ प टाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यत्राप्यूह्यम् तथापि विशेषणतात्वेनैकैव सा गण्यते अ न्यथा षोढासन्निकर्ष इति प्राचाम्प्रवादो व्याहन्येत॥

मात् न च समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवायानङ्गीकारात्तत एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं न करणमिन्तुयो ग्यानुपलब्धिरेवेति भाट्टानामाक्षेपं दूषयितुम्मूले॥ ९९ समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायास्सन्निकर्षत्वमिति शेषः तस्य समवाय प्रत्यक्षस्य अनुपगमादस्वीकारादित्यर्थः भट्टैरिति शेषः तैः समवायस्यैवानंगीकाराद्वयवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते संबंधत्वादिति भावः अन

एव विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः॥ ॥

रा॰॥ ननुयदिस्यादुपलभ्येतेत्येवंयत्रप्रसज्यतेतत्रविशेषणतयाअभावानांग्रहोभवेदित्यनेनमूलेननोक्तभट्टमतनिराकरणंसंभवति तत्रताहृश॥ मतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह तथाचेति निर्वाहइति विशेषणतासन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमेनयापिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षापत्ति रित्यनिर्वाहःयोग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वेतुपिशाचस्यायोग्यतयायोग्यप्रतियोग्युपलंभाभावरूपकारणाभावेननतत्प्रत्यक्षापत्तिरितिभावःइदा नींतुअभावग्राहकसन्निकर्षसत्वेपिसहकारिणोयोग्यानुपलंभस्याभावादेवनपिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः अनुचितमिति यद्यप्यनुपल ब्धेः कारणत्वकल्पनंविशेषणतासन्निकर्षाकल्पनंचापेक्ष्यअनुपलब्धौप्रमाणत्वकल्पनमेवोचितंतथापिअनुपलब्धेर्व्यापाराभावेनव्यापारवत्का

दि॰॥ यदिस्यादिति तथाचेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षेजननीयेयोग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेणनिर्वाहेऽतिरिक्तप्रमाणकल्प

मु॰॥ यदिस्यादुपलभ्येतेत्येवंयत्रप्रसज्यतेइति अत्राभावप्रत्यक्षेयोग्यानुपल
ब्धिःकारणम् तथाहि भूतलादौघटादिज्ञानेजातेघटाभावादिकन्नज्ञायते॰॥८

नमनुचितमितिभावः तत्रयोग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षेहेतुत्वेयुक्तिमाह तथाहीति घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे॰॥ ६ ॥

रणत्वघटितप्रमाणत्वासंभवात् अभावज्ञानस्यअधिकरणविषयकस्यअनुभवेनअनुपलब्धिजन्याभावज्ञानेअधिकरणभावानानुपत्तिश्च॥ भाव——ज्ञानस्यप्रत्यक्षरूपतायाएवस्वीकरणी यत्वात्तथासतिचाभावस्यविशेषणतयाधिकरणस्यचसंयोगादिनाएकस्मिन्नेवज्ञानेभा॥ नसंभवान्नानुपपत्तिरितिभावः ननुघटस्यप्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेवनसंभवति घटसत्वएवतत्प्रमासंभवेनतदानीमभावेविशेष णतासन्निकर्षस्यैवअभावादतोज्ञानपदंभ्रमार्थकमित्याह घटादिभ्रमइति ननुभ्रमकालेघटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेनअभावप्रत्यक्षेप्रतियोगि॥ भ्रमजनकदोषाभावस्यैवकारणत्वमस्तुनतुप्रतियोग्युपलंभाभावस्यतत्कारणतातथासत्यपिभ्रमोत्पत्तिकालेअभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्या

रा०॥ नचेति दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेपियत्रविनश्यदवस्थापन्नदोषाद्धटादिभ्रमःतत्रभ्रमानंतरमभावप्रत्यक्षवारणायप्रतियोगिनउपलंभाभावस्यापिकारणत्वमावश्यकमितिसमाधत्ते विनश्यदवस्थेतिवस्तुतःप्रतिबंधकतयास्वमतेपितस्यहेतुतासिद्धैवेत्याशंकनीयंघटप्रकारकोपलंभविषयःस्यादित्यापत्तेर्भूतलेघटप्रकारकत्वात् यद्यत्रघटःस्यादितितुआपत्तिकारणीभूतआपादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेवनतत्वापत्तिविषयाभिलापरूपंतथाचापत्तेःकारणत्वेपितस्याःघटप्रकारकत्वेनस्वमतेप्रतियोग्यारोपस्याकारणत्वाप्रसक्तेःताद्दशापत्तियोग्यत्वेनैवापेक्षितात्वापत्तिरपीति॥

दि०॥ नचघटादिभ्रमहेतुदोषस्यैवतत्प्रतिबन्धकःअन्यथाभ्रमोत्पत्तिकालेतदभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् विनश्यदवस्थदोषाद्यत्रभ्रमस्तत्रभ्रमोत्पत्तिकालेप्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्यसत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः अभावोपलम्भेतदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपलम्भाभावइति तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभावइत्यर्थःइन्द्रिया

मु०॥ तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावःकारणम् तत्रयोग्यताप्यपेक्षिता॥ ८ ॥

तत्जन्ये आनुमानिकेचतदुपलम्भेसत्यपितदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति अभावप्रत्यक्षहेतुकप्रतियोग्यारोपसत्त्वेप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे अपेक्षितेति तेनतज्जलपरमाणावादौपृथिवीत्वाभावादेःप्रत्यक्षमितिभावः॥ ९॥

अग्रेवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिमंतव्यं अनाहार्येतीति एवमेकसंसर्गेणप्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्त्वेप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्याउभयत्रसंसर्गनिवेशइत्यपिबोध्यं ननुमूलेअभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलंभाभावेयोग्यतानिवेशितातत्प्रयोजनंतुनोक्तमतस्तत्प्रयोजनंप्रदर्शयन् तद्वैयर्थ्यशंकामपाकरोति तेनेत्यादि तथाचतदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलंभाभावरूपकारणबलात्तत्रपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः॥ ९

रा॰॥ मणिकृन्मतेति अनेनचयोग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलंभप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपिसंभवतीतिसूचितं सवमपिस्तंभादिविशेष्यकपिशाचोपलंभस्यजलपरमाण्वादौपृथिवीत्वोपलंभस्यचयोग्यताप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैवपिशाचाभावस्यज लपरमाण्वादौपृथिवीत्वाभावस्यच अप्रत्यक्षत्वोपपादनसंभवादितिभावः मूलेप्रतियोगिसत्वेति प्रतियोगिसत्वस्यप्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्व स्यप्रसंजनेनआहार्यारोपेणेत्यर्थः आसत्तावापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्यहेतुतयानिर्धटदेशादौप्रतियोगिसत्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेतिभावः प्र संजितइत्यस्यार्थमाह आपादितइति ननुजलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्वप्रसंजनप्रसंजितोपलंभस्यविशेष्यतासंबंधेनअभावस्यजलप्र

दि॰॥ मणिकृन्मतानुसारेणयोग्यतान्निर्वक्ति साचेति प्रसञ्जितः आपादितः सउपलम्भाभावः अभावप्रत्यक्षेहेतुरितिअन्व॰

मु॰॥ साचप्रतियोगिसत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्चप्रतियोगिनोघट
देः सत्वप्रसक्त्या प्रसञ्जितउपलम्भरूपः प्रतियोगीयस्यसोऽभावप्रत्यक्षेहेतुः ॥ ९ ॥

तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षेतदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभ

रमाण्वादौसत्वेनतत्रपृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः नचघटाभावेसन्निकर्षाभावादेवनेयमापत्तिरितिवाच्यं अधिकरणांतरांतर्भावेनघटाभावेसन्निक र्षस्यापिसत्वात् नचसमवायएवकार्यतावच्छेदकसंबंधोवाच्यः आत्मनिचतादृशोपलंभस्यसत्वादेवाभावविरहात्तत्रसमवायेनभूतलविशेष्यकघटाभा वाप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं तथासतितदधिकरणकतदापादकापत्तियोग्यत्वस्यतदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपक त्वस्यैववक्ष्यमाणतयाभूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलंभदशायामपिभूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलंभाभावस्यात्म न्यभावादतोनिष्कृष्टकार्यकारणभावंदर्शयति अत्रेति तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षइति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनतदभावप्रका

रा०॥ यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षंजननीयंतत्प्रतियोगिसत्वेत्यर्थः ॥ ननुमूले आपादितइत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमितिलभ्यतेतत्कथंयोग्यताविव
क्षितेत्यतआह तत्रेति भूतलादौचक्षुःसंयोगानंतरमापादनंविनापि घटोनास्तीतिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वतयायोग्यतानिवेशइतिभावः ननुघटादिसत्वे
पिचक्षुःसंयोगाद्यभावेघटोपलंभानुदयाच्चकेवलप्रतियोगिसत्वस्यव्यापकताउपलंभइतिप्रत्यक्षाभावप्रत्यक्षंनस्यात् यदिचप्रतियोगिसत्वातिरिक्त
प्रतियोग्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वव्यापकताविवक्षितेत्युच्यते तदापरमाणौपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशंकतेनन्वे
तिवाच्यमितिपरेणान्वयः सामग्र्यंतरेति तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्वातिरिक्तकारणेत्यर्थः यथाश्रुतेयत्किंचित्सामग्रीसत्वेनदंतरविरहेपिप्रति॥

दि०॥ उपलम्भेतदधिकरणकतदापादककायत्तियोग्यत्वञ्चतत्प्रतियोगिसत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् अत्रचतदापादककापत्तिर्यत्रनोप
लतत्रतदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरितियोग्यत्वनिवेशः नचप्रतियोगिसत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वन्तन्निविशेषितस्य उपलम्भसामग्र्यन्तरवि

मु०॥ तथाहि यत्रालोकसंयोगादिकंवर्त्तते यद्यत्रघटः स्यात्तर्हिउपलभ्येत।
तेत्यापादयितुंशक्यते तत्रघटाभावादेः प्रत्यक्षम्भवति॥

रहेप्रतियोगिसत्वेप्युपलम्भाभावात् किंतुमहत्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव एवञ्चमहत्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वा ॥
त्जलपरमाणौपृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यम् तदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्ययोग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशेनिवेशा

योग्युपलंभ्यापत्तेः (भादसं॰ग॰) महत्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणंप्रतियोगिसत्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलंभकारणकूटावच्छिन्नस्यैवप्रतियोगिसत्वस्योलंभव्याप्यत्वात् नचैवंत॥
द्याविधतानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनांत्वक्संयोगव्यक्तीनांचएकत्रासंभवेनतादृशप्रतियोगिसत्वंनकुत्रापीतिवाच्यंयत्किंचिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरू॰
पितकारणतावच्छेदकाः यावंतः प्रतियोगिसत्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वव्यापकतायाविवक्षणीयत्वात् तदधिकरणेति॥
यदधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षंतदधिकरणेत्यर्थः तथाचैतल्लाभायेवपूर्वंतदधिकरणकतदापादककेत्यत्रतदधिकरणेत्युक्तमितिभावः॥८

रा॰॥ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति परमाण्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावाभावादित्यर्थः तथा च तदधिकरणपदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्त्वनिश्च
परमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलंभाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः ननु महत्त्वस्था
ने गंधवदणुभिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलंभव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृत्तितया
जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशंकनेन चेति प्रतियोगिग्राहकेति प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः गंधवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजन

दि॰॥ महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् न च गन्धवदणुभिन्नत्व
विशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वाद्गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च न दोषस्ता
दवस्थ्यमिति वाच्यम् योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशाद्ग
न्धवदणुभिन्नत्वादेः प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्तावभावात् न च
प्रतियोगिग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं तच्च गंधवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालंबनात्मकलौ
किकप्रत्यक्षे विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुभिन्नस्याप्यस्तमिति वाच्यम् प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरू
पितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थत्वात्॥ ९॥

कं तथा सति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः विरहप्रयोजकेति यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्यता
यामकारणस्य महत्त्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः संभवति तथापि लौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणत
या लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तद्भिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्त्वाभा
वे अक्षतैव व्यापकाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याक्षतमेव॥ ९

रा॥ लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपिमहत्त्वाभावस्यसंग्रहेपिइन्द्रियसंयोगादीनां अभावासंग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्व
स्यविशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासंग्रहोदुर्वारएव अंधकारेस्पार्शनोत्पत्त्यापृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौ
किकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्यप्रयोजकत्वात् विशेष्यतायांचाक्षुषनिरूपितत्वमादायतत्संग्रहेचत्वक्संयोगसंग्र
हस्तथापिचाक्षुषनिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेनसर्वेषा

॥दी॰॥ अथैवम्पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्यातद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भ
विरहात्तदभावप्रत्यक्षन्नस्यादितिचेन्न नहिवयंसर्वत्राभावप्रत्यक्षेनिरुक्तयोग्यानुपलम्भस्यहेतुत्वम्ब्रूमः किं
तुयोग्यस्याभावप्रत्यक्षेऽयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षेतुतदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसञ्जितप्रतियोगि
कस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्यविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावएवप्रतियोगिनिष्ठोहेतुः अत्राप्यापादन
स्यसर्वत्रासम्भवेनतदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितत्वम् तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपक
त्वञ्च। जातित्वादिविशिष्टस्यस्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भेपिशाचत्वाभावप्रत्यक्षम् जातित्वादिवि
शिष्टस्यपिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्नपिशाचेस्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम्॰

मेवसंग्रहः संभवतीतिविभावनीयंप्रतियोगिनिष्ठइति तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगि
त्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारतासंबंधेनयोग्याभावप्रत्यक्षइतिशेषः व्याप्तिनिरूपकत्वमिति नतुस्तंभवृत्तित्वंनोपलंभव्याप्यंपिशाचेस्तंभवृत्तित्वस
त्वेपितत्प्रकारकोपलंभस्यविषयतयापिशाचेविरहादित्यतआह जातित्वादिविशिष्टस्येति आदिनाइंद्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः तथाचपि
शाचेजातित्वविरहाच्चव्याप्तिभंगइतिभावः॥

रा॰॥ अथैवं वन्हौ पिशाचत्वाभावोप्येतादृशयोग्यानुपलंभेनैव गृह्यतइत्यायातं तच्च न संभवति वन्हिवृत्तित्वविशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनाम
प्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टवन्हिवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वात् नच जातित्वादिशब्देन योग्यतापि ग्राह्या चेत्तथा च तृणादिजन्यतावच्छेदकजाती-
नामयोग्यतया नव्याप्तिभंगइति वाच्यं तथासति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य स्तंभवृत्तित्वेपि तत्त्वेनोपलंभासंभवेन पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैव असंभ
वादितिचेत्त प्रत्यक्षप्रतिबंधकाभावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात् न तासु व्याप्तिभंगः पिशा
चत्वं तु न प्रत्यक्षप्रतिबंधकं अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्यायोग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासंभवात् तत्प्रतिबंधकताकल्पने बीजाभावात् न पिशाचादावित्ति यद्यपि

दि॰॥ एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्व पिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्र
त्यक्षत्वे अप्युपपादनीयेइति नचाक्षुषप्रत्यक्षमिति अनुपलम्भे विद्यमानेपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावादितिभावः॥

मु॰॥ अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम् स्पा
र्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् ॥ ९

आपादयितुं शक्यत्वादिति तथा च समानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वात्तत्र चाक्षुषमितिभावः॥ ९॥

पिशाचे स्तंभत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलंभेन संभवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षस्य तत्र कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनम
फलं तथापि स्तंभत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वाच्च वैयर्थ्यमिति ध्येयं ननु योग्यवृत्तिजातिरेव यथा योग्यत्वं तथायोग्य-
जात्यन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्तेपि च पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं संभवति अंधकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभा
वस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेंद्रियसंयुक्तविशेषणतायास्त्वाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगुरुतरयोग्या
नुपलब्धिहेतुत्वस्य कारणतयेत्याशंकानिरासायाह एवमिति तथा चोक्तरीत्या स्तंभे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेव गुरुभूतायायोग्यानुपलब्धेः

रा॰॥ शक्यत्वादितीति ननु यद्यंधकारेपि घटादेः स्पार्शनोपलंभापादनसंभवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अंधकारे घटसत्त्वे स्पार्शनोत्पत्त्या
प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्श
ननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटस्य तदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किंचिदि
न्द्रियजन्यघटोपलंभे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव संभवतीति किंचिदिंद्रियजन्य
प्रतियोग्युपलंभाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलंभे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणे निवेशनीया तथा चां

दि॰॥ ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात्तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः एवं तस्मिन्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षवत् पि
शाचाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह गुरुत्वादिकमिति आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वा
द्गुरुत्वादिकमित्युक्तम् नयोग्यः न प्रत्यक्षविषयः अशक्यत्वादिति निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशा

मु॰॥ गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न योग्यः तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् ॥ ६ ॥

त्प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोगिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वा
भावादिति भावः न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे
हेतुरस्ताम् किम्पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यम् तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति॰॥ ९ ८ ९ ॥
धकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलंभाय यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिंद्रियजन्यप्रतियोग्युपलंभत्वावच्छिन्नव्याप्तिनिरूप॰
कता विवक्षणीयेति विभाव्यते तथा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशंकां भाववर्णनेन निराकरोति तथा चेति समानेति तथा च तदभावचाक्षुषाद्य॰
वच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्ट्यैव हेतुता योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या एवं च व्याप्तावपि॰
चाक्षुषाद्युपलंभकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः न चैवमिंद्रियांतरजन्यो

कां॰मु॰ दि॰रा॰ १२६

रा॰॥ त्वेपीन्द्रियांतरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यवृत्तौ समानेंद्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वादि॰ तिभावः॥ पिशाचादीत्यादिनापरमाण्वाद्यतीन्द्रियसंग्रहः नन्वेवंगुरुत्वादिकमितिव्यर्थं तद्योग्यंतदभावश्चनयोग्यइत्यस्यैववक्तुमुचितत्वा॰ दित्यतआह अयोग्यस्येत्यादि तथाचगुरुत्वादिकमितियदंतादात्म्येनप्रत्यक्षप्रतिबंधकजातिमिन्नसामान्याभावपरस्यैव मेजवन्हिनिष्ठ॰ वैजात्याभावस्यसंभादेनप्रत्यक्षापत्तिरितिभावः ननुनयोग्यइत्यस्यगुरुत्वादिकमतोयोग्यं तद्गुरुत्वाद्यभावोपीत्यर्थकत्वे आपादयितुमशक्य

दि॰॥ छायावुद्भूतरूपाभावइति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेनप्रत्यक्षासम्भवादुद्भूतेति एवमा दयइत्यादिना प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः प्रत्यक्षेविषयत्वेनकारणत्वस्यक्लृप्तत्वान्नैवगुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवा

मु॰॥ छायावुद्भूतरूपाभावः पाषाणेसौरभाभावः गुडेतिक्ताभावः वन्हावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रेशब्दाभावः आत्मनिसुखाद्य भावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते नतत्प्रत्यक्षस्यापादयितुंशक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षेप्रतियोगिनोयोग्यता॥

रणेतदनुरोधेनतदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्यहेतुत्वानस्वीकार्यत्वेत्यभिप्रायवान्संसर्गाभावेयोग्यत्वमाह संस र्गेति प्रतियोगिनोयोग्यतेति योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वेसतियोग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः॥ ॥

रा॰म॰ १२६

त्वादित्यंतहेतोर्मूलोक्तस्यासंगतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैववक्तुमुचितत्वादतस्तस्यनप्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह नप्रत्यक्षेति॰ येंद्रियकेति इंद्रियग्राह्यंयद्दव्यादितदभावप्रत्यक्षेपीत्यर्थः परमाणवादाविति परमाणौमहत्त्वसत्वेतद्वृत्तित्वेनपरमाणूपलंभापादनस्यकर्तुंशक्य॰ तयापरमाणावपिमहत्त्वाभावस्यप्रत्यक्षत्वोपगमादितिभावः प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति परमाणोरयोग्यतयातद्वृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वादितिभावः ॥ ॥प्रत्यक्षइति विषयतयालौकिकप्रत्यक्षंप्रतीत्यर्थः विषयत्वेनेति लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः क्लृप्तत्वादिति विषयसत्वदशा

रा०॥ त्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणतायाः आवश्यकत्वात् द्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः गुरुत्वाद्यभाववारणेति तेषु प्रत्यक्षवारणसंभवदित्यर्थः तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः तदनुरोधेन तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन नच पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकार इति पूर्वमुक्ततया तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासंभवात् पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्यानुपल

दि०॥ अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति गुरुत्ववद्घटान्यत्वाभाववारणाय विशेष्यदलम् रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदले मात्रेति अधिकरणयोग्यतेति योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः इदन्त्वाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं तेन स्तम्भ इव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः अन्योन्याभावे योग्यतातु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्त

मु०॥ अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापेक्षिता अतस्स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोपि चक्षुषा गृह्यत एव प्रत्य-
क्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षो वर्णितः।५९।६०।६१।६२॥ ९ ॥

योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वा-
प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः।५९।६०।६१।६२॥ ९ व्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे बाधकाभा-
वात् नचैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः संसर्गाभाव इत्यादि यद्यप्येतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यताकल्पनेपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः

रा॰।।नच गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकांक्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शिनेति वाच्यं गुरुत्वादौ विषयत्वाभावोप
यानात्त्वेन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबंधकताप्रयुक्तस्तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवेपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रत्य
क्षप्रतिबंधकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसंभवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्य
ताप्रदर्शनमिति बोध्यं ननु केयं योग्यता नाम न तावज्जातिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावावृत्तित्वप्रसंगात् नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा सप्तातिरिक्तपदार्थस्य
सिद्धांते अभावात् न चाभावरूपैवेति वाच्यं कस्याभावरूपा सेत्याक्षेपस्य तथाप्यनुद्धारादिति मैवं प्रतिबंधकाभावत्वस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमादित्यादिक्षो

दि॰।।धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह व्यापारः सन्निकर्ष इति यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रिय

मु॰।।अलौकिकसन्निकर्षस्त्वधुनोच्यते अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथेति

दि॰।।व्यापारः सन्निकर्षः सामान्यलक्षण इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा
प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यम् तथाहि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यक
न्धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वम्प्रकारस्तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते॥

प्रतियोगिकत्वाभावात्सन्निकर्षत्वमयुक्तम् तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिताकत्वात्तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूम
त्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसंभवात् नचैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतासंभवेपि परमाणवादिवृत्तानंतरूपादी
नां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनंतप्रतिबंधकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यं योग्यमात्रप्रति
योगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबंधकतायाः प्रदर्शनायैव सता दृश्ययोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयं अथैव
मपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबंधकतावच्छेदकधर्माक्रांतत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न अन्योन्याभावभि
न्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावाभावे न प्रतिबंधकतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्॥

रा॰॥ पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य पिशाचभेदसमनियततया तद्भिन्नत्वाद्दृश्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्र सत्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः यद्विच समनियताभावानामैने
क्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेदस्य विषयः मणिकारमते मूले महीरुहो न विहंगमसंयो
गीति प्रतीतेर्विहंगमसंयोगात्यन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रंथस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलंब्यैव प्रवृत्तिरिति तस्यापि सुवचत्वाच्च तदनैक्यपक्षमवलंब्ये।
वह्नितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वहेतुतांगीकारस्यापि सम्युक्तिकत्वाच्चेति विभावनीयं सुधीभिः ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे अपेक्षितत्वात्कथं तस्याः संसर्गा
भावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह योग्यमात्रेति द्रव्यसामान्याभाववारणायेति तत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः ॐ एवमग्रेपि गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभावेत्यस्य गुरुत्वाव।
दि॰॥ तच्च सामान्यस्वरूपञ्च अत्र यदीति इन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः ननु यत्र चक्षुःसन्निकर्षेण धूम इति ज्ञानं ज
नितं तत्र चक्षुःसंयोगविगमेपि तादृशज्ञानमादायेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्वाद्धूमान्तराणां सामान्य

मु॰॥ अत्र यदीन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन स
ह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलिपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः॥ ६

लक्षणया ज्ञानापत्तिः नच तदा धूमो नेन्द्रियसम्बद्धः ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्वात् नच तत्रैकस्यैव सामान्यलक्ष
णाजन्यज्ञानस्वीकारे सति विरह इति वाच्यम्॥ ९ छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यन्ताभावो र्थस्तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया
गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः अत एव नात्र मात्रपदव्यावृत्तिसंभवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति रूपेति रूपस्य गुरुत्वस्येव
सत्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति एतच्चापातनः रूपवान्नास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरत्वान्नास्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैव ता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावा।
च्छेदकत्वादिति मंतव्यं योग्यसंनिकर्षेति इंद्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणरूपाभावग्राहकसंनिकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शन
॥ परमिति भावः तेनेति एतादृशसन्निकर्षस्यैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः

का॰मु॰ दि॰रा॰ १२९

रा॰॥ अन्योन्याभावयोग्यतायाम्मूलेनुक्तत्वात्ता मेवाह अन्योन्येति नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकता कल्पनीये त्या शंकायामाह तेनेति पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तयेजात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेःप्रत्यक्षोपपत्तयेजात्यतिरिक्ते त्यादिउपात्तमितिबोध्यं ॐ नन्विंद्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणताअभावग्राहकसन्निकर्षइत्युक्तं तत्रयोग्यत्वंमहत्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवा

दि॰॥ तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वात् इत्यतआह लौकिकोग्राह्यइति अत्रलौकिकसन्निकर्षस्यविशेषणाविधयाघ टकत्वम्बोध्यम् अन्यथातत्रधूमेपूर्वकालीनचक्षुः संयोगमादायतद्दोषतादवस्थ्यमितिध्येयम् इदमुपलक्षणम् यत्रच क्षुः संयोगेविद्यमानेपिदोषवशात् नधूमचाक्षुषंकिन्तुधूमत्वप्रकारकंस्मरणम् तत्रधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञा

मु॰॥ इन्द्रियसम्बन्धश्चलौकिकोग्राह्यः॥

नापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञानेतदिन्द्रियजन्यत्वस्यवाच्यत्वात् नन्विन्द्रियसम्बद्धेत्यत्रलौकिकःसम्बन्धः ज्ञा नप्रकारेत्यत्रज्ञानस्यतदिन्द्रियजन्यत्वञ्चेद्विवक्षिततदाणुत्वेनयत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणायासक लाणुगोचरोमानसोबोधोनस्यात् तदायोमनसोलौकिकसम्बन्धस्यज्ञानेमनोजन्यत्वस्यचाभावादतआह॥ ७ ॥

न्यस्यदुर्वचत्वात्तथाचपरमाणौमहत्वाभावस्यवायाउद्भूतरूपाभावस्यचप्रत्यक्षंनस्यादित्यतआह अन्यत्रविस्तरइति अयंभावः महत्वा भावप्रत्यक्षे इंद्रियसंयुक्तोद्भूतरूपंविशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षेचेंद्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैवसन्निकर्षःकारणमतो नानुपपत्तिरिति ६ सन्निकर्षइतीति ननुसन्निकर्षत्वमिंद्रियसंबंधत्वमेवतदपिसामान्यसेंद्रियप्रतियोगिकत्वाभावेनदुरुपपादमेवेत्या शंकांसमाधत्ते यद्यपीतिप्रत्यासत्तिनानिर्वाहइति यद्यप्येवमपिज्ञानलक्षणयोग॰॥

राम॰ १२९

रा॰॥ जधर्मयोरिंद्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वमिंद्रियप्रतियोगिकस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबंधेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपत्तिः नन्वेवं व्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षेंद्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेन्न संयोग॥

दि॰॥ इदन्त्वेति तथा च वहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये न हि वह्निसिनचानुमानस सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः आसत्तिराश्रयाणान्त्वित्यादि मूलमवतारयितुम्भूमिकां रचयति परन्त्वित्यादिना भूतले इत्यस्य ज्ञाने इत्यनेनान्वयः भूतलादीनामित्यादिना संयोगेन तद्धटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः अत्रेदम्बोध्यमिति ज्ञाप्यमानमनित्यसा

मु॰॥ इदन्तु वहिरिन्द्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यम्प्रत्यासत्तिः परन्तु समानानामभावः सामान्यम् तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिच्चानित्यं घटादि यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातः तदनन्तरं च सर्वेषामेव तद्धटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानम्भवति अत्रेदम्बोध्य
॥ म् परन्तु सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानाम्प्रत्यासत्तिः॥

मान्यन्तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः परम्परया प्रत्यासत्तत्वस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसम्भवात् किन्त्वित्यादिनावक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह परन्त्विति तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञाना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः तेन सम्बन्धेनेति अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भाव॰॥ ९ (४ ८ ॥

संबव्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः करणीभूतेंद्रियाजन्यत्वात्तस्याव्यापारत्वासंभवेनेंद्रियस्य करणत्वमिति भावः ९ चक्षुःसन्निकर्षेणोत्पन्नस्य विनश्यदवस्थापन्नेत्यादिः तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नासंगतिः धूमांतर इति प्रत्यक्षभूतधूमभिन्न

रा॰॥प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं दृष्टमेवेत्यत आंतरपदं ज्ञानापत्तिरिति पूर्वं धूमांतर एव सन्निकर्षसोपपादितनया तस्यैव ज्ञानापादनं लभ्यत इति नेष्टापत्तिसंभवः संबध्य इति इंद्रियसंबंधस्य विशेषणतया सन्निकर्षघटकत्वोपगमात् तोक्तापत्तिरिति भावः एकक्षण इति एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्तौ विशिष्टापत्तेः ज्ञाननाशानंतरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्त्यसंभवादिति भावः नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसंभवादेकक्षण इत्यसंगतमिति वाच्यं यत्र तत्पूर्वक्षणेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जाय

दि॰॥ किन्त्विति एवञ्चेत्यर्थः किञ्चेति कुतो न जन्यत इति इदमाख्यानतः सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावात्तस्यात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः नच तत्र स्वसमवायिसमवायादिसम्ब

मु॰॥ किन्तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतां स्मरणं ज्ञानं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किञ्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञाने प्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जन्यते ॥ ६ ॥

न्धेन घटत्वादेरेवासत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ यदि न ज्ञातं ढिक्तु तदू = घट एव समवायादिना ज्ञातं तदुत्तरमपि तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासम्भवा

मानज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया तृतीयक्षण एव तदापत्तिः कर्त्तव्ये त्यभिप्रायेणैकक्षणाभिधानात् क्षतिविरह इति क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥
।❁। तन्मूलकेति आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः ज्ञानाधारेति सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षेत्यर्थः लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तेरेव सन्निकर्षसंपादकत्वादिति भावः ॥

रा॰॥ यद्यपिसित्थांवेविद्यइतिज्ञानानंतरंमनसासामान्यप्रत्यासत्तिजन्य ज्ञानधाराइष्टैवतथाप्यत्रचाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्ययत्किं।
चित्सामान्याश्रयादेर्लौकिकत्वनियमेनइष्टापत्त्यसंभवेनचाक्षुषनादृशज्ञानधारायास्वापादनाच्चानुपपत्तिरित्यवधेयं विशेषणविधयेति वि
शेषणत्वेनेत्यर्थः विशेषणत्वंचस्वविशेष्यान्वयित्व स न्निकर्ष विशेष्यभूतसन्निकर्षवतानाविशेष्यतासंबंधेन अन्वयिनिज्ञानेसमानकाली।
नत्वसंबंधेनसन्निकर्षस्यविशेषणतयाविवक्षणाद्विशेषणत्वमितिभावः वाच्यत्वादित्यस्यविशेषणतयेत्यादिः तथाचतदिंद्रियेणसामा।

दि॰॥ एवंज्ञायमानस्यप्रत्यासत्तित्वेचैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्यामैत्रस्यतदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभियातत्तत्पुरुषीयत्वनिवेश।
स्यावश्यकतयागौरवम् ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वेतुपुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वात्ततत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिलाघवमित्यपिबोध्यम्॥
तेनसामान्यविषयकज्ञानमिति इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकंसामान्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः यद्वासामान्यविषयकज्ञानमात्रमि

सु॰॥तस्मात्सामान्यविषयकज्ञानम्प्रत्यासत्तिः ननुसामान्यमित्याह आसत्तिराश्रयाणां तुसामान्यज्ञानमिष्यते
आसत्तिःप्रत्यासत्तिरित्यर्थः तथाचसामान्यलक्षणइत्यत्रलक्षणशब्दस्यविषयोऽर्थः तेनसामान्यविषयकज्ञा
नम्प्रत्यासत्तिरित्यर्थोलभ्यते ननुचक्षुःसंयोगादिकंविनापिसामान्यज्ञानंयत्रप्रवर्त्ततेतत्रसकलघटादीनाञ्चाक्षु
षप्रत्यक्षंस्यादतआह तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते। ६४। ॥ त्यर्थःसामान्यविषयकज्ञानत्वम्प्रत्यासत्तितावच्छे
दकमितियावत् तथाचात्रकल्पेइन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानिज्ञानस्यविशेषणानिनोपादेयानीति
पूर्वमतेतु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशनेनेन्द्रियभेदेनकार्यकारणभावभेदकल्पनेनचगौरवमितिभावः॥ ॥ न्यलक्षणयाज्ञानेजननीयेत
दिंद्रियजन्यतदिंद्रियलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतंसामान्यंसन्निकर्षइतिभावः मनोजन्यत्वस्यचेतियद्यपिज्ञानसामान्यस्यैवमनोजन्य
तयाऽनूपस्थितौमनोजन्यत्वमस्त्येवतथापिस्मरणस्यापिकालोपाधिविधयाइंद्रियजन्यत्वेनतद्वारणायतदिंद्रियनिष्ठजनकतानिरूपितत्वमन्यस।
विभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतायाएवविवक्षणीयतयातादृशमनोजन्यतायाःसुखादिज्ञानएवसत्वान्नासंगतिः

रा॰॥भूमिकामिति अवतारणानुकूलायुक्तिरेवतद्भूमिका ज्ञायमानसामान्यमित्यत्रजातेरेवसामान्यपदार्थत्वेअनित्यसामान्यस्यैवअप्रसिद्ध्यानत्र दोषदानानुपपत्यातद्वारणार्थंसामान्यमुपेक्ष्यतज्ज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यनित्यस्यसामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रंथअवतारणोय युक्तमितिबोध्यं मूलेसमानानामिति तथाचप्रकृतेसामान्यपदंयौगिकमेवनतुपारिभाषिकमितिभावः परिग्रहइति यद्यपिसमवायेन

दि॰॥एतन्मतेचनिर्विकल्पकसाधारणंस्मरणसाधारणञ्चसामान्यज्ञानमात्रम्प्रत्यासत्तिः तथाचघटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वङ्कार्यता वच्छेदकम् घटत्वज्ञानत्वञ्चकारणतावच्छेदकम् स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वञ्चकार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वविषयघटत्वाश्र

मु॰॥अस्यार्थः यदावहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणयाज्ञानञ्जननीयन्तदा
यत्किञ्चिद्धर्मिणितत्सामान्यस्यतदिन्द्रियजन्यज्ञानस्यसामग्र्यपेक्षि
ता साचसामग्रीचक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् तेनान्धकारादौ
चक्षुरादिनानादृशञ्ज्ञानन्नजन्यते ६३।६४॥

यत्वङ्कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः चक्षुःसंयोगादिशून्यकालेपूर्वोक्तातिप्रसङ्गः स्ववक्ष्यमाणतदिन्द्रियजन्यादिनैववारणादितिध्येयं

तद्वृत्यधिकरणंकपालमेवेतिमूलेकपालादीनामित्यसंगतंतथापितद्वदादिमतामितिपूर्ववाक्यस्थादिपदेनपटादेरपिपरिग्रहात्तदनुरोधेनयत्रैनाघ टइति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्यापिघटाद्युपलक्षकत्वेनआदिपदेनतत्वादिसंग्रहसंभवान्नासंगतिः कालादीत्यादिनाविषयतयाधूमत्वादिमतांज्ञानादी नांपरिग्रहः अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र॰ ॥ ॥

रा॰॥ आपादनीयतयाकिंचित्संगमनमस्त्वेवंचेत्यर्थकतामाह एवंचेत्यर्थइति यद्यप्यत्रैनद्दृष्टवान् कपालइति प्रत्यक्षेपरंपरासंबंधेनघटत्वस्यापिप्रकार
ताकल्पयितुंशक्यते तन्नाशानंतरंकपालादिप्रत्यक्षस्यैवतत्कल्पकस्यसत्वात् नचैवमपिताद्दशशब्दादिस्थलेकागतिरितिवाच्यं तत्रापिविशिष्टवैशिष्ट्यबो
धमर्यादयामनुवर्थसंबंधेनिरूपितत्वसंबंधेनघटस्यैवतद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापिअन्वयसंभवात्समवायसंयोगयोरिवस्वाश्रयाश्रयत्वस्यापिमनु
पावोधयितुंशक्यत्वाच्चतथापियत्रतद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानंतत्रघटत्वस्यकथंविप्रकारत्वसंभवेनअनुपपत्तिर्दृष्टव्या कुतोनजन्यतइति अ

दि॰॥ अणुत्वज्ञानमात्रेणैवसकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह बहिरिति आलोकसंयोगादिकमित्यादिनादोषाभावपरिग्रहः तज्ज
न्यतइति अयमाशयः यदाघटचक्षुःसन्निकर्षादिघटिताचाक्षुषादिसामग्रीतदुत्तरक्षणेघटइतिचाक्षुषंसैवसामान्यलक्षणातयोत्त
रक्षणेसकलघटविषयकंज्ञानंजन्यतइतिप्राचीनमतेक्षणैकविलम्बःकल्प्यते तत्रचमानाभावः यदैवघटइतिचाक्षुषमुत्पद्य

मु॰॥ ननुज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्यदिज्ञानरूपासामान्यलक्षणापिज्ञानरूपातदातयोर्भेदोनस्यादतआहविषयीय
स्यतस्यैवव्यापारोज्ञानलक्षणइति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हितदाश्रयस्यज्ञानंजनयतिज्ञानलक्षणाप्रत्यास
त्तिस्तुयद्विषयकंज्ञानंतस्यैवप्रत्यासत्तिः॥ ९ तेनैतदेवसन्निकृष्टघटांशेलौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यप्युप
गमात्तथाचसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्यव्यापकङ् घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमितिफ-
लितम् तथाचचक्षुःसन्निकर्षादिशून्यकालेव्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याःसहकारिण्याविरहादेवनचाक्षुषं-
सामान्यलक्षणायाज्ञानमिति॥ ६३॥ ६४॥ ९ अथयद्यपिपरदिने यंघटइतिज्ञानंयदिस्मरणादिरूपंतदातदिंद्रियजन्यत्वाभावादे
वनापत्तिर्यदिचाक्षुषंतदाचक्षुःसंयोगावश्यकत्वेनतिनापत्तिसंभवः तथापिअलौकिकचाक्षुषमादायआपत्तिर्बोध्याविशेषणत्वविवक्षणेनेतिविशेष्य
तासमानकालीनत्वं तद्विशेष्यताव्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः अन्यथायत्रधूमेचक्षुःसंयोगेसत्यपिधूमस्मरणमूलकंधूमकालीनोघटइतिधूमांशेअलौकिक
चाक्षुषंतदाधूमत्वप्रत्यासत्याचक्षुषासकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरितिभावः॥ ॥

रा॰॥ननुनष्टवान्तद्व्यक्तिमान्वाकपालइतिज्ञानस्यकपालांशेघटत्वप्रकारकत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेपिउत्तरकालीनकार्यानुरोधेनतत्रतदनुमेयमित्यस्वरसा
त्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षेनतुरुषीयनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह सर्वमिति पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यासमवायेनइन्द्रिय संबंधेति नन्वेतत्कल्पेसामान्यज्ञानमात्रस्यप्रत्या
सत्तित्वेपिनदोषः इंद्रियसंबंधाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्याज्ञानोत्पादस्यमूलकृतैववारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह यद्वेति एतत्कल्पेलाघवांतरमपिप्र
दर्शयति तथाचेति कल्पनेनचेतिचकारेणपूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेनकारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्यसमुच्चयः यद्यपिसामान्यप्रकारकत्वस्या

दि॰॥यदिज्ञानरूपेति अत्रत्योयदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरेयोज्यः सामान्यलक्षणास्वीकारेबीजमाह अत्रेति अयमर्थः अयमभिप्रायः
भानंविषयतानसम्भवतीति प्रत्यक्षविषयतायाःसन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादितिभावः वह्निसम्बन्धस्यागृहीतत्वादितितथाचप्रत्यक्षधू

मु॰॥अत्रायमर्थःप्रत्यक्षेसन्निकर्षंविनाभानन्नसम्भवति तथाचसामान्यलक्षणांविनाधूमत्वेनसकलधूमानांवह्नित्वेनस
कलवह्नीनाञ्चभानङ्कथम्भवेत् तदर्थंसामान्यलक्षणास्वीक्रियते नचसकलवह्निधूमभानाभावेकाक्षतिरितिवाच्यम् प्रत्य
क्षधूमेवह्निसम्बन्धस्यगृहीतत्वात् अन्यधूमस्यचानुपस्थितत्वात् धूमोवह्निव्याप्योनवेतिसंशयानुपपत्तेः मन्मतेतुसामा-
न्यलक्षणयासकलधूमोपस्थितौकालान्तरीयदेशान्तरीयधूमेवह्निव्याप्यत्वसन्देहःसम्भवति नचसामान्यलक्षणास्वीका
रेप्रमेयत्वेनसकलप्रमेयज्ञानेजातेसार्वज्ञ्यापत्तिरितिवाच्यम्॥९९ मेव्याप्तेर्निर्णयात्तद्विशेष्यकोव्याप्यत्वसंशयःसम्भवती

तिभावः अनुपस्थितत्वादिति तथाचधर्मिज्ञानाभावान्नतद्विशेष्यकोपिव्याप्यत्वसंशयःसम्भवतीतिभावः॥ नेसामान्यविषयकत्वप्रवेशोज्ञानप्र
त्यासत्तित्वपक्षेप्य वशिष्टएवतथापित्रितयघटितत्वंकारणतावच्छेदकस्येतिदर्शयितुमेतदुत्कीर्त्तनमितिध्येयं निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वंज्ञानांत
र्गतनिर्विकल्पकादिकत्वंइदंचसामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थेसामान्यज्ञानसामान्येविवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधानेनतन्म
तानुसारेणदर्शयति तथाचेति सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षेनियमेनघटत्वस्यप्रकारतयाभानोपपत्तयेघटत्वप्रकारकत्वस्यकार्यतावच्छेदकघटकतया-
उपादानंनचैमपिप्रत्यक्षेसन्निकर्षंविनाभानासंभवाद्घटत्वेसामान्यप्र॰॥

ए॰॥त्यासत्यभावात्कथंघकटत्वस्यस्मरणादिनासामान्यज्ञानेनजन्येप्रत्यक्षेभानमितिवाच्यंज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्रसत्वात्स्वकारणीभूतेति एतत्त्वापात तस्तथा
स्तिघटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षेनिखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः किंत्वलौकिकविषयतैवकार्यतावच्छेदकसंबंधःसन्निकृष्टघटांशेचविष
यताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्वादितिमंतव्यं ननुसामान्यस्यप्रत्यासत्तित्वनयेपूर्वोक्तरीत्याकार्यकारणभावेलाघवसत्वेपिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या
तदिंद्रियजन्यप्रत्यक्षंप्रतितदिंद्रियजन्यतत्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यनानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याःतत्सहकारित्वंकल्पनीयमितीन्द्रियभेदेनसामा
न्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षेगुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्यावश्यकतयानैनन्मतेलाघववार्त्तापिनचप्राचीन मतेपुरुषभेदेनअनंतकार्यकारणभावः

दि॰॥ज्ञानलक्षणास्वीकारेवीजमाह एवमित्यादिना कथंस्यादिति चन्दनखण्डस्यचाक्षुषेजायमानेउपस्थितसौरभभानन्नस्यात् सौरभांशेच
क्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःसहकारिण्याविरहेणसौरभत्वसामान्यलक्षणयापिसौरभभा
नन्नसम्भवतीतिभावः सुरभिचन्दनमित्यादौसौरभादेर्भानंसौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैवसम्भवतिसौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्य

मु॰॥प्रमेयत्वेनसकलप्रमेयज्ञानेजातेपिविशिष्यसकलपदार्थानामज्ञानत्वेनसार्वज्ञ्याभावात् एवंज्ञानलक्षणायाश्च
स्वीकारेसुरभिचन्दनमितिज्ञानेसौरभस्यज्ञानङ्कथंस्यात् अत्र यद्यपिसामान्यलक्षणयापिसौरभस्यभानंसम्भवति॰॥

क्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैवतस्याःफलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृतेचद्वितीयसामग्र्याःसहकारिण्याः
सत्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्यभानमिति स्वरूपतःसौरभत्वस्यभानमित्यर्थः॥१ कल्पनीयःनवीनमतेनतद्भावाल्लाघवमितिवा
च्यं एतन्मतेपिसामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेनलौकिकसंबंधेनतत्पुरुषीयचाक्षुषंप्रतितेनसंबंधेनतत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटित
सामग्र्याःकारणताकल्पनस्यावश्यकतयानादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथापुरुषांतरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीतःपुरुषांतरीयनिमीलि
तनयनस्यापिसामान्यज्ञानवतःप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशंकामाशयवर्णनेननिराकरोतिअयमाशय इतिचाक्षुषादिसामग्रीति विशिष्ट
चाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थःतेननिर्विकल्पकस्यापिलाभःअन्यथातदुत्तरक्षणेघटइतिविशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरितिध्येयं इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात्

इत्थंमनोमावेऽतुःसापकधर्मविशिष्टेतिन कुत्रांशः॥

रा॰॥ व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्तत्वात् अत एव नत्सुरूपी यच्चक्षुःसंयोगादिघटितसामाग्रीविरहदशायां नत्सु रूपीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषापादनं न संभवति ❁ नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमस्तन मेवेति दि॰॥ ६४ ज्ञानरूपायदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वात् तदसङ्गमवारणायाह अत्रेत्यइति वक्ष्यमाणस्य व्याख्येयग्रंथार्थत्वाभावादाह अयमभिप्रायइति सन्निकर्षाभावादिति योग्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः तेन चंदने चक्षुःसंयोगदशायां सौरभे पि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेति न क्षतिः अथवा सुरभिचंदनमिति भ्रमात्मकप्रत्यक्षाभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नासंगतिः ननु सुरभिचंदनमितिप्र

दि॰॥ ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीतत्वया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहे पि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्का र्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताऽप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः सम्बन्धे

॥ ६॥ मु॰॥ तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया॰ ॥ ६॥

स्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशप्र योजनाभावाच्च न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम् विशे षणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति ॥ ९ त्वत्पक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यै व सौरभभानं संभवतीत्याशंकां निराकरोति सौरभत्वेति ननु मूले यद्यपीत्याद्याशंका न संगच्छते उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानसंभवादतः तज्ज्ञाव माह सुरभीत्यादि अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपपाठः ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनंगीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुम शक्यत्वात् किंतु सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयं स्वरूपत इति प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेय ॥ त्वादिना तज्ज्ञानसंभवेपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानंगीकारे न संभवतीति भावः॥

रा॰॥ धर्मांतरेत्यत्र अंतरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे एकस्याप्रकारतयाऽभावादिति बोध्यं तद्ज्ञानानिर्वाहादिति सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपित
लौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वेपि प्रत्यक्षे सन्निकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंबंधत्वेनाभावादिति भावः अ
लौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणतास्वीकार्या सौरभत्वादेः प्रकारतयाभानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणांतरबलादेवोपस्थितावा
धितधर्मांतरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यत एव प्रत्यक्षे सन्निकर्षानाश्रयस्य न भानमिति नियमोपि नांगीक्रियत एव घटादिचाक्षुषे पटादेर्भानं तु तद्ज्ञानस्य क-
कारणाभावादेव संभवतीत्याशयेनाह कार्यतावच्छेदक इति तथाविधसंबंध इत्यर्थः॥ ॥ विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तत्ज्ञानत्वेन कारणमित्यभिप्राये

ति॥ ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः एवं यत्र ज्ञानलक्षणयास्वविष
यमुख्यविशेष्यकभानम् तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह स्वमिति ज्ञानलक्षणया॥ ज्ञानलक्षणयैव तत्र धूमत्वज्ञानरूप

मु॰॥ एवं यत्र धूमत्वेन धूलिपटलज्ञानं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेद
तः ६४ योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ६५
युक्तस्य सर्वदा भानं चिंतासहकृतोऽपरः युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञा
नं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारीति॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमु
क्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः॥ ९ सामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽनुव्यव
साये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः॥ ६५॥ सर्वदैवेति ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मज
महादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम्॥ ९ णेदं तथा च कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेकोपरस्यासिद्धिर्न संभ
वतीति भावः ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणतानंगीकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह एवं यत्रेति स्वविषय-
मुख्यविशेष्यकमिति तथा च तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादेर्मानसा
लौकिकत्वापत्तिरिति भावः इत्यत आहेति इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः ६६ प्रयोजनमाहेत्यर्थ इति शिवं इति दिनकरीतरंगिण्यां प्रत्यक्षतरंगः॥ शुभं सं॰ १९४२

का॰मु॰
टि॰रा॰
१३३

॥श्रीकाशीपुर्य्यांस्वस्तिश्रीपृथिवीपालाख्यनगराधिराजमहाराजइन्द्रकिशोरवहादुरसूनु
श्रीमन्महाराजहरीन्द्रकिशोरवहादुराणांनिकेतनेश्रीमदुदासीनसाधुपण्डितस्वरूपदाससंशो
धितेकारकावलीमुक्तावलीदिनकरीरामरुद्रीसहितपुस्तकंगोवर्धनदासाभिधेयेनमयाहरि
हररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालयेमुद्रितंयेषांमहाशयानामपेक्षाभवेत् तेषांकुंजगलीति
प्रथितपण्यवीथिकायाःपश्चिमद्वारनिकटवर्त्तिनिमदीयपण्यालयेसंमिलिष्यति॥ ६ ॥

राम
१३३

रा० श्रीगणेशाय नमः॥ संगतिश्चात्रेति प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं संगतिपदार्थेन
न्वयो बोध्यः अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसम्बन्धो निरूपणीयनिष्ठासंगतिः तथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्त
रमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानमेव भवत्विति याकारिका तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मद्दिष्टसाधनमित्याकारकं
तद्विषयोऽनुमाने तत्त्वमेवानुकूलसम्बन्धे अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः। अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं
संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयं तेन घटादिनिरूपणानन्तरमपि संबंधिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेन अनुमा
नस्मरणासंभवेपि न प्रत्यक्षकार्यत्वेन घटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमा

दि० श्रीगणेशाय नमः॥ अनुमितिमिति। सङ्गतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः करणे निर्दिष्टे एव व्यापा
रे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति व्याप्तिज्ञानमिति परामर्शो व्यापार इति ननु व्यापारत्वं न।

मु० श्रीगणेशाय नमः अनुमितिं व्युत्पादयति व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ६६ अनुमा
याम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् परामर्शो व्यापारः तथाहि॥ १ तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् तच्च परा
मर्शे न सम्भवति वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञा
नस्य तदानीमभावेन व्यभिचारादत स्तदुपपादयति तथाहीत्यादिना॥ १ तस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाण
कार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरू
पणमिति बोध्यं अथ दीपदानं मदीयचक्षुःसाधनं दीपश्चक्षुरुत्तममिति वेदेन चक्षुःसाधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदानेप्यत्र प्र
वृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति न च तदुपजीव
कत्वं कार्येनास्त्येव न तु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति
वाच्यं तथा सति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः
न चादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तम्॥

का॰मु॰
दि॰रा॰
१३४

रा॰ राभिधाननियामकइतिवाच्यं यत्रेष्टसाधनतानुमानेनदर्पणाद्रौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नोशेतज्जन्यखंडचक्षुर्व्यक्तावदृष्टा।
द्वारकोपजीवकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमे
व मनोरूपेंद्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकत्व
यान्तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानंतरमनुमाननिरूपणास्याप्यनुपपत्तिरिति चेत् मैवं नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनंतरं निरूपणी-
यमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किंतु यद्यनंतरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासंगतंप्रयु
जीतेत्यभियुक्तोक्तेः एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः
अत एव चिंतामणावनुमितिनिरूपणानंतरमनुमाननिरूपमपि न संगच्छते न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि संगतित्वे संगतेः
षोढात्वं व्याहन्येत तथा चोक्तं सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यैक्ये षोढा संगतिरिष्यत इति वाच्यं हेतुतायानि
रूपकतासंबंधेन आश्रयतासंबंधेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवांतर्भा वात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूप
कत्वात् तत्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबंधः प्रसंगः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः न चैतस्य प्रयोजकताऽत्मकहेतुत
यागतार्थताशंकनीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् नहि लक्षणे विशिष्टप
रामर्शहेतुत्वं साक्षात्परंपरया वा कारणं किंतु घटकमेवेति ध्येयं अवसरोनंतरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपणानंतरं तत्कार्यत्वे
नानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ वह्न्वादिसंमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयः अनुमाननिरूपणेन प्रतिबंधकजि-
ज्ञासानिवृत्त्या अवसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति मंतव्यं निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमि

॥ सपत्यर्थमित्यस्योक्तमित्यनेनान्वयः। टि० टि० २॥

रा० संबंधितयेति व्याप्तिसंबंधितयेत्यर्थः विशेष्ये विशेषणमितीति विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वेव न्हिव्याप्यो धूमइतिज्ञानं विनापि
शाब्दपरामर्शसंभवादितिभावः लाघवेनेति व्याप्तितदभाववद्धूमवान्पर्वतइतिव्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणायधू
मांशइवव्याप्त्यंशेनिश्चयत्वंनिवेशनीयमितिगौरवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यकारणत्वेतुकारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्र

टि० पश्यतीति धूमस्यदर्शनेन व्याप्तिस्मरणोद्बोधकविधयाहेतुत्वसम्पत्त्यर्थंयादृशविशेषणविशिष्टस्यधूमस्यव्याप्तिसंबं।
न्धितयाज्ञानन्तादृशधूमदर्शनस्यैवव्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम् सर्वरूपव्याप्तिस्म
रणमिति उद्बुद्धसंस्कारस्यपूर्वंसत्वादितिभावः सएवपरामर्शइति तथाचस्मरणात्मकज्ञानस्यपूर्वंसत्वान्नव्यभिचारइतिभा

मु० येनपुरुषेणमहानसादौधूमेवन्हिव्याप्तिर्गृहीतापश्चात्सएवपुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूला
न्धूमरेखामपश्यति तदनन्तरन्धूमोवन्हिव्याप्यइत्येवंरूपव्याप्तिस्मरणन्तस्यभवतिपश्चाच्चवन्हिव्याप्यधू
मवानयमितिज्ञानम् सएवपरामर्शइत्युच्यते तदनन्तरम्पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिर्जायते॥ ६ ॥

वः नचतथापियत्रव्याप्तिघटकानाम्पदार्थानांविशृङ्खलोपस्थितिमूलकोविशेष्येविशेषणन्तत्रापिविशेषणमितिरीत्याप
रामर्शस्तत्रविशिष्टव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारोदुरुद्धरएवेतिवाच्यम् व्याप्त्यंशेनिश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेविशिष्टस्यवै
शिष्ट्यमितिरीत्यापरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् स्मरणात्मकपरामर्शेव्याप्तिज्ञानस्यव्यभिचारइत्यपिनसंस्का
रसम्बन्धेनपूर्वंव्याप्तिज्ञानस्यतत्रसत्वात्॥ १ कारकनिश्चयप्रतिबंधादेवव्याप्त्यंशेसंशयत्वासंभवेनतन्निवेशप्रयोजना
भावादितिभावः संस्कारसम्बन्धेनेति स्वजन्यसंस्कारसंबंधेनेत्यर्थः स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबंधेनव्याप्तिज्ञानस्यपराम
र्शहेतुत्वान्नकुत्रापिव्यभिचारइतिभावः परामर्शव्यापकतयेति तादात्म्येनपरामर्शस्याव्याप्यत्वंग्राह्यंकारणत्वमेवनास्तीति॥

135

॥१॥ टि॰ दि॰ कारणतावच्छेदकव्यापकधर्मत्वेनहेतुत्वस्वीकारे॥

का·मु· रा॰ नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकव्याप्यसत्वेव्यापकधर्मेणहेतुतायामन्यथासिद्धेरितिभावः परामर्शमात्रमिति ज्ञानमात्रमित्यर्थः परामृश्य
दि·रा कमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादितिभावः लिंगेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिंगं विषयितासंबंधेनतद्विशिष्टज्ञानमेव
१३५ अनुमितिहेतुर्बोध्यइत्यर्थः कारणताग्रहादिति असतिबाधकेविशिष्टस्यकारणताग्राहकप्रमाणेनविशेषणांशेपिकारणताग्रहा
त् अतएवारुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्यागवासोमंक्रीणातीत्यत्र तृतीययोगोविशेषणीभूतानामरुण्यादीनामपिसोमक्रयणसाध

दि॰ अत्रनव्याः व्याप्तिज्ञानत्वस्यपरामर्शत्वव्यापकतयाऽनुमितिम्प्रतिहेतुत्वमेवनास्ति कुतः करणत्वम् अन्यथा।
कपालादेर्घटम्प्रतिद्रव्यत्वेनहेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिम्प्रतिमनस्त्वेनकारणत्वमित्याहुः लिङ्गमनुमितिकरणमिति
अनुमितौपरामर्शमात्रन्नहेतुरपितुलिङ्गपरामर्शः तथाचविशिष्टस्यकारणताग्रहेविशेषणस्यापिकारणताग्रहात् प

मु॰ अत्रप्राचीनास्तुव्याप्यत्वेनज्ञायमानन्धूमादिकम् लिङ्गमनुमितिकरणमितिवदन्तितद्दूषयति
ज्ञायमानंलिङ्गन्तुकरणन्नहि लिङ्गस्या——नुमित्यकरणत्वेयुक्तिमाह अनागतादिलिङ्गेनत
स्यादनुमितिस्तदा ६७ यद्यनुमितौलिङ्गङ्करणंस्यात्तदाऽनागतनलिङ्गेनविनष्टेचानुमितिर्नस्यात्॥ ६७
रामृश्यमानलिङ्गस्यलिङ्गपरामर्शस्यवाहेतुतातत्रविनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौतत्रचव्यापाराभावान्न
परामर्शस्यकरणताकिन्तुलिङ्गस्यैवेत्याशयः लिङ्गस्यतदानीमभावादिति नचपरामर्शरूपव्यापारसम्बन्धेनतदानीं
लिङ्गमस्त्येवेतिवाच्यम् अतीतादिलिङ्गस्यपरामर्शाजनकतयापरामर्शस्यतद्व्यापारत्वासम्भवात्॥ ६ ॥ ६ ॥

ततप्रतीयतइतिमीमांसकानांसिद्धांतोपिसंगच्छतइतिभावः विनिगमनाविरहेणापिलिंगस्यकारणतासिध्यतीत्याह परामृश्य। राम
मानेति किंत्विति परामर्शस्यैवविषयविधयालिङ्गजन्यत्वसंभवादितिभावः तद्व्यापारत्वासंभवादिति शाब्दादिपरामर्शस्यअ १३५
तीतादिलिंगाजन्यतयालिंगव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७॥

रा॰ अनुमितिप्रसंगइति पक्षनिष्ठस्यलिङ्गस्यसमवायेनानुमितिं प्रतिहेतुतासंभवेनोद्देश्यतासंबंधेनानुमितिंप्रतिहेतुतावच्छेदक संबंधेनलिंगस्यकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादितिभावः अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमतेसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्यास्वकात्मा तुयोगिकसमवायसंबंधेनकार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरितिभावः ९९।९७ परस्परेति पक्षविशेष्य कपरामर्शोत्तरानुमितौव्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्यतदुत्तरानुमितौपक्षविशेष्यकपरामर्शस्यव्यभिचारइत्यर्थः सर्वत्रानुमितावितिं

दि॰ इदमुपलक्षणम् लिङ्गस्यहेतुत्वेचैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसंगः तत्पुरुषीयत्वनिवेशेगौ रवम् अस्मन्मतेसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्याहेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्नतत्पुरुषीयत्वनिवेशइतिला घवमित्यपिबोध्यम् ९९।९७ तच्चव्याप्यस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानञ्च नत्तुपरस्परव्यभिचारइत्यतआ ह अनुमितिस्त्विति कार्यतावच्छेदकपरस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्नव्यभिचारइतिभावः पक्षविशेष्यकत्वमेवसर्व।

मु॰ अनुमितिकरणस्यलिङ्गस्यतदानीमभावादिति ९९।९७ व्याप्यस्यपक्षवृत्तित्वधीःपरामर्शउच्यते। व्याप्तिविशिष्टस्यपक्षेणसहवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौजनकन्तच्च पक्षेव्याप्यइतिज्ञानम्पक्षोव्याप्य वानितिज्ञानम्वा अनुमितिस्तुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यमित्याकारिकापक्षोव्याप्यवानितिज्ञाना त्पक्षःसाध्यवानित्याकारिका द्विविधादपिपरामर्शात्पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये॥ ९ ॥

दि॰ अनुमितौनियतमितिनवीनमतमाह द्विविधादपीति पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः कारण तावच्छेदकञ्चपरामर्शद्वयसाधारणम्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतोनव्यभिचारइतिभावः द्विविध योरपिपरामर्शयोःस्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिम्प्रति तत्तद्रूपेणहेतुत्वमित्यपिकेचित्॥ ९ ॥ १अप्रसिद्धसाध्यकसकलानुमि तावित्यर्थः तेनपृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगंधवती पृथिवीतिव्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपग मेपिनक्षतिरितिमन्तव्यं नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौव्यभिचारोदुर्वारइत्याशंकायामाह कारणतावच्छेदकंचेति व्याप्यपक्षोभयेति॥

का॰ सु॰ गा॰ यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपध

टि॰ गा॰ र्मविशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबंधानुगमाच्च सांसर्गिकविषयताया: विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्य

१३६ नुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नआधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षता
वच्छेदकावच्छिन्नअभावप्रकारत्वानिरूपिताया हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसंबंधावच्छिन्नाव्याप्यत्वावच्छिन्नाविषयतातन्निरूपितायाहे
तुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वसंबंधान्यसंबंधाव
च्छिन्नापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतातच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वेन विशेष्यताया
मपीति सिद्धांतादिति भाव: एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभाववत्त्वेन अभावनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसा
मान्याभावनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणस्यासंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयका
रणतावच्छेदककोटावभावानिवेशनीयाइत्यतोपि नानुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतांतरमुपन्यस्यति द्विविधयोरिति ताद्रूप्येणे
ति पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थ:॥

रा० स्वमतमुपदर्शयति अनुभवानुरोधादिति पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्य
र्थः स्वोक्ते प्राचां संमतिमाह अत एवेति वन्हिव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तं प्राचीनमते तु तथा वाच्यमित्युपनयाकार इति मन्तव्यं ननु
वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यत
स्तस्याप्यर्थकत्वमाह ज्ञानद्वयादपीति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्रेनानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे

दि० वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक
एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम् मीमांसकः शङ्कते नन्विति ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः ज्ञानद्वयादे
व ज्ञानद्वयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः सर्वत्र न कारणमिति। अनुमितित्वावच्छिन्नम्प्र

मु० ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वन्हिव्याप्यो धू
म इति स्मरणम् तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र न कार
णम् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकत्वात्॥ ७६७ ॥

तिकारणतावच्छेदकमित्यर्थः आवश्यकत्वादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनि
यतपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थः। ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह विशि
ष्टज्ञान इति व्याप्यतावच्छेदकेति अयमालोको धूमो वे॥ ११ अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितिजनकता।
वच्छेदकमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत आह वस्तुत इति तथा चैतद्ग्र
न्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं संपादयन्नाह भावप्रधानो निर्देश इति एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह
अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति। आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकत्वमाह व्याप्यतावच्छेदके
त्यादि तथा चानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः॥

का॰मु॰ रा॰ ननुव्याप्यतावच्छेदकानिर्णयेवह्निव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शोपिनसंभवेत्येवधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादे
दि॰रा॰ रेवव्याप्तित्वादित्याशंकानिरासायाह वह्न्यभाववदवृत्तीति फलबलादिति अनुमितिरूपकार्येणकारणानुमानसंभवादितिभावः लघुत्वादि
१२७ ति उभयत्रापिव्यभिचारस्याविशिष्टतयालघुरूपेणैवकारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादितिभावः मूलयुक्तिरिति व्याप्यतावच्छेदकप्रका।

टि॰ तिसन्देहदशायाम्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेपीत्यर्थः वह्निव्याप्यवानिति वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः
ननुधूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः अत्रहेतुतावच्छेदकमाननैयत्यात् अनुमित्युत्पत्तेरिति तथाच।
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यतत्रव्यभिचारान्नतेनरूपेणहेतुत्वमितिभावः ननुतत्रफलबलाद्व्याप्यतावच्छे

मु॰ नचविशिष्टज्ञानकल्पनेगौरवान्नेतिचेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपिवह्निव्याप्यवानितिज्ञानादनुमित्युत्पन्नेलो
घवाच्चव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वम् किन्त्वधूमवान्यवेतइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिःव्याप्यताव
च्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्यपक्षधर्मताज्ञानस्यसत्त्वात् नचगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्ष
धर्मताज्ञानस्यहेतुत्वमितिवाच्यम्। चैत्रस्यव्याप्तिग्रहेमैत्रस्यपक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिःस्यात् यदित्
तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानेनतत्पुरुषीयानुमितौहेतुविन्तु टि॰

दकप्रकारकज्ञानङ्कल्पनीयमतोनव्यभिचारइत्यतआह लाघवाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकप्र॥ यत्तेतदानन्तकार्यकारणं
कारकत्वापेक्षयाव्याप्तिप्रकारकत्वस्यलघुत्वादित्यर्थः नन्वस्तुतत्वावच्छेदकलाघवन्तथापिपूर्वोक्तकल्पनालाघवमेवमी
मांसकानाम्मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यतआह किन्त्वेति नचगृह्यमाणेति अत्रशानचाग्रहस्यवर्त्तमानतयाःभिधानान्नकाला
न्तरीयताग्रहशग्रहमादायदोषः॥ ९ दकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः शानचेति लटश्शतृशानचावितिसूत्रेणवर्त्तमा
नार्थकलस्यानिकत्वेनशतृशानचोर्विधानादितिभावः तथापीति यद्यपिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेनपक्ष
विशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनवाकारणत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहेणमीमांसकमतेकार्यकारणभावचतुष्टय॥ ६॥

राम १३७

रा० यापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसंगतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशे
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमतेन गौरवमित्यर्थे नात्यर्थोन्नासंगतिरिति भावः
मूले आलोकवानिति यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यक
व्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनंतकार्यकारण

दि० व्याप्तिप्रकारकज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि इत्युच्यत इति इत्थञ्च नन्ततत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्र
हकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावात् मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति गौरवमिति भावः ननु
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतु।

मु० मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेनानुमितिञ्जनयती
ति नानन्तकार्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकम्पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रङ्कारणमित्युच्यते तदा
कार्यकारणभावद्वयम् वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात्॥ ६ ॥

ताद्रूप्यं न वापीत्यत आह वह्निव्याप्य इति अनुमितिः स्यादिति न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरू
पितपक्षविशेष्यताशालित्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानान्नया धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानाद
नुमित्यापत्तिः तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः

भावापत्त्या गौरवमिति बोध्यं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति इदंच प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण भट्टा।
चार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्ठप्रकारतावि
शेष्यतयोरभेदवादिनावच्छेदकभावस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदण्डवानिति बुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदं
ताभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दंडप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम्॥ ~ ॥

का·मु·
दि·रा·
१३८

रा० वक्ष्यमाणगौरवस्यकारणतानिश्चयानधीनत्वादाह गौरवज्ञानमिति प्रमाणान्तरेति कार्यलिंगकानुमानातिरिक्तप्रमाणेनेत्यर्थः स्वाश्रयकत्वं स्वाश्रयवृत्तित्वं निश्चयाधीनइति तादृशकारणतानिश्चयेसत्येवकार्यलिंगेनतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्यनिर्णयसंभवादितिभावः स्वघटकीभूतेति गौरवघटकीभूतेत्यर्थः नतादृशेति स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वा

दि० ननुज्ञानद्वयस्थलेविशिष्टज्ञानकल्पनेकल्पनागौरवम् न्यायमतेदूषणम्भविष्यतीत्यतआह इत्थञ्चेति फलमुखगौरवस्यादोषादिति फलङ्कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखत्वन्तदधीनङ्गौरवज्ञानमित्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेनङ्गौरवाकारणत्वग्रहेविशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयोविरोधीवाच्यः तच्चगौरवम्प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहित

मु० इत्थञ्चयत्रज्ञानद्वयंतत्रापिविशिष्टज्ञानंकल्पनीयम् फलमुखगौरवस्यादोषात् व्याप्योनामव्याप्याश्रयः तत्रव्याप्तिः केत्यतआह व्याप्तिःसाध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः ६८॥

पूर्ववर्त्तिस्वाश्रयकत्वमेवतादृशगौरवनिश्चयोविशिष्टज्ञानत्वेनकारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयनिर्णयंविनानसम्भवतीतिकार्यकारणभावनिर्णयात्पूर्वंगौरवनिर्णयाभावान्नतादृशगौरवन्दोषइतिभावः मूलेपरामर्शलक्षणानन्तरंव्याप्तिनिरूपणेसङ्गतिमुपोद्घातनिरूपयन्नाह व्याप्योनामेति तत्रेति घटकत्वंस ((ग्रन्थार्थः

संभवइतिभावः उपोद्घातमिति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यव्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसंगत्यापरामर्शनिरूपणानंतरंव्याप्तिनिरूपणमितिभावः घटकत्वमिति स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वंतद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूताव्याप्तिः के॥त्यर्थः पर्यवसितः साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणेसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्त्वाविवक्षणेवन्हिमान् धूमादित्यादौअव्याप्तिर्मूलोक्तानसङ्गच्छते साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदस्यसंयोगेनसाध्यवतिपर्वतादावसंभवादित्यतस्तद्दूषणभावमाह येनकेनचिदिति यत्किंचित्संबंधे

॥ नेतितदर्थः ॥ ६ ॥

राम
१३८

रा० तथा च समवायेन वह्निमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नाव्याप्तिसंगतिरिति भावः यद्यपि विषयतादिरूपकृतविशेषणतादि यत्किंचित्संबंधेन सा
ध्यवत्त्वस्य ह्रदेऽपि सत्त्वात्सर्वत्रासंभवस्येत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतो संगतं तथापि इदं घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतस्वविषयकान्यत्ववि
शिष्टतद्रूपवान् तद्ध्रदभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्ध्रदादित्यादौ लक्षणसंभवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् ननु संबंधसामान्येन साध्य

दि० अव्याप्तिप्रसंगादिति अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबंधेन साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण यदि च संबंधसामा

मु० वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान्महानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं धूमस्येति ल
क्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत्र ये
न संबंधेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान्बोध्यः अन्यथा समवायसम्बंधेन वह्निमान्वह्नेरवयवस्त
दन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात् साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकभेदवान्बोध्यः तेन यत्किञ्चिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेऽपि न क्षतिः
येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमस्य सम
वायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वञ्च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावः तेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ ६ ॥

न्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या ॥ एवं विवक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह यदि चे
ति अतिव्याप्तिरिति धूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्य
त्वात् वह्न्यादिकारणस्य धूमासमानकालस्याप्रसिद्धेरिति भावः यदि च धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव न तत्र हेतुता
वच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्धेर्वा नाति ॥

139

रा॰ व्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रायेणैवादिपदेन वन्हिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसंबंधेन हेतोरुपसङ्ग्रह इति मंतव्यम्
मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताभेदवानित्यर्थः यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्व
रूपतया तन्नद्युक्ति मङ्केदस्य महानसीयवन्हिमङ्केदस्य च वारणासंभवात् इदं च गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन
द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मत्तास्यानवच्छेदकतामतेऽप्रसिद्धावपि न
क्षतिरिति ध्येयम् एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशावृत्तित्वत्वापर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः अन्यथा वन्हि
मदन्यहृदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियो।

दि॰ अवृत्तित्वत्वास्तीति विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः फलितोऽर्थ इति तथा च तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपक

मु॰ अन्यथा यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्
साध्यवदन्यस्मिन्गुणादावृत्तित्वत्वास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वम्वाच्यम् हे
तुतावच्छेदकमवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ६८॥

तावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वात्ताव्याप्तिरिति भा
(वः ६८॥

गित्वमेव न तु साध्यवदन्यनिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः ता
दृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि ताशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम् विशिष्टाधेयताया इति यद्य
पि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वे
न शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति
॥ बोध्यम्॥ ६८॥

रा० केवलान्वयित्वेति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकालइत्यर्थः पक्षताघटकेत्यपपाठः साध्यसंदेह-
स्यैवपक्षतात्वात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वाच्चकिन्तु पक्षतात्मिकेत्येवपाठः तथाचवाच्योनवेतिसंशयाभावादेवनानु

टि० अथवेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह नन्विति ननु केवलान्वयित्वज्ञानकालेपक्षताघटकसंशयाभा-
वान्नैवानुमितिः तच्छून्यकालेतु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह किन्त्वेति इत्यादावित्यादिनासंयोगेन
हेतुतायाङ्गुणवान्घटादित्यादेः सङ्ग्रहः ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वंलक्षणार्थस्तथाचनैयम
व्याप्तिरितिचेन्न वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेनवृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः।

मु० ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किञ्च सत्तावाञ्जाते
रित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवाये न वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत
आह अथवेति अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यम्व्याप्तिरु
च्यते ६९ हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य सतथा विरहोऽभावः तथाच हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभाव
स्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरुच्यते॥ ७ ॥ ९ ॥ ७ ॥

साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्तयासत्ताभाववान्जात्यभावादित्यादाव
व्याप्तेः जात्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन समवायेनवृत्तेरप्रसिद्धेः नचसत्तावान्॥
जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानङ्कारणंसत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञा
॥ नङ्कारणमितिवाच्यम्॥
मितिरितिभावः वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैवपक्षतात्वोपगमात्
मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमितियुक्तमुत्पश्यामः नचसत्तावानित्यादिसाध्य॥८

रा॰ साधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्देकस्यानुपादेयत्वादिति भावः ॥ अतिरिक्तोभयाभाववृत्ति प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावे

त्यर्थः ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेपि वन्हिमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्याप्तिभेदमादायाव्या

दि॰ तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणे ज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधिता नियामकसंयोगेन तथाभूतसंयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया च वृत्तेरप्रसिद्धेः नन्वतिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत आह एकसत्वेपीति इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावमादायाव्याप्ति

मु॰ अत्र यद्यपि वन्हिमान्धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वन्ह्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः न च समानाधिकरणवन्हिधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् तत्तद्वन्ह्यादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः किञ्च गुणवान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापि साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितानवच्छेदकं यत् तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरिति वाच्यम् ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न ॥ १ त्यपि बोध्यम् ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह गुणवानिति अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तार इति भावः एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादसम्भवाभावादाह अव्याप्तिश्चेति इति वाच्यमिति गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

प्तिसंभवे स्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कां निरस्यन्नाह अत्रेति अत्र प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महान ॥

रा० सीयवन्ह्यभावादिसत्वेनतत्प्रतियोगितायांमहानसीयत्वादिसहितस्यवन्हित्वादेरवच्छेदकत्वात् नचावच्छेदकत्वमवच्छेद-
कतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् नतुप्रत्येकमतोनाव्याप्तिरितिवाच्यम् प्रत्येकावृत्तेरुभयवृ-
त्तित्वासम्भवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेप्रत्येकस्यतथात्वस्यावश्यकत्वात् नचप्रत्येकमवच्छेदकतासत्वेप्य-
वच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेनप्रत्येकमुभयभेदवत्पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदोवन्हित्वे अक्षतएवे-
तिवाच्यम् तथासतिमहानसीयवन्हिमान् धूमादित्यादौमहानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्यप्रत्ये-
कंमहानसीयत्ववन्हित्वयोस्सत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादितिचेन्नैवम् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
नवच्छेदकासाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्यविवक्षितत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादौवन्हित्वादेर्निरवच्छिन्नेवयद्यपि
साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकंवन्हित्वनिष्ठतद्व्यक्तित्वंतच्चन महानसीयवन्ह्य भावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यव-
च्छेदकंव्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानितिप्रयोगापत्तेः नचैवंघटपटावित्या-
दौघटमात्रवृत्तिधर्मस्यकथंघटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेनभानमितिवाच्यम् एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थ-
लएवद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकेभानोपगमात् अपितुमहानसीयत्ववन्हित्वोभयत्वमेवेतिनाव्याप्तिः नवा-
महानसीयवन्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसंधेयम् परेतुहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायांसा-
ध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीयामहानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियोगितायांवन्हि-
त्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतयालक्षणाघटकतयाघटाद्यभावीयप्रतियोगितायाएवलक्षणघटकत्वाद्व्यभिचारिणि
साध्याभावस्यलक्षणघटकत्वोपपत्तयेतदितरेति सद्धेतौतथावि धप्रतियोगिताप्रसिद्धयेचसाध्यतावच्छेदकेति नचैवमपिव-
न्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादायवारणमशक्यमेवयदिचप्रतियोगितावच्छेदकतायान्निरव-
च्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयते तदातद्वन्हित्वेनवन्हित्वस्यसाध्यतावच्छेदकतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिवाच्यम् साध्य-
तावच्छेदकतादिभेदेनव्याप्तेर्भिन्नतयानिरवच्छि०॥

रा॰ त्वसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणएवप्रतियोगितावच्छेदकतायामनवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् नचैवमपिव- ह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वन्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादायाव्या- प्तिरितिवाच्यम् सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकता- दितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् अथैवमपियत्रप्रमेयस्यैवसाध्यतावच्छेदकता तादृशसद्धेतुस्थले प्रमेय रूपसाध्यतावच्छेदकेतदितराघसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासम्भवः तादृशस्थलेतद्विशेषणानुपादानेचप्रमेयवद्घटाद्यभाव मादायाव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न दण्डादिसाध्यकपरम्परयादण्डस्येवान्यापिपरम्परया प्रमेयत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वोपगमा

दि॰ परम्परया स्वाश्रयसमवायेन तथाचोक्तपरम्परयायदवच्छेदकत्तदन्यत्वस्यजातित्वेसत्वान्नाव्याप्तिरितिभावः तादृ

सु॰ तत्रपरम्परयारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात् नहितादृशधर्मावच्छिन्ना भावः क्वापिपृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीतिबुध्यापत्तेः॥ ७ ॥ ७ ॥ ६

शधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपरम्परयारूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्यसमवायेनाभावः नास्तीत्यत्रपृथिव्यामित्य ॥ नुषज्यते॥

इतिवदन्ति॥ ननुपरम्परयारूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्यसाध्यतावच्छेदकत्वेपि साक्षात्संबन्धेन तादृशजा तित्वविशिष्टस्यपृथिव्यामभावसत्त्वेनसाध्यतावच्छेदकत्वन्तादृशाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरासइत्यत आह तथाचेति रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौविषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादेस्समवायेनाभावस्यपृथिव्यामपिसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्त्या। प्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्ना ॥ ६ ॥ वच्छेदताविरहस्यसाध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वान्नाव्याप्तिरितिभावः॥

रा० ननु साध्यसाधकभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह व्याप्तिज्ञानस्येति अयम्भावः कदाचिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमत्त्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धतच्च कारणवैलक्षण्यं विना न सम्भवतीति यद्वा तादृशज्ञाति त्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानम् तद्वा तादृशानुमितौ परस्परया

टि० मतान्तरमाह साध्यादीति आदिना साधनादिपरिग्रहः व्याप्तेर्भेदादिति व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्यानिर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वन्नोचितङ्कारणतावच्छेदकगौरवात् न च पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्नतु जातिमत्त्वानित्याकारिकेति वाच्यम् पृथिवीत्वादिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमत्त्वानित्याकारस्तु तन्नद्व्याप्तित्वहेतुकेऽस्य दोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सू०

मु० साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्। तेन द्रव्यङ्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्ववितः शुद्धसत्ताधिकरणेति न च विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेक॥स्यनाव्याप्तिः॥ शत्तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणङ्गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे तु साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्यैव व्यभिचारपदार्थे तया शुद्धसमवायसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि विशिष्टसत्वस्य हेतौ व्यभिचारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं यदा तु तादृशज्ञातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगिताव॥

142

रा॰ च्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानञ्च कारणमितिव्याप्तिज्ञानकारणताभेदएव पर्यवसानं एवञ्चमूले साध्यसाधनभेदेनान्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनैवार्थ इति ध्येयम् जातिमानित्येवेति वह्निमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादितिभावः इष्टापत्त्या समाधत्ते पृथिवीत्वादिति नन्वेवं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वानित्याकारानुमितौ नन्यमते ऽपत्तापत्तेरित्यत आह जातिमत्त्वानि ति तन्नद्व्यक्तित्वेनेति नीलाघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे तद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे

टि॰ नचहेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्यगुणेसत्त्वादेवं विवक्षणेपिकथमव्याप्तिपरिहारइतिवाच्यम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताऽधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यगुणानिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानव

सु॰ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनहेत्वधिकरणम्बोध्यम् तेनसमवायेनधूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपिवन्हेर्नाव्याप्तिः अभावश्चप्रतियोगिव्यधिकरणोबोध्यः तेनकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यत्रमूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपिकपिसंयोगस्यनाव्याप्तिः नचप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंयदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वंतदातत्रैवाव्याप्तिः॥ ६ ॥ ६ ॥

च्छेदकतयातदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्यगुणेऽभावादिति तथैवतदवस्थैव तस्यैववृक्षइति अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादितिभावः॥ ७ ॥ ६ ॥ ९ दकत्वस्यनीलत्वादिजातौबाधितत्वादितिभावः ननुमूलेद्रव्यंविशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानामसङ्गतम् समवायस्यहेतुतावच्छेदकसंबंधत्वेतेनसम्बन्धेनसत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाःसाध्याभाववति गुणेसत्त्वेनव्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् यदिच्चविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणैवहेतुतावच्छेदकसंबन्धःतेनचगु॥श्री॰॥श्री॰॥

रा० यावद्वृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुतासम्बन्धेन विशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् शु
द्धसत्त्वाप्रतियोगिसत्त्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैव व्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेद
कधर्मे निवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवायस्य च हेतुतायामवच्छेदकसम्बन्धः तेन संबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचा
रः किन्तु साध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वमेव तथा तथा च न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वेनेति समाधत्ते नन्वे
त्यादि तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव तदधिकरणं गुणोऽपीति भावः प्रदर्शिता व्याप्तौ पूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेन तथैव।

रि० प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् विवक्षितत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादि
त्यर्थः नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्।

सु० प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्त्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात्
यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगा
भावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववि
शिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः॥ श्री० ॥

व्याप्तिविरहादत आह स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति निष्कर्ष इति प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्क
र्षः तथा च हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः॥ श्री०॥

लक्ष्यसादृश्यार्थकतानघटत इत्यत आह तदवस्थैवेति तथा चेति वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम् तच्च प्रतियो
ग्यनधिकरणवृत्तित्वं तद्विशिष्टसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम् तथा च लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाववि
शेषणम् वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्य युक्तमुत्पश्यामः गौरवमितीति अथ वन्हिप्रतियोगिकसंयोगेन वन्हिसाध्यतातत्र घटाभावा
दिर्न प्रतियोगिव्यधिकरणः साध्यताव॥

का० मु० रा० च्छेदकसम्बन्धेनतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः नचतत्तद्वन्हिव्यक्त्यभावएवलक्षणघटकोस्त्वितिवाच्यम्
दि० रा० रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौविषयतयारूपत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणायप्रतियोगितावच्छेदकतायांसाध्यतावच्छेदकता

१४३

दि० सत्ताधिकरणत्वेपीति तथाचविशिष्टसत्ताभावोनप्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेववि शिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिरितिभावः नक्षतिः नातिव्याप्तिः एवमग्रेपि ननुप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैवप्रतियोग्यनधिक रणत्वमुच्यतांतावतापिज्ञानवान्सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यतआह इत्थञ्चेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यन धिकरणविवक्षणेचेत्यर्थः वन्हिविरहसत्त्वेपीति तथाचप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणताह

मु० प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंवाच्यम् तेनविशिष्टस त्तावान् जातेरित्यादौजात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिनक्षतिः अत्रसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वम्बोध्यम् तेनज्ञानवान्सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतयाज्ञानाधिकरणत्वेपिनक्षतिः इत्थञ्चवन्हिमान् धूमादित्यादौधू माधिकरणेसमवायेनवन्हिविरहसत्त्वेपिनक्षतिः॥ ७८० ॥

याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वास्याव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशे षणेतुसम्बन्धद्वयप्रवेशेनगौरवमितिभावः नक्षतिः नाव्याप्तिः समवायेनवह्न्यभावस्यसाध्यतावच्छेदकसंयोगे नप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादितिभावः ॥ ६ ॥ ९. घटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्य कतयातद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनतस्यलक्षणघटकत्वात् नचतृणादिजन्यतावच्छेदकवै जात्यावच्छिन्ना॥ ६॥

राम १४२

रा० भाव एव तथाविधः प्रसिद्ध इतीति वाच्यम् एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेस्साध्यस्यैव तेन स
म्बन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरितिचेन्न विशेषणरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्य्याप्त्यनुयोगि हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिदनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव
एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयं एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध इति यत्किञ्चिद्द्रव्यादिसंयोगी वन्हि
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्य्याप्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् वह्न्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्याव

दि० तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य यत्किंचिदिति यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकतादवच्छिन्न
सामान्यस्य वेत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः घ

मु० ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य
वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् आद्ये कपिसंयोगी एत
द्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिक
पिसंयोगोपि भवति तदनधिकरणम्वृक्ष इति॥ घटाभावाद्यधिकरणेपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावा
देरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्वादिति भावः॥ वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्सामान्यपदम् व्यभिचारिणि साध्या
भावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यत्किंचित्पदं तेनायोगोलकं यत्किंचित्पदेनोपपादयोभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्या
भावस्यापीति ध्येयम् एवं विशेषणरूपेणासंसर्गताभ्युपगमे यत्र वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वन्हित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हे
तुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्यान्याप्तिरतः प्रति
योगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनीयम्परन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटक
संबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम्॥

१९२

का० मु० दि० रा० २५५

दि० तत्र पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति वाच्यम् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथा च प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति भावः घटाभावात्मकतयेति स्वाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वादिति भावः इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः स्वरूपसम्बन्ध इति अभावीयविशेषणतेत्यर्थः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टयत्स्वघटाभावादिस्तदभावात्मकेत्यर्थः प्राचामिति द्रव्ये संयोगसामान्याभावान्

मु० द्वितीये तु प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वम् यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटाभावे यो वह्न्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोग्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् यदि घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धस्तेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वे हेत्वधिकरणस्येति ॥ २ ॥

टीकायामाह कपीति घटाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सम्भवान्न प्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीति भावः घटत्वहेतुके यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्ना ॥

राम २५५

१ रामरुद्री० मूले भिन्न इत्युच्यत इति अन्यथा वह्निमति घटशून्यदेशे वह्निर्नास्तीति घटवति वह्निमन्ये घटो नास्तीति प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः ॥ श्री० ॥

रा० द्वितीयविवक्षेति यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः अप्रतियोगिपदेनेति इदञ्च यथाश्रुत

टि० नधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न सम्भवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभावसत्त्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम् तृती यविवक्षानुसारेण समाधत्ते यादृशेति यादृश्याः प्रतियोगितायास्त्ववच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगि तावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः विवक्षितत्वात् अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामा न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्न

मु० तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोग स्तस्य गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरण स्यात्मन इतिमैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानव च्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ननु कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यत्रप्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालि क विशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियो गिव्यधिकरणो महाकालस्य घटाधारत्वेपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकालेम

व्याप्तिरिति भावः अत्र च यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्न॥ हाकालभेदाभावात्॥ ६॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसम्भवेपि यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यमिति भावः साध्य तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणे व्याप्तिमाशङ्कते ननु इति महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति अभावीय कालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः॥ ७॥

मूलाभिप्रायेणोक्तम् वस्तुतस्तादृशप्रतियोगि॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा॰ तानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् अन्यथा वन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् अत्र चेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्यर्थः नच प्रतियोगितानवच्छेदकेऽनन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकमते गुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्यासाम्यादिति भावः अभावीयविशेषणतेति दैशिकविशेषणतेत्यर्थः नत्वभावप्रतियोगिकविशेषतेति तादृर्थः तथासति कालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसम्भवादेवमग्रेपि बोध्यम् महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति

दि॰ महाकाले महाकालभेदाभावादिति अभावीयविशेषणतासंम्बंधेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः सामानाधिकरण्य घटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबंधाभ्यांयत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वन्तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोप गमादिति भावः

सु॰ वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्येयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। व्यापकसामानाधिकरण्यंच व्याप्तिः यत्संबंधः साध्यतावच्छेदकसंबं= धः यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकः

ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपि न प्रतियोग्यधिकरणस्तत्र तेन सम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह वस्तुतइति

ननु दैशिकविशेषणतायामहाकाले महाकालभेदासत्त्वेपि कालिकसम्बन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्त्वोबाधकाभावः तेन सम्बंधेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह सामानाधिकरण्येति विशेषणेति विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः महाकालमात्रवृत्तीति महाकालानुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इत्यर्थः अप्रसिद्धेरिति यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिद्ध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव ॥ ६ ॥ ६ ॥

ग॰ अन्यथापूर्ववृत्तिताघटितशाब्दादकारणत्वं गगनादौनस्यादवृत्तित्वप्रवादस्तुकालिकदिक्कृतविशेषणतानियतसंसर्गेणावृत्तित्वादे
वअतएवजगतामाश्रयोमतइतिमूलमपिसङ्गच्छतइतिभावः नतुप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रगियोगितावा।

दि॰ अत्रप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न।
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे घटितलक्षणकरणेपिकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैवसाध्यतावच्छे
दकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितायाअप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् समवायेन
वह्न्यभावप्रतियोगितायांवह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्संयोगेनघटाभावप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्व

सु॰ इत्यत्रकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादौसंयोगसंबंधेनघटाभावप्रतियोगिनोपिघटस्यान
धिकरणेहेत्वधिकरणेमहाकालेवर्तमानःसएवसंयोगेनघटाभावस्तस्यप्रतियोगितायाङ्कालिकस।
म्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः नतुप्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौप्र
मेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम् गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादितिचेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्ती
ति प्रतीत्याकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताविषयीकरणेनगुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व।
स्वीकारादितिसङ्क्षेपः॥ ६९ ॥ ६ ॥ ९१ स्यसत्त्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाययत्सम्बन्धाव
च्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः संयोगेनघटाभावप्रतियोगितायांधूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वाद
तिव्याप्तिवारणायसामान्ये इतिअप्रसिद्धमिति तथाचाव्याप्तिरितिभावः यदिचकम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौकम्बुग्री
वादिमत्प्रतियोगिताकाभावएवविषयोनतुकम्बुग्रीवादिमत्त्वंतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते।तदायत्किञ्चि
द्घटवत्यपिकम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिवाक्यस्यप्रामाण्यापत्तिरितिहृदिनिधायसंक्षेपइति ६९॥ ९९ च्छे — संबंधेनप्रतियोगिवै
यधिकरण्यनिवेशेसमवायादिनाघटाद्यभावस्यैवप्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्यतयोःक्वापिसमवायेनवह्न्यभावमादायाव्याप्तिवारणायो

का०मु० रा० योगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यन्निवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्या
दि०रा० प्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते अत्रेति एकैकाभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति समवायेनेति सामान्यपदम
१४६ तिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति संयोगेनेति हृदि निधायेति तथा चैतस्यार्थस्यानुक्तत्वे एवैतदर्थसूचनाय संक्षेप इत्युक्तमिति भावः नन्व
वच्छेदकत्वमवगाहत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किंतु तन्न स्वरूपसम्बन्धरूपं किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तदपि न प्रति
योगितावच्छेदशून्यावृत्तित्वं तथा सति गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य तस्यापि कम्बुग्री
वादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति नच कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसमाना।

दि० मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात्तां प्रदर्शयति पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति तथा च प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया
पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपो योऽवान्तरसङ्गत्या पक्षतानिरूपणं व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरि

मु० पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति स पक्षस्तत्र वृत्ति
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ७० सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः॥

ति बोध्यम् मूले पक्षतालक्षणस्यास्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन्मूलार्थमाह सिषाधयिषाविरहेति

धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् तथा चाप्रसिद्धितादवस्थ्यम् घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव
त्त्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितोक्तावच्छेदक
ताया असंभव इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनो
पगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्नैवम् घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्त। एम
व्यम् तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहना १४६
द्यथा तादृशप्रतीतिः॥

१०। घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानन्तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्वेन रूपावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथनस्य तादृशावच्छेदकत्वं न तत्प्रतीतिगोचरं इति घटो नास्तीति वदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वेऽवगाहत इति तद्बलादुरुरूपिभवत्यवच्छेदः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थे कृतान्यथा तेन च गुरुधर्मस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधेनैव प्रतियोगिनोऽभावेऽन्वयोऽभ्युपेयतो घटो नास्तीत्यादौ तु लाघवाद् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुं।

११। घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति मेघानुमानात् मेघानुमितेरत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह सिद्धौ सत्यामिति अत इति अत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थमिति भावः तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपीति सत्यासुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्याभावमात्र।प्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः सिद्धौ सत्यामसत्यां च वेति सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यान्तूभयाभावप्रयुक्तस्यविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः सिद्धेः सत्त्वादिति सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यञ्च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेपि न क्षतिः ॥

मू०। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् अत एव साध्यसन्देहोपि न पक्षता विनापि सन्देहं तदनुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यापि पक्षता यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् ॥ ९ ॥

१२ मुचितमिति याच्यम् समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोगितांशे प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वे न लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिता कल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव च अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम् ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मा

197

रा॰ वच्छिन्नसाध्यकव्याप्त्याशंकैव न सम्भवति । गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असम्भवादिति कथमेतदिति चेन्न स्वरूपसंबंधरूपावच्छे-
दकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरंगीकारात् साध्यतावच्छेदकतापविषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्सम्भवादिति हृदयम् पक्षवृत्तित्वमि-
त्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम् तथाच पक्षवृत्तित्वघटकस्य पक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषय इति हेतुस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः नन्वेतावता का सङ्ग-
तिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह तथाचेति ननु परामर्शनिरूपणानन्तरस्य पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितो-
त्तरस्य पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह व्याप्तिनिरूपितेत्यादि एककार्यकारित्वं एककार्यप्रयोजकत्वं प्रयोजकत्वञ्च कारणकारण-

दि॰ परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यस्यानुमितिः सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वम्वाच्यन्नचैतत्सम्भवतीत्याशङ्कते ननु
यत्रेति परापर्शानन्तरम्परापर्शो द्वितीयक्षणे ततः सिद्ध्युत्पत्ति द्वितीयक्षणे क्रमेण अव्यवधानेन एवमन्यत्रापीति यत्र परामर्श-

मु॰। ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सि-
द्धिपरापर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र
सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च
न सिषाधयिषा योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् ॥ ९ सिषाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाध-
यिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयस्तत्रेत्यर्थः सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः ॥९॥

तावच्छेदकसाधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषय विधया कारणतावच्छेदकत्वेपि च न क्षतिः अत एव सद्धेतुनिरू-
पणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां सङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्र-
तिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वारानुमितावुपयोगाच्च वस्तुतस्तूपोद्घातोपि व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्त-
राभिधानाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपित तत्सङ्गतित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन प-
क्षवृत्तित्वस्मरणेनुमितित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरम्परामर्शस्य कारणताव्यवस्थाप-
नेदीधितिकृतानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानि ॥

गा॰ रूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्यैरिति ध्येयम् स्पष्टतयेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र स पक्षइत्युक्ताप्यर्थो तादृशाभावः पक्षतेति लाभसम्भवात्स्पष्टतयेत्युक्तम्। अव्याप्त्यापत्त्येति पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः नच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् विशेष्यतासम्बन्धेन वर्त्ततइति तदर्थात् अतइतीति चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः एककालेति एकक्षणेत्यर्थः तेन न स्थूलकालमादाययातिप्रसङ्गः विरोधिसत्त्वे प्रतिबंधकसत्त्वे

टि॰ कथमिति किमर्थमित्यर्थः इति प्रत्यक्षमिति अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्याप्रतिबन्धात्प्रत्यक्षमेव न स्यात् यादृशयादृशेति घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि

सु॰ तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न यत्र वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतो वन्हिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इदन्तु बोध्यम् यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता॥ १९ पर्वतो वन्हिमानिति सिद्धिसत्त्वे वन्हिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वन्हिमानिति सिद्धिसत्त्वेपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तम् सिद्धिसत्त्वइति इदञ्चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकं रूपम् उत्तेजकत्वन्तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम्॥ १ अनुमित्सास्यात् अनुमित्सावर्त्ततेत्यर्थः तदेति अन्यथा परामर्शाभावेऽनुमितेरेवानुत्पत्त्यासिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात्सिद्ध्यसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसम्भवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाभावे धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति भावः सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायास्सम्भवात्सिद्धिकालइत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे सिद्धेति ननु वन्हिमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न सम्भवति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न सम्भवति बलवदिच्छासामग्र्याप्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरन्तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कां॥

रा० निरासाय शेषम्पूरयति अनुमितीत्यादि परिचायकं रूपमिति यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरतत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छा व्यक्तीनां ज्ञानसम्पादनमित्यर्थः तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितित्वस्यानुमितित्वस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिकाप्रवेशो व्यवच्छिद्यते नत्तु यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छैव न सम्भवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् न च सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् सिद्धत्व ज्ञानादियक्ताविच्छानुत्पत्याज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थल एव सिद्धत्वज्ञानेऽप्रतिबन्धकं।

दि० तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन यत्किञ्चिज्ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः अन्यथा यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् नानुमितिरिति नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति। भावः न च यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् अनुमिति सामग्रीसत्त्वेऽप्रत्यक्षादि

मु० तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानं जायतामितीच्छायान्तु भवत्येव॥ १॥

त्यादिविषयक यत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिमानसाद्युत्पत्त्यैवतादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्त्याविष्टापत्त्यसम्भवात् नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्वाच्यम् तावतैव यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसम्भवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वङ्कल्प्यम् गौरवादित्यत आह वह्निव्याप्येति प्रत्यक्षातिरिक्तंज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिः॥ ११ ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात् अतएवोक्तं सिद्धेरिच्छाविरहादिति तत्रतत्रग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे एतदुत्तरकालीनेति अनुमितिसामग्रीसत्त्वइति अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमित्ताविष्टापत्तिरेव न सम्भवति तत्सत्त्वे परामर्शादिमत्त्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्धा अनुमित्युत्पादासम्भवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विनान विषय॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

रा॰ यसिद्धिस्तादृशेच्छायाएवोत्तेजकत्वोपगमादितिभावः ननुवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोवन्हिमानितिप्रत्यक्षानन्तरंवन्हेः प्रत्यक्षात्मकंज्ञानं
जायतामितीच्छावलेनवन्हेर्नोनुमितिः सम्भवति वन्हिविषयकशाब्दवोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासायपू
रयति शाब्दसामग्र्यसत्वइत्यादिरिति तथाच तदानींवन्हेश्शाब्दसम्भवेनानुमित्यैवेच्छायाविषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः तदिच्छाव्य

दि॰ शाब्दसामग्रीसत्वेशाब्दवोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात् भवत्येवेत्यनुमितिरित्यनेनसंवध्यते तथाचानुमि।
तित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वेतत्रानुमितिर्नस्यादितिभावः तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्यफलमाह एवमित्यादिना नानु
मितिरिति इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादितिभावः इदन्तुवोध्यम् चर्वितेवह्म।

मु॰ एवंधूमपरामर्शसत्वेआलोनवन्हिमनुमिनुयामितीच्छायामपिनानुमितिः सिषाधयिषा।
विरहकालेयादृशसिद्धिसत्वेनानुमितिस्तादृशीसिद्धिर्विशिष्यैवतदनुमितौप्रतिवन्धिकावक्त
व्या तेनपर्वतस्तेजस्वीपाषाणमयोवन्हिमानिति ज्ञानसत्वेप्यनुमितेर्नरोधः॥ ○~~○ ॥

नुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानाम्पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवन्हिविधेयकत्वप्रकारता
शाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वम्प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानञ्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानान्तु
तत्तद्व्यक्तित्वेननतुसकलेच्छानान्तत्तद्व्यक्तित्वेनगौरवादिति॥ छ॥ (एतेरितिधूमपरामर्शकालीनायाआलोकेनवन्हि
मनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः अनुत्तेजकत्वादिति पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवन्हित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिवन्ध
कताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः तादृशप्रतिवन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादितियावत्॥ ○~~○ ॥

का॰सु॰ टि॰रा॰ २५९

रा॰ अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादिभानासङ्गत्या
पत्तिरिति तत्परित्यागः नन्वेवं तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्वे पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्ता
दृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् नचैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमि-
तिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वा
त् नचैवमपि शाब्दबोधेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्वेपि सिद्धिसत्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्
पर्वतो वन्हिमानिति शाब्दबोधे पर्वते वन्हिमत एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताया
स्तत्रासत्वात् तादृशवन्हिविधेयताकत्वप्रकारताशालि अनुमितिविषयकेच्छा विषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् अ
थैवमपि पर्वते वन्हिमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वन्हिमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धिसत्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानि
रूपितवन्हिमत्वावच्छिन्नविधेयताशालि ज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न शाब्दबोधे
प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वन्हिविधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूप
पसम्भवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्त्तुमनुचितत्वात् वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव अनुमितावेव तदङ्गीका
रस्यावश्यकः अन्यथा पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिसत्व एवान्य-
त्र द्वितीयाया विषयित्वार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृश
प्रयोगवारणसम्भवात् नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीति प्रयोगवारणसम्भवादिति वाच्यम्।
तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः अत एवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं वा द्वितीयार्थ इति शा
ब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः यदि तु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशे
ष्यकत्वादिति विभाव्यते तदा द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारित्वं द्वितीयार्थोस्तु अतिरिक्ता
नोपादाना श्री॰॥श्री॰॥

राम २५९

णं॰त्यर्वेतेवन्हिमत्वम्शृणोमीतिप्रयोगइतिध्येयम्। अथैवमपिधूमपरामर्शमात्रदशायाम्पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवन्हिवि
धेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छावलाद्धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छायाञ्चापितादृशसाध्यवि
धेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च नच किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणन्देयमतोनतादृशेच्छा
वलादनुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् तथासतितादृशवन्हिविधेयताकाधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्वेपिधूमलि
गकवन्ह्यनुमितिर्नस्यात् नचतद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौतदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वानुप्रकारिकेच्छोत्तेजिका
वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारतायास्संग्रहेभिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायावारणञ्च सम्भवतीतिवाच्यम्। एवमपि
तादृशवन्हिविधेयताकाधूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्चजायतामितीच्छावलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्यो-
पपादनत्वादितिचेत् मैवंतद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौनिरुक्तवन्हिविधेयकत्वप्रकारतानिरूपितोतद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गक
त्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् उक्तसमूहालम्बनेच्छायांत्वनुमितौ
विशेष्यताद्वयमेकाधूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपराचालोकलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बनेप्रकारताभे
देनैवविशेष्यताभेदादन्यथावृक्षः कपिसंयोगवांस्तदभाववांश्चेतिसमुच्चयस्यवृक्षः कपिसंयोगीनवेतिसंशयस्यभेदोनस्यादेक-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेपिप्रकारताभेदेनविशेष्यताभेदः संशयेचोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतैत्यैव तयोर्वै
लक्षण्यात् इत्थञ्चधूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकंवाच्यम् अन्यथाधूमा
लोकोभयपरामर्शाभ्यांधूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टअपरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवलात्तादृशो
नुमाने वन्ह्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्यव्यभिचारापत्तेः अथवाकिञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्।
धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्यकल्पनीयतयातत्संग्रहोनदोषायेतिकृतम्पल्लवितेन॥ ९ ॥ १ ॥

रा॰। यादृशसिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्याकारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् तादृशसिद्धिसत्त्वेपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम् सिषाधयिषेत्यादि पर्वतत्वावच्छिन्ने

दि॰। सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानितिसिद्धिसत्त्वेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पन्नेस्तादृशसिद्धेर्नतादृशानुमितिम्प्रतिप्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाल इति विशिष्येति पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतावक्तव्येत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह तेनेति सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः सामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रतितिविति।सामान्याधिकरण्यमात्रेणानुमितिम्प्रतिनित्यर्थः अन्यथावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितयातद्व्यवच्छेदाप्र

मु॰ परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिम्प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिम्प्रतितु सिद्धिमात्रं विरोधि इदन्तु बोध्यम्॥ ६ ॥ ६ ॥

तीतेः सिद्धिमात्रमिति पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षतातेन सिद्धिकालेसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेच नानुमित्यापत्तिरित्याहुस्तदूषयितुम्प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथन्नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थम्प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह।इदन्तुबोध्यमित्यादिना॥ ९ ति सिषाधयिषाविरह इत्यादिकस्परिचायकमात्रं अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेपि सिषाधयिषाविनैवानुमित्युत्पादात् प्र॰॥

ननुवह्न्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
रा०। प्रत्यक्षसामग्रीत्यस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरत्वान्दर्शयति तेनेति ॥ ननुवह्न्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
इति ज्ञानवतो वह्नेः प्रत्यक्षेणानुमितिरित्येव मूलेकुतो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुधावनेनेत्याशङ्कां निरसितुमाह एतादृशेति।
तद्विषयं प्रत्यक्षविषये विषयित्वं सप्तम्यर्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमिति सामग्रीप्रदर्शनार्थमित्य
र्थः स्वातन्त्र्येणेति प्रत्यक्षसामग्र्यननुगतत्वेनेत्यर्थः प्रयासापत्तेरिति एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक्सामग्री
प्रदर्शनस्यानुचितत्वादितिभावः। ननुपक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वएव लाघवम् एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कां निरा।

दि०। संशयोत्तरप्रत्यक्षम्प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्वादितिभावः एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्येनानुधावन
स्वतद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः स्वातन्त्र्येणेति नतु

मु०। यत्रायम्पुरुषो नवेति संशयानन्तरम्पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमितिज्ञानम् तत्रासत्यामनुमि
त्सायाम्पुरुषस्य प्रत्यक्षम्भवति नत्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्ष
सामग्रीकामिनी जिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका॥ ९ पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः शाब्दसिद्धेस

त्यामशाब्दज्ञानञ्जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकालेप्रत्यक्षसामग्रीकाले
ऽनुमित्यनुत्पादनसामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतयाएकरूपेणोत्तेजकत्वासम्भवात्॥ ० ॥

कत्तुमेकप्रतिबन्धतैवनसंभवतिभिन्नभिन्नरूपेणेवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्याश्चोत्तेजकत्वस्यवाच्यत्वादित्याह शाब्देत्यादि नीलइत्यादिवाक्यादि
त्यर्थः पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वम्बोध्यम् अनुमिति गोचरेच्छात्वेनेति यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेने
त्यर्थः उक्तानानुगतेच्छानान्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादितिध्येयम् अनुमित्यनुत्पादेनेति प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसि
द्धिसंभवादितिभावः अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति यद्यप्येवं सतिवह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञा-॥ ६ ॥ श्री०॥

रा०नंन्नायत्तामितीच्छायावद्दे रनुमितिर्नस्यात् तथापिप्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापिप्रत्यक्षसामग्र्याउत्तेजकत्वस्यकल्पनीयत्वाद्दो-
षः॥ चक्षुःसंयोगादिरूपेति यद्यपिचक्षुःसंयोगमात्रन्नसामग्रीतथाप्येकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेनतत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टञ्च
क्षुःसंयोगस्यसामग्रीत्वसम्भवोबोध्यः विजातीयेति परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति पक्षताकुक्ष्य

दि० एवमुभयत्रसिषाधयिषाविरहस्यैकसम्बन्धेनविशेषणत्वंसिद्धौसमवायघटितसामानाधिकरण्येनचक्षुःसं
योगादिरूपसामग्र्यान्तुस्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपता
तयोःप्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशयइतिदिक् नन्वनुमितिस्प्रतिप्रत्यक्षसामग्र्याःस्वातन्त्र्येणप्रतिबन्धकत्वेभिन्नवि
षयेपिप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिःमन्मतेतु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेनपक्षताकुक्षौ

मु०। एवम्परामर्शानन्तरम्विनाप्रत्यक्षेच्छांपसादेःप्रत्यक्षानुत्पत्तेःप्रत्यक्षेच्छाविर
हविशिष्टानुमितिसामग्रीभिन्नविषयकप्रत्यक्षेप्रतिबन्धिका॥ ७०॥ श्री० ॥

तस्याःप्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह एवमिति अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकेति तथाचभिन्नविषयकानुमिति
सामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्नपूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरितिभावः यद्वानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धि
का अनुमितिसामग्र्येवप्रतिबन्धिकानतुभिन्नेविषयेप्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौप्रतिबन्धिकेत्यर्थः तथाचप्रत्यक्षसामग्र्याः
समानविषयकानुमितिम्प्रत्येवप्रतिबन्धकतयानपूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरितिभावः ७०॥ १ प्रविष्टत्वेनेत्यर्थःप्रत्यक्षसाम
ग्रीत्वप्रमाणेतियावत् अनुमानातिरिक्तेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेनप्रति
बन्धकत्वादितिपर्यवसितोऽर्थः यथाश्रुतेनचक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरितिबोध्यम् ननुप्रत्यक्षसामग्रीयथाभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्य
भावघटितातथाभिन्नवि०॥ ६ ॥

रा०। षयं कानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमितेस्सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुप-
पत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिम्प्रतिप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतयातदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह यद्वेति
॥ विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वन्तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः स्वोक्तहेतोस्सद्धे-
तुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः विजये त्वुपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णे

शि०। हेत्वाभासानिति विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानेन विना।

मु०। हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः कालात्ययापदि-
ष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ७१ साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनै-
कान्तिको भवेत् ७२ तल्लक्षणन्तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वन्तत्त्वम्॥ श्री ६ ॥

विशेषजिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह तल्लक्षणन्त्विति हेत्वाभासलक्षणन्त्वित्यर्थः॥

योऽप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् ७० साधारणधर्मज्ञानं विनेति तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाम्प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादि-
ति भावः निष्प्रयोजक इति नास्ति प्रयोजकोऽयस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति-
भावः हेत्वाभासलक्षणन्त्विति हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणन्त्वित्यर्थः यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्ष-
णमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषः एवञ्च मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभा-
सन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम्॥

राणां वन्ह्यभावेव्याप्तिरिति तथाच सद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तेरितिभावः नचेति नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वन्ह्यभाववद्ध्रदविषयत्वेप्यवच्छे
दकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेनैवावच्छेदकतापर्याप्तिः नचैतत्त्रितयसहितयद्विषयक
त्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्वमिति विवक्षणान्नदोषइतिवाच्यम्। विशिष्टविषयकत्वेनवह्निहत्वादीनांगुरुत्वाद्यवगाहिभ्र
माणामप्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्यानिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैवप्रतिबन्धकतायावक्तव्यतयाविशिष्टविषय
कत्वादिसमुदायत्वस्यन्यूनवृत्तितयापर्याप्त्यनवच्छेदकत्वान्नच प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैवविशिष्टविषय

टि·। लक्ष्येलक्षणङ्गमयति तथाहीति तेव्यभिचारादयः ननुयद्विषयिकत्वेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वन्तथाचवन्हिमा
न् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेनवन्ह्यनुमितिम्प्रतिप्रतिबन्धकत्वे
नवन्ह्यभावविषयकत्वस्यप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् नचस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकर

मु०। तथाहिव्यभिचारादिविषयकत्वेनज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्तेदोषाः॥

णत्वमनतिरिक्तवृत्तित्ववाऽवच्छेदकत्वन्तृतीयार्थः वन्ह्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेद
कतापर्याप्त्यनधिकरणत्वा दतिरिक्तवृत्तित्वाच्चनातिव्याप्तिरितिवाच्यम् पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञा
नानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ श्रीः॥ ५॥ यितेतिनिरूप्यनिरूपकभावाप
न्नविषयितात्वेनविशिष्टविषयितानाम्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरस्त्वतेवेतिवाच्यम्प्रत्येकावृत्तेस्समुदायवृत्तिनियमेनैकदे
शातिव्याप्तिवारणायपर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतयायादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चिद
प्यसम्भवादतआह अनतिरिक्तवृत्तित्वेवेतिप्रतिबंधकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वन्तथाचवन्ह्यभावप्रकारत्वादे
रप्रतिबन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्नवन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरितिभावः॥ ५॥ श्रीः॥ ५॥ श्रीः॥

रा०। पूर्वोक्तरीत्येति विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकतयेत्यर्थः एवंरीत्याव्याप्तिलक्षणा

टि०। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादत आह यद्विषयकत्वञ्चेति एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह तेनेति बाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारणे स्वपर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः अनुमिति विरोधित्वेपि अनुमिति विरोधितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः न वह्न्यभाववादावतिव्याप्तिः इति तथा वह्न्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वरूपानुमिति प्र

मु०। यद्विषयकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम् तेन बाधभ्रमस्यानुमिति विरोधित्वेपि न क्षतिः तत्र पर्वतो वह्न्यभाववान् इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः न च यत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्॥ श्रीः ॥

तिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादितिभावः यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह तत्रेत्यादिना न च वह्न्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपि यादृशविशिष्टपदेन वह्न्यभावत्वविशिष्टं वह्न्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वह्न्यभाववदितिज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् न चैवम्पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्तिरिति वाच्यं॥

गमनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथा चासम्भव एवेति पर्यवसितम्॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥

का·मु· दि·रा· १५३

रा०। यद्रूपावच्छिन्नेति नन्वेवन्तत्त्वं वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वादावेव न तु दोषे वन्ह्यभाववद्ध्रदादाविति कथन्तस्य दोषलक्षणत्वमत आह न
त्वमित्यस्येति ननु यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यन्तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधार
येत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधितियुक्तेः तदवच्छिन्नाच विषयितानप्रतिबन्धक
भूत ज्ञाने ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ह्रदत्वे वन्ह्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह वन्ह्यभावावच्छिन्नेति

दि०। यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्रूपत्वमित्यर्थकत्वात्
ह्रदइति ज्ञाने च वन्ह्यभावावच्छिन्नह्रदत्वावच्छि———न्नविषयकत्वाभावात् अथात्राननतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छे।
दकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्नवेति संशये वन्ह्यभाववान्ह्रदो वह्निमानित्याहा
र्यनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसंभवइति चेन्न ज्ञा

मु०। तत्र वन्ह्यभावव्याप्यवान् पक्षइति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्॥

नस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठयादृशविशिष्टविष
यकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्क
ते नचेति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति पाषाणमयत्वे वन्ह्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः॥ १ तथा च वन्ह्यभाववद्ध्रद
त्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यन्न तूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषस्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिव
न्धकज्ञानेप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनेति भावः ह्रदइति ज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वन्ह्यभावावच्छिन्न।
विषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयताविरहइति सूचनायेव ग्रन्थकृता वन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रमुक्तम्॥ १ ॥

राम १५३

ग० र्मितन्नतु वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः तथासति केवलवन्ह्यभावावच्छिन्नविषयितायाअप्रतिबन्धक
वन्ह्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादायलक्षणागमनादितिबोध्यम्। अथै
वं वन्ह्यभाववद्ध्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वं वन्ह्यभावह्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्ध
कत्वएकत्रद्वयमितिरीत्या वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारके वन्ह्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति ना
दृशविषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भव इति चेदत्र केचित् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नोदोषइत्यर्थेतास्य
यीत् वन्ह्यभाववत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूकत्वस्यानुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्त
वृत्तित्ववतिवन्ह्यभाववत्वावच्छिन्न विशिष्टोह्रदत्वावच्छिन्नोदोषइत्याहुः तदसत् तथासति घटोनद्रव्यमित्यनुमितिप्र
तिबन्धकीभूतघटोद्रव्यमिति निश्चयविषयस्तुद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन
द्रव्यत्वप्रकारतायाउपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात् परंतु यद्रूपपदेन वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्र
दत्वादिकमेवग्राह्यम् धर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वापन्नत्वंस्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकता
वच्छेदकताकत्वंह्रदोवन्ह्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिताए
कविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारत्त योर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविष
यितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोभ्युपेयः ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानसववन्ह्य
भावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वम्प्रतीत्यनुरोधादिति वदन्ति केचित्तु वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य
समूहालम्बनतयात्तत्रप्रकारताभेदेन विशेष्यतायाभिन्नत्वेन तत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वन्ह्यभावधर्मि
तावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीयायद्रूपावच्छिन्नवि
विषयितायुक्तज्ञाने

का·सु· टि·रा· १५४

रा० । उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेऽपि तस्या वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकारतातु भिन्ननिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वात्तमादाय नासम्भव इत्याहुः तदप्यसत् वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वह्न्यभाववानित्यादि-
ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वे नासम्भवप्रसङ्गात् प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति अथ जातित्वेन
ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वह्न्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छि-
न्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशू-
न्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेऽप्येवञ्च तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसम्बन्धरू-
पावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्तावसामञ्जस्येऽप्यर्थमतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् ह्रद-
त्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादि-
ति चेन्न संयोगस्संयोगवानिति बाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविष-
यितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तत्रावच्छिन्नविषयिताया यद्रूपावच्छिन्न-
विषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् न च संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तत्रातिव्याप्तिः
संयोगवत्त्वस्तत्रापि विषयत्वेऽपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्यावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्।
संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्याप्यभावात् अथैवमप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वह्न्यभाववानिति।
बुद्धावपि वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्र च यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषय-
तासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्तं तद्रूपावच्छिन्नविषयिता शून्यत्वमप्यक्षतमेव अभावत्वावच्छि-
न्नविषयितात्वस्यातथात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासम्भवो दुर्वार इति चेन्मैवम् यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्न॥ ६ ॥ ६ ॥

राम १५४

ता। विषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छि-
न्नाविषयितावत्त्वेन वारणसम्भवात् न चैवमपि यत्र तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबंधकज्ञानवारणा-
मशक्यमेवेति वाच्यम् तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासंभवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकतायावक्तव्यत्व-
याऽभावत्वेन न तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वं जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो
भासत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविष-
यिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीयावन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणमवसेयं वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरू-
पितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायावन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेपि सत्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयि-
तात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम् यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तितयात्वानुधा-
वनमफलम् संसर्गतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारण-
सम्भवेनोक्तप्रयोजनासंभवात् तथापि पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मद-
र्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञा-
नशून्यकालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः तादृशनिश्चयनिष्ठेति तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्व-
यः तथा च वन्ह्यभाववद्ह्रदविषयत्वस्यानुमिति प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृ-
त्तित्वान्नासम्भव इति भावः यद्यपि विशेष्यीभूतवन्ह्यभाववद्ह्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्त-
वृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया वृत्तित्वाभ्युपगमात् न च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् तादृशविशिष्टविषयितो।

रा॰।त्वस्यवैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतयातयोः प्रत्येकस्प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकतयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तिताव।
वच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापिस्वव्यापकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वन्तथाचतादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छि
न्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तद्रूपावच्छिन्नोदोषइत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरेचविशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नो
क्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतायांवाप्रतिबन्धकताशून्यावृत्ति
त्वंविवक्षणीयमितिध्येयम् अत्रप्रथममवधेयम् जलवत्त्वावच्छेदेनवन्ह्यभाववत्त्वघटितस्यवन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलव
ह्रदइत्यबाधादावनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्वृत्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधयाअनुमितिप्रतिबन्धकतातदनतिरिक्तवृत्ति।
विषयिताकतयातत्रातिव्याप्तिः नचपक्षेसाध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयासत्प्रतिपक्षभिन्नतयाचाभावएवतदन्तर्भावो
स्त्वितिवाच्यम् तथासति योयत्रयादृशोपिहेत्वाभासस्तत्रतद्व्याप्योपितत्रैवान्तर्भवतीत्यत्रतदवच्छेदकस्यापितदन्तर्भावानुक्त्या
न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाप्रतिबन्धकतानहेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येवग्रन्थकृतांतात्पर्यमित्यङ्गीक
रणीयत्वात् नचज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेनप्रतिबन्धकताविशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्यज्ञानत्वेनैवप्रतिबन्धकतयातो
क्तविशिष्टेतिव्याप्तिरितिवाच्यम् तथासतिजलव्यापकोवन्ह्यभावोजलवान् ह्रदइतिज्ञानद्वयकालेपिह्रदोवन्हिमानित्यनुमित्य
नुत्पादेनप्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापिज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतायावक्तव्यतयातत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् नचव्याप
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्यसत्प्रतिपक्षतानस्वीक्रियतेकिन्तुवन्हिमद्वृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षतान्यथाजल
व्यापकवन्ह्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादितिवाच्यम् एवमपिसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्या
प्तेरपरिहारात्तस्यापिपक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएवविषयत्वान्नचैवन्तद्विषयकत्वस्यप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्क
थंसामान्यलक्षणाक्रान्ततापक्षवृत्तित्वविशिष्टस्यतादृशहेतोरेवविरोधत्वोपगमेपर्वतोवन्हिमान् जलादित्यादौवह्निव्यापकीभू
ताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादितिवाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रति
बन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपाव॥

रा॰। छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थ इत्युपगमादिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चि
दवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशा
ल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः हृदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधहृदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालि
त्वादुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति यद्यप्येवं सति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि हृदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथा

दि॰। इष्टापत्तेरिति। तथा च सद्धेतूनामपि परामर्शेपि न दुष्टत्वमिति भावः अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषय

मु॰। इष्टापत्तेः अन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपाषाण
मयत्ववानिति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्य न आभासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमा
॥ त्रं हेतुस्तु न दुष्टः॥

तस्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्तेरिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दो
षत्वापत्तेरित्यर्थः इत्थञ्च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च॥ छ॥

त्वात्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्यं सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्र
सिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम् इत्थञ्च जातिमान् वन्ह्यभाववानि
ति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेव
न्त्वग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्धृदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणा
त् न चैवमप्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादेरव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतदतिम—॥

टा·। द्द्लाघवं केचित्तूक्तविशिष्टेः तिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति अत्रैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपिस्तत्प्रभावाद्‌नतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमितिचेत्यत्त्यज्यतांतद्‌पितावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेनलाघवातिशयस्यैवसम्पन्नित्वेति। वस्तुतउक्तविशिष्टेः तिव्याप्तिवारणायस्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपंविशेषणमुपादेयम् एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितनिश्चययद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादि। विशेष्यदलमित्यत्रैवग्रन्थकृत्तात्पर्यमितिदिक् केचित्तूक्तविशिष्टेः तिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशवि-

टि·। हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिग्र-मादायलक्षणत्वसम्भवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इतिज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् किन्तु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टहेत्वादिकमेव दोष इति भावः ननु व्यभिचारादि

मु·। इत्थन्त्वसाध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकन्दोषः तद्वत्त्वन्त्वहेतौ येनकेनसम्बन्धेनेतिनव्याः॥

विशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथासति वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षकधूमस्य दुष्टत्वन्न स्यादत आह तद्वत्त्वन्त्वेति

शिष्टविषयकनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतातादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयता यायावत्तामनवच्छेदकत्वविशेषणात् वन्ह्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवन्ह्यभाववद्ध्रदविषयक निश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि नवन्ह्यभाववद्ध्रदादावसम्भवप्रसङ्ग इत्याहुः व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति वन्हिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या व्यभिचा॥ ६॥

रा०।रादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति तथाच वन्ह्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमिति
ज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इत्यव्याप्तिरिति भावः ननु तद्धेतुक
ति नच तद्धेतुकत्वं तत्परामर्शोत्तरत्वं तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्रा
व्यभिचार इति वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकरूपत्वादिति
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधेयेत्यादिः तथाच यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरि
क्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेति यादृशविषयविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः अघ
टितत्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यन्तरपदं तच्च न स्वभि
न्नार्थकं व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात् किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्य
पि प्रमेयत्ववृत्तिप्रमेयत्वादित्यादौ वह्नित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारे व्याप्तिस्तस्य वह्निप्रमेयत्वरूपबाधघटित
त्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयम् व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयित
व्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् केचित्तु स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः बा
धस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुस्तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटित
हेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम् अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेना
स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितं यत्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः त
थाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्वादिति ध्येयम् यदि च स्वपदमा
नुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तत्तद्विषयकप्रतीतिविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् विशेष्यदलं तन्नैवोपादेय
म् उदासीनघटादेः स्वसजा॥

रा॰। तीयप्रसिद्धेर्वन्नत्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपिसम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तु द्रुव्यभिचारत्वस्यापिसत्वेनव्यभिचारस्यतत्सजातीयत्वसम्भवात् इत्थंचव्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्यस्वसजातीयाप्रसिद्धे

दि॰। नचवन्हिव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपिसत्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यम् यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेनयद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवदुष्टत्वादितिसत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनामभिमतमाह परेत्विति ननुवन्ह्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुमशक्यत्वेपितस्याधूमावृत्तितयानधूमस्यदुष्टत्वंस्यादतआह तद्वत्वञ्चेति ज्ञानेति एकज्ञानविषयत्वेनतद्वत्वमित्यर्थः तद्वत्वस्यसाध्याभाववत्वस्य तत्रबाधकालीनधूमादि।

मु॰। परेतुयद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वन्तद्वत्वंहेत्वाभासत्वंसत्प्रतिपक्षेविरोधिव्याप्त्यादिकमेवतथातद्वत्वञ्चहेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेन नचैवंवन्हिमान्धूमादित्यादौपक्षेबाधभ्रमस्यसाध्याभावविषयकत्वेनतानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेनतद्वत्वस्यापिसत्वात्सद्धेतोरपिबाधितत्वापत्तिरितिवाच्यम्। तत्रज्ञानस्यसम्बन्धत्वाकल्पनात् अत्रसत्प्रतिपक्षितइतिव्यवहारेणतत्कल्पनात् तत्रबाधितइतिव्यवहाराभावादित्याहुः॥ १ सद्धेतावित्यर्थः अत्रप्रतिपरामर्शकालीनेधूमादिसद्धेतौ तत्कल्पनात् ज्ञानस्यसम्बन्धत्वकल्पनात् ननुसद्धेतावपिबाधितइतिव्यवहारेणसम्बन्धत्वकल्पनेज्ञानस्यभविष्यतीत्यतआह तत्रेति बाधभ्रमकालीनेसद्धेतावित्यर्थः प्रत्युतापन्नबाधितः पुरुषस्तुभ्रान्तइत्येवव्यवहारादितिभावः तादृशव्यवहाराव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम्॥ ॥ १ रेवनातिव्याप्तिरित्युच्यतेतत्र मूलविरोधातिरिक्तोनैतन्मतेदोषइतिध्येयम् अत्रचप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारोदोषइतिव्यवहाराभावात्॥ श्री॥ श्री॥

रा०। तद्धूमाभावव्याप्यपाषाणमयत्वरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधस्य हेतुव्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसम्भवात् तथाविशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात्।

दि०। यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह तेनेत्यादिना ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिप्रतिहेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह तदभावेऽपीति न क्षतिः नाव्याप्तिः नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह इति संक्षेप इति प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वे

मु०। अनुमितिविरोधित्वञ्चानुमितितत्कारणान्यतरविरोधित्वम् तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः दोषज्ञानञ्च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः स्वरूपा(भावाद्य)नवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः॥ ॐ॥

(१) नानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयम् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटितत्वेऽपि न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक् नन्वत्रानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता(निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्॥ १॥

मान् दोषपरत्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारापत्तिरित्यवधेयम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

(507)

का·मु·
टि·रा·
१५८

रा०। ननुतादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायद्रूपावच्छिन्नविषयिता व्यापिका तद्रूपावच्छिन्नोदोषइत्युक्तत्वान्नदोषः वस्तुतोत्रानुमितिपदस्पक्षेसाध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतोनकोपिदोषः तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेनसमूहालम्बनानुमितिमादायदोषवारणासम्भवात् व्याप्तिश्चान्वयतोव्यतिरेकतश्चनिवेश्यतेनसाधारण्यानुपसंहारित्वयोर्नैकतरसङ्ग्रहइत्यतआह किन्त्वेति मूलेयादृशसाध्यकेति तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहे

टि०। यदिचतादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदातादृशान्यतरत्वस्यकस्यचित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयासम्भवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेचव्यभिचारादौबाधादौचाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितयाबाधादेश्चव्याप्तिज्ञानाविरोधितयातत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् किन्त्वेतद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमिति तत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वंलक्ष

मु०। यादृशसाध्यपक्षहेतौयावन्तोदोषास्तावदन्यान्यत्वन्तत्रहेत्वाभासत्वम् पञ्चत्व
कथनन्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण॥

रोनिवेशनीयं अन्यथापर्वतोवन्हिमान् धूमादित्यादौपर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावोहेत्वाभासस्स्यात् एवञ्चनिर्वन्हिः पर्वतोवन्हिमान्धूमादित्यादौनकोपिहेत्वाभासःस्यात्तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरतआह यादृशसाध्येतितत्सम्भवेति वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौसर्वहेत्वाभाससम्भवइतिभावः॥ ५ ॥ ९ तुकानुमितित्वेनकिंमुद्दिश्यन्यायप्रयोगोयद्धर्मावच्छिन्नेदोषव्यवहारस्सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वन्तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः तेननिर्वन्हिः पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपिनक्षतिः एवंचनिर्वन्हिपर्वतेवन्हिसाधनेबाधोदोषइत्यादिव्यवहारेपिनिर्वन्हिपर्वतोद्देश्यकत्ववन्हिविधेयत्वप्र

साम
१५८

रा०। कारकानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो वाधइत्येवार्थः यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्ना-
प्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तं न्यूनधर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेऽपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले ऽप्रसिद्धितादवस्थ्यम् वन्ह्यभाववभिन्नत्वे सति द्र-
व्यत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलद्रव्यत्वसाधारण्ये न द्रव्यं दोषइति व्यवहारापत्तिश्च तथापि यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तदवच्छिन्न-
विषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोषइति विवक्षया न दोषः एकविधदोषस्थलेऽपि।
विशेषणविशेष्यभावव्यत्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरवसेया एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टा-

दि०। हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषद्वयहृदि निधाय स्वयमनैकान्तकादीनां ल-
क्षणान्याह एवमिति साधारणादीत्यादिना-असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः नन्वेतस्यानुमिति तत्करणज्ञानान्यतर

मु०। एवञ्च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् साधारणः साध्यवदन्य
वृत्तिः तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते॥

विरोधिज्ञानविषयत्वाभावात्कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह तेनचेति एवमग्रेऽपि क्रियतइति व्याप्तिघट-
काव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादितिभावः॥ १ तदघटितत्वञ्चोपादेयमेव नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य
क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्वचिद्दोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानाम्पञ्चधा विभागोऽसङ्गतइत्यतआह वायुरित्यादि तथाचैतत्तत्स्थ-
लीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधाविभागोच्चारणमितिभावः क्वचिदिति यस्य पक्षे विपक्षे चेत्यत्र सपक्षवृत्तित्वनिवेशन-
मनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वेइष्टापत्तिः धर्मिण एकत्वेऽपि विशेषणाभेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया साङ्कर्यविरहेण
विभागोपपत्तिरितिभावः व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति इदञ्च साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यम्व्याप्तिरित्यभिप्रा-
येण व्यापकसामाना॥ ६॥ ६॥

159

का॰ मु॰ दि॰ रा॰ १५९

रा॰। नाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साधारणो बोध्यः तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिब
न्धकत्वादिति ध्येयम् एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य नीलघटावृत्तित्वज्ञानस्य घटवज्ज्ञानाद्वसा
ध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः ननु केवलान्व

दि॰। प्रतिबध्यत इति व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः एवं साधारणासाधारणानुपसंहारिणा
म्व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सा
मानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः प्राचीनमतमाह अन्ये त्विति पक्षसाध्य

मु॰ असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते अन्ये तु स
पक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्यश्च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे सा
ध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगि
साध्यकादिः अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी
अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः॥

१ सन्देहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निश्चयद
शायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह इत्यश्चेति असाधारण्यघट
कसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वे चेत्यर्थः तत्र निश्चितसाध्यवति पक्षे साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदन्ती
त्यनेनास्वरसः सूचितः व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः॥

राम १५९

यिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वेन तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्क्याह
केवलान्वयीति प्रतिबन्धकपदम्प्रतिबन्धकग्रह॥ छ॥

रा० विषयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थैऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः॥ ५४ ॥ भेदो न स्यादिति यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिपक्षः विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्तत एव तथापि यथा साधारणादीनामस्साधारणत्वेलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैकानैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमिति सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः बोध्याविति नन्वेवञ्चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः य

दि० नन्वेवं साध्याभावसाधकात्सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादित्यत आह सत्प्रतिपक्षेत्विति प्रतिहेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः इति विशेषः इत्यनयोर्भेदः ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपहेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिनाहेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदः

मु० सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः॥ ५५॥ (कान्तरमप्याह साध्याभावेति वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव न तु साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनम्प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य न त्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः साध्याभावव्याप्येति एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान्पक्षः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्याविपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभादिवसाध्याभावोद्बोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह अन्यतमत्वेति आदिनेतच्चतुष्टय (गव्याघातः॥ विपक्षधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रमनन्वयं हेतुदोषात्मकसत्प्रतिपक्ष इति सूचितं प्रथमोपस्थितेत्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्व एव तथा व्यवहारादित्यवधे

रा॰। प्रकृतानुपयोगः हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह उप।

दि॰। सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह अगृहीतेति नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानि-त्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात्कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावाद गृहीताप्रामाण्यके तिप्रथमोपस्थितिविशेषणन्तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथाव्यवहाराभावाद गृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थिति-विशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभा

मु॰। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्ताप्रकारकोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्ताप्रकारकोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषेण पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव ॥ ९१सत्तायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयन्नन्यदिति सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं प्रदर्शयति अत्रेत्यादिना सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजन्न त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतन्दूषयितुमुपन्यस्यति अत्र केचिदित्यादिना अनुमितिर्भवत्येवेति अनुमितिम्प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिम्प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेतिभावः॥ ६ ॥

स्थितीति। विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वन्तु ज्ञानस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धक

रा०। पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतयानैतस्य हेत्वाभासता सम्भवतीति भावः सूचयतीति ननु रत्नकोशकारमतेन तद्वत्ताज्ञानेन तदभावव्याप्यव त्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थलेऽसम्भवेपि निश्चयात्मिकाऽनुमित्युत्पत्यशक्तिकयोस्तद भावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोः साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्क्य निराकर्तुमाह कृप्तेति अयम्भावः तत्तत्परामर्श स्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् परन्तु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभा-

टि०। ननु यत्रोभयभासकसत्त्व उभयभानं तत्रापि पित्तादिदोषसत्त्वेपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आ ह फलबलेनेति तथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभाविकतया शुक्लत्वग्रहेपि पित्तरूपदोषप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमि

मू०। यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलब- लेन चाधिकबलसमबलभावः कल्प्यत इत्यादु स्तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभा नविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्ध कतालाघवात्तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकतागौरवात्॥ ((त्वापीतत्वसाक्षात् कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेव दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्योः समबलव- त्त्वमेव कल्प्यत इति भावः ज्ञानमात्रे नोदृशज्ञानत्वावच्छिन्ने विशेषे दोषविशेषाजन्ये गौरवात् कार्यकारणभावद्वय क ((ल्पने गौरवादिति भा वात् निश्चयात्मिकाऽनुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेथोत्संश यो भवतीति नाधिककार्य[illegible]णभावकल्पनं तन्मत इति उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीतत्वशु क्लत्वरूप[illegible]टिद्वयोप[illegible]। पित्तदोषादपि संशय एव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः आधिक्यमिति मूले नीलधूमादिहेतुक[illegible] एवव्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः॥

रा०। अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धौ बोध्यौ वन्यतमत्वेनानुगमः दूषकताबीज
व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् न चैवं दूषकताबीजस्यैकेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम् दूषकताबी

टि० कथमनुमितिरिति अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः कथं तर्हि उभयव्याप्यवत्तानिश्चया
त्मात्यक्षिकः संशय इत्याशंक्य न भवत्येव तावद्यावन्न निश्चयेऽप्रामाण्यं न गृह्यत इत्याह यत्र चेति आश्रयासिद्ध्यादीन्या

मु० तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले सं
शयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं त
त्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथा गृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति अ
सिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनम-
यः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते पराम
र्शप्रतिबन्धः फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे
व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्या
प्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्ये न्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतत्
ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्॥

दिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति आ
दिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः॥ ९ जस्यैक्येऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरता
सम्भवात्स्वारसिक इति सूचितमिति शेषः॥ ९ ॥ श्री ॥ ९ ॥ ९ ॥ श्री० ॥ श्री ॥ ९ ॥ श्री ॥ ९ ॥ श्री ॥

रा०। सत्त्वादिति नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः तदवच्छेदेनेति योधर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः अवच्छेदकत्वाभावादिति तन्मूलस्य वृक्षा-वृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः

दि०। केषांचिन्मतमाह। एवं वन्हिमानित्यादिनावदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्वीजन्तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात्कथं व्याप्यत्वासि-द्धिः नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् अनतिरिक्तवृत्ति-त्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि न तथा सतिप

मु०। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छे-दकविशिष्टहेतुताज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं वन्हिमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति॥ ९९ मुमानुसास्त्रादिमत

इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिज्ञाते र्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभा-वात् अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु हेत्वा-भासत्वमनुमिति तत्करणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्॥ ९९ व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसम्बंधरूपावच्छेदकत्वं यस्य ना-स्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमोव्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगादिति भावः ननु गुरुध-र्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह अस्तु वेति अविरोधित्वादिति हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्या-प्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वोपगमादतएव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनु-मितिरङ्गीक्रियत इति भावः॥ ॐ॥

का॰मु॰ दि॰रा॰ १६४

रा॰। मीमांसकमतानुयायीशङ्कते नचेति तथाचोक्तपरामर्शस्थलेपिवह्निव्याप्योवह्निव्याप्यइतिज्ञानांतरवतोऽनुमिति —— नोन्यथेति भावः तावतापिउक्तस्थलेऽनुमिति वारणानुरोधेनापिउपसंहरति तस्मादिति गुरुधर्मस्यहेतुतावच्छेदकत्वस्थलेसर्वत्रप्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नोद्भाव्यते अपितुस्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्यभिप्रायेणाह व्यर्थविशेषणस्थलइति

दि॰। नचवह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानितिप्रमेयत्वसामानाधिकरण्येनव्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणायहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनव्याप्तिज्ञानस्यैवकारणतयातद्विरोधितयानिरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासइतिवाच्यम् तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्यकारणत्वेपितत्रस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वात्तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थलेनव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासःपुरुषस्त्वधिकेननिगृह्यतइति साध्या

मु॰। बाधस्तुपक्षेसाध्याभावादिः एतस्यत्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य तद्धर्मिकतत्ज्ञानमात्रेविरोधीति॥ श्लो॰ ॥

भावादिरित्यादिनासाध्यवदन्यत्वस्यपक्षादृत्तिसाध्यादेश्चपरिग्रहः तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्यप्रामा। एयज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः बाधबुद्धौतत्रक्षणेलौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह लौकिकसन्निकर्षाजन्येति नन्वेवन्तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरन्तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरितिचेन्न॥ ७॥ (१ अधिकेनेति अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेनधूमादित्युक्तेऽवसामंजस्येनीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादितिभावः साध्यादेश्चेत्यादिनासाध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौलौकिकसन्निकर्षाजन्यनिवेशस्यफलमाह बाधबुद्ध्युत्तरेतिएवम् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौलौकिकत्वनिवेशेतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरितिसमाने॥

साम १६२

रा०न्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरमलौकिकसन्निकर्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नानिष्टापत्तिरपि सम्भवतीति भावः ॥ ॐ ॥ अलौकिक
त्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्ति

टि० अलौकिकत्वम्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद
भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरन्तदिन्द्रियजन्यलौकि
कतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः नन्वलौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थ
ले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलन्तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धक
भावेनेति वाच्यम् यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव सन्निकृष्टाधिकरणान्तरस्थत्वेनाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दो
षेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्र
तिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरितितु न यत्र विनश्यत्तद्वस्थ
दोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरम्प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकाल
न्तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरम्प्रति
योगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात्
शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदया
त्तत्र व्यभिचारवारणायाह दोषविशेषेति दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषे
ति तथा च पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान्विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः

रिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते नचेति प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात् ॥

का॰मु॰ दि॰ रा॰ १६३

रा॰। लौकिकाभावभ्रमस्थलेऽप्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह यत्राभावेति समवधानमिति इदञ्च प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमैव न सम्भवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम्‌ दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्र

दि॰। न च पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तद्देशेऽपि लौकिकत्वात्‌ लौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यम्‌ पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खारोपप्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तद्देशे तस्यालौकिकत्वात्‌ तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोऽहमपीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्ग्राहकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न लौकिकविषयताया इव दोषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथा यसुराद्युक्तिस्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरम्पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यदानुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वम्प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम्‌ ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशो बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथञ्चिदुपस्थितस्य घटाभाववद्भूतलप्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्‌ तथा च बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासम्भवात्‌ नहि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम्=

राम १६३

योजनमाह शङ्खो न पीत इत्यादि। भ्रममात्रस्यैवेति दोषम्विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः॥ मण्डूकेति भेकवसाञ्जनरूः॥ १॥ १॥

रा०। परोक्षाद्वंशेऽग्रस्य प्रत्यक्षभ्रमोत्पादादितिभावः आदिनाइन्द्रजालमंत्रादिदोषाणांसङ्ग्रहः तद्व्यञ्जकेति साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जके
त्यर्थः यद्यनुभवसिद्धइत्यनेनवस्तुतस्तादृशानुभवएवनास्तिकिमर्थंसमानेन्द्रियस्थलीयप्रतिवध्यतावच्छेदकेतन्निवेशनीय।
मितिसूचितम् संशयापत्तिरितीति संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैवप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वेनसंशयएवभ्रप्रतिवन्धक

दि०। ज्ञानप्रत्यासत्त्यैवपूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसम्भवादिति यत्तुसंशयपूर्वन्तत्कोट्यंशेलौकिकसन्निकर्षसत्वेक
थंसंशयस्यनलौकिकत्वंकथंवातत्रसंशयेविपरीतकोटिभानन्तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिवन्धि।
कायाः सत्वादितितन्न तत्रलौकिकसन्निकर्षसत्वेपिसंशयजनकदूरत्वादिदोषस्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रति
वन्धकस्यसत्वेनलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः कस्यचिन्मतन्दूषयति नत्विति इतिनु

मू०। ननुसंशयसाधारणंपक्षेसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम् तद्विरोधितयाचवाधसत्प्रतिपक्ष
योर्हेत्वाभासत्वमितियुक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेःसाध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च॥

क्तमित्यनेनान्वयिनन्वेवम्बाधनिश्चयकालेसंसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौबाधनिश्चयस्यनानुमिति
विरोधित्वमितिहेत्वाभासत्वन्नस्यादतआह तद्विरोधितयेति अनुमितिकारणीभूतस्यसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधित
येत्यर्थः नन्वप्रसिद्धसाधकानुमितिः कुत्रापिनभवत्येवे त्यतआह साध्यसंशयेति॥ श्री६ ॥ ६ ॥ श्री६ ॥

तायाञ्चभावादितिभावः लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयएवनसम्भवतीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रति
वन्धकत्वादन्यथाभूतलंघटवदितिनिश्चयकालेपिसंशयापत्तेरितिकथंवाधनिश्चयोत्तरंलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरितिभावः
समाधत्ते भूतलमित्यादि तर्हीति एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविपरीतकोटिभानप्रतिवन्धकत्वमित्यर्थः क्वापिवाधनिश्चयः॥ ६ ॥

रा॰। यानुत्तरमपि उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह संशयो न स्यादिति दूरस्थस्थाण्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ न लौकिकत्वं नलौ-
किकसन्निकर्षजन्यत्वं लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः उभयोपपत्तेरिति संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य
विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभानकत्वादिति भावः अन्यत्र विस्तर इत्यनेन
संशयजनकदोषसामान्याभावे तु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् कस्यचिन्मत इति ननु संशयपसत्तावादिन इति भावः श्रुत्या-
त्मनिश्चयवतोपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैव तन्मते कारणतायाः प्रतिपादिकत्वादिति विभाव

टि॰। ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह आदीति आदिना-
सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः न च संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् सति विशेषदर्शने संशयायोगात्

मु॰। एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च ॥ ७९ ॥

त॰ पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाधइ-
ति प्राचीनमतं दूषयति एवमिति प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोपि मानाभावादिति ग्राह्याभावानवगाहित्वस्तादृश-
((ज्ञानस्याविरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ॥
नीयम् मूले अप्रसिद्धेति पूर्वं गृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः तथा च पृथिवीतरत्वव्याप्याभा-
वप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः उक्तदू-
षणमवतारयति नन्वप्रसिद्धेति नभवत्येवेति आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतु व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्या-
प्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेः साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञाना-
वश्यकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ सिद्धिपरिग्रह इति सिद्धिः साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्त्वेपि ॥ ९ ॥

रा०। षाधयिषां विनानाऽनुमितिरतः कालीनान्तम् तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानन्त्वा
नुमितिहेतुरिति भावः घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमितिरुत्पद्यते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते
नन्वेति संशयोत्पत्त्यैवेति पाठः सतीति गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रति
बन्धादित्यर्थः नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धात् भावकोटिभानासम्भवान्मनसा निश्चय एवास्त्विति वाच्यम् तथा सति सिद्धेः प्रतिबन्ध
कत्वेनानुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यत इति चेत् परामर्शस्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः अत्राप्यनन्तरपदस्वारस्यादिकमेवोक्त

टि०। ननु पक्षे साध्याभाववज्ज्ञानेपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयान्न साध्याभाववज्ज्ञानं प्रतिबन्धकम् अस्मन्मते
तु तदा साध्याभाववज्ज्ञाने प्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह गौरवादिति तथाच तत्रानुमितिनिर्वा
हाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते ननु पक्षविशेष्य
कसाध्याभाववज्ज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वङ्गौरवादित्यर्थः यत्र पक्षे साध्याभाववज्ज्ञानमस्ति न तु तत्प्रा
माण्यज्ञानं तत्राऽप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः साध्याभाववत्पक्षघटित प्रमात्वविषयकत्वे
ऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात्तस्याभासत्वन्तुवोर्मितिनु प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव।
तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति ॥ ७ ॥ ११ स्थले पूर्वं संशयाभावादिति ध्येयम् यदि चैतत्पा
ठे प्रामाण्येप्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादि मूलस्य व्याप्तिस्मरणादिना परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायवत्तोपरि
कल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायन्त्व कल्पयित्वैव संशयो योजनीयः नच साध्याभावज्ञाना-
स्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः साध्याभावांशे नि
श्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चये समशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चयनिवेशे॥ ६ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

का०मु० दि०ना० २६५

रा०। नैतन्मते गौरवापत्तिरिति भावः ग्राह्याभावानवगाहिन इति। यद्धर्मावच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहिन इत्यर्थः। तेन साध्याभावव त्तिसाध्याभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नानुपपत्तिः न साध्याभावेति न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः प्रति वादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम्॥ ७६॥ गौरवादिति पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यक साध्याभावाज्ञानविशेष्यत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववत्तिसाध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः न न्वप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वा

टि०। नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथास्यादत आ ह अन्यथेति सत्प्रतिपक्षादावित्यादिनाऽसिद्ध्यादिपरिग्रहः प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः ननु सा

मू०। अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रति
बन्धकतापत्तेः किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता॥ ७९॥

ध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्व मत आह किन्त्विति भासलक्षणम् तच्च साध्यवत्ति प्रकृतपक्षसाध्यवत्त्वप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकं तु प्रवि ष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासतातन्मतेनेति दुर्वारेत्याशङ्कां निराकरोति साध्याभाववत्पक्ष इत्यादि आभासत्वायो गादित्यत्र पूर्ववाक्यस्य नञ्स्येत्यनुषज्यते॥ ७६॥ प्रथमोपस्थितेति उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्र तियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभाव प्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः॥

नाम २६५

रा० असिद्ध्यादीति यद्यपिव्यभिचारीत्येववक्तुमुचितन्तथापिसत्प्रतिपक्षस्येतिविरोधस्यापिसत्त्वादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् व्यभिचारसं
नानुअनुमित्याद्यविन्त्यादिपदग्राह्यपरामर्शएवेति तथाभिधानमितिध्येयम् साक्षादित्यनेनप्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानेव्यावृत्तिः न

टि० । कश्चिदुपयुज्यतइति तथाचानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरप्रतिसाक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्नसाध्या
भावज्ञानप्रमात्वंहेत्वाभासइतिभावः व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः भेदादिति तथाचबाधस्थलेऽसिद्धिव्य
भिचारान्यतरनियमेपिबाधज्ञानस्यव्यभिचारादिविषयकत्वाभावेनतस्यहेत्वाभासान्तरत्वमितिभावः नचहेतुमान्पक्षःसा

सु० तत्रभ्रमत्वशंकाविघटनेनप्रामाण्यज्ञानङ्कश्चिदुपयुज्यते नचबाधस्थलेपक्षेहेतुसत्त्वेव्यभिचा
रः पक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइतिवाच्यम् बाधज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् ॥ ६ ॥

ध्याभाववानित्याकारकएवबाधग्रहः कुतोनभवति सामग्रीसत्त्वात् तथाचव्यभिचारज्ञानात्मिकैवबाधबुद्धिरिति
वाच्यम् परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनबाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात् एकत्रहे
तौव्यभिचाराव्यभिचारविषयकैकनिश्चयासम्भवाच्च ॥ ७ ॥ १ स्येतिबाधस्येत्यर्थः व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादि
ति ननुपरामर्शोत्तरंबाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेपिपरामर्शएवबाधग्रहात्मकोस्तु तथाचसाध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः
साध्याभाववानितिव्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसम्भवइत्याशङ्कायामाह एकत्रेति प्रतिबन्धकताभावस्यकार्यकालवृत्तित्वेनका
रणत्वादितिभावः इदमुपलक्षणम् एकत्रपक्षेसाध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपिद्रष्टव्यम् १ ॥ ७ ॥

166

का॰सु॰ दि॰रा॰ १६६

रा॰ बाधलौकिकेति विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्य भविष्यतीत्यर्थः तथा च बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः तत्रेति अनुमित्यादावित्यर्थः ननु स्वरूपासिद्ध्याभावेऽपि व्यभिचारोऽस्त्येवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह प्रतियोगिव्यधिकरणेति व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियो-

दि॰ नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि स्यादिति निश्चयेऽसत्यपि भविष्यतीत्यत आह किन्त्विति अकिञ्चित्करत्वादिति व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तु

मु॰ किन्त्वत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति ॥०॥ १परामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथा च परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञानमकिञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि बाधं प्रदर्शयति एवमित्यादिना बाधस्यैवेति तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः ॥ १ ॥

गित्वैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादि सद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः अथोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वापात्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतौ सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् ॥ श्रीः ॥ [illegible] ॥ श्रीः ॥ [illegible] ॥ श्रीः ॥

राम १६६

रा०। यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वासत्त्वात्प्र
तियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति तन्न तथा सति प्र
तियोगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याशयात् तथा च पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमिति
कारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात्
तस्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम्

दि०। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यस
त्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः अन्यथेति व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्य।

सु०। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्र
सङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्र
तिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः॥७२॥ ((स्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासानन्तर्गतत्वे
न स्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः न प्रतिबन्धक इति साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेमा
नाभावादिति भावः॥ ((एवञ्चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धस्साध्यस्तेन तत्र बाधसंभवति गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगि।
समानाधिकरणत्वादिति मैवम् यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाध
त्वाङ्गीकारादिति ध्येयम् अत्र न सत्प्रतिपक्षोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटे सम्भवादत एवासङ्कीर्णबाधोदाहरण
मिदम् अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरत्वापि न स्यात् अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वेनानुपपन्नस्या
पकस्याधिकदे॥ ७॥

का॰मु॰ टि॰रा॰ १६७

रा॰। व्यावृत्तित्वस्येति विरहात् तच्च गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्केवलान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितत्वा
न्याभावव्याप्यवत्त्वस्यात्रापि सम्भवेनैवास्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनैवेति वाच्यम् एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान्
पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन॥ ० ॥ इति पाठ इति क्वचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शी

टि॰। दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति साधारणस्य व्यभिचारज्ञाने विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भा
वः असाधारण्यघटकसपक्षत्वन्निश्चयगर्भन्नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह सपक्ष इति एवमग्रेपि सपक्षत्वविपक्षत्वयो

मु॰। यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः सपक्षो निश्चितसाध्य
वान् विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् विरुद्ध
स्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ७३
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः शब्दो
नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दे नित्यत्वस्य सन्देहस्तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव तद्व्यावृत्तञ्च शब्दत्वमि
ति तदा तदसाधारणम् यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् इदन्तु प्राचाम्मतम् नवीन
मतन्तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ तथैवानुपसंहारी ॥ ० ॥ ९ निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह शब्द इत्यादिना पूर्व
मुक्तमिति असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

नादेतदभिहितं ७२ ॥ अग्रेपि विपक्षत्वनिर्वचनेपि साध्याभाववन्मात्रन्न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः ॥

राम
१६७

रा० गृह्यत इति ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः साध्यनिश्चयेत्यादिसम्भवादित्यनन्तसद्धेतुत्वे हेतुः पक्षतेति
तथा च मूले पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशात्यन्ताभावो नित्यो ध्वंसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुप-
संहारित्वाभावे नानुपपत्तेरिति ध्येयम् ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसंदेहसत्त्वेपि क्वचित् साध्यनिश्चयसं

दि० केवलान्वयिपक्षक इति अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यत्र सिद्धिः।
सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नास्ति व्याप्तिः अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति
सर्वमभिधेयमित्यादिना सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चय

मु० केवलान्वयिपक्षकः सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थ-
लान्तराभावान्नानुमितिः इदन्तु न सम्यक् पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचा-
रग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं तस्य॥ अतिसंशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याव-
श्यं वाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसंदेहसत्त्वेन तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्याप-
कसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमिति भावः क्षतेरभावादिति तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः

भवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह संशयोत्पत्तीति तदानीमपि घटोभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः क्षतेर-
भावादितीति तादृशनिश्चयकालेपि सर्वमभिधेयं न वेति संशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः ननु किमेतावतेत्यत-

168

का॰मु॰ दि॰ १६८

रा॰। तथाचेति। सामानप्रकारकत्वेनैवेति तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदककनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वा

दि॰। तथाचतत्रानुपसंहारित्वस्य सत्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरितिभावः नच संशयसामग्र्याः सत्वात्कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् सर्वत्र धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्वेपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वे नप्रतिबन्धकत्वेप्याह अस्तुवेति तस्य सहचाराग्रहस्य तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पा

मु॰। तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ७४ ए वकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितस्तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः।

दप्रयोजकत्वाभावादितिभावः नचतत्र सहचाराग्रहप्रयोजकसंशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि सरूपसत ((७४॥
एवविरोधित्वात् नच संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् सर्वमभिधेयमि त्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः तदर्थ इति तेनासाधारणेनातिव्याप्तिरितिभावः

पाम॰ १६८

वच्छिन्नेवाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्याभावादितिभावः समानविषयकत्वेपि तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः॥ ६ ॥

रा० ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आ
हान्यत्रेति पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रू
पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेस्तथात्वादिति भावः॥७४॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि विशिष्टधूम
त्वादिविषयकत्वेशुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह स्वेति तदर्थत्वात् अन्तरपदार्थत्वात् पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु प

दि० धूमप्रागभाववत्त्वेति तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः स्वस्य स्वाविष
यकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति न च नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धू
मत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकार।

मु० असिद्धिं विभजते आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धि
रतस्त्रिधा ७५ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ७६
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ १ तानिरूपितावा

च्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्ट
धूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् नन्वेवं वह्निमदन्यावृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य
वह्नित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात्॥ १ र्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्यानेव
कत्वम्प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्यैव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति ध्येयम् वह्निमद
न्यावृत्तित्वस्येति पर्वतो वह्निमान् वह्निमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेन दोषापत्त्यसम्भवादिति भावः॥ ७६॥ ननु ध
र्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तरघटिते यत्तदन्यत्वमेव धूमत्वस्य विशेष्यविधया नीलधूमत्वघ॥ श्रीः ॥ॐ॥ श्रीः ॥

रा॰। टकत्वेपिवन्हिमदन्यावृत्तित्वेवन्हिमत्वस्यतथाःघटकत्वमितिनतस्यव्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यतआह धूमान्यत्वा
देरिति साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकता

टि॰। धूमान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभियाधर्मान्तरस्यविशेष्यविधयाःघटकत्वविवक्षणस्याशक्य।
त्वादितिचेन्न स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्यविवक्षितत्वात् वन्हित्वस्यवन्हिमदन्यावृत्तित्वा
व्यापकत्वाद्धूमत्वस्यधूमान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् स्वव्यापकत्वञ्च धर्मान्तरस्यस्वघटक

मु॰। अपरेति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः नीलधूमादिकमिति नीलधूमत्वादिकं गुरुतयानहेतुतावच्छे
दकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रा
गभावत्वसङ्ग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ७७ विरुद्ध
योरितिकपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेपिनसत्प्रतिपक्षत्वमतउक्तम् विरुद्धयोरिति तो।
(स्याच॥९

साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेनअन्यथाधूमालोकान्यतरत्वस्यवन्हिव्याप्यतावच्छेदकत्वा
पत्तेः धूमत्वालोकत्वयोःप्रत्येकमन्यतर त्वाव्यापकत्वादिति विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हे
त्वोःपरामर्शइति भ्रमवारणायाह॥

दृशधर्मत्वमेवव्यापकत्वमितिभावः इतिभ्रमेति यथार्थत्वेपर्वतोवन्हिमान्धूमादित्यादौवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणम।
यत्वस्यपरामर्शदशायांसत्प्रतिपक्षानुपपत्तेःप्राचीनैःतत्रापिसत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादितिभावः॥ श्री९ ॥ श्री९ ॥

रा०। साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थलेऽनुभयपरामर्शसत्वेपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मंतव्यम्॥७५।७६।७७ गन्धशून्यत्वाभावादिति। निरवच्छिन्नवृत्तिकगंधाभावविरहादित्यर्थः तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्वेपि न क्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिरूपित गन्धाभावनिष्ठाधेयता निरवच्छिन्नेन भवति तादृशगन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इ-

दि०। स्वसाध्येति स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुस्तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः॥७५।७६।७७॥ ननूत्पत्तिकालीनघट इत्यादिमूलोक्तमयुक्तम् तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत आह पक्षतावच्छेदकेति कालस्यैव देश

मु०। स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः॥७५।७६।७७॥ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते॥७८॥ पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः तेन घटे गन्धसत्वेपि न क्षतिः एवम्मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम्॥७८॥ इति सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानम्॥

170

९ स्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतामपरिहर्तुमाह एवमिति बोध्यमिति तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादितिभावः॥ ७८॥ इति श्रीमुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम्॥

तिभावः अथवा गन्धशून्यत्वाभावात् गन्धाभावाभावादित्यर्थः गन्धसत्वादिति यावत् तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इतिभावः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरितिभावः॥७८॥०॥ इति दिनकरीतरंगिण्यामनुमानतरङ्गः॥

का॰सं॰ टि॰ रा॰ १७०

रा॰। अवसरसङ्गतिमिति प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते त्वनुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजी-
वकत्वेप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्राथम्येनोपस्थितेः प्रथमतो जि-
ज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणे न प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणान-
न्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः सादृश्यप्रत्यक्षमिति सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्वे उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीव-
कत्वमेव न सम्भवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्या-

टि॰। अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह उपमितिमिति तत्र गवये सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् तदुपमितिकरणमिति न-
वीनमतेनैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सह-

मू॰। उपमितिम्व्युत्पादयति ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् सादृश्यधीर्गवादीनां यास्यात्सा
करणम्मतम्॥७९॥ वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफ-
लम्॥८०॥ यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तम् गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद्ग्रामीणेन क्व-
चिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्ज्ञातं तदुपमितिकरणम्॥ ॥श्रीः॥ ॥

कारीति साम्प्रदायिकमतन्तु सहकारितयाऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम्॥

तमिति बोध्यम्। एतदिति गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः साम्प्रदायिकमतमुपदर्शयति अतिदेशवा-
क्यार्थशाब्दबोध इति वाक्यार्थस्मरणमिति व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशा-
द्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह सादृश्यविशिष्टेति साम्प्रदायिकमतोपेक्षा-
याबीजमाह सहकारितयेति युक्तमिति तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः॥ ॥श्रीः॥ ॥

राम १७०

रा० ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनका-
स्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसङ्गतमित्या
शङ्कां निराकुरुते सादृश्यविशिष्टेति तथा चातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वं तेन शाब्दबोधजन्यत्वेपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्ड
दर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरितिभावः एतेनेति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिक
रणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः बोधइति शाब्दबोधइत्यर्थः अभावादिति अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्वादितिभावः नन्वेतादृ

शि० स्मरणं यज्जायतइति सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादितिभावः त
देवव्यापारइति एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मर
णापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किन्तु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं

मु० तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः ॥

विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनञ्चोभयव्यापारइति कस्यचि
न्मतमप्रयुक्तम् यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् ॥ ९

शस्थले किं कारणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानु
सारेण व्यापारौ प्रदर्शयति किन्त्वित्यादि सादृश्यज्ञानमात्रमिति मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः प्रयु
क्तमिति उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च विनोपमिते र
नुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादितिभावः एतेनेत्यनेनोक्तमर्थं प्रकटयति यत्रेत्यादि ॥ श्री० ॥ श्री० ॥ ९

रा॰। अनभ्युपगमादिति नन्वेवन्तादृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतयाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह किन्त्विति तदुत्तरमेवेति तथा च सङ्क्षणद्वयविलम्बेनोपमितिरूपपादनसम्भवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः गवयोगवयपदवाच्य इतीति पिण्डे चक्षुःसंयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपपन्नेति मूलाभिप्रायः यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्ज्ञायमानश्शाब्दबोध एवोपमितिः नतु

दि॰। किन्तु तदुत्तरस्य पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनन्ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्ज्ञायत इति एतेनोपमितिर्नेप्रमित्यन्तरङ्किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकः।

मु॰। तदनन्तरङ्गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्ज्ञायते तदुपमितिः नत्वयङ्गवयपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्॥७९॥८०॥ इत्युपमानखण्डम्॥ ९ स्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिताया उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भवादिति नच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथङ्गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्नतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन प्रमित्यन्तरत्वञ्चैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुप ॥ तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वो — पमितेरनुदया मितिविषयो नतु गवयस्यैवेति वाच्यम्। दृष्टत्वादित्याह तन्मतन्दूषयति एतेनेति उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेति तदानीं गवयत्वजातेरप्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च इत्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसं॥

रा०।भवेनतत्त्वच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेनतादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादितिभावः ननुगवयत्वा
वच्छेदेनैवगवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः ननुगोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैवप्रमाणन्नपश्यामोतउपमितेः प्रमित्यन्तरतावश्यकीस्या
दित्याशङ्क्य ते नचेति त्वन्मतइतिशेषः स्वमतेतुगवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेवशाब्दबोधात्मकोपमितिरूपगमादितिध्येयम्। अनुदयादिति
ननुप्रत्यक्षेणगवयत्वोपस्थित्यनन्तरङ्गोरवज्ञानेनप्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेपितत्प्रत्यक्षात्पूर्वमे
वारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौबाधकाभावइत्यत आह गवयपदादिति। अनुभूयतेचगवयपदात्तादृशएवशाब्दबोधइ
तिभावः नन्वस्तुगवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तयेगवयपदवाच्यइत्युपमित्यागवयत्वस्यगवयपदवाच्यत्वावच्छेदक।

दि०।गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकबोधेतदवच्छेदेनशक्तिग्रहस्यहेतुत्वात् नचद्रव्य
त्वविशिष्टसादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेनगवयपदवाच्योपमितेरनुदयात् यद्धर्मविशिष्टसादृश्यज्ञानन्तद्धर्मा
वच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यम्।तथाचयदागवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदासादृश्यज्ञानस्यसंस्थानादिगुरु
धर्मविशिष्टग्रहात्तदवच्छेदेनगवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः तस्याभ्रमत्वेनतादृश
गुरुधर्मावच्छेदेनगवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति इदमुपलक्षणम्॥ ९९ त्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद्गो

सादृश्यसामानाधिकरण्येनैवगवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधइत्यत्रमानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापिगवयपदवाच्यत्वावगा
हिशाब्दबोधोत्पत्तौबाधकाभावात् नचगवयत्वावच्छिन्नेगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येवतत्रबाधिकेतिवाच्यम् तादृशज्ञा
नम्प्रतिगवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्यकारणत्वेनप्रत्यक्षेणगवयत्वानुपस्थितिदशायांतादृशज्ञानघटितोपमिति
सामग्र्या असम्भवात्तथाचोक्तशाब्दबोधबलादेवगोसादृश्यस्यापिगवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्क्य ते नचे
ति ग्रहादिति शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपिगोसादृश्यस्यगुरुत्वे॥ श्री०६ ॥ ६ ॥ श्री ६८ ॥

172

का॰मु॰
दि॰रा॰
१७२

रा०। नतत्रगवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् बाधितार्थविषयकत्वेन तस्याप्रमत्वात्। न तथाविषयसिद्धिरिति समाधत्ते
इष्टापत्तेरित्यादि सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृ
थिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणम्व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह। इदमुपलक्षणमिति ननु नोपमान
स्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात् न च चक्षुर्व्यापारोपरमेप्यतिदेशवा
क्यार्थस्मरणे नोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीय।-

दि०। वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वाव
च्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः न च प्रत्यक्षा।-
दिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् ------------ तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमिति
तो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न चक्षुरादिव्यापारविरामेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवात्तथा मानस
त्वम् मानसोत्तरमनुव्यवसायमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेर
नुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञा।-
नं विना ह्युदयात् न शाब्दम् पदज्ञानाजन्यत्वात् न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति सङ्क्षेपः ॥७९।८०॥

(इत्युपमानखण्डं समाप्तम्॥ ९॥

प्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यव
स्थापयति तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वम्व्यवस्थापयति नन्वित्यादि साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ननु लौकिकविषय
तैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तर
न्न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षा॥ ९ ॥ ९ ॥

राम
१७२

रा०। न्करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः इत्यस्त्वोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोऽस्तु न तु विजातीयप्र
मितिरित्यस्वरसादाह अन्यथेति अनुमितेरपीति व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसम्भवादि
तिभावः तथाचानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरन्तथोपमिनोमीति विलक्षणानुव्यवसायभूतोप
मितिरपीतिभावः ननु गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीतिप्र
तीतेरपि शक्तिविधेयकानुमितिविषयविषयोऽस्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे नापीति सङ्क्षेपइति नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि कि
न्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरितिभावः॥७९।८०॥ ६ ॥ इतिश्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायां दिनकरीत
रङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः॥ ६ ॥ ६ ॥ काशीवास्तव्ययन्त्रालयाध्यक्षश्रीगोवर्द्धनप्रेरितश्रीमदुदासीनपण्डितवरस्वरू
पदासशोधितमिदमुपमानखण्डान्तमुक्तकं समाप्तम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

173

॥इतिमुक्तावलीदिनकरीसहितायामुपमानंसमाप्तम्॥

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह मूले पदज्ञानन्त्विति एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति मुक्तावल्याम् न तु ज्ञायमानमिति मौनिश्लोकादावित्यादिना हस्तादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः सङ्ग्रहः अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वं सम्प्रत्ययः अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादाने न तु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधेन स्यात्तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह वृत्तिश्चेति अन्यतरसम्बन्धः एकतरात्मकः सम्बन्धः अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव चेति यद्यपीश्वरेच्छायाः एकस्माद्घटशब्दाद्घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटे प्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः एवङ्गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारके ।

शाब्दबोधप्रकारन्दर्शयति पदज्ञानन्त्विति न तु ज्ञायमानम्पदं करणम् पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणम्व्यापारः अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः न त्वापि वृत्त्या पदजन्यत्वम्बोध्यम् अन्यथा घटादिपदात् समवाय सम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधाप

पदज्ञानन्तु करणन्द्वारन्तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलन्तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥ ६ ॥

त्तेः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बंधः अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेपि तत्सम्बंधेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धिज्ञानविधया स्मारकत्वम् शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् ॥

च्छायास्तीरेपि सत्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यतायां गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेद इति आधुनिके नाम्नि आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि इतीश्वरेच्छाया इति एकादशाहकालीन पित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः ॥

का॰मु॰ टि॰ १७४

आधुनिकसङ्केतितेत्विति आधुनिकमात्रसङ्केतितेन दीव्यादिपदे तु सम्प्रदायमतेः स्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति नव्यास्त्विति
न शक्तिरिति। तथा सत्याधुनिकसङ्केतितानां धयादिपदानां स्वबोधानस्यादिति भावः मतद्वयेप्यपभ्रंशात्मकगागर्यादिपदे शक्तिभ्रमा।
देव बोध इत्यवधेयम् व्याकरणादिति भूसत्तायाम् वर्त्तमाने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः लाघवादिति कृतित्वजातेः शक्यतावच्छे।
दकत्वे लाघवादित्यर्थः नन्वकर्त्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनाभिहितकर्त्तरि तृतीयावि
क

आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति सम्प्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतिते।
पि शक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति
क्वचित्सति बाधके त्यज्यते वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्र।
स्याभेदान्वयः तच्च गौरवात्त्यज्यते किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते नन्वकर्त्तुरन
भिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम् कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्। सङ्ख्याभिधा।
नयोग्यश्चकर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः॥

९ धानादिति भावः तत्र तृतीयायाम् तन्त्रत्वात् प्रयोजक।
त्वात् ननु कर्तृसङ्ख्याभिधान एव किम्प्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति संख्याभिधानेति चैत्रः पचति तण्डुलं इ।
त्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिमुदासाय कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्रा
ख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च किञ्च।
पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादावन्नादौ सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेऽन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह॥ ९॥

राम १७४

चैत्रान्यावृत्तिपाकानुकूलकृतिमान् चैत्र इति शाब्दबोधः। चैत्रप्रतियोगिकभेदाश्रयवृत्त्यभावप्रतियोगिकपाकानुकूलकृतिमानिति वा शाब्दबोधः। खंडशक्तिपक्षे चैत्रनिष्ठकर्मतानिरूपकदर्शनाश्रयश्चैत्र इति शाब्दबोधः॥ टिप्पन। पं. ५॥

कर्मत्वादीत्यस्येति तथाच कर्मत्वपदभिन्नपदमनवरुद्धत्वञ्च विशेषणतयाविवक्षितत्वम् वस्तुतइतरस्यापि न विवक्षाऽविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषणत्वम्प्रकारतामूल्यत्वम् तस्य च शाब्दबोधात्पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्रइवमैत्रो। गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः नच चैत्रीयसादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात्कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् यत्र स्थलेकेपातन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावात्तद्विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तोनुधावनम् नच चैत्रएवैपचति चैत्रश्चैत्रम्पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन्कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्य

कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वे तात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्रइवमैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः यत्र न कर्मादौ विशेषणत्वेन तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वम् प्रथमदलार्थः

त्वाभ्यान्तात्पर्यविषयत्वात्तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तेः यदि च चैत्रइवमैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वन्तदा चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणात्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततन्नत्पदानुपस्थाप्यत्वम्बोध्यम् नविशेषणत्वे तात्पर्यं न्नविशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् तथाच तण्डुलम्पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यान्तण्डुलबोधे तात्पर्यम् तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः इदमुपलक्षणम् चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह यद्वेति॥ ६॥

तण्डुलम्पचतीत्यत्र तण्डुलनिष्ठकर्मतानिरूपकपाकानुकूलकृतिमान् कृतिजन्यपाकनिरूपितकर्मतावान् वा तण्डुल इत्यन्वयबोधो भूयादितीच्छया तण्डुलं पचतीति वाक्यमुच्चरितं तत्र चैतादृशद्विविधबोधस्याप्यङ्गीकर्तव्यतया तत्र तण्डुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वेन विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वमसत्तमेव॥ टि॰ पं॰ ३॥

तदेत्यर्थः टि॰ पं॰ ३

धात्वर्थातिरिक्तविशेषणमात्रप्रयोजकतन्नत्पदानुपस्थाप्यत्वं प्रथमदलार्थः अतएवैवकारसमभिव्याहृतचैत्रपदं च न धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रप्रयोजकमिति॥ टि॰ पं॰ १॥

केवलं संख्यान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थाप्य-
त्वेन हेतुरपि भावनान्वयबोधं प्रत्य संख्यान्वयबो-
धस्थले भावनान्वयबोधस्य नियमादिति भावः। टि. ३।

मुख्यविशेष्यकत्वाभावविशिष्टं यद्धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वं तदभाववत्त्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वम्
आख्यातोपात्तसंख्यान्वययोग्यत्वं चैत्र एव पचतीत्यत्र धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वाभावाभावे पि एवकारा-
र्थेन साकं विशेषणत्वात् तथापि मुख्यविशेष्यत्वाभावविशिष्टधात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वाभावो स्त्येव चै-
त्रस्य मुख्यविशेष्यत्वात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्र सत्त्वादिति भावः॥ टि० पं. २॥

का. सु. टि. १७५। चैत्रादेर्वारणमिति तस्य साहश्येविशेषणत्वादिति भावः। द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कल्पे चै- प्र. रं.
त्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम्। इदं त्ववधेयम्। संख्यान्वयबोधं प्रति नत्वात्तल्लक्षणप्रथमान्तप-
दोपस्थाप्यत्वहेतुः आख्यातेन भावना नवगाहि सङ्ख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्न-
हेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसम्भवात्। न च निरुक्तप्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं सङ्ख्यान्वयबोधत्वमेवेत्यत्र विनिगमनाविरहः सङ्ख्यामविषयीकृ-
त्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वे संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वेमा-

तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्। त-
स्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति एवं व्यापारे पि न शक्तिर्गौरवात्। रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आ-
श्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा॥ ९

नाभावात्। लकारसामान्यस्य व्यापारो ऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति गौरवादिति जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य यत्नत्वजात्यपेक्षया गु-
रुत्वादिति भावः। नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावे प्याख्यातपदप्रयोगादत आह रथ इति रथो गच्छतीत्यत्र गमनानु-
कूलव्यापारस्य न बोधः किन्तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याह आश्रयत्वे वेति लक्षणा निरूढलक्षणा क्वचित्तथैव पाठः। न्वनुजा- राम. १७५।
नातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न सम्भवतीत्यत आह आदाविति आ-
दिनाइच्छतियतते इत्यादेः सङ्ग्रहः इदमत्र बोध्यम् तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः॥

कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इ-
त्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्या आधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थे फले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन तण्डुले इ-
ति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः कृतान्तु कर्त्ता कर्म चार्थः चैत्रः पक्वान्तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्व-
यानुरोधात्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वमित्यन्यत्र विस्तरः तथोक्तमिति उपमाननिरूपणावसर इति शेषः शक्तिग्रह इति भ-
वतीति शेषः कोशेन व्युत्पादितेति गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः लाघवादि-
ति नीलादिमत्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति गुणवचनान्मतुपो लु-

उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीला-
दिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नी-
लादिरूपविशिष्टे तु लक्षणा इति एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पि-
कादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम्॥ ६॥

शिष्ट इति स्मरणात्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसम्भवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति ननु घटानयनम् ननु व्यवहारेणानयना-
दिनानुमिते घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् एवञ्च साक्षात्परम्प-
रया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः इयमेव कार्यान्वि-
ते पदानामानुभाविकी शक्तिः एवञ्च कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनकका-
र्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति॥ ६ ॥

घटमानयेति वाक्यं घटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञान
जनकं घटानयनादिव्यवहारजनकत्वात्॥ टि.पं.४॥

का॰मु॰ टि॰ १२६ प्रभाकरास्येपत्तन्मतदूषणेनदूषयितुन्तन्मतसिद्धमर्थम्प्रदर्शयति इत्थमन्वेत्यादिना एतेनस्मारकशक्तिप्रसङ्गः अनुभावि श॰ खं॰
कशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्कानिरस्तानतुभूतलेनीलोघटइत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्रतादृशपदा।
नांसामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यतआह कार्यताबोधम्प्रतिचेति सामर्थ्यात्तदभावादिति कार्यताबोधम्प्रतिलि
ङ्गादिपदानांस्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वाराहेतुत्वम् घटादिपदानाञ्च कार्यत्वानुभवम्प्रति हेतुत्वेपिघटादिपदेषुकार्यत्वा।

तच्छ्रुत्वाप्रयोज्यवृद्धेनघटआनीतस्तदवधार्यपार्श्वस्थोबालोघटानयनरूपञ्चकार्यञ्च घटमानयेति
शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्चघटन्नयगामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्याञ्च घटादिपदाना।
ङ्कार्यान्वितघटादौशक्तिञ्च गृह्णाति इत्थञ्चभूतलेनीलोघटइत्यादिशब्दान्नशाब्दबोधः घटादिपदा
नाञ्च कार्यान्वितघटादिबोधेसामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधम्प्रतिचलिङादीनांसामर्थ्यात्तदभावा।
न्नशाब्दबोधइतिकेचित्तन्न प्रथमतः कार्यान्वितघटादौशक्त्यवधारणेपि लाघवेनपश्चात्तस्यपरित्या
गौचित्यात् अतएवचैत्रपुत्रस्तेजातः कन्यातेगर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यांसुखदुःखे।
अनुमायतत्कारणत्वेनपरिशेषाच्छाब्दबोधन्निर्णीयतद्धेतुतयातंशब्दमवधारयति तथाच ॥ ९ ॥

स्मारकशक्त्यभावेनस्मारकशक्त्याकार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्नभूतलेघटइत्यादितः शाब्दबोधइतिभावः लाघवे।
नेति कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षयाघटशाब्दत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेलाघवेनेत्यर्थः अतएवकार्यत्वाविषयकबोध शम॰
म्प्रतिपदानांहेतुत्वादेवतत्कारणत्वेनसुखदुःखयोःकारणत्वेन तद्धेतुतयातादृशशाब्दबोधेहेतुतया॥ १ ॥ १ ॥ १२६

देवदत्तसमवेतसुखसंवादकबोधजन्यंतदितरसामग्रीशून्यत्वेसतिसुखत्वात् सुखादिजनकीभूत
बोधोमदुच्चरितानुपूर्वीवाक्यजन्यः सदुच्चरितवाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्॥ टि॰ पं॰ १॥

व्यभिचारादिति घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यत इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्रपु
त्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः अध्याहार्यमिति तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबो
धस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः तदभावाच्चेति तस्य श्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः।
भट्टमतमप्रदीपस्त्वमतमुपसंहरति इत्थञ्चेति। लाघवादिति अन्विते घटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादि
त्यर्थः यवपदस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके चायवपदस्य शक्तिरिति सन्दे

व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः न च तत्र तस्य श्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यम् मानाभावात् चैत्रपुत्रस्ते
जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च इत्थञ्च लाघवादन्विते घटेऽपि शक्तिर्न्यस्ता घटपदस्य घटपदमात्रे शक्तिम
वधारयन्ति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषेऽऽर्याणां
प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानाम्। तत्र हि वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणि
शशालिन इति यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते
कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्
एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः विवरणन्तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोऽस्तीत्यस्य कल
शोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः एवम्पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात्॥९॥

हे सति यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयत इत्यन्वयः ननु स्तु यवपदस्य वाक्यशेषेण दीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि
शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह नानाशक्तीति कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह हर्यादिपदे त्विति विनिग
मकाभावादिति तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात् प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः॥ ॥ ॥

नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतेइति न्यायस्वरूपम् । टि·पे·६॥

आख्यातस्ययत्नार्थकत्वमिति नच विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वम् तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् आख्यातं यत्नत्वविशिष्टेशक्तम् यत्नत्वविशिष्टे शक्तं करोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् प्रसिद्धपदस्येति प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयास्युत्पन्नतयानेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न यो यः शृङ्गस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितइत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकंस्वमतेजात्यादिविशिष्टेशक्तिम्व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह जातावेवेति जातिविशिष्टेशक्तिस्वीकारेजातावुपिशक्तिग्रहस्यावश्यकतानागृहीतविशेषणन्यायात् तथाचजातावेवशक्तिर्लाघवात् तदुक्तं विशेष्यन्नाभिधागच्छेत्क्षी

आख्यातस्ययत्नार्थकत्वङ्गृह्यते एवम्प्रसिद्धपदस्यसान्निध्यादपिशक्तिग्रहः यथाइहसहकारतरौमधुरम्पिकोरौतीत्यादौपिकशब्दस्यकोकिलेशक्तिग्रहइति तत्रजातावेवशक्तिग्रहः नतुव्यक्तौव्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिम्विनाजातिभानस्यासम्भवाद्व्यक्तेरपिभानमितिकेचित् तन्नशक्तिम्विनाव्यक्तिभानानुपपत्तेः नचव्यक्तौ ॥ श्लो० ८६ ॥ श्लो० ९६ ॥

णशक्तिर्विशेषणेइतिभावः यस्याङ्कस्याञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासुवेतिविकल्प्यआद्येदोषमाह व्यभिचारादिति अगृहीतशक्तिव्यक्तावपिशाब्दबोधोदयेनतत्रशक्तिज्ञानाभावाद्व्यभिचार एवेतिभावः द्वितीयेतमाह आनन्त्यादिति व्यक्तिभेदेनशक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यंस्यादित्यर्थः असम्भवादिति जातिभासकसामग्र्या एवव्यक्तिभासकत्वादितिभावः इदमेवकथमितिचेद्व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधेजातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वात् नचतादृशबोधेव्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वमुपगम्यव्यक्तावेवशक्तिः किन्नाङ्गीक्रियतइतिवाच्यम् तथासति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादितिदिक्॥ ६ ॥

क्तिं विनेति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दवोधम्प्रतिहेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तद्भानानिर्वाहादिति भावः ॥ ॥ लक्षणेति नाव-
तेवदृत्यापदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्यागो-
पदस्य गविलक्षणास्वीकारेपि गोरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वा-
दिति भावः स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति नचेत्यादिना एकस्या इति ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः नचाननु-
गमइति गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासम्बन्धेन शक्तिज्ञानकरणतायामवच्छेदकत्वासम्भवइत्यर्थः गोत्वादेरेवेति तथाच
गोशाब्दवोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोषइति भावः ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभा-

लक्षणा अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिवोधात् नच व्यक्तिशक्तावानन्त्यं सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः ।
स्वीकारात् नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किन्तु गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिर्यदि तु ।
गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दवोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वे-
न शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दवोधम्प्रति च हेतुत्वात् ॥ ९ ॥

वः कथमन्यथा शाब्दवोधे संसर्गज्ञानम् नचैवं प-
दानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यम् गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दवोधम्प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादे-
तादृशापत्तिप्रसङ्गविरहादित्यतआह किन्त्वेति तदा व्यक्तौ शक्तिरिति गौः शक्येति विशिष्टज्ञानम्भ्रमात्मकमेव त्वन्मतेऽन्यथा ।
ख्यात्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः समानप्रकारकत्वेनेति ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामान-
येत्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दवोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः नच गोपदं गोत्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दवोधे हेतुत्वा-
त् तस्य च शक्यांशे गोत्वप्रकारकत्वात् न तत्प्रकारकशाब्दवोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्द-
वोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारक ॥ ९ ॥

त्वस्यपरमतेसिद्धान्तितत्वात् अतएवापूर्ववादेः पूर्वस्यपूर्वमनुपस्थितत्वात् कथमत्रशक्तिग्रहइत्याशङ्क्यकार्यत्वेनघटादिषुश
क्तिग्रहात् योग्यतयाशाब्दबोधेःपूर्वभानमित्युक्तन्तैरिति ननुकार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थलेतादृशसमानप्रकारकत्व।
स्यतदनुमतत्वेपिजातिप्रकारकशाब्दबोधस्थलेतादृशसमानप्रकारकत्वन्नतदनुमतमतआह॥ ॐ॥ किन्त्वेति शक्यतावच्छेद
कंवाच्यमिति गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्यपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्यवाशाब्दबोधेहेतुत्वेगोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयता।
यानिवेशस्यावश्यकः निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्यगोत्वांशेनिष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्यवाविपरीतज्ञानाविरोधिनःशाब्द।
बोधाहेतुत्वात् तथाचगोत्वत्वेशक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमायाविषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वेशक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति

किन्तुगोत्वेयदिशक्तिस्तदागोत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंस्याच्यम् गोत्वत्वञ्चगवेतरासमवेतत्वेसतिस।
कलगोसमवेतत्वम् तथाचगोव्यक्तीनांशक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तदेवगौरवम् तस्मात्तत्तज्जा
त्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्याकल्प्यमानाशक्ति॥ ॐ॥

भावः तदेवगौरवमिति नच
गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्यकारणत्वेपिसंभ्रमोनतुतस्यविषयसाधकत्वमितिवाच्यम् तथासतिप्रतीतेःका
रणतावच्छेदकत्वाद्यंशेपिभ्रमत्वस्यवक्तुंशक्यतयाकारणतावच्छेदकत्वादीनाङ्क्वापिसिद्धिर्नस्यात् मास्तुवागोत्वत्वादी
नामवच्छेदकत्वन्तथापिगवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतादात्म्यकविषयतायाःशाब्दबोधकारण
तावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवन्दुर्वारमेवेति स्वमतमुपसंहरति तस्मादिति व्यक्ताविति जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवअ
वयवसंस्थानविशेषरूपायाआकृतेः शक्यत्वेपिनजातिवत्तदवच्छेदकत्वम् सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्यशक्यतावच्छेद॥
कतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवात् अन्यच्चपरस्परपरित्यागेनपरस्परस्यबोधाभावात्त्रिष्वेकैवशक्तिरेतद्बोधनायैवसूत्रेजा॥ ॐ

त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः न त्वासु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः। संस्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च अवयवसंस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः सौत्रपदार्थ इत्येकवचनन्तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः न च शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम् तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्तेरिति चेन्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम् विशेषणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम् उपलक्षणत्वञ्च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वमिति एवमिदमदआदिष्वपि तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वम् एवन्तरांपि इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्यपि वदन्ति किम्पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः सर्वपदस्य व्यापकत्वसम्बन्धेन घटरूपवन्तादृत्यादौ घटत्वव्यापकरूपवत्त्वमिति बोधात् त्वम्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यत्वे चन्नादिशक्यतावच्छेदकम् एवमहम्पदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयि

विश्राम्यति शक्तम्पदम् तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढम् क्वचिद्योगरूढम् क्वचिद्यौगिकरूढम् तथाहि यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकम् यथा पाचकादिपदम् यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम् यथा गोमण्डलादिपदम् यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् यथा पङ्कजादिपदम् तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति॥

179

नुचैत्रत्वादि स्वातन्त्र्येणान्वयाच्च वाच्यस्तथा महद्वचनात्सरोजे त्यादौ न मत्पदान्तर्वै बोधइत्यास्तां विस्तरः इति शक्तिग्रंथः शक्तस्पद।
न्विभजते शक्तस्पदमिति क्वचिदिति किञ्चिदित्यर्थः एवमग्रेपि मण्डलादौ यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः सप्तमादिकः
प्रतिबन्धकत्वादिति नच रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पङ्केपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वा
च्यम् पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताः निरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञा
नस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धक
त्वञ्जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गः मस्त्वरसम्प्राग्न्वइत्यनेन सूचयन्मणिकारमतमाह वस्तुतस्त्विति सान्निध्यादि।

समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मम्बोधयति नच केवलयावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्या
दिति वाच्यम् रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु समुदाय।
शक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात्॥ ६ ॥ की ॥ १ ॥

ति रूढ्यर्थस्य सन्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः व्यक्तिवचनानां।
किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः
परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थएव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्र
तिबन्धकत्वम् एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधो यत्र तु तयोः परस्प
रमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव परन्तु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया
शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह॥

यत्रतुरूढार्थेत्यादिना प्रतिसन्धीयतइत्यनन्तरङ्कुमुदत्वेनबोधेचतात्पर्यमितिपूरणीयम् लक्षणयेति पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेनबो
धोलक्षणयेत्यर्थः रूढार्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् तेनरूढार्थबाधप्रतिसन्धानासत्वेपि यत्रसामग्र्यन्तरवि
रहस्तत्रापिलक्षणयाकुमुदबोधोभवत्येव अवयवशक्तिमात्रेणेति मात्रपदेनलक्षणानादरस्सूचितः निर्वाहः पङ्कजनिकर्तृत्वेनकु

यत्रतुरूढार्थस्यबाधःप्रतिसन्धीयतेतत्रलक्षणयाकुमुदादेर्बोधःयत्रतुकुमुदत्वेनरूपेणबोधेनतात्पर्यज्ञानम्प
द्मत्वस्यचबाधस्तत्रचावयवशक्तिमात्रेणनिर्वाहइत्याहुःयत्रतुस्थलपद्मादावयवार्थबाधस्तत्रसमुदायशक्त्यापि
द्मत्वेनरूपेणबोधःयदितुस्थलपद्मं विजातीयमेवतदालक्षणयैवेति यत्रतुयौगिकार्थरूढार्थयोःस्वातन्त्र्येणबो
धस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम् तत्रहिउद्भेदनकर्त्ताऽतरुगुल्मादिरपिबुध्यते यागविशेषोपीति ८२ लक्षणेति

॥ लक्षणाशक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः॥

गङ्गायाङ्घोषइत्यादौगङ्गापदस्यशक्यार्थेप्रवाहरूपेघोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वायत्रप्रतिसन्धीय
तेतत्रलक्षणयातीरस्यबोधइति साचशक्यसम्बन्धरूपातथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्यतीरेगृहीतत्वात् ती
रस्यस्मरणम् ततःशाब्दबोधः परन्तुयद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदायष्टीः प्रवेशयेत्यादौलक्षणानस्यात्
यष्टिषुप्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेनतत्प्रवेशेभोजनतात्पर्यानुपपत्त्यायष्टिधरेषुलक्षणा॥ श्री ८२ ॥

मुदशाब्दबोधनिर्वाहइत्यर्थःपद्मत्वेनबोधःपद्मत्वेनैवबोधःलक्षणयैवेतिरूढार्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेनरूढ्यातद्बो
धनासम्भवादितिभावः॥८२॥ लक्षणाद्विविधाजहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाचतत्राद्याम्प्रदर्शयति गङ्गायामिति वक्ष्यमाणास्वरसादाह
तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति साचलक्षणाद्वितीयाम्प्रदर्शयति॥

190

एवञ्च काकेभ्य इति दध्युपघातके काकविडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे एकसार्थवाहित्वे एकसार्थवाहित्वविशिष्टे छत्रिपदलक्षणाभिधान
स्य वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थश्च सम्बन्धो तथा चैकसार्थवन्तो गा।
छन्तीत्यन्वयः एकसार्थवाहित्वञ्चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वम् नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः न चाजहत्स्वार्थतोक्तिर्वि।
रुद्धेति वाच्यम् वाक्यलक्षणावादिमते नैवतदभिधानादिति क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क्वचित् घोषपदस्य मत्स्यादौ
तात्पर्यग्रहस्थले तेनैव रूपेणेति न च गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम् तीरत्वेन लक्षणायामेवज

एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषय
त्वात् एवञ्च छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्थालक्षणेत्युच्यते ए
कसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापद
स्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् इदन्तु बोध्यम् शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वे।
न रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् अ
त एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परन्त्वेवं क्रमेण श।
॥क्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् ॥

हत्स्वार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् गङ्गातीरत्वेन भाने तु जहत्स्वार्थैव लक्षणेति एवम्॥
वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र क्रोशनीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम् अत एवेति।
तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव एवञ्च पदानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शा
ब्दभानं सुकरम् अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टे त्यादिनैव वारणादिति भावः इदमुपलक्षणम् गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीर
॥ त्वबाधादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य तद्दत्त्वार्थायामन्तर्भावमाह यत्रत्विति परम्परासम्बन्धरूपेति स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदत्वा
च्यत्वादिरूपान्न च द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धि भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमर उपस्था
प्यत इत्येतावतैव सामञ्जस्ये ऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्धरूपलक्षणया एवञ्च लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्ष
णाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित
स्वार्थबोधकत्वादिति ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह किन्त्विति पदा

तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणप्रयोजितत्वं पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् यत्र तु शक्या
र्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे
ज्ञायते भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् ला
क्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशा
ब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति। ८॥

न्तरम् समभिव्याहृतं शक्तं पदम् शक्तिलक्षणेति अन्यतरसम्बन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थ इत्यर्थः कुमतिः पशुरि
त्यादि सर्वं लाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यनुभावकत्वमिति नव्याः ननु शक्यसम्बन्धो न लक्ष
णा तथा सति वाक्यस्य शक्त्याप्रसिद्धा तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते वाक्ये त्विति ननु गम्भीरायां न
द्याङ्घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गम्भीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असम्भवेन वाक्यलक्ष
णावश्यकीत्यत आह ॥ ८२॥

यत्र गंभीरेति क्वचिदिति चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः स्वीकृतत्वादिति पदभेदेन खण्डशक्तिभेदात्स्वरूपेण तथात्वस्य कल्पना दिति भावः नदीपदस्येति न च विनिगमनाविरहेण गंभीरपदस्य लक्षणा नदीपदन्तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कथन्नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम् प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र रपदस्यैव लक्षणायायुक्तत्वात् अत्र मीमांसकमतानुयायिनः वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गंभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् न च वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि न सम्भवतीति वाच्यम् स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ गंगापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीर इति तत्र लक्षणा गम्भीरायान्नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गम्भीराभिन्ना नदी तत्सम्बन्धस्तीर

यत्र गम्भीरायान्नद्याङ्घोष इत्युक्तम् तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गंभीरपदार्थस्य नद्या सहाभेदान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गम्भीर। नदीतीरे लक्षणा गम्भीरपदन्तात्पर्यग्राहकत्वम्॥

९९ इति वाक्येपि लक्षणा एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव बोध्यत्वात् तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुस्तन्न स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः तत्त्वेन बोधकत्वम् वाच्यम् न च तावतापि निर्वाहः अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः तत्त्वावच्छिन्नाया शक्तेः तावच्छिन्नाबोधकता सैव निवेश्या तथा च कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम् वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वन्तदा गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः ग्राम गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वन्तद्वाच्यम् न च शक्तेत्यधिकम् समवायेन घटपदस्यापि ताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानाद्घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात्।

॥ एवञ्च शक्यसम्ब॥६॥

न्वापेक्षयाशक्यासंबोध्यसम्बन्धस्यगुरुत्वात्ततस्तल्लक्षणात्वमिति किञ्च गम्भीरायान्नद्यामितिसप्तम्यन्तस्यगम्भीरनदीतीरलक्ष-
कत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेय
तासम्बन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासम्भवात् गम्भीरायान्नदीति सप्तमीशून्यस्यतीरेलक्षकत्वेसप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृश-
तीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गम्भीरायान्नदीतिभागस्यसप्तमीप्रकृतित्वाभावा-
त् नच गम्भीरायान्नद्यामिति सप्तम्यन्तस्यगम्भीरनदीतीरवृत्तित्वेलक्षणास्त्विति शङ्क्यम् तादृशतीरवृत्तित्वस्यघोषादाव-
न्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्सप्तम्यन्तभागस्यतादृशतीरवृत्तौ लक्षणानुपगम्यतस्याभेदे-

बहुव्रीहावप्येवं तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमति
लक्षणा वा विचित्राभेदान्वयः यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमति लक्ष-
णा चित्रपदन्तात्पर्यग्राहकम् एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहणकर्मणि
लक्षणा आरूढपदन्तात्पर्यग्राहकम् एवमन्यत्रापि बोध्यम् तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा नथाहि
॥ राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः॥

न घोषादावन्वय इत्यपि नाभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः॥ ॐ॥ एवम् अवयवलक्ष-
णेयं न तु तद्धाकोलक्षणेत्यर्थः गोपदस्येति प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः गोमति गोस्वामिनि
न स्वीक्रियत इति गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् अन्यथा चित्रगुर्जोस्तीत्यादावपि त्र
न पदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशगाधि चित्रान्वयप्रसङ्गात् यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि प्रमादात्वेय
॥ न तथान्वयो न स्वीक्रियत इति हृदयम्॥

निपातातिरिक्तेति निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम् तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः अन्य
था अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरविभेदेनान्वयबोधस्वीकारे तथान्वयबोध इति भेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः साक्षादेव
प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात्साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति।
भावः नञः नञर्थात्यन्ताभावस्य स्मरणङ्कल्प्यमिति तथाचात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इ
तिभावः परे तु राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात्

निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वय
बोधः स्यात् घटो न पट इत्यादौ घटपटाभ्यां साक्षादेव नञोऽन्वयान्निपातातिरिक्तेति नीलो घट इत्यादौ।
नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणङ्कल्प्यमिति वाच्य
म् अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् तस्माद्राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य पुरुषेण सहा
भेदान्वयः द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थे द्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र
न लक्षणा न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम् साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्॥ ९९ अन्यथा दर्शे ते राजमात

ङ्गलस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात् तस्यैकदेशत्वादित्याहुः द्वन्द्वे त्विति इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखदिरावि
त्यत्र धवत्वङ्खदिरत्वञ्च प्रत्येकत्वोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वस्याकाङ्क्षावित्या।
दिवाकोप्रामाण्यापत्तिभियाऽऽक्रमत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः परन्तु खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्ष
णोपगम्यते स चान्वयोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वेन धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य न वा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्यापि
तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेर्बोध इति मीमांसकमतं शङ्कते न च साहित्ये इति साहित्याश्रये इत्यर्थः स॰॥

द्वन्द्वत्वरूपं साहित्यम् तस्य मुख्यैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति साहित्यशून्ययोरपीति ॥ ६ ॥ द्वितीयं शङ्कते नचैके
ति अननुभवाच्चेति वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोस्सत्त्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः इदमुपलक्षणम् चैत्र
मैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गम
नकर्तृत्वस्यान्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम् ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह किन्त्विति चार्थे द्व
न्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थाश्चत्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोस्सामर्थ्याभावान्न समा
सः इतरेतरसमाहारयोस्सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वात् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः इत्यादावित्यादिपदेन प्रमा

नचैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यमस्तीति वाच्यम् क्रियाभेदेपि धवखदिरौ छिन्धि पश्येत्यादौ तद्दर्श
नात् साहित्यस्याननुभवाच्च अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावात् द्व
न्द्व आश्रीयते तस्मात्साहित्यं नार्थः। किन्तु वास्तवभेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः नच नीलघटयोरभेद इत्यादौ क
थमिति वाच्यम् तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात्

183

ण प्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः कथमिति यद्दिसमासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः ए
वम्प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्त
द्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणाम्प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इत्यर्थः लक्षणेति तथाच त
योर्भेदसत्त्वाद्द्वन्द्व इति भावः नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह अभेद इत्यस्येति केचित्तु पदार्थत्वम्पदज
न्यप्रतीतिविषयत्वम् तथाच क्वचित्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेद
कयोर्भेदाद्द्वन्द्वः अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः नचैवङ्घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन तद ॥ ६ ॥ ६ ॥

पवादकः सरूपैकशेषो नस्यादितिवाच्यम् इष्टापत्तेः तत्रघटपदोपस्थापितेषुबहुत्वान्वयादेववहुघटबोधसम्भवात् सकृदु च्चरितइत्यादियुक्त्यौमानाभावात्सरूपैकशेषविधेर्हरीइत्यादौसार्थकत्वात् अस्तुवासकृदित्यादियुक्तिः परन्तुसकृदित्यर्थप दार्थैकदेशेवृत्तौविशेषणम् वस्तुतोबोधविशेषणमेवतदितिनदोषइत्याहुः॥ ॥ समाहारइति अहिनकुलमित्यादौ अहिनकु लयोः समाहारइतिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदेसमाहारलक्षणानवाशङ्कितित्य भिप्रेत्योक्तम् यदीति पूर्वपदमिति प्रत्ययानामिति युक्तेर्विनिगमकत्वादितिभावः कथमिति कथंसमाहारबोधइत्यर्थः तत्र हेतुमाह वादनासम्भवादिति अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियायाएववादनपदार्थतयाधात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभि

समाहारद्वन्द्वेतु यदिसमाहारोप्यनुभूयतइत्युच्यते तदाअहिनकुलमित्यादौपरपदे अहिनकुलसमा। हारेलक्षणापूर्वपदन्तुतात्पर्यग्राहकम् नचभेरीमृदङ्गंवादयेत्यत्रकथंसमाहारस्यान्वयः तस्यापेक्षा बुद्धिविशेषरूपस्यवादनासम्भवादितिवाच्यम् परम्परासम्बन्धेनतदन्वयात् एवम्पञ्चमूलीत्यादा वपि परेतु अहिनकुलमित्यादावहिनकुलश्चबुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयःसमाहारसञ्ज्ञाचयत्रैकत्व न्नपुंसकत्वञ्चद्वन्द्वश्चप्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तम् तत्रैव॥ १ घाताख्यसंयोगस्यसमाहारेऽसम्भवेनवादन।

कर्मत्वासम्भवादित्यर्थः परम्परासम्बन्धेनस्वाश्रयवृत्तित्वरूपेणतदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् एवमिति उत्तरपदेसमाहारल। क्षणेत्यर्थः नव्यमतमाह परेत्विति बुध्यतइत्यस्यनतुसमाहारोपीतिशेषः ननुयद्विसमाहारोनबुध्यते तदैकत्वस्यकुत्रान्वयः स माह्रियमाणयोरेकत्वाभावादतआह प्रत्येकमिति तत्रैकवचनंसाधुत्वार्थमित्यपिवदन्ति ननुपाणिपादमित्यादेः समुदाय। स्यसमाहारबोधकत्वाभावेकथन्तस्यसमाहारसञ्ज्ञेत्यतआह समाहारसञ्ज्ञेति तत्रैवेति तथाचपारिभाषिकोवसान्वर्थत्वे ऽन्यत्रातिप्रसङ्गादितिभावः ननुतादृशसञ्ज्ञायाः किम्प्रयोजनमतआह॥

अन्यत्रेति समाहारातिरिक्तद्वन्द्व इत्यर्थः तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तत्र साधुत्वमिति भावः पितरौ श्वशुरावित्यादाविति चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थल इत्यर्थः लक्षणेति एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासम्भवेन तत्र विरूपैकशेषं विना तदसम्भवादिति भावः विरूपैकशेषत्वे पितत्वलुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधात् न लक्षणेत्यन्ये एवमन्यत्रापीति पुमान् स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पती पूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः न

अन्यत्रैकवचनमसाध्विन्याहुः पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः लक्षणा श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा एवमन्यत्रापि घटाइत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थे उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र न लक्षणा अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः किन्तु कर्मधारयः लक्षणाभावात् न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासम्भव इति वाच्यम् निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात् लाघवेन मुख्यार्थान्वये तदन्वयानुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतया ॥ ७ ॥

१ लक्षणेति बहुत्वान्वययोग्यतानैकोपस्थितेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः न तत्पुरुष इति स्वोक्तियत इति शेषः वेदानधिकारादिति स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः याजनासम्भव इति अध्ययनविधिसिद्धज्ञानासम्भवादिति भावः तत एवेति श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह लाघवेनेति ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करम् शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य तु अध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति ॥

का॰मु॰ दि॰ १८४

अदोषत्वादिति ननु लक्षणाकल्पनेपि न दोषः शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात् न च शाब्दबोधमात्रे लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषत्वात् निषादसम्बन्धाभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात्तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति चेन्न शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसम्भवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति अत्र च कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् पूर्वपदार्थप्रधानतयेति कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसम्बन्धिन उपपदार्थे समीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्यभिन्नं समीपमित्युपप

पा॰सं॰

अदोषत्वादिति उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति इत्थञ्च समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ॥ ३१ ॥

दार्थविशेष्यकोऽन्वयबोध इत्यर्थः केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं न तु समीपम् समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदन्तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः अत्र यद्यप्यर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणम्पुनरुक्तम्पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात्तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणम्पूर्वपदलक्षणया इह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्द्धपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदाददौनरुक्त्यमिति ध्येयम् वैयाकरणमतं दूषयति इत्थञ्चेति पदशक्त्यैवेति। समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः॥ ३१ ॥ १०७ ॥

ता॰म॰ १८४

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेतिमूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते नतु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य समास
घटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनान्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं सम्भवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोर
व्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्य मासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे आसत्तिज्ञानमिति आसत्तियो
ग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव ८४ ननु सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्राति
व्याप्तिः तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्वादतो व्याचष्टे यत्पदार्थेति अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः तयोरितितयोः पदयोरि
त्यर्थः तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः तथाच गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयोऽपितु

आसत्तिरिति आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानम् आकाङ्क्षाज्ञानन्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् ॥८१॥ तत्रासत्तिप
दार्थमाह सन्निधानमिति यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कार

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥८२॥ कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते॥

णम् तेन गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः नीलो घटो द्रव्यम्पट इत्यत्र नासत्तिर्भ्रमाच्छाब्दबोधः॥

गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः तेन एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन ननु नीलो घटो द्र
व्यम्पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो नतु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न
स्यात् तन्नेदर्थयोरन्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह नीलो घट इत्यादिना तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबो
ध इत्यत आह भ्रमाच्छाब्दबोध इति तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रम् नतु तत्रासत्तिरिति भावः ननु तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शाब्द
बोधोऽपि भ्रमात्मकः स्यात् न चेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारेत्वासत्तिभ्रमाच्छाब्द
भ्रम इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह॥

आसत्तिभ्रमेणेति नस्खलितिरिति आसत्तिभ्रमस्यन शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वङ्किन्तु योग्यताभ्रमस्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमइतिप्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेतिभावः क्वचित्पुस्तकेन शाब्दबोधइत्यनन्तरन्नीलोघटइत्यतः पूर्वन्तात्पर्यगर्भासत्तिभिन्नपाठः सचयतइत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भान्नात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोधइत्यर्थकतया व्याख्येयः पाठान्तरन्त्वानिकमिति नचोक्तायाआसत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शने पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादितिवाच्यम् श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनिश्लोकेनसम्भवति तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासम्भवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्ति

आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेपि न क्षतिः ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्तइत्याद्युक्तन्तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणनाशाद्व्यवधानेन तदुत्तरपदस्मरणासम्भवइति चेन्न प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमंसमस्तावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोपपत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपिसम्भवात् तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्कथम्॥ ८ ॥

स्तत्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधम्प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतयाऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात् तस्माद्वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते नन्विति अव्यवधाने नोपपत्तेरिति अभेदेप्यव्यवधानसंभवादितिभावः ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिम्प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारकत्वेन जनकत्वात्कथम्प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकंस्मरणं भिन्नविषयकत्वादतआह नानासन्निकर्षैरिति संभवादिति तथाच यथा घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकम्प्रत्यक्षन्तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशेऽजनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यंस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादितिभावः॥

अन्यथा नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावात् नानावर्णैरिति नानावर्णानाम्प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः एकस्मरणन्नानावर्णगोच
रमेकस्मरणम् पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनीनांक्रमिकाणाम्पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात्सर्वत्रशाब्दबोधेपद
जन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैवकारणम् एवञ्च सर्वत्रयुगपदेवसकलपदार्थानांविशेष्यविशेषणमितिन्यायेनैव
शाब्दबोधोननुविशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यातज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यपूर्वमभावादितिप्राचीनमतन्दूषय
तिपरन्त्वित्यादिना एकदैवेति ननुघटमानयेत्यादौप्रथमङ्घटीयाकर्मतेत्येवबोधस्ततदनन्तरङ्घटकर्मकानयनेत्यादिबोधइ
त्यादिक्रमेणेत्यर्थः वृद्धायुवानइत्यस्यतदाहुरित्यादिः अत्रवृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरं तरचिरसन्निहितकालोक्तानाम्पदार्था

अन्यथा नानावर्णैरेकपदस्मरणम्परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायेन तावत्पदार्था
नाङ्क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् वृद्धायुवानः शिशवः कपोताः खलेयथामीयुग
पत्पतन्ति तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति परे तु यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधान
म्प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवानुगम्यते तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरम्॥ ८९ नांसाम्यबोध्यम्

केचिदित्यनेनस्वसूचितमस्वरसम्प्रकाशयन् मतान्तरमाह परेत्विति यद्यदिति स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यंयद्यत्सन्निधानं
प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयोभवतितेनतेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते अनन्तरञ्च महावाक्यार्थबोधइत्यर्थः एवञ्च
पूर्वोक्तंसमूहालम्बनात्मकम्पदार्थस्मरणम्विनापिनिर्वाहइतिभावः नच घटमानयेत्यादौचरमपदार्थस्मृतिकालेघटादिपदा
र्थस्मृतेर्नाशात्समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीतिवाच्यम् तत्रघटस्मरणनाशेपिघटीयाकर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैवपदजन्य
पदार्थोपस्थितित्वेनतेनैवघटकर्मकानयेत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् नहिपदजन्यपदार्थस्मृतित्वेनशाब्दबोधम्प्रति
हेतुत्वमपितुशा॥ के॥ ६॥ के॥

स्वंघटकार्थान्वयबोधजनकज्ञानविषययोग्यताकम्॥ टि॰ ५॥ स्वंघटकार्थान्वयबोधप्रयोजकाकांक्षावत्त्वेनगृहीतम्॥ टि॰ ५॥ दि॰॥

मुक्तावल्यां इत्याहुरित्यस्याग्रे इदन्तु बोध्यमित्यतः प्राक्। एतेन तावद्वर्णाभिव्यंग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः तत्तद्वर्णसंस्कार सहितचरमवर्णोपलम्भेन तत्तद्बोधजनकेनैवोपपत्तेरित्ति रिति पाठोऽपि कुत्रचित्प्राचीनपुस्तके दृश्यते॥ टिप्पन·मु·१॥

का·मु· ब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति एवञ्चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः अतएव सर्वत्र ख रा·खं
दि· ण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्धि विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यत
१८६ इति यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरम्महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणङ्कल्पयित्वा विशिष्टवैश
िष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह तथैव पदार्थस्मृत्येति। अत्रेदम्बोध्यम् यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं स्वरसपदस्मृतिस्तदुत्तरन्ता
दृशस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात्समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् एवञ्च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र
विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व
कमहावाक्यार्थबोधे वान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणन्न तु समूहालम्बनस्मृतिः न हि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः का

तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोधमित्याहुः इदन्तु बोध्यम् यत्र द्वारमित्युक्तन्तत्र पिधेहीत्यादिपद
स्यज्ञानादेव बोधः न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्र शाब्दबोधे हेतुत्वा
त् किन्तु क्रियाकर्मपदानान्तेन तेनैव सहरूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्॥

रणं लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् अतएव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किन्त्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकर
मतन्दूषयति इदन्तु बोध्यमित्यादिना पदजन्येति पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्ति
रितिभावः ननु प्रत्यक्षोपस्थितिकलापादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह किन्त्वेति तेनैव सहे रा·म·
ति द्वारङ्कर्मत्वम्पिधानङ्कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधा ॥नान्वयबोधानुदयात् द्वारम्पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञा १८६
नहेतुत्वस्यावश्यंवाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थम्पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूल
कृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य हा॥

पिधेहीत्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानिति शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पिधेहीत्यानु-
पूर्वीकारणं द्वारमित्यानुपूर्व्यव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नद्वारनिष्ठकर्मतानिरूपकपिधानानुकूलकृतिमानिति शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति द्वारमित्यानुपूर्वीकार-
रपदोत्तराम् परस्परस्यापि पिधेहीत्याकारकस्य वाक्यज्ञानस्य कारणमतो न द्वारङ्कर्मत्वम्पिधानङ्कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः तथा च द्वारमित्यु-
क्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः न च तादृशानुपूर्व्योः परस्परव्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् न च यत्र द्वारमपि-
धानङ्कृतिरिति द्वारं कर्मत्वम्पिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः अन्यथानुमा-
नादिनोपस्थितस्यैव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावात् अत आह तथा पुष्पेभ्य इति स्पृहयतीत्यादौ इत्यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति
असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयति योग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः अत्रेद-

तथा च पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः तस्मात् पदाध्याहार आवश्यकः। योग्यतान्नि-
र्वक्ति पदार्थ इति एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता ॥

नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे स-
ति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताज्ञानस्य सम्भवात्॥ ((छिन्नत्वम् अस्त्वेवं रीत्या क्वचित्पदाध्या-
हारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितिं विना न शाब्दबोधहेतुत्वम् लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात् तथा च द्वारमित्यादौ कथ-
ञ्चिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्त-
त्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तम् अनुपयुक्तञ्च स्वस्मिन् स्वाधिकरणकत्वाभावात् तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथम-
तत्पदमेकपदार्थपरम् द्वितीयञ्च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे एकपदार्थ इति योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मा-
नमाह तज्ज्ञानाभावाच्चेति अपूर्वत्वादिति सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः क्वचित्संशयस्येति संशयनिश्चयसाधा॥ ६॥

रणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः अतएव निश्चयमपि दर्शयति क्वचिदिति भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्द-
बोध इत्यर्थः नव्यास्त्विति ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वमावश्यकम् तथा च तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञा-
नहेतुत्वस्यैवोचितत्वमित्यत आह तदभावनिश्चयस्येति बाधनिश्चयकालेऽपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह लौ-
किकसन्निकर्षाजन्येति शङ्खो न पीत इति निश्चयेऽपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयात् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम्
शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति पित्तमाण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः तज्ज्ञान-
मात्रे तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे सिद्धमिति तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य ———— क्लृप्तत्वात्तेनैव निर्वाहे
ऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति भावः ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं नापि योग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आ-

नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानि-
श्चयेन प्रतिबन्धात् न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्र-
तिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्धः

॥ इत्याहुः ८३॥

२ योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति तथा चेष्टापत्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसः तद्बीजन्तु यद्विषयकमनुमित्यादि-
कन्न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः एवञ्चाय-
द्विशेषयोरिति व्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वस्य विशेषपर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधेऽयोग्यत्वनि-
श्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । नव्ययोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्य-
निश्चयाभावस्तत्र विशेषणं तदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् योग्यताज्ञान-
नस्य हेतुत्वे तदभाववत्तितत्त्वा॥

कारकमित्येकविधाप्रामाण्यनिश्चयाभावनिवेशेन लाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारक
त्वरूपतित्तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगिनासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्स्वभावे प्रति
योगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभावव्याप्यतदभाववच्छेदकनिश्चय
योः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्ममानस
वारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूप
विषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवमित्याद्यवसेयम्॥८३॥ तेन पदेन सह त
स्येति तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः घटमानयेत्यत्र घटपदं विनाम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात् घटपदविशिष्टत्वममपदे आकां

आकाङ्क्षा निर्वक्ति येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः क्रियाप

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत्॥

दं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा॥ ८४॥ १ङ्क्षा घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदव
त्वं तु नाकाङ्क्षा कर्मत्वपदे घटीयाकर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् अत्र चाननुभावकत्वं नादृशपदघ
टितायकत्वं ताकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगात्
तज्जनितान्वयबोधकाद्वा कान्वपुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते तेन क्रियापदेन तस्य कारकपदस्य
यत्र चैकपदे परपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानांशस्याऽसत्त्वे वलाभः आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णित
त्वात् उत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम् चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोराकांक्षान
अव्यवहितोत्तरत्वमिति तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमव्यवहितोत्तरत्वम् उत्तरत्वं च तम
दधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणवृत्तित्वम् अव्यवहितत्वं च तत्पदाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणवृत्तित्वं तत्तु क्रियाकारकयोरपेक्षितं न तूत्तरत्वमिति भावः। टि. २।

यत्पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वरूपाकांक्षायाः सत्वेऽपि अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपाकांक्षा नास्तीति भावः॥ टि. १॥

१८९

किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्वालाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह वस्तुतस्त्वित्यादि ना नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वय बोधः स्यादत आह अयमेतीति तथा च राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः स्यादेवेति भ वत्येवेत्यर्थः ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेक वाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न यत्पदेन विनेत्यस्य स मभिव्याहृतयत्पदेन विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्च इदम्पदमेतत्पदेन सहान्वयबोध यत्विति पदतात्पर्यम्प्रकृते च तज्ज्ञानाभावान्न द्वितीयाकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किन्तु स्वात

वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्याचरितार्थम् परन्तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणन्तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहात्तु नैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन। सहान्वयबोधः स्यादेव॥ ८४॥

न्वयेणतज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदस्य पुरुषवि षयकस्वजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभा वो निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्त रः इदन्तु बोध्यम् आकाङ्क्षालक्षणे तत्तत्पदं तत्पदज्ञानपरम्मौनिश्लोकानुरोधात् तत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानम् अत एव सर्वोपेस्यायाजघन्यत्वन्तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धाने मोवृत्तिः नेदीयः स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गः दवीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुवृत्तिरियञ्च सिंहावलोकितमण्डूकप्लु॥ ८५॥

तिगङ्गास्तोतोवह्निरियेति निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वन्त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्यहेतुत्वमितितुनसत् तयासत्याकाङ्क्षाभावत्ता॰ ज्ञाप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानाम्प्रतिबन्धकत्वेगौरवादित्यलम् इत्याकाङ्क्षा॥ ६॥ वक्तुरिच्छेतीति घटमानयेत्यादौकर्मत्वविशेष्यका घेयतासंसर्गकघटकप्रकारकप्रतीतीच्छावक्तुस्तात्पर्यम् तादृशेच्छयोच्चरितमिदंवाक्यमित्याकारकंश्रोतुस्तात्पर्यज्ञानम् शाब्दबोधेकारण मित्यर्थः तत्रयुक्तिमाह सैन्धवेति आदिनाश्वेताधावतीत्यादिपरिग्रहः तत्रकदाचित् श्वेतगुणविशिष्टस्यकदाचित् कुक्कुरादेर्बोधस्यता त्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् क्वचिल्लवणस्येति क्वचिन्नदुभयोरित्यपिबोध्यम् इतिनस्यादिति इतिनियमोनस्यादित्यर्थः इदमुपलक्षणम् ता

यदितात्पर्यज्ञानङ्कारणन्नस्यात्तदासैन्धवमानयेत्यादौक्वचिदश्वस्यक्वचिल्लवणस्यबोधइतिनस्यात् नचतात्पर्यग्राह काणाम्प्रकरणादीनांशाब्दबोधेकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनतेषामनुगमेतु तात्पर्यज्ञानमेवलाघवात्कारणमस्तु इत्थञ्चवेदस्थलेपितात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते नचतत्राध्यापकतात्पर्यज्ञा

॥ आकाङ्क्षावक्तुरिच्छातुतात्पर्यम्परिकीर्तितम्॥

नङ्कारणमितिवाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् नचप्रलयएवनास्ति कुत्रसर्गादिरितिवाच्यम् प्रलयस्यागमेप्रति पाद्यत्वात् इत्थञ्चशुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानङ्कारणम् विसंवादिशुकवाक्येतु शिक्षयितुरेवतात्पर्यज्ञानङ्कार णम्वाच्यम्॥ ८॥

त्पर्यसंशयेव्यतिरेकनिश्चयेवाशाब्दबोधानुदयात् शाब्दबोधेतात्पर्यज्ञानङ्कारणम् यत्संशयइतिव्याप्तेरित्यपिबो ध्यम् प्रकरणेति आदिनासंयोगविप्रयोगसाहचर्यादीनाम्परिग्रहः प्रकरणादीनाङ्क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धत्वमात्रक ल्पनेलाघवादितिभावः अननुगमादिति। तथाचपरस्परजन्यशाब्दबोधेपरस्परव्यभिचारेणनहेतुत्वसम्भवइतिभावः इत्थञ्चेति शाब्दबोधत्वावच्छि न्नम्प्रतितात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वेचेत्यर्थः सर्वमग्रेपि प्रलयस्यकार्यद्रव्यानधिकरणकार्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्यआगमे तिनाहोनरात्रिर्नेनभोनभूमिर्नासीत्तमोज्योतिरभून्नचान्यदित्याद्यागमेत्यर्थः शुकवाक्येपिसंवादिशुकवाक्यजन्यबोधेपिशिक्षयितुरेवेति ईश्व

इत्थंचेत्यस्यशुकवाक्येपीत्यत्रेत्यर्थः।रि॰२॥ अदृष्टादिरूपकार्यानधिकरणेत्यर्थः॥टि॰२॥ यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौयत्रप्रतिबन्धकौतन्निश्चयस्तत्र कारणमितिन्यायादित्यर्थः।टि॰२स॰॥

अन्येत्विति क्वचिदित्यस्य विवरणम् नानार्थोदाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्ष णकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च सङ्ग्रहः आदिनाएकार्थगृहीतलक्षणकस्य सङ्ग्रहः मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः प रिशोधिनेति सहकृतेत्यर्थः तर्कोऽनुमानम् आदुरितस्तरसोद्भावनन्तद्बीजन्तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवे नपदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ इतिशाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ८ ॥ ८४ ॥ सुगमतयेति सुगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यतया दुरूहएवार्थे सुधियाञ्जिज्ञासोदयादितिभावः तथा चावसरसङ्गत्याऽनु

अन्येतु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानङ्कारणम् तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादिमी मांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ १ ॥ इतिशाब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ८४ ॥ पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धिर्द्वि विध्यमुक्तम् तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणन्तु सुगमतया न दर्शितम् तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् अत्र केचित् अनु भवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेनैव अन्यथा सकृदनुभूतस्थले स्मरणोत्तरं स्मरणन्न स्यात् समानप्रकारकस्म रणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरञ्जन्यत इत्याहुस्तन्न यत्र स मूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनि ष्टसकलविषयकस्मरणन्तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारना

१ शकत्वाभावात् ॥ ८ ॥

भवानन्तरं स्मरणनिरूपणमितिभावः तत्र हि स्मरणे हि स्मरणन्न स्यादिति अनुभवस्य नष्टत्वादितिभावः ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वम् तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वव्यापारान्यतरकत्वन्त्वानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्वा न्निराबाधमत आह समानप्रकारकेति विनष्टत्वादिति तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवेन सम्भवतीति भावः तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव संस्कारान्तरद्वारेति स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवादितिभावः फलस्येति प्रत्येकविषय कक्रमिकस्मरणरूपस्य संस्कारनाशकत्वाभावादिति समानप्रकारकत्वाभावादितिभावः ॥ श्रीः ॥

कालस्य रोगस्य चेति अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः न चेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात्।
ननु कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे न तथा गौरवमत आह चरमफलस्य चेति चरम।
फले वैजात्यङ्कल्पयित्वा तेन रूपेण नाशकत्वम्वाच्यमिति भावः नक्रमिकेति नस्मरणोत्तरस्मरणेत्यर्थः दार्ढ्यपदार्थत्वादिति तथा च पु
नः पुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किन्तु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन झटित्युद्बोधकसमवधानञ्जायते उद्बुद्धा।
च्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः व्यभिचारसंशय इति अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः तथा च न विशेषधर्मेण व्यभिचा

कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः न च पुनः पुनः
स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् न च विनिगमना।
विरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् विशेषधर्मेण व्यभिचारज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्ध
त्वात् कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण कारणत्वम् न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्व
संशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया लाघवेन चरमस्मरणस्यैव संस्का
रनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्॥ १॥ इति स्मृतिप्रक्रिया॥ इदानीं क्रमप्राप्तम्मनो निरूपयति॥

राज्ञानमिति भावः व्यभिचारसंशयाभावादिति सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभ
वत्वेन हेतुत्वेपि न व्यभिचारसन्देह इति भावः यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वम् अन्यथा।
विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिम्प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात्तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्त
त्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति
लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काः किञ्चित्करीत्यत्र तात्पर्यम्॥ ॥इति स्मरणनिरूपणम्॥

मृतशरीरे व्यभिचारवारणायाह प्राणस्येति। दि०। २४८

का०मु० दि० १९०

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति ननु तिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्तु तत्राह एवमिति असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः तन्मनसो विभुत्वे चेति तदसन्निधा म०नी

साक्षात्कार इति एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः नचैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोध्या मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयौगपद्यादिति ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसम्बन्धाच्च परैर्ज्ञानं

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते॥८५॥

नोत्पाद्यते तन्मनः तन्मनसो विभुत्वे चाऽसन्निधानं न सम्भवतीति न विभु मनः नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः नच दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां युगपदेव कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवात् झटिति नानेन्द्रियसम्बन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् नच मनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यम्॥ ९ ॥

तन्मनसो विभुत्वेन सम्भवतीत्यर्थः तथा सतीति दृष्टसामग्रीसत्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः चक्षुरादीनामपीति चाक्षुषत्वादिरहस्योरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः भ्रान्तत्वादिति अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषवशादिति भावः उभयोपपत्तिरिति मनसः संकोचे एकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेव ज्ञानं विकाशे तु नानेन्द्रियैर्मनसस्सम्बन्धाद्युपपन्नानां ज्ञानानामुपपत्तिरिति भावः॥ राम १९०

यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसन्निकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्ते र्मनसो विभुत्वेपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः नच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रे हेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीका लेस्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्वात्स्पार्शनापत्ति र्मनसोऽणुत्वपक्षेपि दुर्वारैवेति वाच्यम् अनन्यगत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्र प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्री प्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वा त् यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः अतएव तदसम्बन्धात्त्वगादिभिः परैर्ज्ञानन्नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक्। यथा च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् एवम्मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमते सम्भवादजन्यसंयोगे मानाभावा

नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति सङ्क्षेपः ॥ ८ ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥ ८५ ॥ द्रव्याणि निरूप्य गुणान्निरूपयति ॥

त्यदपि भौतिकास्एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणान्तद्रूपेण हेतुत्व स्य युक्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नच्यैकक्रान्तदपि नयत्संयोगव्यतिरेकात्सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीक रणीयत्वात् न च कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यम् अनन्तानां कालविशेषाणाम्प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्त्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टम्मन एव ज्ञानादिहेतुत्वे नवक्तव्यं तद पेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वजलत्वादिकं वेत्यत्र विनि गमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यात्तदेतदभिप्रेत्योक्तम् संक्षेप इति ॥ ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥ अवसरसङ्गति मभिप्रेत्याह द्रव्याणि निरूप्येति ॥ ९ ॥

/9/

तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः इति चेदिदमिति पाठः ननु रूपत्वस्य सत्तायावा गुणनिष्ठकारणतावच्छेद-कत्वं स्यादित्याशङ्क्याह नहीति रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवे-तसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसम्भवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तस्य प्रत्यक्षासम्भवेन तत्साधारण्यगुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शि-तम् नच रूपत्वादिना साङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तन्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनमव्यर्थमिति वा-च्यम् रूपादावव्याप्यामरसाधारणस्य गुण गुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः इदमत्र बोध्यम् सकलगुणसाधारणी या कारणता नास्त्येवे

अथेत्यादिना गुणत्वजातौ किम्मानमिति चेत् इदं द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या या कारणता सा किञ्चिद्धर्माव-च्छेद्या निरवच्छेद्यकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता या नत्वावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वात्

॥ अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ॥

तच्चतुर्विंशत्यनुगतं किञ्चिद्वाच्यं न तदेव गुणत्वमिति द्रव्याश्रिता इति यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावति-व्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छे-
(दकं तद्वत्ता च गुणानामिति॥

ति कथं न तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः न च चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं या कारणता सा सामा-न्यपक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारण-ता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्य कार्याकार-णतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततया नवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः कर्मादावतिव्याप्तेरिति आदिना सामान्यपरिग्रहः लक्ष्यैकलक्षण-सत्त्वं प्रतिपादयति भवति हीति द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह॥ ८६ ॥

गुरुत्वमपहाय स्वाभाविकपरमा रूपरूपादिव्याप्त्वे अपलापगुणात्व रसेऽभ्यापत्सेमाणे गुणः रूपरूपे ४

द्रव्यत्वमिति जातिपदस्यकृत्यमाह द्रव्यत्वत्वमिति सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तथापि सामान्यवत्त्वेस
तीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह जात्यादीनामिति तत्र तेषु गगनादावतिव्याप्तेरिति आदिना कालादिपरिग्रहः यथाश्रुते चैतत् सामा।
न्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः
वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः इदमुपलक्षणम् वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् ननु
मूर्त्तगुणत्वममूर्त्तवृत्तिगुणत्वं तच्च सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह अमूर्त्तेष्विति तथा चामूर्त्तावृत्तिगुणत्वम्प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्य।

द्रव्यत्वङ्कर्मत्वं वा नद्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकङ्गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा नजा
तिरितितद्व्युदासः निर्गुणाइति यद्यपि निर्गुणत्वङ्कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वम्बोध्य

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। ८६॥ द्रवत्वस्नेहवेगाश्च मता मूर्त्तगुणा अमी धर्माधर्मौ भावना
च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च॥८७॥ एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः सङ्ख्यादयो विभागान्ता उभ
येषां गुणा मताः ८८

192

म् जात्यादीनान्तु सामान्यवत्त्वङ्कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः
निष्क्रियाइति स्वरूपकथनं त्वतुलक्षणम् गगनादावतिव्याप्तेः॥ ८६॥ वेगाइति वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः
मूर्त्तगुणाइति अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥ ८७॥ अमूर्त्तगुणाइति मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः॥ ८८ र्थः न चैतदपि मूर्त्तमात्रवृ।

त्तिसङ्ख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम् अमूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्त्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्ति
जातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् अत्र चाद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः वेगस्थितिस्थापकोपग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीये
वच्छेदकान्तेन सङ्ख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः॥ ८७॥ मूले एतेऽमूर्त्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः ननु धर्मत्वादिमूले नैते
षाममूर्त्तगुणवृत्तित्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह मूर्त्तेष्विति मूर्त्तावृत्तिगुणत्वमेव च तेषां साधर्म्यमित्यर्थः॥ ९ ॥ ९ ॥

नन्वतथाप्यमूर्त्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् मूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्त्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः सत्तामादाय असम्भववारणाय गुणत्वव्याप्येति कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः द्वितीये परममहत्त्वजातिमादाय अतिव्याप्तिवारणाय परिमाणवृत्तीति ननूभयेषामित्यनेन मूलेन सङ्ख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तच्च रूपादावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्त्तामूर्त्तपरतया व्याचष्टे मूर्त्तामूर्त्तेति नन्वमूर्त्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यादावव्याप्तमिति वाच्यम् कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्॥ ८८॥

उभयेषामिति मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः लक्षणं तु मूर्त्तवृत्तिवृत्तिपद मूर्त्तवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं संख्यात्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयः ८८॥ अनेकाश्रिता इति संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकन्त्रिचतुरादिवृत्तीनि बो

संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादिकास्तथा द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ८९। अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः॥९०॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा॥९१॥ गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः॥

ध्यम् ८९॥ अत इति रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः स्पर्शान्ताः रूपरसगंधस्पर्शा इत्यर्थः द्रवो द्रवत्वं ९०। वैशेषिकाः विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः सङ्ख्यादिरिति॥ ९१ ॥

नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगाद्यव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्तत्वादत आह संयोगेति तथा चैकत्वभिन्नसङ्ख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति रामनतत्राव्याप्तिरिति भावः स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् ८९। एकैकवृत्तय इति मूलस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः यद्वा स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः स्वपदेनैकत्वं ग्राह्यम्॥ टि॰ १॥

ष्टविधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेराकृतिगणत्वादिति भावः विशेषगुणा इत्यर्थ इति विशेषगुणत्वञ्च भावनान्यो योग्यवायुवृत्तिवृ
त्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायितदन्यत्वे सति गुरुत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वम् अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यद्रवत्वं नैमित्तिकद्रवत्वयो
र्वारणाय गुरुत्वेत्यादि सांसिद्धिकद्रवत्वसङ्ग्रहाय जलेति संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् भावनायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघ
टकसमवायिविशेषणम् सत्तादिकमादायासम्भववारणाय स्पर्शसङ्ग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति सङ्ख्यादिर्येषां परत्वमन्तो येषामिति सुत्वस्याप
रिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान्विशिष्य दर्शयति सङ्ख्यापरिमाणेत्यादिना गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले वेग
पदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरन्तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः मूले सामान्यगुणा इति तत्त्वञ्च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपा
धिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि तद्व्याप्यतावच्छेदक

सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ॥९१।९२॥ द्वीन्द्रियेति चक्षुषा त्वचापि ग्रहयोग्यता ।

सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥९३॥ एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ॥
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९ ॥ ३ ॥ श्री ९ ॥ श्री ९ ॥ ९ ॥ एतत्वाह्येति

त्वगन्धत्वादितच्छून्यत्वस्य सङ्ख्यादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूप
स्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्य
वच्छिन्ने भेरीदण्डसंयोगे तादृशे कठिनावयवद्वयविभागे तेजो वेगातिशये ऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादि
वृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम् कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्सङ्ख्यात्वा
दिशून्यत्वस्य तत्तत्सङ्ख्यायामभावात् अव्याप्तिवारणाय जातिपदं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन
विवक्षितं तत्तु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा सङ्ख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वात् सम्भवापत्तेरिति सङ्ख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चे
त्यत्र मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकं स्थितिस्थापकस्य च ॥

तीन्द्रियत्वमवक्ष्यते॥९१९२॥ ननुबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वंरूपादावति व्याप्तं तेषांमनसापिग्रहणात् वाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि नतैवातिव्याप्तम्
रूपादीनाञ्चक्षुर्द्वयादिनाग्रहणादतीन्द्रियसङ्ख्यादावव्याप्तञ्चतत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादतआह चक्षुर्ग्राह्यत्वचापीति चक्षुस्त्वगुभय
ग्रहणयोग्यत्वन्तदर्थः चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वमितितु निष्कर्षः संस्कारत्वादिकमादायभावनायामतिव्या
प्तिवारणायभावनावृत्त्यन्येति कर्मादौतद्वारणायगुणत्वस्यनिवेशः ननुवाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वंसङ्ख्यादावतिव्याप्तंतेषामुभयग्राह्य
त्वेप्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तञ्चातीन्द्रियरूपादौतेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादतआह रूपादीनामिति चक्षुरादीति चक्षुरादिनैवे
त्यर्थः तथाचैकैकमात्रग्राह्यत्वस्यविवक्षितत्वात् संख्यादौनातिव्याप्तिः ग्राह्यत्वात् ग्रहणयोग्यत्वात् तेननातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः
तथाच चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यवहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्वमेतेषांलक्षणमितिभावः नचत्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य चक्षुरिन्द्रि

रूपादीनाञ्चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥९३॥ विभूनामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दाः।
अतीन्द्रियाविभूनान्तुयेस्युर्वैशेषिकागुणाः अकारणगुणोत्पन्नाएतेतुपरिकीर्तिताः॥९४॥
त्यर्थः कारणगुणेनकार्येयेगुणाउत्पाद्यन्तेतेकारणगुणपूर्वकारूपादयोवक्ष्यन्ते॥ ९९ येपीवग्रहणान्नत्रातिव्याप्ति

रितिवाच्यम् परिमाणान्यत्वेनापिगुणस्यविशेषणीयत्वात् मूलेगुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्रभावनापदंवेगभिन्नसंस्कारपरम् तेनस्थिति
स्थापकस्यापिसंग्रहः नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वंयदि तदागुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात्
लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणेचातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरितिवाच्यम् लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्य
धर्मसमवाय्यन्यगुणत्वस्यविवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासम्भववारणायगुणत्वन्यूनवृत्तीतिभावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवार
णायसंस्कारत्वान्येति जात्यादावतिव्याप्तिवारणायगुणपदम्॥९३॥ मूलेऽकारणगुणोत्पन्नाइत्यत्रनकारणमकारणन्तस्यगुणइतिभ्र
मनिराकरणायाह मुक्तावल्यांकारणगुणेनेति समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः अत्रकारणत्वमविवक्षितम् समवायित्वमात्रं

न तादृशा इति तथा च कारणगुणे कृत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणे कृत्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसम-
वेतगुणजन्यत्वरूपकारणगुणोत्पन्नत्वं न तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वत्वमिति भावः यद्यपीदं नित्यरूपेऽजन्येऽपि च पाकजादौ अवय-
वावयविनोर्द्वित्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वद्विपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वे चातिव्याप्तं तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमा-
त्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वञ्च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनि-
ष्ठपाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यसंयोगविभागवेगनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यम्परममहत्त्वत्वञ्चादा-
यातिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः अन्यथा भावनात्वस्य गु-
णत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् इत्थमपि परत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन।

बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः आत्मादेः कारणाभावात् ९४॥ अपाकजास्त्विति पाककजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभा

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्

॥९५॥ स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ॥ ६ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ((वादपाकजा इत्युक्तम्

जातेर्विशेषणीयत्वान्निरसनीयेति ध्येयम् ९४॥ मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति कारणगुणोत्पन्नत्वञ्च न पूर्वोक्तस्वाश्रयसमवायि-
समवेतगुणजन्यत्वं तत् हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः न च स्वाश्रयसमवायिमा-
त्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् हस्तपुस्तकसंयोगादिस्तु न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् तथाप्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्या-
ञ्जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत् अवयवैकत्वादेरवयवाव-
यविद्वित्व सजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्त्यभावात् न च सङ्ख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तद्दोषतादवस्थ्यं गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या
साजात्यस्य विवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासम्भवः ननु तथापि नित्यरूपे संख्यापचयजन्यपरि

का॰ मु॰ दि॰ १९४ कर्मजवेगे चाव्याप्तिरिति चेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ नाह स॰ नी॰
शरूपत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् अत्र च सङ्ख्यात्वपृथक्त्वातिरिक्तत्वेन भावनावृत्त्यन्यत्वेन च तादृशजातिर्विशेषणीया तेन ता
दृशसङ्ख्यात्वं पृथक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नातिव्याप्तिः न वाऽवयववेगजन्यावयविवेगवृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भा
वनायामतिव्याप्तिः न चैवञ्जातिघटितलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशजातिमत्त्वे सत्यपा
कजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वेष्वनुस्यूतलक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह मुक्तावल्याम् पाकजरूपादीनामिति का

तथाविधमपाकजम् तथैकत्वमपि बोध्यम् ९५॥ स्पष्टम् संयोगश्चेति कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावति
व्याप्तेः संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् ९६
पृथक्त्वमित्यत्रत्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वम्पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम् पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् भवेद्

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः॥९६॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्द
के भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे॥९७॥ ६ ॥

१ समवायित्वमिति घटादिरूपरसगन्ध
स्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवञ्च कपालादिपरिमाणादीनाञ्च घटादिपरिमाणाद्यसमवायिका
रणत्वम् शब्दस्यापि द्वितीयशब्दम्प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम्॥ १ रणगुणपूर्वकत्वाभावात् कार

णगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् अत्र पाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानामकारण
गुणपूर्वकत्वन्तथा अकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् ९५॥ एवमन्यत्रापीति अथ प्रादेशिकद्रव्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेष राम॰
गुणानामव्याप्यवृत्तित्वसाधर्म्यमस्य दर्शनीयं तत्रापि यथाश्रुते कर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्व १९४
म्बोध्यमित्यर्थः ९६॥ मूले एकपृथक्त्वंस्नेहशब्दक इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वञ्चेत्यर्थो बोध्यः वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यस्यान्वयः ९७। ९८॥

मुक्तावल्यामुष्णस्पर्शइति अवयवगतउष्णस्पर्शइत्यर्थः उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्य एवमग्रेपि कारणैकार्थप्रत्यासत्याकार्यैकार्थप्रत्यासत्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् एवमग्रेपि सङ्कुद्देस ल्कादिसंयोगविशेषेभेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयोगपदघटितः पाठः भावकार्य्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्य्याकाशसंयोगस्यशब्दंप्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति भावः यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वन्नतु तत्र तस्यासमवायिकारणत्वम्भेर्य्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वन्नतु तत्र तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्नद्विविधहेतुत्वन्तथापि संयोगजातीयस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः एवमग्रेपि मूलेसंयो

त्तुल्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादितिभावः ॥ ९७।९८ ॥ असमवायिकारणत्वन्निमित्तकारणत्वञ्चतथाहि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणम्पाकजे निमित्तम् गुरुत्वङ्गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् वेगोवेगस्पन्दयोरसमवायि अभिघाते निमित्तम् द्रवत्वन्द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि सङ्कुद्दे निमित्तम्भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तम्भेर्याकाशसं।

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः वेगेपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वयेतथा ९८। द्विधैवकारणत्वंस्यादथप्रादेशिकोभवेत् वैशेषिकोविभुगुणः संयोगादिद्वयेतथा ९९। चक्षुर्ग्राह्यंभवेद्रूपंद्रव्यादेरुपलम्भकम् चक्षुषः सहकारिस्याच्छुक्लादिकमनेकधा ।१००॥ ९ योगोऽसमवायि वंशदलद्वयविभागः शब्देनिमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ।९९॥ चक्षुरिति रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपग्राह्यत्वप्रयोगेपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव ॥ गादिद्वयेतथेत्यनन्तरन्द्विधैवेत्यस्मात्परापरत्वद्वित्वादिपृथक्त्वादिके पुनरिति पाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादादाधानःपरत्वादीनामकारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् न च परत्वादीनामपि स्वध्वंसप्रत्यक्षम्प्रतिहेतुत्वात्कथमकारणत्वमितिवाच्यम् ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तम्प्रत्यकारणत्वस्योक्तत्वात् विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य

198

नीलत्वादीत्यादिनारक्तत्वादिपरिग्रहः अन्यथानीलादीनामेकव्यक्तित्वेनतुलाघवादेवनीलारुणादिव्यक्त्यैक्यंसेत्स्यतीत्यतआह लाघवन्त्विति प्रत्यक्षबाधितमिति नीलोनष्टोरक्तउत्पन्नइत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः अन्यथेति लाघवमात्रेणनीलारुणादीनामैक्याभ्युपगमइत्यर्थः ननूत्पन्नोघटोविनष्टोघटइत्यादिप्रतीतेर्नघटादेरैक्यमित्यतआह उत्पादेति एतेनेदृशजातिसाधकप्रमाणेनरसादिकंरसत्वादिकम् आदिनागन्धत्वादिपरिग्रहः संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह चक्षुर्ग्राह्यमितीति चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः तेनचक्षु

एवंनीलत्वादिकमपिप्रत्यक्षसिद्धम् नचैकैकाएवनीलारुणादिव्यक्तयइत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकन्न जातिरितिवाच्यम् नीलोनष्टोरक्तउत्पन्नइत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितयानानात्वात् अन्यथा स कनीलनाशेजगदनीलतामापद्येत नचनीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौप्रत्यय इतिवाच्यम् प्रतीत्यासमवायानुल्लेखात् नचसएवायन्नीलइतिप्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमितिवाच्यम्। प्रत्यक्षस्यतज्जातीयविषयत्वात् सैवेयङ्गुर्जरीतिवत् लाघवन्तुप्रत्यक्षबाधितम् अन्यथाघटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति एतेनरसादिकमपिव्याख्यातम् चक्षुर्ग्राह्य

॥ मिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः॥

रिति प्राक् प्रतीकधारणेपिनपौनरुक्त्यम् विशेषगुणत्वमिति विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः वैलक्षण्यञ्चचक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वम् नच तथापिप्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यम् चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्यचक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्त्याचक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्यजातिविशेषणत्वंस्वीकृत्यचक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतयातेनैवप्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणा दितिप्रभात्वमादायप्रभायामतिव्याप्तिवारणायगुणपदम्॥ छ ॥

एवमग्रेपि रसस्पर्शलक्षणेप्येषा रीतिर्बोध्येत्यर्थः अप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति द्रव्यचाक्षुषम्प्रतिसमवायसम्बन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति
भावः व्याप्यवृत्तिजातीयेति व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्चस्वविषयावृत्तिर्बोध्या तेन व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्य
वृत्तित्वेपि न क्षतिः ननु वृक्षाणां बहुत्वेप्येकं वनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकञ्चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह।
नानेति गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयतया अनेकत्रकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु चित्ररूपाधिकरणघटादौ स्वाश्रयस
मवेतत्वसम्बन्धेन कपालनीलादीनाङ्कारणादीनां सत्त्वात्कथन्तत्र नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह इत्यञ्चेति उक्तलाघवेन चित्र

एवमग्रेपि द्रव्यादेरिति उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् इदमेव विवृणोति चक्षुष इति द्रव्यगुणकर्मसामा।
न्यानाञ्चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति उद्भूतरूपङ्कारणम् शुक्लादिकमनेकधेति तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तह
रितकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकम्भवति ननु कथङ्कर्बुरमतिरिक्तं रूपम्भवति इत्यन्नीलपीताद्यवयवा
रब्धोऽवयवी न तावन्नी[illegible]रूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकं रूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदे
नापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्ति
त्वविरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयञ्चित्रं रूपमारभ्यते अत एवैकञ्चित्ररूपमित्य
नुभवोपि नानारूपकल्पने गौरवात् इत्यञ्च नीलादीनाम्पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्॥ ७ ॥

रूपसिद्धौ चेत्यर्थः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति समवायेन नीलम्प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन।
पीतरूपम्प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्क
पालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः अत्र नव्याः नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे
पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

किंत्ववच्छेदकतासम्बन्धेननीलादिकम्प्रतिसमवायेननीलादेः कारणत्वङ्कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारेतुसमवायेननीलादिकम्प्रति-
स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेननीलत्वादिनाहेतुत्वस्यपूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यचकल्पनागौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासंबंध
घटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनकपालादौजायमानस्यनीलादेः समवायेनघटादाविवगगनादावप्युत्पत्तिवार
णायसमवायेननीलादिकम्प्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेननीलादेर्हेतुत्वस्यतवाप्यावश्यकत्वात् किञ्चचित्रमितिप्रतीतिविषयतायाअ
नेकत्रकल्पनेगौरवमेकत्रकल्पनेलाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौपूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौर

अवयविनिनपीताद्युत्पत्तिः एतेनस्पर्शोऽपिव्याख्यातः रसादिकमपिनाव्याप्यवृत्तिः किन्तुनानाजातीयरसवदवयवै
रारब्धेऽवयविनिरसाभावेपिनक्षतिः तत्ररसनयाऽवयवरसएवगृह्यते रसनेन्द्रियादीनान्द्रव्यग्रहेसामर्थ्याभावा
त् अवयविनोनीरसत्वेपिक्षतेरभावात् नव्यास्तुतत्राव्याप्यवृत्त्यैवनानारूपम् नीलादेःपीतादिप्रतिबन्धकत्वक
ल्पनागौरवात् अतएवलोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपाण्डुरः श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यतेइत्यादि
शास्त्रमप्युपपद्यते नचव्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्विरोधः मानाभावात् नचलाघवादेकंरूपम् अनुभववि
रोधात् अन्यथाघटादेरपिलाघवादैक्यंस्यात् ॥ ६ ॥ ((वस्यनदोषत्वम्फलमुखत्वादित्यन्यत्रविस्तरः स्पर्शोपिव्याख्या
तइति कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धेघटादौस्पर्शानङ्गीकारेघटस्यास्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्याचित्रस्पर्शोप्यावश्यकइतिभावः
अवयविनोनीरसत्वेपिक्षतेरभावादिति नचचित्रोरसइति प्रतीतिविषयातिरिक्तचित्ररससिद्धिरितिवाच्यम् तादृशप्रतीतेरवयवगा रास
तनानारसैरुपपन्नेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनेगौरवात् नचैवन्द्व्यणुकरसस्यायोग्यतयामधुरादिरसप्रतीतिनिया
मकत्वासम्भवेनात्र्यणुकेमधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तम्मधुरादिरसवत्त्वेमानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनैवमधु
॥ रादिप्रत्ययोपपत्तेरितिवाच्यम् ॥

समवायेनमधुररसम्प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनमधुररसत्वेनहेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्याकल्पनत्तया तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौमधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् १०० ननुघटावयवेप्यायातुपाकोनतुपरमाणावतआह नहिरक्तेति १०२

एतेनस्पर्शादिकमपिव्याख्यातमितिवदन्ति।१००। जलादीति जलपरमाणौतेजःपरमाणौचरूपन्नित्यम् पृथिवी परमाणुरूपन्तुननित्यम् तत्रपाकेनरूपान्तरोत्पत्तेः नहिघटस्यपाकानन्तरन्तदवयवोऽपक्वउपलभ्यते नहिरक्त कपालस्यकपालिकानीलावयवाभवति एवङ्क्रमेणपरमाणावपिपाकरूपसिद्धेः अन्यत् जलतेजःपरमाणुरू पभिन्नरूपम् सहेतुकम्जन्यम् १०१ रसन्निरूपयति सहकारीति रासनज्ञानेरसःकारणमित्यर्थः पूर्ववदिति जलप

जलादिपरमाणौतन्नित्यमन्यत्सहेतुकं।रसस्तुरसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा १०१ सहकारीरसज्ञा यानित्यतादिचपूर्ववत् घ्राणग्राह्योभवेद्गन्धोघ्राणस्यैवोपकारकः १०२ सौरभश्चासौरभश्चसद्वेधाप रिकीर्तितः स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचःस्यादुपकारकः १०३ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्सत्रिवि धोमतः काठिन्यादिक्षितावेवनित्यतादिचपूर्ववत्॥१०४॥ रमाणौरसोनित्यःअन्यस्सर्वोपिरसोऽनित्य

192

इत्यर्थः गन्धन्निरूपयति घ्राणग्राह्येति घ्राणजन्यज्ञानेसहकारीसइत्यर्थः सर्वोपिगन्धोऽनित्यएव १०२ स्पर्शन्निरू पयति स्पर्शइति उपकारकइति स्पार्शनप्रत्यक्षेस्पर्शःकारणमित्यर्थः १०३ अनुष्णाशीतइति पृथिव्यांवायौचस्पर्शो नुष्णाशीतःजलेशीतःतेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौपृथिव्यामेवेत्यर्थः कठिनत्वादिकन्तुनसंयोगगतोजातिवि शेषःचक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेःजलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शानित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्याइत्यर्थः॥१०४॥ ॥ श्रीः ॥

॥१०२।१०३॥नसंयोगगतइति कठिनस्संयोगइतिप्रतीतिस्तुकठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहतइतिभावः।१०४॥ श्रीः ॥

रूपादीनाम्पाकइति रूपादीनाम्परावृत्तिरित्यर्थः पाकोनसम्भवतीति रूपादिपरावृत्तिफलकः तेजःसंयोगोनसम्भवतीत्यर्थः रूपादिपरावृत्तिर्नसम्भवतीतियावत् रूपादिनाशम्प्रतिसाक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेनतेजःसंयोगस्यहेतुतयावयविनावष्टब्धेष्ववयवेषुसत्सु अवयविनि रूपादिनाशोनसम्भवतितद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेनतेजः संयोगस्याभावादितिभावः नचविद्यमानेपिघटादौसर्वावयवावच्छेदेनतेजः संयोगः कुतोनोत्पद्यतेइतिवाच्यम् तथासत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनितेजः संयोगोत्पादकालेतदवच्छेदेनावयवेष्वपिनोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषुविभागहेतुक्रियोत्पादेनार॥

एतेषाम् रूपरसगन्धस्पर्शानाम् नान्यत्रेति पृथिव्यांहिरूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते नहिशतधाध्मायमानेजलेरूपादिकम्परिवर्त्तते नीरेसौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेतिनिर्णीयते।

एतेषाम्पाकजत्वन्तुक्षितौनान्यत्रकुत्रचित् तत्रापिपरमाणौस्यात्पाकोवैशेषिकेनये १०५॥

पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापिपार्थिवेष्वपिमध्येपरमाणावेव रूपादीनाम्पाकइतिवैशेषिकावदन्ति तेषामयमाशयः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषुपाकोनसम्भवति॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः नचावयवेषुतेजोभिघातानन्तरम्पञ्चमक्षणएवावयविनाशसम्भवेनतत्पूर्वमवयविनिरूपादिनाशोत्पादाभ्युपगमेबाधकाभावइतिवाच्यम् तत्रपूर्वावयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात्पूर्वावयविनिरूपादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजः संयोगस्यमानाभावेनाकल्पनात् अवयविरूपनाशेआश्रयनाशस्यहेतुत्वात्काजन्यत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवादवयविनाशंविनापाकेनावयविरूपनाशासम्भवादवयविनीलादावयवनीलादेर्हेतुता॥ याम्व्यभिचारापत्त्यापाकेनावयविनिनीलाद्युत्पादासम्भवाच्चेत्यभिमानः॥

अवयविषु विनष्टेष्विति घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसम्भवादिति
भावः स्वतन्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु न तु तत्र संस्थानभेदादिः कथन्न प्रतीयत इत्यत आह तेजसामिति व्यूहः संस्थानम् वैशद्यमु
त्पत्तिः प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपा द्व्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः विभागजविभागानङ्गीकार इति कारणाकारणविभा-
गात्कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात्कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रिया
यास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः। अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्र-
सङ्गभिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः। एवञ्च द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागो जनित-

परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्व्यणुकादिक्रमेण
पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशोऽथ दितिव्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति अथ द्व्यणु
कादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय क्षणप्रक्रिया॥ तत्र विभा-
गजविभागानङ्गीकारे नवक्षणाः। तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागस्तु जनयेत्॥ (१

स्तत्र तया तत्परमाणु-
क्रियया तत्परमाण्वाकाशसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न सम्भवति न च मास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम्। तथा-
सति नाशकविभागाभावेन परमाण्वाकाशसंयोगस्य नित्यत्वापत्तेः। एवम्परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य
सत्त्वात्परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोर्विभा-
गो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह तदङ्गीकारे त्विति। अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन-

॥ ६ ॥ क्रियातुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम्॥

त्त्वे विभागजनकत्वे कर्मत्वम् कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणङ्कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य चानपेक्षका रणङ्कर्मेति लक्षणद्वयेनात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षकारणङ्कर्मे तिसूत्रम् तत्र संयोगस्यानपेक्षकारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं वि भागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरतउक्तं संयोगविभागयोरिति। अनपेक्षत्वञ्च स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा। कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसम्भवापत्तेः विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत् पूर्वदेशविभा गस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागम्प्रतिकारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति नत

निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगविभागयोरनपेक्षकारणङ्कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रम् स्वोत्तरोत्पन्न भावानपेक्षत्वन्तस्यार्थः अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्ट कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणाः। तथाहि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः पर माण्वन्तरेण विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः॥१॥

व्याप्तिव्याप्तिः। इत्थञ्च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशन्द्रव्यनाशञ्चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः त स्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्येति द्रव्यार म्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षणइत्यर्थः कारणतातु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम् एवमग्रेऽपि नवदशैकादशक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथाहीत्यादिना परमाणौ कर्म द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमा णौ कर्म परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण आरम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

ततःपरमाणौ श्यामादिनाशइति परमाणुगतरूपनाशम्प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतयाततःपूर्वंश्यामनाशासम्भवादिति। भावः।द्रव्यारम्भकेति द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः।आरम्भके तिद्व्यणुकारम्भके त्यर्थः तद्विनाशमन्तरेणेतिद्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामनाशक्षण एव पूर्वक्रियानाशइतिभावः परमाणौक्रियान्तराभावादिति तस्मिन्परमाणौक्रियान्तराभावादित्यर्थः अत्रहेतुमाह कर्मवतीति कर्मवतिकर्मान्तरानुदयेनकर्मोत्पत्तौकर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादितिभावः गुणोत्पत्तिमन्तरेणकर्मानुत्पत्तौहेतुमाह॥

ततःपरमाणौश्यामादिनाशः२ ततोरक्ताद्युत्पत्तिः३ ततोद्रव्यारम्भानुगुणाक्रिया ४ ततोविभागः५ ततःपूर्वसंयोगनाशः६ ततआरम्भकसंयोगः७ ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः८ ततोरूपाद्युत्पत्तिः९ इतिनवक्षणा। ननुश्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणेवापरमाणौद्रव्यारम्भानुगुणाक्रियाऽस्त्वितिचेन्न अग्निसंयुक्तेपरमाणौयत्कर्मतद्विनाशमन्तरेणगुणोत्पत्तिमन्तरेणचपरमाणौक्रियान्तराभावात् कर्मवतिकर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणेद्रव्येद्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापिपरमाणौश्यामादिनिवृत्तिसमकालेरक्ताद्युत्पत्तिःस्यादितिचेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापिरूपान्तरेहेतुत्वात् अथदशक्षणा। सचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टद्व्यणुकालमपेक्ष्यविभागेन विभागजननेसतिस्यात् तथाहि वह्निसंयोगाद्व्यणुकारम्भकेपरमाणौकर्मततोविभागः

निर्गुणइति कारणमात्रविभागस्यकारणाकारणविभागजनकत्वाभाव ॥ ततआरम्भकसंयोगनाशः॥ ~ ॥

पक्षएवपरमाण्वन्तरेकर्मचिन्तनविनैवग्रन्थान्तरेऽष्टक्षणाप्रक्रियोक्तासाचनिर्गुणेद्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौबाधकाभावेन रक्तोत्पत्तिक्षणएवद्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेणसमर्थनीयाविभागेनविभागजननइति कारणमात्रविभागेनकारणाकारणविभागजननेसतीत्यर्थः॥ ६ ॥

विभागजविभागाविति आरम्भकसंयोगनाशस्य तृतीयक्षण एवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः सम्भवतीति भावः ततः श्याम नाशपूर्वसंयोगनाशाविति परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः परमाणुश्यामनाशं प्रति द्व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात्पूर्व मपरमाणुश्यामनाशासम्भवादिति भावः रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासम्भवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानु त्पत्तिरिति भावः एवमग्रेऽपि अत्र य एवाग्निसंयोगाद् द्व्यणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषाञ्चिन्मतं तत्पुनरग्न्यन्तर संयोगादिति भाष्यविरुद्धत्वादनादरणीयमित्यभिप्रेत्याह मध्यमशब्दवदिति एकस्मादिति द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः यथा मध्यम

ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो रक्तोत्पत्तिः १० अथैकादशक्षणा। वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततो विभागः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणोः कर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगात्तद्रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् ॥ १ शब्दात्पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पा

दौ भवतस्तथैकस्माद् द्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः तावत्कालमिति श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः अग्नेः द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य एवमग्रेऽपि अस्थिरत्वादिति यदा परमाणावग्निसंयोगाद् द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकपरमाणोः कर्म तदैव नोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य विनाशः कर्म

गविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणकर्मध्वंसरूपसहकारिणश्च सत्वात् ततो विभागः
ततो द्व्यणुकनाशसमकालमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशे नश्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं तस्य स्थिरत्वादिति भावः॥ ६६ ॥ ननु मास्तु
द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वञ्च परन्तु द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्याम
नाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वञ्चास्तु न च श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्तिरिति वाच्यम् उत्पादकतावच्छेदक
जातेर्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह किन्त्विति नाशक एव यद्युत्पादक इति एवकारेण नाशकतावच्छेदकवह्नित्वावृत्ति।
त्वरूपाव्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथा च यद्युत्पादकतावच्छेदकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः नष्टे रूपादौ रूपपरम्पराया
न्नष्टायामग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे परमाणौ पाके न रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्तेनैव रूपनाशः पुनर।

किन्त्वनाशक एवोत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं स्यात् परमाणुः
स्यात् उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पन्नो तदग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात्। ६ ॥

ग्निसंयोगानन्तरस्य पुनः रूपोत्पत्तिसम्भवे पि चरमाग्निसंयोगोत्तरमेतेन पुना रूपोत्पादेन रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसम्भवात्तदग्निसंयो।
गस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासम्भवेन नीरूपश्चिरं स्यात् परमाणुः स्यादित्यर्थः न च चरमाग्निसंयोगे न विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तद्।
नन्तरक्षणे च न तद्रूपनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यम्। असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुतया न्यायवैशेषिक
सिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासम्भवादिति परमाणुरिति वैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायेन पूर्वोक्तरी।
त्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः ननु रक्तोत्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः प
रन्तु वैजात्ययोरभेदस्तेन न साङ्कर्यमत आह उत्पादकश्चेदिति। चेन्नाशक उत्पादक इति योजना नाशकतावच्छेदकमेव यद्युत्पाद
कतावच्छेदकं तदेत्यर्थः रक्ततरता न स्यादिति॥

अयम्भावः रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वम् तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकम् तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणुरूपत्वं तथा वाच्यम् तथा सति क्वचिद्रक्ततरतां क्वचिद्रक्ततमतां परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति सिन्दूरादौ रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्परमाणुषु न स्याच्चश्यंभावादितिभावः इदञ्च पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनेर

अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणेपि गुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभागइत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगइत्येकः कालः ३ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा द्रव्यनाशसमकालपरमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठगुणोत्पत्तिः तथाहि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः ततआरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरेकर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिः ६ एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरे विभागः। ततआरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ एवं रक्तोत्पत्तिसमकालपरमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा॥

न्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेनचोक्तम् वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्भाष्यस्य द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेक्षयाऽन्यपरत्वादुत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽनियम एवेति ध्येयम् परमाण्वन्तरेति द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः कर्मचिन्तनादिति॥

द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मचिन्तनादित्यर्थः पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टमक्षणा नाम्परिग्रहः इत्यष्टक्षणा इति ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावग्निसंयोगसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेषु क्रमेणं क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्व्यणुकोत्पत्तिरूपो न्वयः तत्र द्विक्षणा एवं यत्रैकस्मिन्परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिक्षणा एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ विभागसमकालम्परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःक्षणापि सम्भवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणोः श्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न संभ

तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मज विभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमा

॥ नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते॥

ण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा नैयायिकानाम्मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तः प्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न वि((रुद्ध्यते॥ ८

वतीत्युक्तप्रायम् इत्यञ्च द्व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणा प्रक्रिया वाच्या न चैतेषु क्षणेषु द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः सम्भवति तथासति तत्पूर्वक्षणेषु परमाणोरक्तत्वेन तदारब्धद्व्यणुकस्यापि रक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः तेषाम् नैयायिकानाम् अयम् वक्ष्यमाणः अवष्टब्धेष्वपीति
अवयविनावष्टब्धेष्वपीत्यर्थः पाकः रूपादिपरावृत्तिः न विरुद्ध्यत इति॥

का॰मु॰ टि॰ २०१

साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयते-
जःसंयोगादेव रूपादिनाशसम्भवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरी-
त्याऽवयविनाशस्याप्रसक्तेः। सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदना-
त्वाभिघातत्वविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेऽपि तेनावयविनाशस्यासम्भवात् अस्तु
वा रूपादिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादा-

अनन्तावयवितन्नाशकल्पने गौरवम् इत्यस्त्व सोयङ्‌ घट इत्यादौ प्रत्यभिज्ञापि सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्य-
भिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति १० संख्यां निरूपयितुमाह गणनेति गणनव्यवहारासाधारणं कारणं

॥ गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते १०६ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ॥

सङ्ख्येत्यर्थः १०६ नित्येष्विति नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः ॥१

नियमे मानाभावः आस्तां वा तथापि नियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रियाजनकत्वे माना-
भाव एव विभागम्प्रति क्रियायास्तत्त्वेनैव हेतुतया न तत्क्रियाधीनविभागम्प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यक्रिया-
यास्तादृशविभागहेतुत्वासिद्धेरिति भावः यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपम्प्रत्यवयवरूपहेतुतायाम्व्यभिचारापत्त्यानावयविनिपाकेन रू-
पोत्पाद इति तदपि न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकम्प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराप्रसक्तेः एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेतुता-
याम्व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविरूपनाशासम्भव इत्यप्यपास्तम् आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति अ-
वयविपाकानभ्युपगमे साधकाभावमुक्त्वा तत्र बाधकमप्याह। अनन्तेति। इत्यस्त्व अवयविनाशानङ्गीकारे च प्रत्यभिज्ञासङ्गच्छत इति॥

राम॰ २०१

पूर्वावयविनाशेनूत्तरोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोर्भेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञानस्यादितिभावः कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह अ
साधारणमिति॥ वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकम् प्रमात्मकं ज्ञानन्तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः तत्रा
पि सङ्ख्यात्वजातिस्वलक्षणमितरत्तु सङ्ख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तम् एवमग्रेपीति ध्येयम् द्वित्वादय इति एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबु
द्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः असमवायिकारणन्तु द्वित्वम्प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम्। ननु योग्यद्वित्वाद्यवपेक्षा
बुद्धेर्हेतुत्वेप्ययोग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभावइति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वाद्यवप्यनेकसङ्ख्यात्वादिनात
दनुमानात् अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वे हेतुत्वे कथमविलम्बेन यावदपेक्षाबुद्धिसत्वन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिः अत्र केचित् अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसम्ब

द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः १०७ अनेकेति यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादा

द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः १०७ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः॥

वपि वर्त्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात्। एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चि
((त्सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते॥

न्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्वन्द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वे
त्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसम्बन्धेन तद्धेतु
त्वस्य दुर्वचनत्वात् वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यानाद्यवच्छिन्नम्प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसङ्ख्यादेः प्रतिब
न्धकत्वाभ्युपगमान्न यावदपेक्षा बुद्धिसत्वन्द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति प्रत्येकं घटादाविति तथा चानेकाश्रयपर्याप्त इति मूलमसङ्गतमिति
भावः नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारत्वानवच्छेदकत्वान्न तथा प्रत्यय इत्यत आह एको न द्वाविति एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभा
वादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः अनेकाश्रय इति उभयाद्याश्रय इत्यर्थः॥

तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्धेदाधारतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किन्तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वन्तद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः इत्यन्वय। योप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः अत्र वदन्ति उभयादेः प्रत्येकानति रिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः परि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाद्द्वित्ववद्भेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्र त्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्त्या पर्या प्त्यङ्गीकार आवश्यकः नच समवायेनैव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात्पर्याप्त्यङ्गीकारेपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम्।

प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानन्द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षा बुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति यद्यपि ज्ञानानान्द्विक्षणमात्रस्थायित्वम् योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणना

॥ अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषान्निरूपितः ।१०८॥

श्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वङ्कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरन्द्वि त्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षम् ॥ ९९ उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसम्बन्धत्वोपगमात् आकाश त्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद्द्वित्वपर्याप्ते र्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवाय। स्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसम्भवात् अलम्पर्याप्त्येति वाच्यम् तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः समवा यस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषान्नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशा च्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनान्नाश इति नार्थः परन्तु चतुर्थक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात्पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियाम्प्रदर्शयति प्र थममित्यादिना द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वे द्वित्वस्यैव नाश इति द्वि

ननु तदानीन्द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह विद्यमानस्यैवेति सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादि
नेत्यनुरोधाल्लौकिकप्रत्यक्षम्प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशम्प्रति स्वोत्तरवर्त्तिविशे
षगुणत्वेन हेतुतया पेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वार्यत इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मा
दिति द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य
स्वत्वस्य चाननुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्याननुगतस्याभावान्नत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्य-
क्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः ननु द्वित्वत्ववि

तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षा
बुद्धेर्नाशकङ्कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धिनाशात्कथन्द्वित्वनाश इति वाच्यम् कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभा
वात् अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशान्नाश इति कल्पनात्॥

१ शिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकमेवास्तु
अलन्तदुपपत्तये त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः नच द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसम्भवेऽपि द्वित्वांशे नोपनीतभानत्वमुपनीत-
स्य विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यम् यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्या
कारकन्निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकम्प्रत्यक्षन्न सम्भवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्र
कारकद्वित्वज्ञानासम्भवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसम्भवादिति चेन्न निर्विकल्पकस्याप्रत्य
क्षतया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरन्द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च तस्मात्त्रिक्षणा
वस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः॥

का॰मु॰ टि॰ २०३

नव्यास्तु उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वमनुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमयएवद्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम्, तेनतत्
दुत्तरक्षणे इदानीं द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसम्भवादलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखादुत्पाद
द्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षं न सम्भवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्था
नप्रसङ्गादिति प्राहुः। नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः सन्निकर्षा
दिघटितसामग्र्याः सत्त्वात्तद्वारणाय विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिब
न्धकत्वकल्पने गौरवमत आह अत एवेति। पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति
तद्भिन्नेन न गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना गौरवं न दोषायेति भावः।
ननु कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु न तु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते नचेति लाघवेनेति द्वि

अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वम
स्त्विति वाच्यम् लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्॥

त्वप्रत्यक्षत्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः नतु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठलौकिकविषयतया द्वित्वत्वमेव कार्य
तावच्छेदकमिति न गौरवम् न चानन्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावताप्यवारितैवेति वाच्यम् द्वित्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्ष-
स्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकताङ्गीकारे घटाद्यु
त्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकतापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न सम्भवति द्व्यणुकस्यास्मदी-
यप्रत्यक्षागोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसम्भवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः। भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन
द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाण
स्य तत्रासमवायिकारणत्वासम्भवादत आह अतीन्द्रियद्व्यणुकादाविति आदिना परमाणुपरिग्रहः॥

सर्गादौ योगिनामभावादाह ईश्वरीयेति नन्वीश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसंगः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्नाशना
श्यत्वस्य तद्द्वित्वे वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्येश्वरी
यापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं तद्द्वित्वोत्पादापत्तेः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति मूलस्याश्रयना।
शोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः। एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे
भगवदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यतामिति परास्तम् तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात् तदानीं

सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति १०८
अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः इदन्तु बोध्यम् यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिमि

॥ अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥

न्नाबहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वम्मन्यते तथा च त्रित्वत्वा
दिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते॥ ११ तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह ब्रह्माण्डान्तरेति इत्यतः इत्याकाङ्
क्षातः नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद्द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे अयमेक इति तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्य
तानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः क्वचित्पुस्तके इदन्तु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्ये
यः यत्रानियतैकत्वेति एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः यद्वा एकत्वांशे नि
र्धर्मितावच्छेदकमेकत्वसंख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः सेनावनादाविति तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात् सैव सहस्रत्वादिसङ्
ख्योत्पादकत्वादिति भावः॥ ६ ॥

उत्पन्नेपीति अनियतैकत्वज्ञानस्यापित्रित्वाद्युत्पादकत्वादितिभावः दोषात् नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात् अनियतानेकैकत्वज्ञानस्यत्रित्वोत्प
त्तिकारणत्वेपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमिति भावः उपपद्यते
इति इतो बहुतरेयं सेनेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते तथाच चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिरूपस्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षस्य सत्वा
त्तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः सङ्ख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्यतिरिक्तसङ्ख्यात्वे तत्तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावान्नवमनेनसैक

सेनावनादावुत्पन्नेपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् इत्यन्ये तो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य सङ्ख्यान्तर
त्वे तु तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम् परिमाणन्निरूपयति परिमाणमिति परिमितिव्यवहारासाधारणङ्कारण
म्परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधम् १०९ अणुमहद्दीर्घह्रस्वञ्चेति तत् परिमाणम् नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्य

परिमाणम्भवेन्मानव्यवहारस्यकारणम् १०९ अणु दीर्घम्महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः अनित्ये तदनि
त्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ११० सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते अनित्यं द्व्यणुकादौ तु सङ्ख्या
जन्यमुदाहृतम् १११ ॥ ९ तेजायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् तथाचानि
त्यपरिमाणं सङ्ख्याजन्यम्परिमाणजन्यम्प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थः ११० तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति सङ्ख्यात इति ॥

रूपत्वादितिभावः ननु बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथन्त्रित्वादिसंशय इतिवाच्यम् समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयवि
रोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् अणुमहदित्यादि यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्व
मेव दीर्घत्वमस्त्विति कुतश्चातुर्विध्यम् तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानेपि तदवधिके ह्रस्वत्वाव्यवहारात्तदवधिकमहत्त्ववत्तया
प्रतीयमानेपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यम्बोध्यम् सङ्ख्याजन्यमुदाहरतीति सङ्
॥ ख्यामात्रजन्यमुदाहरतीत्यर्थः ॥ श्रीः ॥

न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्व्यणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि तस्य किञ्चिदुत्कर्षत्वादिति पूरणीयम् द्वित्वसङ्ख्यादित्वसङ्ख्यामात्रम् एवमग्रेऽपि परिमाणजन्यम्परिमाणमात्रजन्यम् कपालादिपरिमाणजन्यम् कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः अप्रचितमहत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणन्तत्र कपालगतद्वित्वसङ्ख्या न कारणन्द्वित्वसङ्ख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा द्व्यणुकेऽपि महत्त्वोत्पादापत्तेः न चोक्तापत्त्या द्वित्वेन परिमाणाजनकत्वेऽपि घटगतमहत्त्वम्प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविर

द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणम्प्रति परमाणुपरिमाणन्द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् परिमाण स्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद्द्व्यणुकस्याणुपरिमाणन्तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणन्न सजातीयम् अतः परिमाणे द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः प

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ११२ परिमाणन्तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ॥ ९ ॥ ९ [प]रिमाणजन्यम्परिमाणमुदाहरति घटादाविति घटादिपरिमाणङ्कपालादिपरिमाणजन्यम् प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुम्प्रचयन्निर्वक्ति प्रचय इति ११२ परिमाणन्त्वाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह नाश इति ॥ ९ ॥

९ हेतुत्वमिति वाच्यम् कपालगतमहत्त्वोत्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभाविकतया कपालमहत्त्वस्य तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वात् यत्र कपालेन प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासम्भवान्तत्र घटपरिमाणङ्कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति भावः प्रचय इतीति मूले शिथिलाख्य इति किञ्चिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके अत्र महत्पदन्न देयम्परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहादित्यन्ये भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणन्तत्सङ्ख्यापरिमाणोभयजम् ॥ ९ ॥ ९ ॥

न्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अल्पावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्याम्महावयवाभ्यामारब्धेयन्महत्परिमाणमति शयितन्तत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्चतादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्यमहत्परिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपितस्योत्कृष्टत्वादितिध्येयम् दिङ्मात्रस्यमूलेप्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः केचित्तु दीर्घमितिप्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपन्नेः दीर्घत्वन्नपरिमाणमन्यथावर्त्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनाम्परिमाणान्त

अर्थात्परिमाणस्यैव नत्ववयविनाशः कथम्परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरिमाणुविश्लेषे तदु॰ पचयेवावयविनः प्रत्यभिज्ञानेपिपरिमाणान्तरस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिवाच्यम् परमाणुविश्लेषेद्व्यणुकस्य॰ नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशेच त्र्यणुकनाशः एवङ्क्रमेणमहावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सतिचनाशकेन ऽभ्युपगममात्रेणनाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादावववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वा त्वादवयविनाश आवश्यकः नचपटादिनाशेपितन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यन्नस्यादितिवाच्यम् तत्रापि वेमाद्यभिघातेनसमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् किन्त्वातन्त्वन्तरस्यतत्पटावयव त्वेपूर्वन्तत्पटएवनस्यात् तेत्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावेचनतेनपरिमाणाधिक्यंसं युक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्रतन्त्वन्तरसंयोगेसति पूर्वम्पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यंस्वीकार्यम् अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तुसाजात्येन दीपकलिकादिवत्॥ (१ इत्यापन्नेरित्याहुः॥ ॥अर्थादिति प्रकरणादित्यर्थः

यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः नचपरिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाशनाश्यत्वादितिवाच्यम् आश्रयनाशाद्इति मूलस्याश्रयनाशमात्रा दित्यर्थकतयारूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेनपरिशेषसम्भवात् नचमूलस्यतादृशार्थकत्वेप्रयोजनाभावइतिवाच्यम् क्रियाविभा

वनाशेपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्रापि परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयनाशमात्रनाश्यत्वस्य च परिमाणे तैर
नङ्गी॰कारात्तन्मतनिराकरणाय मूलेस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् द्वितीयक्षणे चोत्पद्यतइत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिका
रणकञ्चेति पूरणीयम् एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् द्वित्वादिवञ्चेति तथाच द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरण्यान्यैकपृथक्त्वान्यवा
समवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकम्पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणन्तादृशबुद्धिनाशात्क्वचिदाश्रयना
शात्क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वन्नश्यतीति भावः २१३ अत्रोभयसमवेतम्पृथक्त्वन्द्विपृथक्त्वम् त्रितयसमवेतम्पृथक्त्वन्त्रिपृथक्त्वमि

नच पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वेपटेसत्येव ——— पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् मूर्त्तयोः समानदेशता
विरोधात् तत्र पटद्वयासम्भवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य
विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्य मभ्युपेयत्वात् पृथक्त्वन्निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणङ्का

॥ सङ्ख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥

रणम्पृथक्त्वम् तन्नित्यतादिकं सङ्ख्यावत् तथाहि नित्येष्वेकत्वन्नित्यमनित्येष्वनित्यम् अनित्यमेकत्वन्तु आश्रयद्वि
तीयक्षणे तत्रोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः नन्वयमस्मा
त्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथम्पृथक्त्वङ्गुणान्तरं स्वीक्रियते न चास्तु पृथक्त्वन्नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यम्
((रूपन्न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः ॥
तिरीत्यावोध्यम् ननु घटौ पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्ते
रुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न घटौ पटात्पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे नैव घटः पटात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्ते
रेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥

४०८

का·मु·
टि·
२०६

परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इति सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः इदमुपलक्षणम् प्रतीतेः सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्घटरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः एतद्रूपमेतद्रूपात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्चान्योन्याभावस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे तु पृथक्पदस्यान्योन्याभावलक्षणयासर्वमुपपादनीयमिति पञ्चमीप्रसङ्गादिति अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् तु गुणान्तरम् न च घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोगस्यान्यारादितरर्त्त इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात् नञ्स्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परन्तु

न हि रूपे घटावधिकम्पृथक्त्वङ्गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकम्पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इत्यत आह अस्मादिति ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमितिचेन्न विनार्थभेदं घटात्पृथगितिवद्घटो न पट इत्यत्रा

अन्योन्याभाववत्तेनास्य चरितार्थत्वमिष्यते अस्मात्पृथगिदन्नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ११४ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ११५ तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ११६ मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥ ९

पि पञ्चमीप्रसङ्गात् तस्मात्तदर्थकयोगे पञ्चमी सार्थानञर्थान्योन्याभाववतोभिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ११३।११४ संयोगन्निरूपयति अप्राप्तयोरिति तं विभजते कीर्तित इति ॥ ९ ॥ ९ न्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् यदि च घटाद्भिद इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतयान्यारादितिसूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिर्दोषरेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधितत्वादि राम

त्याहुः मूले प्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तन्तत्र प्राप्तिः सम्बन्धः स च समवायोपीत्यत उक्तमप्राप्तयोरिति लक्षणन्तु संयोगत्वञ्जातिः २०६

रितिमूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति ननु संयोगत्वन्नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादितिचेन्न

विजातीयकर्मत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् एवमु
भयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वम् बोध्यम् मूले भवेत्संयोगजोऽपर इति ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र कपालक्रियया
कपालतरुसंयोगः ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति कारणत्वम् न तु कपालतरुसंयोगस्येति चेन्न स
मवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकर
ण्यसंबंधेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् वस्तुतो यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण तत्क्षण एव क

एष संयोगः ॥११५॥ सन्निपातः संयोगः द्वितीयः उभयकर्मजः तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम् तृतीय इति संयोगजसंयो

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥११७॥ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभिघातो नोद
नञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥११८॥ शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयक
र्मोद्भवोऽपरः ॥११९॥ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ॥ ११६ ॥ आद्य इत्यर्थः आदिमः अभिघातः द्विती
यो नोदनाख्यः संयोग इति विभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणं विभागस्तं निरूपयति विभाग इति एककर्मेति ॥ ६ ॥

स्मिन् क्षणे संयोगः तदुत्तरक्षणे घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वात् तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुप
पत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात् तस्मात् कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति अत्र केचित् कथं संयोग
स्य त्रैविध्यमन्यतरकर्मजन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रियया इषुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगाधिकरणे वृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्य
तरकर्मणः संयोगं प्रति कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्न कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्य
धिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणं ॥

त्वं शरीरक्रियाजन्य ॥५॥

ताघटकमेवस्त्वकार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषुकारणाभाववत्त्वमेवव्य-
भिचारः नचैवम्विधोव्यभिचारःप्रकृतेद्वयोरपितादृशयावदन्तर्गततत्तयातत्क्रियाभावासत्त्वादितिदिक् नन्वेवंयत्र हस्तक्रियाततो द्वितीयक्ष-
णेशरीरक्रियातत्रचतुर्थक्षणेहस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेवक्षणेशरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणेशरीरतरुसंयोगो-
जायतेतस्यचहस्ततरुसंयोगजन्यत्वंवेत्यत्रविनिगमनाविरहः नचोभयमेवतत्रहेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादितिचेन्न तत्रसंयोगद्वयस्यैवो-
पगमात् द्वित्वाग्रहस्तुसादृश्यदोषादित्येके तत्रचित्रसंयोगएवोत्पद्यते कारणत्वन्तुतत्रसंयोगकर्मोभयत्वेनेतिचित्रसंयोगोविजातीयइ-

तदुदाहरणन्तुश्येनशैलविभागादिकम्पूर्ववद्बोध्यम् तृतीयोपिविभागजः विभागः कारणमात्रविभागजन्यःकारणाका-
रणविभागजन्यश्चेति द्विविधः आद्यस्तावत् यत्रैककपालेकर्मततः कपालद्वयविभागः ततोघटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततोघटनाशः ततस्तेनैवकपालविभागेनसकर्मणःकपालस्याकाशविभागोजन्यते तत आकाशसंयोगनाशः ततउ-

॥ हेतुमात्रविभागोत्थोहेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

त्तरदेशसंयोगः ततःकर्मनाशइति नचतेनकर्मणैवकथन्देशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम् एकस्यकर्मण
आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यचविरोधात्॥ ६ ॥

वेतिनसाङ्कर्यमित्यपरइत्यन्यत्रविस्तरः पूर्ववदितिसंयोगवदित्यर्थः तेनैवकपालविभागेनेति तेनकपालविभागेनैवेत्यर्थः एवकारेणकर्म-
णोव्युदासः कपालस्याकाशविभागोजन्यतइति अन्यथाकपालाकाशसंयोगस्यनाशकाभावेननित्यत्वापत्तिरेवकपालाकाशसंयोगस्यप्रति-
बन्धकस्यसत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्याकर्मणोपिनित्यत्वापत्तिः। उत्तरसंयोगस्यैवस्वजनककर्मनिवर्तकत्वादितिभावः अमुमर्थंहृदिनिधायो-
क्तम् ततउत्तरदेशसंयोगस्ततःकर्मनाशइति तेनकर्मणैवेति कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः देशान्तरविभागःकपालाकाशादिविभागः

आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वितद्विरोधीतन्नाशकइत्यावत् एवमग्रेपि अनारम्भकसंयोगः कपालाकाशसंयोगादिः॥६॥
अन्यथेति आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्यइत्यर्थः विकसदिति तत्राग्रावच्छे
देनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्वात्तेनकर्मणामूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेनचारम्भकसंयोगनाशस्ते
नकमलनाशः स्यादितिभावः कारणविभागेनैवकारणमात्रविभागेनैव कपालद्वयविभागादिनेतियावत् पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं तथाच
पूर्वोक्तं ततोघटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागोजन्यतइत्यसङ्गतमितिभावः। सतिद्रव्ये द्रव्यनाशेविनादेशान्तरविभागासम्भवादिति अन्यथा

अन्यथाविकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागञ्जनयेत् तदारम्भकसंयो
गप्रतिद्वन्द्विविभागन्नजनयेत् नचकारणविभागेनैवद्रव्यनाशात्पूर्वं कुतोदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम् आ
रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्यसतिद्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् द्वितीयस्तावत् यत्रहस्तक्रिया
याहस्ततरुविभागस्ततःशरीरेपिविभक्तप्रत्ययोभवति तत्रशरीरतरुविभागोहस्तक्रियानकारणम्व्यधिकरणत्वा
त् शरीरेतुक्रियानास्त्येव अवयविकर्मणोयावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्रकारणाकारणविभागेनका
र्याकार्यविभागोजन्यतइति अतएवविभागोगुणान्तरम् अन्यथाशरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यात्॥ ७ कारणमात्रविभा

गेकर्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः वस्तुतः कर्मलक्षणस्यतत्रनातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तुपाकजप्रक्रियायांसम्प्रपञ्चमस्मद्दर्शितोऽस्माभिः
द्वितीयइति कारणाकारणविभागजन्यइत्यर्थः यावदवयविकर्मनियतत्वादितिक्रियायाव्याप्यवृत्तित्वनियमादितिभावः अतएववक्ष्यमाणयुक्तेरेव
शरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यादिति यत्रहस्तक्रिय याहस्ततरुविभागस्तत्रशरीरेविभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः सचविभागंविनानोपपद्यते न
चशरीरतरुसंयोगनाशएवतद्विषयइतिवाच्यम् विभागानङ्गीकारेशरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासम्भवात् नहितत्रहस्तक्रियाशरीरतरुसं
योगनाशिकाव्यधिकरणत्वादतस्तत्रहस्ततरुविभागेनशरीरतरुविभागोजन्यते तेनचशरीरतरुसंयोगनाशोजन्यतइत्युपेयतइतिविभा

ननु हस्ततरुसंयोगनाश एव शरीरतरुसंयोगनाशकोऽस्तु तयोस्तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभागजविभागो हस्ततरुविभागस्तु कर्मज
न्यः शरीरतरुसंयोगनाशकस्तया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् हस्ततरुसंयोगनाशे नैव तदुपपत्तेः किञ्च हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धे
न शरीरनिष्ठशरीरतरुसंयोगनाशे हेतुरस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीर
कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगस्य तु हस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसम
वायिसमवेतत्वसम्बंधेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्सम्बन्धेन जनकत्वनियमस्यासतिबाधके न सङ्कोचकल्पनानुपपत्तेः वस्तुतस्तु संयोगा

अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ११६।११७।११८।११९।१२०॥ परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूप
यति परत्वं चेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वम् बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्प

परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधम्परिकीर्त्तितम् दैशिकङ्कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् १२१ परत्वम्मूर्त्त
संयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् अपरत्वन्तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् १२२ तयोरसमवायी तु दिक्संयोग
स्तदाश्रये दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् १२३॥

द्यते अत्रावधित्वार्थम्पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात्
काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति १२१।१२२। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवा
यी असमवायिकारणम् तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति॥ ९ भावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनि।
गमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् अत एव घटात्पटो विभक्त इति प्रत्ययस्योपपत्तेः संयोगस्य नाशात्मकत्वेनाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथा प्रत्ययानुप
पत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि मूले मूर्त्त एव तु दैशिकमिति विभुद्वये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्त
कारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह बहुतरेति बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्र
कृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वम्प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः तदल्पीयस्त्वेति अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दै

कालिकपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सन्नम्यन्तन्नित्येनतापूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारण
स्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादितिभावः मूले ऽपेक्षाबुद्धिनाशेनेति स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वादिबुद्धीनान्नाशेनेत्यर्थः नव्याः
पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्य।

अत्रपरत्वापरत्वङ्कालिकङ्ग्राह्यम् यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षयाऽयस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः सज्येष्ठः यस्य न्यूनः सकनिष्ठः
कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः १२३।१२४। तेषाम् कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् क्रम
प्राप्तानाम् बुद्धिन्निरूपयति बुद्धेरिति तत्र अप्रमान्निरूपयति तच्छून्य इति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानम्भ्रम इत्यर्थः तत्प्रपञ्चः

परत्वमपरत्वन्तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४ अपेक्षाबुद्धिनाशेन
नाशस्तेषान्निरूपितः। बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः १२५ अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते
।अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानन्द्विविधमिष्यते १२६ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विप
र्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः १२७ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः। भवेन्निश्चयरूपा या संश
योऽथ प्रदर्श्यते १२८ किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥

अप्रमाप्रपञ्चः १२५।१२६।१२७ आद्य इति विपर्यास इत्यर्थः। शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकज्ञानं गौरोऽहमित्याका
रकम् एवं शङ्खादौ पीतः शंख इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति किंस्विदिति वितर्के निश्चयलक्षणमाह तद

त्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्याञ्च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपत्तेर्न तयोर्गुणान्तरत्वम् अत्र च यत्कालेज्ये
ष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमारभ्य स्पन्दन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति तदभाववतीति
॥ इदञ्च प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमाया ॥

४०७

मतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति॥ ६॥ तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय अत्र च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयम् तेन तु यथाश्रुतम् महानसोयं वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वानापत्तेः। ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय एकधर्मिकेति ह्रदः पर्वतो वह्निमान्। दभाववन्ताविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तेन पर्वतो वह्निमान् द्रव्यं वह्न्यभाववदिति ज्ञानव्युदासः वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति विरोधावगाहित्वमित्यर्थः। घटोद्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय। भावाभावेति इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशे विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदककज्ञानस्य।

तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः १२८। १२९ संशयं लक्षयति समंशय इति एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसा।

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्। १३०॥

धारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानं संशयकारणम् यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे॥ ७॥ १ संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकतासंशयासंग्रहप्रसङ्गः विभिन्नरूपेण धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसंगश्चेति स्वीयैककोटिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताऽपरकोटिप्रकारताशालि ज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् यत्तु संशयत्वं जातिविशेष इति तन्न चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् संदिग्ध इति क्रियापदम् सन्देहवान् भवतीत्यर्थः एवमग्रेऽपि समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मोसाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतन्निरासायाह॥

स्वीयकोटिसं
प्रति॰ धीभू
कोटि २

विप्रतिपत्तिस्त्विति व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः। ननु तर्हि सूत्रस्य पञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह किन्त्विति तथा च सूत्रस्य पञ्चमीप्रयोजकतायामिति भावः। एवञ्ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामा-ण्यसंशयस्याप्रामाण्यस्य च विषयसन्देहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः। एवं व्याप्येति अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्सम्भवात् क्वचित् तद्धेतुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्यागृहीतत्वेन तत्स्मरणस्यैवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु व्याप्यसंशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राहुः महानसे हुताशनो न जलह्रद इति स्मरतामपि वैतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशया-भावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात् स्थापितं हेतुत्वम् अत एवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् न चैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यम् सूत्रस्य चकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात् तथा हि समानाने-

विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्व-भावात् किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्॥ ११ क धर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशे-षापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुः भाष्यकृत्प्रमुखाः समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात् सपक्षविपक्षाद्व्या-वृत्तो धर्मस्त्वनेकधर्मः तयोरुपपत्तिर्ज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधि अप्रमात्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः एवञ्च प्रामाण्यसंशयजन्योऽप्रमात्वसंश-यजन्यश्च विषयसंशयः चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः सङ्ग्राहकः विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् एकधर्मिकभा-वाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विशेषापेक्षो विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः इत्यादिकमित्यादिना साध्ये व्यापकव्याप्यत्वसन्देहादितः। साध्यव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वं देयं तेन न परस्परं व्यभिचारः॥ ६ ॥ ६ ॥

ननु साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तन्मतेन संशयविभागः कथन्न प्रदर्शित इत्यत आह संशये धर्मिज्ञानमिति सं-
शये संशयमात्रे तथा च धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्वस्य समव्याप्यत्वान्न तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः ननु धर्मिज्ञानस्य
संशयहेतुत्वे मानाभावः न च धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम् सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह धर्मीन्द्रियेति पित्तादीत्यादि-
ना मण्डूकवसाञ्जनादेः परिग्रहः अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति यथेति भगवज्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय जन्येति अर्थान्तरन्निराकुरु-
ते नचेति ननु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणन्न शङ्खत्वप्रमायामत आह विनिगमनाविरहादिति प्रमायान्दोषाभावः कार-

किन्तु संशये धर्मिज्ञानन्धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति १३१ अप्रमायाम्प्रति दोषः कारणम् प्रमाम्प्रति तु गुणः कारण-
म् तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषाङ्कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् गुणस्य प्रमाजनकत्वन्त्वनुमा-
नात्सिद्धम्। यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत् न च दोषाभाव एव कारणम-

॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥

स्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहाद-
नन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् न च गुणसत्त्वेपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञान-
म् अतः पित्तादिदोषाभावानाङ्कारणत्वमवश्यं वाच्यम् तथा च किङ्गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यति-
रेकाभ्याङ्गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः

णङ्गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः वस्तुतो गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिग-
मकमस्तीत्याह अनन्तेति न्याय्यत्वादिति अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न तद्धेतुत्वमतोऽयन्दोष इति भावः तथा च दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्य-
कत्वे च गुणस्यापीति तथा च पित्तादिदोषाभावसत्त्वेपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्या-
॥ न्यथासिद्धिरिति भावः ॥

एवं एवंसति अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेपि यद्यन्यथासिद्धत्वन्न देत्यर्थः गुणाभावः गुणाभाव एव न तु दोषः कारणं स्यादिति भावः एवमग्रेपि ज्ञेय।
मिति उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञाने ऽतिव्या

एवम्भ्रमम्प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति क्वचित्पित्तादिभ्रमेपि पित्तं दोषः
क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वन्दोषः। क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति
जनका इत्यर्थः अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायाम्प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान्दर्शयति प्रत्यक्षे त्विति प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्नि
कर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः एवमग्रेपि ज्ञेयम् प्रमान्निरूपयति भ्रमभिन्नेति ननु यत्र शु

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् सन्निकर्षो गुणस्तु स्याद
थ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्। शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा। गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥ अथवा तत्प्रकारं य
ज्ज्ञानं तद्विशेष्यकम्॥ ९ क्नि रजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं ज्ञानन्तत्र रजतांशेपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वा
भावादत आह अथवेति तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानम्प्रमेत्यर्थः। अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेन्न तथा सति
तत्कारणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् इदन्तु बोध्यम् येन संबंधेन
यद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः॥ ९९ ज्ञिरत आह तद्विशेष्यक
त्वे सतीति तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः। सतिसप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्थत्वात् तत्प्रकारक भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्विशे
ष्यकेति रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति ज्ञानपदञ्च तथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय॥ श्रीः ॥

एवंसति तत्प्रकारकत्वस्यप्रमात्वघटकत्वेसति भ्रमः प्रमाचस्यादिति लक्षणद्वयस्यतत्रसत्वादितिभावः नन्वेवंलक्षणाननुगमइत्यतआह लक्ष्यस्येति अथपाकरक्तेघटेश्यामरूपवत्तामतीतेः प्रमात्वंस्यादितिचेदिष्टमेवैतत्घटस्यकदाचिच्छ्यामत्वात् वर्त्तमानस्यप्रमात्वाघटकत्वात् अत्रयद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपाऽनुभवत्वस्यनिवेशेवैयर्थ्यात् ज्ञानस्यघटितमेवप्रमात्वंसुवचम् तथापितस्यस्मृतिसाधारणतयातत्करणस्यप्रमाणान्तरतापत्त्याशास्त्रेप्रमाणव्यवहारोपयिकंरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्तेतेतान्त्रिकाः। वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवेविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्यकारणतयातज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्यजातिविशेषत्वेसिद्धेज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघट

एवंसतिनिर्विकल्पकंप्रमानस्यात् तस्यसप्रकारकत्वाभावादतआह तत्प्रमेति ननुवृक्षेकपिसंयोगज्ञानम्भ्रमः प्रमाचस्यादितिचेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्यभ्रमत्वात् नचवृक्षेकपिसंयोगाभावावच्छेदेनसंयोगज्ञानम्भ्रमोनस्यात् तत्रसंयोगाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादितिवाच्यम् तत्रसंयोगाभावावच्छेदेनसंयोगज्ञा

॥ तत्प्रमानप्रमानापिभ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५ प्रकारतादिशून्यंहिसंबंधा
॥ नवगाहितत् । प्रमात्वंनस्वतोग्राह्यंसंशयानुपपत्तितः॥ १३६ ॥ श्री॰॥

नस्यभ्रमत्वात् लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणाननुगमेपिनक्षतिः। प्रमात्वमिति। मीमांसकाहि प्रमात्वंस्वतोग्राह्यमितिवदन्ति तत्रगुरूणाम्मतेज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यन्तेनैवगृह्यतइति भट्टानाम्मतेज्ञानमतीन्द्रियञ्ज्ञानजन्यज्ञाततात्प्रकत्वान्नानुभवत्व स्यवैयर्थ्य मितिज्ञतम्पज्ञ्चितेन। प्रामाण्यन्नस्वतोग्राह्यमिति। मूले। स्वतोग्राह्यत्वन्निषिध्यते तत्रस्वतस्त्व (१) त्यस्या॥ वादिनः केइत्याकाङ्क्षायामाह मीमांसकाहीति स्वप्रकाशकत्वादिति स्वविषयकत्वादित्यर्थः तेनैवगृह्यतइति ज्ञानेगृह्यमाणेतन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापिग्रहेबाधकाभावात्तन्मतेसर्वञ्ज्ञानमयंघटोघटमहञ्जानामीत्याकारकमितिभावः॥ १ ॥

तथाचेति अयमत्रानुमानप्रकारः इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति अनुव्यवसायेनेति ननु ज्ञानं ज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात्कथं विषय घटितप्रामाण्यं तत्स्वविषय इत्यतो ज्ञानं ज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह विषयनिरूप्यमिति विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति विषयविषयकतानियतस्वविषयकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् तथा च ज्ञानं विषयविषय

तथा च ज्ञानमनुमीयते गुरुमिश्राणां मते । अनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते सर्वेषामपि मते तेन तु ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति संशयेति यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा तन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्वि

॥ शेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ॥

कतां कं प्रत्यक्षं कं विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानं ज्ञानप्रत्यक्षस्य विषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । भट्टमते च प्रत्यक्षस्यानभिषिक्ता ज्ञातताऽलिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः अनभ्यासदशापन्नेति अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः ज्ञातमेव निश्चितमेव गन्धवतीति व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

का॰मु॰ टि॰ २१२

ननु कथन्तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसम्भवादत आह तत्प्रकारकत्वेति संशयानुरोधादिति यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते सन्देहस्तु धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः तथापि प्रकृत्वुपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिदूषणमिति ध्येयम् न च प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसत्त्वात् श्रमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन जनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्याशयात् ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयन्तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् तथाहि अयम्पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसन्देहे नार्थसन्देहस्यायम्पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न सम्भवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनोऽर्थसन्देह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रा-

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वम्प्रत्वं गृह्यते संशयानुरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्वम्विशेषणस्य व्यर्थम् न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्॥ १

माण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमतिपुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूपहेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्त्तिनि पुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायम्पुरुषो न वेति सन्देहप्रतिबन्धसम्भवादलम्प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं विनापि करादिमतिपुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसम्भवेन प्रामाण्यानुमानसम्भवात् एवं न्यायमतेऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। गुरुः शङ्कते नन्विति व्यर्थमिति व्यावर्त्याभावात् अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः भ्रमजन्येति न्यायनयेऽभ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ रजतमिदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम् न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव

॥ तन्मते दोषाधीनतया रज ॥

राम २१२

तिरजतभेदाग्रहस्यदोषाधीनत्वादितिभावः यत्ररङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भातमितिज्ञानन्तत्रविसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणायस्वतन्त्रोप-
स्थितेतिरजतविशेषणम् मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वन्तदर्थः वस्तुतोरङ्गगोचरादेतद्रजतवद्भातमितिज्ञानादपिप्रवृत्तिरिष्टैवेतिस्वतन्त्रो-
पस्थितत्वन्नदेयमिति ध्येयम् हेतुत्वादिति ॥ ५ ॥ न्यायनयेपीदंरजतमितिभ्रमेहेतुतयारजतभेदाग्रहस्यतत्रावश्यकतयातस्यैवहे-
तुत्वमयुक्तत्वादेतोरितिन्यादितिभावः कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षयालाघवादाह अस्तुवेति तत्रापिसत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि।
अपिनारङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः रजतभेदाग्रहः रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः यथाश्रुतेरजतेनेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाक-
रमतेतत्ररजतेभेदग्रहाभावस्यसत्त्वादन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेरिति यद्यपिपुरोवर्त्तिविशेष्यकस्यरजतभेदासंसर्गग्रहस्यसमवायेना-
भावोविशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमितिफलितम् तथाच रङ्गेनेदंरजतमितिग्रहेपिप्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्य-
करजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्तृमतेः प्रसिद्धत्वेनतदभावस्यप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तथापिविषयतासम्बन्धेन

सत्यरजतस्थलेतुविशिष्टज्ञानस्यसत्त्वात्तदेवकारणम् अस्तुवातत्रापिरजतभेदाग्रहएवकारणमिति॥

प्रवृत्तिम्प्रतिरजतभेदासंसर्गग्रहस्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोऽभावः सविशेषणतासम्बन्धेनप्रतिबन्धकइतिविषय-
निष्ठतयाप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यनान्नोक्तदोषः सचञ्चत्पुरुषीयत्वंप्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौनिवेशनीयमतो
नपुरुषभेदमादायदोषः नचैवंरङ्गेइदंरजतमितिभ्रमानन्तरन्तत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्यातत्रानङ्गी-
कारेणतदभावरूपस्यप्रतिबन्धकस्यसत्त्वादितिवाच्यम् रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैवरजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्यप्रतिबन्धकत्वो-
पगमात् नचैवमपिरङ्गेइदंरजतंघटोनरजतमितिज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्प-
नात्तत्ररङ्गेरजतभेदग्रहानुत्पत्त्यातत्प्रतिबन्धकदोषस्यस्वीकरणीयत्वात् नचरङ्गेरजतभ्रमजनकदोषएवोत्तेजकोऽस्तु किंरजतभेदग्रह-
प्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेणएवंचरजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपिमास्तुप्रतिबन्धकेविशेषणन्तदेयंरजतभेदानुपस्थितिका ॥ ६ ॥

लेरङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानाद्रप्रवृत्तिप्रसंगाभावात्तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेज
कविशिष्टत्वादिति वाच्यम् रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्यान्यायमततसिद्धस्य तन्मते भावेन तत्तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् ॥ ७॥ सम्भ
वतीत्यनन्तरं येन विसम्वादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् सन्निकर्षस्याभावादिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्प।
नन्तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः हेतुताया इत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः अन्यत्रापि रङ्गेऽपि च रजतार्थिप्रवृत्तावपि तत्क।
ल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् नचात्र मानाभाव इति वाच्यम् रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्याप्र
वृत्तित्वाद्रजते रजतप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् अत्राप्रयोजकमाशङ्क्य तेन चेति लाघवेनेति सम्वादिविसंवादिभेदे

नचान्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्ष कारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपन्नेरिति।
चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् नच सम्वादिप्र
वृत्तौ तत्कारणं विसम्वादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इ
त्थञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषात् ॥ ६ ॥

लकार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पना लाघवेनेत्यर्थः। तथा च लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्का
स्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः। रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः सम्भवतीति प्राभाकरोक्तं दूषणमुद्धरति। इ
त्थञ्चेति प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। फलमुखेति कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात्पूर्वं गौरवस्य निर्णयाद्गौरव
सन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ननु तु विसम्वादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति
न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् र

॥ टिप्पणी ॥ जतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्व ॥

विशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् न्यायनये तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वान्तर
कल्पने गौरवमिति तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादेरिति कारणबाधाद्बाधितमेव मिथ्या।
ज्ञानमित्याशङ्काम्मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञानमित्याह किन्त्वित्यादिना यत्र रजते रजतभेद
ग्रहो न तु वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञानेन किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयु
क्तसमवायस्य सत्वात् तादृशञ्च ज्ञानं रङ्गांशेन प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किन्त्वन्यथाख्याति
रेवेति भावः। ननु तद्विशेष्यतन्निष्ठविशिष्टबुद्धिम्प्रति तन्निष्ठविशेषणतन्निष्ठविशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथा च कथं रजतघ
टितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह अपि चेति अन्यथाख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्र

किन्त्वयत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानन्जातन्तत्र न कारणबाधोपि अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रज
तरङ्गे इति ज्ञानन्तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे वान्यथाख्यातिभ
यात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्वात् किञ्चानुमितिम्प्रति भेदाग्रहस्य हेतु
त्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा॥ ६॥

४१५

९ हस्येति पूरितस्य सत्वादित्यनेनान्वयः। अनेन
रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता रङ्गे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रङ्गे इ
ष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता दोषादेवेति त्वन्मते न्यायाभिमतभ्रमस्थलाभिषिक्त
भेदाग्रहम्प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः। इष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इ
ष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति दर्शितं निष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंस
र्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या ननु रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात्तत्र रङ्गे निवृत्तिरेव र
॥जते रङ्गभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वा॥

का॰ मु॰ दि॰ २१५

न्त्वरजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यत आह विरुद्धेति भेदाग्रहस्य व्याप्यवह्नेदाग्रहस्य अनुमितिर्निराबाधेति सति।
बाधाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आपत्तिरिति अन्यथाख्यातिरूपमापत्तितमित्यर्थः ननु ह्रदे वह्निव्याप्यधूम
वह्नेदाग्रहान्न ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परन्त्वगृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमेवात्रोत्पद्यते न च तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाध
काभावे व्याप्यवह्नेदाग्रहस्य ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमिति कारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृ
शकार्यकारणभावस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणम्प्रदर्शयति इत्यञ्चेति यद्यानन्वनुमितिम्प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशवि
शिष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्गसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुपगमान्न्यायः पिण्डे वह्न्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत।
आह इत्यञ्चेति चकारोऽप्यर्थः ननु नादृशानुव्यवसायेनेदं विशेष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परन्तु रजतत्वप्र।

यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदा योगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतः पा।
शारज्जुः इत्थञ्चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् इदं रजतत्वया वेद्मि इत्यनुभवादिति संक्षेपः ।१३२।१३३
।१३४।१३५।१३६॥ पूर्वं व्याप्तिरुक्ता न तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तन्दर्शयति व्यभिचारेति व्यभिचारग्रहस्य व्या

कारकत्वासंसर्गाग्रहरूपत्वेवेत्यत आह । संक्षेप इति। विद्यमानेऽपि भेदग्रहे आ॥ भिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः प्रकारणम्
हार्यप्रत्यक्षीत्यादादिच्छायाउत्तेजकत्वं वाच्यम् इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छेदकत्वात्प्रवृत्ति।
त्वावच्छिन्नम्प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथक्कारणत्वेन गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसम्वादिप्रवृत्त्यनुरोधे
नान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ननु प्रामाण्यमनुमानगम्यन्तदा भवेद्यद्यनुमानम्प्रमाणम्भवेत्तदेव न सम्भवति व्याप्तिग्राहकाभावे।
नाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तायेति मूलेन व्याप्तिग्रहोपायो दर्श्यते सत्त्वानुक्तः
स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यत आह पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकतामुपपादयति ॥ ६ ॥

राम २१५

व्यभिचारग्रहस्येति सहचारग्रहस्तथासुपपादयति एवमिति भूयोदर्शनस्यकारणत्वङ्खण्डयति भूयोदर्शनन्त्विति व्यतिरेकव्यभि-
चारमाह सकृद्दर्शनेपीति भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेपिक्वचित्प्रयोजकतया तदादरइत्याह क्वचिदिति तर्कोऽपेक्षितइतिशङ्कापनयना-
र्थन्तर्कोऽपेक्षितइत्यर्थः। तद्दर्शयति तथाहीत्यादिना यद्ययमिति अयन्धूमवान्पर्वतः कारणंविनेति तथाचधूमोवन्हिव्यभिचारी

व्यभिचारग्रहस्यव्याप्तिग्रहेप्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसहचारग्रहस्यापिहेतुताभू-
योदर्शनन्तुनकारणम् व्यभिचारास्फूर्तौसकृद्दर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वाराभू-
योदर्शनमुपयुज्यते यत्रतुभूयोदर्शनादपिशङ्कानापैतितत्रविपक्षेबाधकतर्कोपेक्षितः तथाहि वन्हिविरहिएयपि

॥ व्यभिचारस्याग्रहोथसहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहेतर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः॥ १३७ ॥ ॐ॥

धूमः स्यादिति यद्याशङ्काभवति तदासावन्हिधूमयोः कार्यकारणभावस्यप्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययंवन्हिमा-
न्नस्यात्तदाधूमवान्नस्यात्कारणंविनाकार्यानुपपत्तेः यदिचक्वचित्कारणंविनाकार्यम्भविष्यति तदाहेतुकएव-
भविष्यतीति तत्राप्याशङ्काभवेत् तदासाव्याघातादपसारणीया यदिहिकारणम्विनाकार्यंस्यात्तदाधूमार्थंवन्हे
स्तृप्त्यर्थम्भोजनस्यनियमतउपादानन्नैवस्यादिति॥

स्याद्वन्हिजन्योनस्यादिति तर्कोकारोबोध्यः। यथाश्रुतेवन्हिमान्नस्याद्धूमवान्नस्यादिति तर्कस्यविषयपरिशोधकस्यव्याप्तिग्रहानौप
यिकतयासङ्गतेः। तत्रापितादृशतर्ककारणीभूतकार्यकारणभावग्रहेपि। आशङ्काभवेत् आशङ्काप्रतिबन्धिकाभवेत् व्याघातमेव
॥ दर्शयति यदिहीत्यादिना ॥

ननुतर्कस्त्वापाद्य व्याप्यापादकवत्ताज्ञानङ्कारणन्तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिवन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमग्रे
पीत्यनवस्थेत्यत आह यत्रेति स्वत एव शङ्कोसामग्रीविरहादेव न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो नानवस्थेति शेषः। ननु तर्कस्य न व्यभिचा
रशङ्कानिवर्त्तकत्वन्तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः सम्भवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतज्ञा
नेन निरासस्संभवेप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्नसम्भवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिवध्यत्वात्किन्तु तर्केणैव तथाहि अनिष्टप्रसञ्ज
नात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारापादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छा
प्रतिवन्धः क्रियते एवञ्चेच्छारूपकारणविरहादेवनाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशासम्पन्नमेव तर्के तन्निवर्त्तकत्वमिति केचित्तु
तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वम्व्याप्तिज्ञानकारणीभूतोयो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्सम्पादकत्वम् एवञ्च व्यभिचारशङ्काप्रतिवन्ध

यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तन्तर्कः क्वचिच्छङ्का
निवर्त्तक इति इदानीम्परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिवन्धार्थमुपाधिन्निरूपयितुमाह॥ ६ ॥

कतायान्तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसम्पादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः परेतु तदापादकका
पत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति प्रतिवन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वमित्याहुः तर्कश्चा
हार्यारोपविशेषः। तत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवाज्जिज्ञासाविशेषनिवर्त्तकतया वा सिद्ध इति तर्कश्च द्विवि
धो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति। तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्व
न्हिजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः। विस्तरस्तु अन्यत्रानुसन्धेयः। इदानीम्व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरम्व्या
प्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति तथा च प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमिति भावः॥६॥

सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपाधावभावादभिमतेति। यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छि-
न्नाव्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः। यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः स्यात्
यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानिमत्त्वादित्यादौ संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादित्यादौ च नाव्याप्ति-
व्याप्ती व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसम्बन्धेन च विवक्षिते। तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसम्बन्धेन च वन्हिम्प्रति व्यापकस्य द्रव्यत्वस्य द्वि-
त्वादिना संयोगादिसम्बन्धेन च धूमम्प्रत्यव्यापकत्वेऽपि वन्हिमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः। स श्याम इति काकः श्यामो मित्रातन-

साध्यस्येति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः। ननु स श्यामो मित्रातनयत्वा-
त्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वन्नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्य-
क्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वन्नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिष्वपि सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् एवन्ध्वंसो

॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा। स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयम्प्रदर्श्यते॥ १३८॥

विनाशीजन्यत्वादित्यत्र भावत्वन्नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात्॥

१ यत्वादित्यादावित्यर्थः तेन वक्ष्यमाणेन ध्वंसो वि-
नाशी जन्यत्वादित्यनेनानयोर्नैरुक्त्यम् अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् साध्या-
व्यापकत्वमुपपादयति। श्यामत्वस्येति। ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरतः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कोपाधौ चाव्याप्तिमाह एवं वायुरिति। अत्र प्रत्यक्षम्प्रत्युद्भूतरूपस्य व्यापकत्वे रूपस्य सुतराम्व्यापकत्वमित्युद्भूतपदस्यार्थं तत्र यापुपाधेः साध्य-
व्यापकत्वे कार्यकारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनाय तन्त्रदितिध्येयम् पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौ तु पूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्ति
॥ रितिभावः अव्याप्तीः परिहरति॥

का॰ मु॰ टि॰ २१६

मित्रात्तनयत्वेत्यादिना। व्यभिचारिणि त्वित्यादि वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकरणमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशू
न्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरणमिति उद्भूतरूपाधिक
रणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसिध्या तद्दोषतादवस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति। उद्भूतरूपाधिकरणम् यत्प्रत्यक्षत्वाधि
करणं घटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं यत्रेत्यादि तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपरमाणुघटान्य॰
तरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमिति तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरणमात्मा तद
न्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति। उद्भूतरूपत्वाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यत्रोद्भूतरू

मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकञ्च एवम्पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वा
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्वम् एवं वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकञ्च एवन्ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादि॰
त्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भाववत्वम् सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकत्वं तदवच्छिन्नस॰
साधनस्य चाव्यापकं किञ्चित्स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यत्रोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकर
णन्तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः सम्भवतीति ॥१३८॥ ((पक्षशून्यमप्रत्यक्षत्वाभा॰

वाधिकरणमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावात्साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य सा
ध्यव्यभिचाराधिकरणमित्युक्तम् तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वं अन्ततइति तादृशधर्मान्तरस्यास्फूर्तावित्यर्थः
नत्वसाध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात् कथं तादृशधर्मा
न्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामिति वाच्यम् तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरू
पस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशेन तु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् ॥ श्रीः ॥

राम॰ २१६

धूमवान्वह्नेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकंव्यञ्जनवत्त्वादिकंसंग्राह्यमेवेति ध्येयम्॥१३८॥ अतएव यद्धर्मा
वच्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्यतात्पर्यविषयत्वादेव एतदनुसारेण निरुक्तलक्षणानुसारेण स्वस्यसाध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमम
पावर्तयितुमाह स्वव्येति नव्यास्तु यदभावेन यद्धर्मवत्त्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते सउपाधिर्लाघवात् अतएवजलत्वतेज
स्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण नक्वचिदप्युपाधित्वमित्याहुः तद्धर्मवत्त्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्मोधिकरणीभूतयदुपाध्यभावाधिकरणत्वं तद्ध

अतएव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेणदर्शयति सर्वेइति स्वञ्च साध्यञ्च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः। उपाधे
र्दूषकतावीजमाह व्यभिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेःप्रयोजनमित्यर्थः। तथाहियत्रशु
द्धसाध्यव्यापकउपाधिस्तत्रशुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्य

सर्वेसाध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः। हेतोरेकाश्रयेयेषां स्वसाध्यव्यभिचारिता॥१३९॥ व्यभिचारस्या
नुमानमुपाधेस्तुप्रयोजनम्॥ भिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्या
प्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्रतुकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकउपाधिस्तत्रतद्धर्मवतिउपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्य
भिचारानुमानम् यथा सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्य
भिचारित्वादिति वाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः॥ १ ॥

त्वित्वेन वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वम् प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि वहिर्द्रव्येऽनुद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादिद्रष्टव्यम् ननुपक्षेतर
त्वेतिव्याप्तिः नचतस्यलक्ष्यत्वमेव। एकाश्रयेयेषामित्यादिमूलेनप्रदर्शितस्थलस्यनावच्छेदकस्यतत्राभावात् तत्रहेतौ। पक्षेतरत्वव्य
भिचारस्यपक्षमादायैवसम्भवात्साध्यव्यभिचारस्यतमादायासम्भवादतआह। वाधानुन्नीतेति। स्वव्याघातकत्वादिति। उपाधिमा
॥ त्रस्यदूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः। पक्षेतरत्वस्योपाधित्वेसर्वत्रानुमानेपक्षेतरत्वसोपाधेःसम्भवादनुमान॥

मात्रोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासम्भवादिति भावः॥ ७॥ ननु तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकं प्रमाणम-
स्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह बाधोन्नीत इति बाधेन पक्षे साध्याभाववत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इ-
त्यर्थः। संदिग्धोपाधिरपीति। पक्षे साध्यसन्देहेन साध्यव्यापकतासन्देहस्य पक्षेतरत्वे सम्भवादिति भावः। न च स्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादे-
वानुद्भावनसंभवे सम्प्रदायमात्रेण तद्धेतुत्वकथनमसङ्गतमिति वाच्यम् यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणो-

बाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः य-
त्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसम्प्रदायानुरो-
धात् केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथाहि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववदा-
र्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात् इत्यङ्गं साधनव्यापकोऽपि कश्चिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसं-

॥ शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते १४०। अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम्॥

योगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यम् सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्क-
र्यात् अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति शब्दोपमानयोरिति वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च
प्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् तथाहि दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि वैदिकपदानि वा॥

व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य दूषकत्वस्य व्याघातासम्भवात् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां
मतमाह केचित्त्विति इत्यङ्गमिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च पक्षावृत्तिरिति पक्षवृत्तित्वे
नुपक्षेतराभावेन साध्याभावासाधनादिति भावः। गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिराकरणायाह वैदिकेति॥ अ-
त्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम्॥ श्रीः॥ श्रीः॥

तात्पर्यविषयेति अत्र ब्राह्मणेविरोध्यत्वादेर्यद्धाधिकरणत्वं संसर्गे तात्पर्यन्तदविषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे विशेषणं तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्याप्रवेशाद् घटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गेण सिद्धो दत्तः स्मारितेति स्मारितत्वञ्च वृत्त्या बोध्यम् तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेपि न क्षतिः। हेतौ चाय मेतिपुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गतात्पर्याभावेन साध्याभावाद्व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं न च दम्पदमनेन पदेन सहामुकसंसर्गेणैतदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमत्र विवक्षितपदं तात्पर्यार्थकम् तेन नाकाङ्क्षायाङ्गतरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः। वह्निना सिञ्चतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् नीलो घटो द्रव्यम्पट इत्यादिनीलः पट इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्य

तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेतिपदकदम्बकवत् यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवद् दृष्टान्तेपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति एवङ्गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरङ्गवयपदङ्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असतिवृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असतिवृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ॥ ६ ॥

नासत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायासत्तिपदम्। कदम्बपदञ्चाकाङ्क्षादीनाम्परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थघटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरतादृशतया कथं प्रवर्त्तकत्वम्। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्त्तिविशेष्यकस्य जनत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मादनुमितेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह यद्वेति मिथः संसर्गवदिति। तात्पर्यविषयापरस्परसंसर्गवन्त इत्यर्थः। तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् ननु दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात्कथम्व्याप्तिग्रह इत्यत आह दृष्टान्तेपि

ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह किन्त्विति पदज्ञानं कल्पयित्वेति पद-
स्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः वस्त्रादिशब्देनार्थस्येव वस्त्रादिरूपेणार्थेनापि वस्त्रादिपदस्मरणसम्भवाद्वाच्यत्वादिवद्वाचकत्वादिसम्बन्धस्या-
पि स्मारकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्य-
तादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यतानां लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेपि शाब्दबोधद-

तन्मतं दूषयति। तत्तत्सम्प्रिति व्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दादितो बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्या-
प्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति किन्तु सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्द-

तत्तत्सम्प्रति विना व्याप्तिबोधः शब्दादिबोधतः ॥१४१॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः। द्वैविध्यं तु भ-
वेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥१४२॥ अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते। साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभाव-
स्य यद्भवेत् ॥१४३॥

बोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् १३९।१४०।१४१ त्रैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं
केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि॥ ७॥ ९ शब्दादितः पृथगेव शब्दो मा-

नमिति वदन्ति मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात्
अनुमानस्योभयत्रापि सम्भवात् न चाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिरत्रेति वाच्यम् आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसम्भवात् विषयाबाधाच्च
तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावात्तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः। परे तु घटात्पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छि-
न्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादुप-
पद्यते वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः पक्षविधेयापृथक्त्व॥ ७॥

स्वभानेपितदाश्रयस्यभानात् नचपटस्यस्वीकृत्यपटोघटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्यातन्निर्वाहइतिवाच्यम् पटादिनिष्ठविशेष्य तायास्तत्रपटत्वावच्छेदकीभूतपट त्वावच्छिन्नतयानिरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्यतयाप्यनिर्वा हादित्यादूह्यमितिदिक्॥१३९॥१४०॥१४१॥ तत्रतेषुमध्ये असद्विपक्षइति अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यइत्यर्थः॥ यथाश्रुतेसिद्ध्यसिद्धि व्याघातात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यचप्रमेयत्वादौसत्वाल्लक्षणसमन्वयः नचैतन्नसम्भवति प्रमाविषयत्वरूपस्यतस्यनानात्वे

यथाघटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहिसर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्वम् असत्सपक्षः केवलव्यति रेकीयथापृथिवीइतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्वादित्यादौ तत्रहिजलादित्रयोदशभेदस्यपूर्वमनिश्चिततया। निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकीयथावन्हिमान् धूमादित्यादौतत्र सपक्षस्यमहानसादेर्विपक्षस्यजलहृदादेश्चसत्वादिति तत्रहिव्यतिरेकिणिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानङ्कारणन्तद र्थम्व्यतिरेकव्याप्तिन्निर्वक्तिसाध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदम्बोध्य म् यत्सम्बन्धेनयदवच्छिन्नम्प्रतियेनसम्बन्धेनयेनरूपेणव्यापकतागृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता कतद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्यसिद्धिरिति॥ १॥

नानुगमादितिवाच्यम् प्रमात्वस्यैवपरम्परासम्बन्धेनानुगतत्वात् इत्यञ्चप्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेपिकेवलान्वयित्वमेवेति। मन्तव्यम् असत्सपक्षइति सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादत्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यन्तत्कत्वमर्थोबोध्यः सत्सपक्षेतिगृहीता न्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः यत्सम्बन्धेनयदवच्छिन्नम्प्रतीति यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता गृह्यतेइत्यर्थः॥ ॥

इतरव्याप्यतेति इतरस्य व्याप्यतेत्यर्थः तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायेतरनिष्ठव्याप्यतातन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः
तादात्म्यसम्बन्धेनेति तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः। येनसम्बन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतर
स्य व्याप्यता यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः। संयोगसंबन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकवन्ह्यभावेनेति सावधारणम् नो
नसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन तन्नसिद्धिरित्यर्थः अनेनच येनसम्बन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् प्रदर्शितरी-
त्यैव येनरूपेण यदवच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात्कथम्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्य
त आह अत्रचेति तथाच व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेतिभावः। ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदा-

इत्थञ्च यत्र विशेषणतासम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वङ्गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ता
भावः सिद्ध्यति यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकत्वङ्गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभा
वः सिद्ध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमस्य प्रति संयोगसम्बन्धेन वन्हेर्व्यापकता गृह्य
ते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावेन जलह्रदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
धूमाभावः सिद्ध्यति अत्रच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानङ्कारणम्॥ ॥

भावाज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात् साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेन्न साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्पृथिवीतरभिन्ने
त्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् अतएवानित्यवाङ्मनसे इत्यत्र
वागिति बुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयि
षयोरभावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शने सि
द्धौ वा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥

ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिस्फूर्तिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् आचार्यमतमाह केचित्विति व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्ष व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात्कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह नत्विति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः। नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह यत्रेति ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात्कथमन्वतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह

केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते नतु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति १४२।१४३।

अर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिः प्रमाणांतरमिति केचिन्मन्यन्ते तथाहि। यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवग

॥ अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते। व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः १४४॥

तं जीवितो गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतन्तत्र शतवर्षजीवितो गृहासत्त्वं बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिः सत्त्वङ्कल्प्यत इति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथाहि यत्र जीवित्वसत्त्वे बहिः सत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वङ्गृहीतं तत्र तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायाङ्गृहसत्त्वबाधाद्बहिः सत्त्वमनुमितौ भासते॥ ॥ छ ॥ साध्यप्रसिद्धिस्त्विति ननु घटादौ साध्ये निर्णीते कथन्तत्रेतरभेदानुमितिरत आह पश्चादिति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। अन्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः। न च व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वन्तृतीयार्थः तच्च नानुपपन्नम् अन्वयव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कानादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरास

तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः १४२।१४३ केचन्तु मीमांसकाः
तदपि। अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन्न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः
पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते नन्वेतद्व्यतिरेकिणः सम्भवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणादिति कथं ज्ञायते

एवम्पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवा भोजनबाधे रात्रिभोजनं सि
ध्यतीति अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् किन्त्वनुपलम्भस्याज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात्।
प्रत्यक्षम् ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः सङ्केतग्राहकशब्द
स्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात् यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति १४४ सुखन्निरूपयति

सुखं हि जगतामेकं काम्यं धर्मेण जायते। अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् १४५ निर्दुःखत्वे सु
खे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि १४६॥ १ सुखमिति काम्यमभिलाष

विषयः धर्मेणेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। दुःखन्निरूपयति। अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य
कारणभाव इत्यर्थः प्रतिकूलमिति। दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः १४५ इच्छान्निरूपयति निर्दुः
खत्व इति इच्छा द्विविधा। फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानङ्कार

पत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न मयूरनृत्यम्पर्वताधिकरणकम्पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात्पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकि
णैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात् १४४ धर्मत्वेनेति इदञ्च प्राचाम्मतेनोक्तम् नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति।
श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकं जन्यसुखत्वम् सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोध्यम् १४५ तत्रतयोर्मध्ये ॥ छ ॥

अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव। पुरुषार्थः सम्भवतीति। सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः सम्भवतीत्यर्थः। ननु यद्ज्ञानमित्यादेः स्व
विषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः तथा चोपायस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह इतरेच्छेति १४६
कृतिसाध्यताज्ञानमिति ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्ध
र्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र
कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं गृहीतमपि शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेन चेष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेर
नुभाविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् अथ कृ

अतएव पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छाविषय
त्वं फलितोऽर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् चिकीर्षेति १४६ कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रि

॥ चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्॥१४७॥

याविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञान
ञ्च कारणम् तद्धेतुरिति॥६॥

त्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति
हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाववद्व्याप्यत्वदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे
लाघवात् इष्टसाधनताज्ञानमिति। अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः। अत्रेदम्बोध्यम् पाकविशेष्यकेष्ट
साधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकत्वं पाकादिगोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनविरहात् पाको जायतामितीच्छा
या असङ्ग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यवि॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॐ॥ ॐ॥ ६॥ ॐ॥ ६॥ श्री॥

का० मु०
टि०
२२१

शेष्यके इच्छात्वम्पाकसाध्यंसुखञ्जायतामितीच्छायाम्व्यभिचारवारणायसुखेति इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छास्वरूपसतीविशेषणम् तेनेच्छाज्ञान-
शून्यकालेपिचिकीर्षानिर्वाहः। अतएवकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वादेव १४७ बलवद्द्विष्टेति द्विष्टन्द्वेषविषयीभूतन्द्वेषश्चदुःखेनादृष्टेण
ज्ञानात् सर्पादौतत्साधनताज्ञानात् द्वेषबलवत्त्वञ्ज्ञातिविशेषः प्रतिबन्धकमिति ननुबलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वेचै-
त्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदाबलवान्द्वेषस्तदामित्रस्यतादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमनेनादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत इच्छाप्रवृत्त्योरनुप-
पत्तिः एवञ्चैत्रस्यैवकालान्तरेतादृशद्वेषसत्त्वेपि नचतत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छाम्प्रतिप्रवृत्तिम्प्रतिचतत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजन-
कत्वज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वङ्कल्प्यते यत्पुरुषस्ययदानकापिद्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेनतादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात्तत्रता-

अतएवतृप्त्यादौकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्नचिकीर्षा १४७ बलवद्द्विष्टेति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानंतत्रप्रतिब-

॥ बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका। तदहेतुत्वबुद्धेस्तुहेतुत्वङ्कस्यचिन्मते। १४८॥

न्धकमतोमधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेनचिकीर्षा बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धकइत्यन्ये तदहेतुत्वेति॥ ॥

दृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्ध्यातदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् यत्पुरुषस्ययदागम्यागमनजन्यनरकेबलवद्द्वेष-
स्तदातत्पुरुषस्यतत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छायाअप्रसिद्ध्यातत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेनतादृशकार्यका-
रणभावस्याभावेनतत्रतत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्यदुर्भिक्षापत्तेरितिचेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्यतद्धर्मावा-
च्छिन्नजनकत्वज्ञानस्यतत्रप्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायान्तादृशद्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्त-
रतद्गोचरेच्छायान्तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावःकारणम् बलवद्द्वेषइति पाकादिगोचरेच्छायांबलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानज-
न्यः पाकगोचरोद्वेषः प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षयालाघवादितिभावः॥ श्रीः॥ श्रीः॥ ॥ ॥

राम
२२१

यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन्कर्मणि गृहीतन्तत्र सम्प्रतिपक्षस्थल इवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छोत्पादापत्तिः। नच यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीयक्षणे द्वेषो जनित —— स्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्याप्यनिर्णयत्वादित्यन्ये इत्यनेनास्वरसः सूचितः ॥ ७ ॥ बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायान्तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानङ्कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायान्तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तद्घटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम्

बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानङ्कारणमित्यर्थः १४८ द्वेषन्निरूपयति। द्विष्टेति। दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलव

॥ द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्। प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् १४९ ॥

द्विष्टसाधनताज्ञानङ्कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानम्प्रतिबन्धकमतो न नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ॥ नद्वेषः। प्रयत्नन्निरूपयति। प्रवृत्तिरिति १४९

नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया ऽप्रामाण्य निश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेपीच्छा। प्रवृत्त्योस्तदयाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति नच बलवदनिष्टाननुबन्धिज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावान्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यम् तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्

॥ प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात्॥

का० मु० दि० २२२

अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद्बलवत्येव चतुर्थक्ष-
णे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषा समुत्पन्ना तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां योग-
पद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् न युक्तं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं।
तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया ज्ञानयोरेकत्र यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य
वावश्यकत्वमिति ध्येयम् तेन द्वेषबलवत्त्वविशेषणेन। प्रवृत्तिरित्यादि प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः निवृ-

प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः चिकीर्षेति मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनि-
ष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वत-

एवम्प्रयत्नत्रैविध्यन्तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्। चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा १५०
उपादानस्य चाध्यक्षम्प्रवृत्तौ जनकम्भवेत्॥ ९ अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति।
कार्यताज्ञानम्प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायाञ्चिकीर्षातिरिक्तन्नापेक्षितमस्ति सा च

त्तित्वञ्च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जीवनयोनियत्नत्वञ्च साहजिकप्राण ९ कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या॥
सञ्चारविषयकयत्नत्वम् ननु बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह मधि-
ति चिकीर्षाभावादिति चिकीर्षाम्प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति अन्यथा
कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यान्न तु प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेपि समानमिति भावः।
प्राभाकरमतमाह कार्यताज्ञानमिति सा च चिकीर्षा च॥ श्रीः॥

राम० २२२

तद्द्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा द्वयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थः स्वविशेषणेति स्वम्प्रवर्त्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणञ्चास्यैकामना
नित्यैकालशौचादिनद्वत्तापक्षेतत्सम्बन्धः तस्यप्रतिसन्धानज्ञानमित्यर्थः। तस्यकार्यताज्ञानहेतुता लिङ्गज्ञानविधयातथाहि पाकोम
त्कृतिसाध्यः मत्कृतिंविनाऽसत्वेसतिमदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम् अत्रमदिष्टसाधनत्वमात्रोपादानेवृष्ट्यादौव्यभिचारइतिसत्य
न्तम् मदिष्टसाधनेपरकृतपाकादौव्यभिचारवारणायम त्कृतिंविनेत्यत्रमत्पदम् अग्रेव्यभिचारवारणायमदिष्टसाधनत्वादितिमदी
यग्रमस्यमत्कृतौविष्टसाधनत्वान्नद्दोषनादवस्थ्यमतस्तत्रापिमदिति। नचस्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तकमन्यथा
नान्तरीयकश्रमेप्रवृत्त्यापत्तेस्तच्चोक्तानुमानान्नसिद्धमितिवाच्यम् स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैवसाध्यत्वात् एवञ्चहेतावपिम।

इच्छायाःस्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षाहिकृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छातत्रकृतिसाध्यत्वप्र
कारस्तत्प्रकारकञ्ज्ञानञ्चिकीर्षायान्तद्द्वाराचप्रवृत्तेर्हेतुः नत्विष्टसाधनताज्ञानन्तत्रहेतुः कृत्यसाध्येपिच।
चन्द्रमण्डलानयनादौप्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्यप्रतिबन्धकमितिचेन्न तदभावापेक्षयाकृतिसाध्यत्व
ज्ञानस्यलघुत्वात् नचद्वयोरेवहेतुत्वङ्गौरवात् ननुतन्मतेपिमधुविषसम्पृक्तान्नभोजनेचैत्यवन्दनेचप्रवृ
त्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्यसत्वादितिचेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात्॥ ४ं

कृतिंविनेत्यत्रस्वेच्छाधीनत्वम्मत्कृतिविशेषणन्देयम् अन्यथाऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्येमदिष्टसाधनेनान्तरीयकजलसंयोगा
दौव्यभिचारापत्तेः एवंसतिस्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेवश्रमेव्यभिचारवारणसम्भवाद्विशेष्यदलप्रयोजनंयद्यपिनस
म्भवति तथापि नीलधूमादिवद्वैतत्त्वत्स्वत्वाददोषः। एवमहमिदानीन्तनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वेसतिविहितसन्ध्याका
लीनशौचादिमत्वादित्यनुमानम् योद्विजातित्वेसतिविहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान्सतत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनइति सा
मान्यतोव्याप्तिरिति नचैवरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसम्भवेपिपक्षेस्वविशेषणवत्ताप्रतिसं॥ ०॥ ०॥ ०॥

का॰ मु॰ टि॰ २२३

न्धानजन्यकार्यताज्ञानं नसम्भवति इष्टसाधनत्वस्ययागनिष्ठत्वेनपुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्चपुरुषविशेषणत्वेपितस्या
लिङ्गत्वासम्भवात् लिङ्गघटकत्वेपिपक्षेतद्वृत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादितिवाच्यम् काम्यसाधनताज्ञानस्यापिपक्षेयागादौस्वविषयसाधन
त्वरूपकामनासम्बन्धज्ञानात्मकत्वात् वस्तुतस्तद्वृत्ताज्ञानन्तत्सम्बन्धज्ञानन्तत्ज्ञानमेववानतुपक्षोपितत्रान्तर्भूतइतिकाम्यसाधनताज्ञा
नस्यापिकामनासंबन्धज्ञानात्मकतयाकामनाज्ञानात्मकतयावानुपपत्त्यभावात् ननुस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यता
ज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेइष्टसाधनताज्ञानशून्यकालेपिपाकेस्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तरात्तत्रकार्यतानुमितिर्यथापाकःस्वेच्छा
धीनमत्कृतिसाध्यःश्रमादिभिन्नत्वेसति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् मद्धस्वेच्छाधीनमत्कृतिंविनाऽसत्त्वा
दिति तत्रापिप्रवृत्त्यापत्तिरतआह काम्येहीति कामनायागपाकादिगोचराकामनाक्वचित्तथैवपाठः तथाच स्वविशेषणेत्यत्र

काम्येहिपाकयागादौकामनापुंविशेषणम् ततश्चबलवद्विष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेनकार्य
ताज्ञानंततश्चप्रवृत्तिः तृप्तश्चभोजनेनप्रवर्त्तेततदानींकामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्॥ ७ ॥

विशिष्यतादृशकामनारूपमेवस्वविशेषणंवाच्यमेवंविशेषणवत्त्वमपिस्वविषयसाधनत्वरूपंवाच्यम् तेननस्वेच्छाधीनेत्या
दिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थले प्रवृत्त्यापत्तिरितिभावः ननुकाम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वेमधुविषस
म्पृक्तान्नभोजनेप्रवृत्त्यापत्तिरित्यतआह ततश्चबलवदनिष्टेति । तथाच स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानेबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयक
त्वंविशेषणन्देयमितिभावः ननुतृप्तस्यापिभोजनेप्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादतआहतृ
प्तश्चेति तदानीमिति कामनायास्तदानीम्पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः तथाचस्वविशेषणेत्यत्रतदानीन्तनत्वम्विशेषणन्देयमितिभावः । न
नुस्वेच्छाधीनमत्कृति व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात्सन्ध्यावन्दनेप्रवृत्त्यापत्तिःकृतेरपिस्वविशेषण

राम २२३

नित्ये शौचादिकमिति आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः न च कालस्य कथम्पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् स्वर्गकामिजीवनवत्वसंबन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वादिपदेन ग्रहणात् तथा च नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्कालीनशुचित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः नैयायिकः शङ्कते नन्विति तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया लाघवेनेति नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः क्वचिद् व्यायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्वचिदल्पस्य दुःखस्य बलवत्त्वादनुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य दुर्वचत्वादित्यत आह बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति इष्टोत्पत्तीति इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयातिरि-

नित्ये च शौचादिकम्पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्॥ ६ श्री ६ ॥ ६ श्री ६ ॥ छ॥

क्तं यद्दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः। एतेन मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात् अत्र केचित्। सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति। तदयुक्तम् कण्टक मर्दनन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः। नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदारादिगमनादौ रागोत्कटस्यान्न प्रवर्त्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखजनकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह बलवद्द्वेषेति द्वेषे च बलवत्त्वञ्जातिविशेषः अत एव रागान्धस्य यदा गम्यागमनादिजन्यदुःखेन तादृशो द्वेषस्तदा तद्द्वेषावपि प्रवृत्तिः॥

साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति असिद्धस्य हीति आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य पाकादेरित्यर्थः। सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य कल्प।
अव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव पाकवृत्तित्वात्कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्य
वहितपूर्वक्षणसम्बन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात्तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः। यद्यपि कालान्त
रभाव्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेपि पाके सम्भवतीति कथं विरोधस्त
थापि स्वरूपयोग्यमिदन्न फलोपधायकमिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृ।
त्तिकारणत्वम्वाच्यम् पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वन्त्वाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न सम्भवतीति भावः। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुक्त्वा।
तयोरेकज्ञानविषयत्वन्न सम्भवतीत्याह न चैकमेकेनैकदेति अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य तत्तावच्छेदकानवगाहिज्ञानन्न सम्भव।

असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् न चैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदा
दुभयं ज्ञायत इति चेन्न लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वा=
॥त् न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः

ति मूलेपिस्तः संयोगीत्येव प्रतीतेः। तथा च साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वावच्छेदकासिद्धत्वसिद्ध
त्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालंबनरूपं वाच्यम् तच्च न सम्भवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञान
योः :परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः। तस्मात्कालभेदादिति न चेदानीमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पा
क इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात् प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानी
न्तनकृतिसाध्यविषभक्षणः प्राणित्वादित्याद्यनुमितिसम्भवाद्विषभक्षणसाधारणं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता ग्रौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं वाच्यम्। तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुब
॥ न्धीष्टसाधनताविषयकता॥

र्यता ज्ञानमतिलङ्घितित्तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यतइत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतन्दूषयति मैवमिति ॥ ७ ॥ साध्यत्वसाध
नत्वयोर्विरोधन्दूषयति नचेति । नहीत्यर्थः । यदाकदाचिदिति । यत्किञ्चित्कालीनस्यसाध्यत्वस्ययत्किञ्चित्कालीनेनसाधनत्वेनविरोधाभा
वादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेपिनक्षतिस्तथाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात्किन्तु निर्विशेषितयो
सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैवहेतुत्वाङ्गीकारादितिभावः । तादृशञ्च ज्ञानंसम्भवतीत्याहुः एकदेति । इदञ्च ज्ञानान्त
यिज्ञानात् ज्ञानसम्भवात् मूलाद्यनवगाहिनोपिदृक्षः सयोगीति ज्ञानस्यानुभविकत्वयाव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानंस्वावच्छेदकविषयकमेवेतिनियमे

यस्यकदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकसाध्यत्वसाधनत्वयोश्चज्ञानात् नत्वास्तुममेदंकृतिसाध्यमितिज्ञा
नान्न प्रवर्त्तकमनागतेतनस्यज्ञातुमशक्यत्वात् । किन्तुयादृशपुंसः कृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वंस्वस्यप्रति
सन्धायतत्रप्रवर्त्तते तेनौदनकामस्यतत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चा
हमिति प्रतिसन्धायपाकेप्रवर्त्ततइत्याहुः । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवनेकामोद्भेदादिनासंभो
गादौचतदभावात् इदन्तुबोध्यम् इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानम्प्रवर्त्तकम् तेनभाविययैव राज्येवात ।

॥ स्वनप्रवृत्तिः इदानीङ्कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् ॥ ७ ॥

मानाभावान्नपूर्वोक्तदोषइतिध्येयम् प्राभाकरानुयायिनवीनमतमाह नत्वास्त्विति ज्ञातुमशक्यत्वादिति सामान्यलक्षणप्रत्यास ।
त्यनङ्गीकारेप्रत्यक्षस्यपक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासम्भवादितिभावः । तदभावात् । यादृशस्यपुंसः कृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वज्ञाना
भावात् नन्विष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवृत्तिजनकत्वेभाविययैवराज्येप्रवृत्त्यापत्तिरतआह इदन्तुबोध्यमिति इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिप ।
दोपगृहीतस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्यघटकत्वाविदानीन्तनत्वविशेषणस्यप्रयोजनमाह तेनभावीति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

इष्टसाधनत्वघटकेच्छायास्तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह एवन्तु प्रइति बलवदनिष्टेत्यत्र बलवद्द्वेषेतद्विशेषणप्रयोजनमाह प्रवर्त्तेतचेति प्रवर्त्तौ प्रवृत्तेः पूर्वं नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः उत्कटरागादिनेति अगम्यागमनादिसुखेउत्कटरागादिनेत्यर्थः। नरकेति बलवदनिष्टेत्यर्थः। तिरोधानात् अनुत्पादनात् तादृशसुखेउत्कटरागसत्वेऽगम्यागमनजन्यनरकेबलवद्द्वेषानुदयादितिभावः। प्रवृत्तिरूपेति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेनकृतेः प्रवेशइत्यर्थः। स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वादिमणिकृन्मतेपिस्वेच्छाधीनत्वंकृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेतिभावः। इत्यञ्चतद्व्यापारीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिकावोध्या ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनहेतुहेतुमद्भावादिति तेनप्रवृत्तिप्रवेशेन प्राणपञ्चकसञ्चारेनप्रवृत्तिरितिनच प्राणानाम्।

एवन्तु प्रज्ञभोजनेनप्रवर्त्तेते। तदानीमिष्टसाधनत्वाऽज्ञानात् प्रवर्त्तेतेचरोषदूषितचित्तोविषादिभक्षणे तदानी।स्वबलवदनिष्टाननुवन्धित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौकथंबलवदनिष्टाननुवन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादितिवाच्यम् उत्कटरागादिनानरकसाधनताधीतिरोधानात् वृष्ट्यादौतुकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्नचिकीर्षा प्रवृत्तीकिन्त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् कृतिश्चप्रवृत्तिरूपावोध्या तेनजीवनयोनियत्नसाध्येप्राणपञ्चकसंचारेनप्रवृत्तिः॥ ७॥ ९ तीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षाभावादेवनप्राणोपादानकसञ्चारसाधक प्रवृत्त्यापत्तिरितिवाच्यम् प्राणवहनना द्युपादानकप्राणसञ्चारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैवप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् यारामत्वापिप्राणसञ्चाराद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेनकृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेवतयाप्रवृत्तिवारणंसम्भवति तथापिघटादौजीवनयोनियत्नसाध्यत्वभ्रमात्प्रवृत्त्यापत्तिवारणायप्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेनहेतुत्वमावश्यकमितिध्येयम् एतेनप्राणसञ्चारेप्रवृत्तिवारणायप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वेपिप्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात्प्राणसञ्चारेप्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् नचप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यहेतुत्वेपिभोजननान्तरीयकेश्रमेसाध्यतयाप्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् तादृशश्रमेचिकीर्षाविरहादेवप्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तत्रचिकीर्षाविरहश्चश्रमस्यदुःखरूपतयादुःखत्वज्ञानस्ये

प्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव एतेननान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतु
त्वम्वाच्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोः सत्त्वात्तत्र साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्त्यापत्तिरि
तिवाच्यम् साध्यतया प्रवृत्तिम्प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानम्प्रति तत्तद्धर्मभेद
स्य हेतुतायास्तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् एवञ्च सुखत्वान्यवृत्तिवि
षयतासम्बन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत्साध्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तित्वन्तद्व्यापकतया तदव
च्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्य सुखेऽभावादेव न तत्र साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या फलजनने व्यापक
धर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासम्बन्धेन
प्रवृत्तिवारणम्बोध्यम् एतदेव हृदि निधाय प्राणसञ्चारस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक् ॥ ६ ॥

॥ इत्थञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः ॥

इत्थञ्चेति प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः प
रिग्रहः। अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधने मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने प्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृत्यसा
ध्ये सुमेरुशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं हेतुः तच्च विधितइतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थ इति भावः। ननु भावियौवरा
ज्यादौ प्रवृत्तेर्वारणाय इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्त्तकत्वम्वाच्यम् तच्च न विधिवाक्यात्ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकार
कज्ञानस्यैवोत्पत्तेरिति कथम्प्रवर्त्तकज्ञानं विधितइति अत्र वदन्ति न विधिः साक्षात्प्रवर्त्तकज्ञानमुत्पादयति किन्तु विधिवाक्यादिष्टसा
धनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात्स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकम्मानसम्वोत्प
द्यते अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानाभावात्प्रवृत्त्येनुपपत्तेः। एवमिदानीन्तनत्वान्तर्भावेन कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादि॥ ६ ॥

ति अतएवोक्तम्मणिकृतापि एवं विधिजन्यज्ञानजन्यस्य ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमिति ॥ ७ ॥ अत्र भट्टपादाः लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाज
न्या च तत्राद्यायाम्प्रवर्त्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणया इदं करोमीति व्यवहारात् प्रवर्त्तना च प्रवर्त्तयितुः प्रवृ
त्त्यनुकूलव्यापारविशेषः । स च चेतनस्याभिप्राय एव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानात्मकः कश्चिच्छब्दसमवेतः । तथा चाचार्याभिप्रायज्ञाना
द्यथा शिष्यः प्रवर्त्तते तथाभिधाज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति सैव लिङर्थः सैव च शाब्दभावना लिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावनात्वाख्यातत्वांशे
न तदुक्तम् अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ॥ अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर इति अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभि
धा भावनार्थो यागादिरात्मा वा अर्थात्मकत्वञ्चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा तथा च यागादिगोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्र च शब्द
भावना या अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावनायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् लिङोऽभिधा सैव च शाब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः

इत्यस्त्वविश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलन्न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते ननु अहरहः सन्ध्यामु
पासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् ॥ ९९

सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते इति अस्यार्थः
लिङोऽभिधा वाच्यं तस्याः किम्भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्भाव्या च तस्या इति केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धेति सम्बन्धबोधः लिङादि
पदशक्तिज्ञानम् तत्रालस्येन निवर्त्तमानम्पुरुषं स्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तन्न । लोके स्वेच्छाधीनप्र
वृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन अत एव वेदेऽपि
न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः । शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायाम्मानाभावाच्च अत एव मण्डनमिश्राः पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृ
त्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः ॥ ७ ॥ नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ साम
फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादत आह इत्यस्त्विति इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासना
दौ फलाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानम्प्रवर्त्तकं वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ७ ॥

नचार्थवादिकमिति सन्ध्यामुपासते येतु सततं शंसितव्रताः॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्यर्थः नित्यत्वहान्यापत्तेरिति नित्यत्व
काम्यत्वयोर्विरोधे इत्यभिमानः। ननु तयोर्विरोधित्वमानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुतिसन्ध्यामुपासते इत्यर्थवादयोरेकवाक्य
तावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्वलिताधिकारः कल्प्यते इत्यत आह कामनाभावइति अकरणापत्तेरिति अकरणे प्रत्यवायानुप-
त्त्यापत्तेरित्यर्थः। कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावादिति भावः। ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वै
यर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह इत्थञ्चेति कल्पनादिति इदमुपलक्षणम् अर्थवादोपस्थितकामनाया
अधिकारत्वेपि अकुर्वन्विहितङ्कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासम्वलितसशुचित्वादेर्नाधि-

न चार्थवादिकम्ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम् तथासति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। काम-
नाभावे चाकरणापत्तेः। इत्थञ्च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिक-
त्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामना-
सद्भावस्यैव कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति सम्भवति स्वेष्टसाधनत्वमज्ञायतादृशकार्य-
ताज्ञानसहस्रेणापि रपि प्रवृत्तेरसम्भवात्॥

१ कारत्वं किन्तु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः सम्वलनन्तथा-
च कामनाविरहेपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्वात्तदा सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेपि तदधिकारवतः शौ-
चादिविरहिणः सन्ध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वन्न कल्प्यते शुचितत्कालजीवित्वरूपाधिकारैकदेशवतोप्यकरणे ——— प्रत्यवाय-
जनकत्वङ्कल्प्यते तेन सम्वलिताधिकारत्वेपि क्षतिविरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्वे मानाभावेपि न क्षतिरिति-
सूचितम् ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानङ्कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थं नित्यस्यापि काम्यत्वङ्कल्पनीयमत आह नचेति

॥ स्वेष्टसाधनत्वमिति अन्वय॥

१२७

ढि ?

व्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। अत एव कुसुमाञ्जलौ सन्ध्योपासनमफलमपि क्रियते वेद बोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न गुरुर्गुरोर्मतमित्यभिधायैवोपेक्षितमाचार्यैः॥ ७ ॥ यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयोजनं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति यदपीति कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे रात्रिसत्रन्यायादिति यथा हि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादिवाक्योत्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्तास्युतस्वर्गादिकल्पने गौरवाद्धि श्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्ती ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिकं ब्रह्मलोक एव फलं लाघवादित्यर्थः अन्यथा फला-

यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावे करणतापत्ते स्तौल्यात्कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते। एवं संध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् एवं द्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात् अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्तरीत्युत्सर्ग इति पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं यावत् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात्पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न सम्भवति नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः नवा तत्साध-

भावेन आर्थवादिकफलकल्पने लाघवेन तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति अनुत्पत्तिमित्यादिना अत एव पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव उत्सर्ग इतीति श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यादिति भावः। पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न सम्भवतीत्याह पण्डापूर्वार्थमिति नवा तत्साधनमिति तथा चेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावान्न तत्सा-
॥ धनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः॥

ननु तन्मतेपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्र इच्छाविषयत्वं। दुःखानुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तज्जन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति प्रत्यवायेत्यादिना अनुत्पत्ताविति उद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः। कथं प्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः प्रत्यवायाभावः प्रत्यवायप्रागभावः। तदभावे सन्ध्यावन्दनादिनित्याभावे तदभावः प्रत्यवायाभावस्याभावः। तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावे तदभावः दुःखप्रागभावाभावो दुःखरूपः। योगक्षेमसाधारणेति योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां ——
साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव प्रविष्टत्वादिति भावः। प्रागभावस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात् प्रत्यवायानुत्पत्ता

प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् इत्थम् यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावसत्वे दुःखप्रागभावसत्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणतया दुःखप्रागभावस्यापि सुखवत्वात् एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते॥

भाव एवं नित्यस्य फलं स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यतायाः अस्तंताभावे सत्वादिति तु नव्याः एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव ननु न कलञ्जमित्यत्र कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह विध्यर्थे कथं नञर्थेति विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वित। नञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः अशक्यत्वादिति कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्व। मात्रमिति विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः। प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवात् न तु कृतिसाध्य॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ९ ॥

त्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेनगौरवात्ततोविधेरपिविशिष्टमेवशक्यत्वाच्यम् एवञ्चनिषेधस्थलेविशिष्टाभावोविधिसमभिव्याहृतन।
ञाबोध्यतेइत्यभिप्रायवानाह अथवेति विशेषणाभावेविश्राम्यतीति एवञ्चेष्टसाधनत्वादिमतिकलञ्जभक्षणादौविशिष्टाभावोबोध्यमा
नोबलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावेपर्यवस्यतीतिभावः।विशिष्टस्यविध्यर्थत्वेश्येनेबलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथंविशिष्ट
स्यविध्यर्थस्यबोधइत्याशङ्कते ननुश्येनेनेति श्येनेति कर्मनामधेयमभिचरन्वैरीमारणङ्कामयन् कथमिति श्येनेतस्यबाधितत्वा
दितिभावः अर्थःविधिजन्यबोधविषयः।वैधत्वान्ननिषेधइतीति यज्ञीयपश्वालम्भानुरोधेनमाहिंस्यादितिनिषेधस्यवैधहिंसेतरहिंसा
परत्वादितिभावः।अभिचारइति तथाचाभिचारमहीनस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति तत्रप्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्यानिषेधवि

अथवाबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यत्वंविध्यर्थः। तदभावश्चनञाबोध्य
मानोविशिष्टाभावोविशेष्यवतिविशेषणाभावेविश्राम्यति ननुश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौकथंबलवद-
निष्टाननुबन्धित्वमर्थः श्येनस्यमरणानुकूलव्यापारस्यहिंसात्वेननरकसाधनत्वात् नचवैधत्वान्ननिषेधइ
तिवाच्यम् अभिचारेप्रायश्चित्तोपदेशात् नचमरणानुकूलव्यापारमात्रंयदिहिंसातदाखड्गकारस्यकूपकर्तु
श्चहिंसकत्वापत्तिर्गरललवनान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेतिवाच्यम्॥ ॥

धेस्तदतिरिक्तपरत्व न्नसम्भवतीतिभावः। नचैवंयज्ञीयपशुहिंसायाअपिप्रत्यवायजनकत्वापत्तिरितिवाच्यम् अनुपदिष्टप्रायश्चि
त्तहिंसेतरहिंसापरत्वान्माहिंस्यादितिनिषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापारएवहिंसानहिश्येनस्तथेतिमाहिंस्यादिति निषेधाविषय
त्वादस्त्येवबलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्यहिंसात्वेदोषमाह म
रणानुकूलव्यापारमात्रंयदिहिंसातदेति साक्षात्परम्परासाधारणः सर्वोपिव्यापारोयदिहिंसातदेत्यर्थः॥ ॥ ननुमरणोद्देश्य
कत्वनिवेशेऽन्योद्देशेनप्रक्षिप्तनाराचेनयत्रब्राह्मणमृतिस्तत्रप्रायश्चित्तन्नस्यात्॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

तस्य हिंसात्वाभावेन माहिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह अन्योद्देश्यकेति वाचनिकमिति ननु माहिंस्यादिति निषेधविषयतयेति भावः। अदृ-
ष्टाद्वारकत्वेनेति श्येनस्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः। नन्वस्तु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह अत ए-
वेति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः। न हिंसात्वमिति तथा च तादृशशिवपूजादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन
श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः। ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशे-
षणेनेति तटस्थः शङ्कते। न च साक्षादिति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येनेवलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह केचित्विति
हिंसाफलमिति साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः तस्य खड्गाभिघातादेः पापजनकत्वमिति अभिचारमहीनस्त्वेत्यादिनाभिचा-

मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् अन्योद्देश्यकक्षिप्रनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकम्प्रायश्चित्तमिति
चेन्न श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् अत एव काशीमरणार्थङ्कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम्
न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् खड्गघातेन ब्राह्मणे
व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलन्न तु मरणन्तेन श्येनजन्यखड्गाघातादि-
रूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेपि अग्रिमपापम्प्रति सा-

रस्य पापजनकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वा- ॥ न्यायसन्तो न प्रवर्त्तन्ते इत्याहुः ॥
दिति भावः। न च पूर्वं त्वं चेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात्तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मर-
णजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरपि भेदात् न चादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभू-
तस्य ग्रहणात्कथमभेद इति वाच्यम् श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघानस्यैव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् न च साक्षान्मरण-
जनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् तत्र खड्गघाताद्युत्तरमेव ॥ ८ ॥

सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणम्प्रतितस्य व्यापारतया व्यापारेणव्यवधानासम्भवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येनेन प्रवृत्तिरत आह अ
ग्निमेति तथाच पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानाम्प्रवृत्तिरितिभावः। अत्रनव्याः। मास्तु श्येनस्य माहिंस्यादिति निषेधविषयत्वन्न।
थाव्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसम्मतम् अभिचारस्योपपातकमध्येमनुना परिगणितत्वादिति कथनं तस्य वलवदनिष्टाननुवन्धि
त्वम् यत्त्वोक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वन्न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहीनत्वेत्यत्राभिचारपदेन
तज्जनकश्येनादेर्ग्रहणादन्यथाप्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तन्न स्यात् एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया वल
वदनिष्टप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति वलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात्
तथाच श्येनस्य वलवदनिष्टाननुवन्धित्व — — मुपपाद्य विधेर्वलवदनिष्टाननुवन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्ति
रयुक्ता किन्तु त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित्कस्यचित्क्वचित्कस्यचिदर्थस्य वोध इत्यङ्गीकरणीयम् श्येनेनेत्यादौ तु वलवदनिष्टाननुव
न्धित्वस्य वोधो न भवत्येव परन्त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति किञ्च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टशा
क्तिर्न युक्ता न च प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित्कस्यचिदर्थस्य वोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यम् तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्ये
कशक्तिपक्षे ऽग्न्यङ्कुच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया ऽप्रमाण्यापत्तिरित्यपि न। इष्टापत्तेः। तत्राप्रामाण्यव्यवहार
स्तु कदाचिद्वलवदनिष्टाननुवन्धित्वभ्रमजनकत्वनिवन्धनः। न च वलवदनिष्टाननुवन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक
इत्येव वोधो न तु कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यम् तथैव वोधो नान्यथेत्यस्य शपथ
निर्णेयत्वात् तस्माद्वलवदनिष्टाननुवन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः। तत्रापि वलवदनिष्टाननुवन्धित्वन्नार्थः या
गादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचिद्वलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः। न कलञ्जं भ
त्यादिनिषेधविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयवलव
द्द्वेषविषयाजनकमर्थ इति न सत् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्यज्ञातुमशक्यतया काल

॥ विशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेन शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च नाश्वमेधेन यजेतेत्या ॥

दिनिषेधविधिवन्न कलञ्जम्भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च तत्र यदायः पुरुषः प्रवर्त्तेनेतत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषया जनकत्वस्य तत्रापि सत्वात् किन्तु वैदिकविधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलञ्जम्भक्षयेदित्यादौ नञा बोध्यते शाकन्न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः एवमुद्वेनोदहेत्वेकः पर्वतमारोहेदित्यादावपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः न च शक्यानन्यत्वनरकत्वरोगत्वादीनां द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौ लौकिकलिङो लक्षणाभ्युपगमादित्याहुरिति वदन्ति॥ ❀ ॥ विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः। स च स्वेष्टसाधनतानुमापकइष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रवर्त्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह आचार्यास्त्विति इत्यादावित्यादिना। पाकङ्कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः

आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः। पाकङ्कुर्यादित्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्त्तते कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्त्तते यत्तु वेदे पौरुषेयत्वन्नाभ्युपैति तन्मते विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम्॥ ६॥

आज्ञादीत्यादिनाध्येषणापरिग्रहः। तथा च पाकङ्कुर्याः पाकङ्कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणारूपेच्छावाचित्व॥ लि॥ ङ्क्लृप्तन्तद्दृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेपीच्छावाचित्वमनुमेयमिति भावः। लाघवादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षये। च्छात्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः। इत्यर्थः इति बोधः। अनुमायेति अत्र च यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनम्मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् मन्मात्रकृतिसाध्यत्वेनेष्यमाणमन्नौजनवदित्यनुमानमवधेयम् तदभावात् आप्तेष्टत्वाभावेन तद्धेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् ननु वेदे वक्तुरभावात्कस्येच्छा लिङा बोधनीयेत्यत आह यत्त्विति विधिरेवेति वक्तृभिन्ने।

॥ च्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदवक्तरीश्वरे मानमिति भावः॥

का.सु.
टि.
२३०

नन्वकर्त्तृस्मरणमिति कर्त्तुः वेदकर्त्तुः अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् तथाच वेदः पौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमि
त्यर्थः। कपिलकणादेति कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः। कर्त्तृस्मरणस्य सकर्त्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः। नन्वी
श्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचित्साक्षाददृष्टत्वादननुभवे स्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनञ्च न सम्भवतीति चेन्न पौरुषेयत्वानु
मानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः सम्भवात् अन्यथा वेदस कर्त्तृकत्वानङ्गीकारे तत्रैव स्मृतिष्वेव वेदस्य सकर्त्तृ
कत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति एवमिति ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारतादावेव तस्याः कर्त्तृकत्वे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्कते
स्वयम्भूरिति नित्य इत्यर्थः। एष भगवानित्यपि वेदविशेषणं स्तुतिमात्रमिति तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे

नन्वकर्त्तृस्मरणं बाधकम् कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्य
कर्त्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्त्तृस्मरणमस्त्येव एवं श्रुतिम
न्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यपि द्रष्टव्यम् स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः।
स्मर्त्तारोऽस्य न कारका इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवात् प्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्
नित्यसर्वज्ञप्रणीतत्वेन निर्दोषत्वात् अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्त्तृत्वं वेदस्य॥ ६ ॥

तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः भ्रमादिसम्भवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसम्भवादित्यर्थः। नित्यसर्वज्ञत्वेनेति नित्यसर्ववि-
षयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् अत एव नित्यसर्वज्ञत्वभावादेव॥ ६ ॥ ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीत-
त्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीक्रियतां तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु तथाच सकर्त्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाध-
कमाह किञ्चेति तत्सन्दर्भस्येति तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः आनुपूर्व्या नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या
जातित्वापत्तेरिति भावः। अत्र चानिच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणे॥ ॥

राम.
२३०

पिसत्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्यचतत्राभावेनव्यभिचारात्कथन्तस्यतदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छायालिङ्गत्वेचलाघवाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेवलिङ्गमस्तु इष्टत्वमात्रेच्छयेत्यस्वरसआचार्यास्त्वित्यनेनसूचितः॥ नन्विष्टसाधनत्वस्यनविधितोबोधः संभवतिस्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्ययागेबाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गेव्यभिचारात् स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्ययागे सत्वेपितद्वैजात्यस्यविधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्याकल्पनीयस्यप्रागनुपस्थित्या तद्घटितकारणत्वेविधिशक्तिग्रहायोगादितिचेन्न स्वरूपसंबंधविशेषरूपायास्वकारणतायाविध्यर्थत्वोपगमादित्येके॥ अ

किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्सुतरान्तत्सन्दर्भस्यवेदस्यानित्यत्वमितिसङ्क्षेपः॥ छ॥ उपादानस्येति उपादानस्यसमवायिकारणस्याध्यक्षम् प्रत्यक्षम्प्रवृत्तौकारणमिति निवृत्तिमिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्यनिवृत्तिप्र

उपादानस्यचाध्यक्षम्प्रवृत्तौजनकम्भवेत्। निवृत्तिस्तुभवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः १५१ यत्नोजीवन
योनिस्तुसर्वदातीन्द्रियोभवेत्॥

१ तज्जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमितिभावः १४९।१५०।१५१॥

यत्नइति जीवनयोनियत्नोयावज्जीवनमनुवर्त्तते सचातीन्द्रियः तत्रप्रमाणमाह॥

१ न्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेवस्वर्गकारणत्वमित्यन्ये। वस्तुतस्तुस्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवस्वर्गकारणत्वम् तच्चयागेनबाधितंस्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गधर्मावच्छिन्नप्रतियोगस्यव्यभिचाराभावात् ननुविधेरिष्टसाधनत्वेशक्तित्वेपिस्वर्गसाधनत्वस्यकथन्ततोबोधः स्वर्गसाधनत्वादौविधिशक्तिकल्पनेतुशक्त्यानन्त्यम् नचविधिप्रत्ययोपस्थितेइष्टेस्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात्स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्यबोधः सम्भवतीतिवाच्यम् स्वर्गपदस्यसमासान्तर्गततयातदर्थस्यान्यत्रान्वयासम्भवादितिचेन्न स्वर्गसाधनत्वादौविधेःशक्तिकल्पनेनतथाबोधनिर्वाहात् नचैकैकस्यबोधेविधेर्विनिगमकाभावःस्वर्गादिपदसम
॥ भिव्याहाराधीनतद्धर्मघटितसाधनत्वेतात्पर्यग्रहस्यैवविनिगमकत्वात्॥

नचैवं विधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एवैकशक्त्युपगमात् नचशक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छे
दकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वे एकशक्त्युपगमात् नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं स्या
न्न तु स्वरूपत इति वाच्यम् इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात् उपलक्षणत्वञ्च तत्पदज
न्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः समवायिकारणस्येति तत्सा
ध्यकप्रवृत्तिं प्रतितत्समवायिकारणात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् नचशब्दसाध्यकप्रवृत्तेर्मृदङ्गादीनस्यात्तदुपादानस्य

शरीर इति प्राणसञ्चारो हि प्रयत्नसाध्यः इत्थञ्च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चा
तीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्यत्नः । गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्येति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्व

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणन्तत्प्रकीर्त्तितम् १५२ अतीन्द्रियङ्गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् अनित्ये तद ।
नित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् १५३ तदेव समवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि सांसिद्धिकन्द्रवत्वं स्यान्नैमि
त्तिकमथापरम् १५४ सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ ९ मनित्यन्नित्ये परमाणौ नित्यं गुरुत्वमित्य
नुवर्त्तते । तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम् तदेवेति पतनाख्य इति आद्यपतन इत्यर्थः द्रवत्वं निरूपयति सांसि
द्धिकमिति द्रवत्वं द्विविधं । सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेत्यर्थः । द्वितीयम् नैमित्तिकम् ॥ ९ गगनस्यातीन्द्रियत्वात् एवञ्च शब्दसाध्यकप्र

वृत्तिरपि तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचराया उपगमादिति प्राचीनमतानु
सारेणेदम् नवीनमते त्वधिष्ठानमात्रमुपादानं बोध्यम् तेन यागादेर्हविः शब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसञ्चारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरूपादा
नमिति बोध्यम् १४९।१५०।१५१ मूले द्वेषादिति फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानञ्च निवृत्तिं प्रति कारणमित्यभिप्रायेणोक्तम् प्राणसञ्चारो दे

अधिकश्वासादिः प्राणसञ्चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः। इत्यत्रेति दृष्टान्तसिद्धावित्यर्थः सर्वस्येति। एकत्रयत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसञ्चारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमाना-दिति भावः सएव प्राणसञ्चारहेतुत्वेनानुमीयमान एव नव्यास्तु जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनो-योगरूपाज्जीवनात्तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा सम्भवादुक्तानुमानस्य चाप्रयोजकत्वात् अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छे-

परमाणाविति जलपरमाणोर्द्रवत्वन्नित्यमित्यर्थः। अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं। कुत्र चित्तेजसि कुत्रचित्पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वन्तत्र कोवा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति १५३।१५४।१५५ नैमित्तिकमिति वह्नी ति अग्निसंयोगजन्यनैमित्तिकन्द्रवत्वम् तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्याञ्च वर्त्तत इत्यर्थः द्रवत्वमिति

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते १५५ नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत् १५६ स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहन-स्यानुकूलता १५७ संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने॥९ हेतुमिति असमवायिकारणमित्यर्थः सङ्ग्रहे। सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् तेन द्रुतसुवर्णादीनान्न सङ्ग्रहः १५६ स्नेहन्निरूपयति। जल इति जलस्यैवेत्यर्थः। असौ स्नेहः। ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयस्तथा सति दहनप्रातिकूल्यप्रसं॥ङ्गात् अत आह।तैलान्तरइति।तत्प्रकर्षात्॥९

देन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तेरि तिप्राहुः १५२ पतनसमवायिभिन्नत्वरूपं पतनासमवायित्वं रूपादावति व्याप्तमतो व्याचष्टे असमवायिकारणमिति द्वितीयादिपतन-स्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह आद्येति एवञ्च संयोगासमवधानकालीनाक्रियागुणासमवायिकारणिका क्रिया त्वात्संयोगजन्यक्रिया

अग्निसंयोगजन्यमिति अग्निसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः। वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह स्नेहसहितमिति तच्च सांसिद्धिकमेव तथा च। सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वान्न सुवर्णादिद्रवत्वस्य सङ्ग्रह इति भावः। न चावश्यकस्नेहहेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् १५६ असौ तैले प्रतीयमानः स्नेहो जलीयः तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठस्तथा सति तैलान्तर्जलभागस्वीकारे दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहननाशप्रसङ्गात् दहनाश्रय

स्नेहप्रकर्षात्तैले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः १५७ संस्कारं निरूपयति संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः॥ ६ ॥

मूर्त्तमात्र इति कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः। शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् १५८ स्थितिः स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अतीन्द्रियोसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देपि कारणम् १५९॥ ९

नाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेपि विना च वेगं कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५८ स्थितिस्थापकेति अतीन्द्रिय इति आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य॥ ९ तिसंयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः १५७ वेगो जन्यत इति वेगत्वन्तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः। तेनेति। कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः ततइति। पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः। एवमग्रेपीति। उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येवमादिरित्यर्थः। विना च वेगमिति वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः। नाशकान्तराभावादिति भावः ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः॥

संभवात्तत्पूर्वकर्मनाशककर्मोत्पत्ति स्वीकारे प्रयोजनाभावाद्लंवेगेन तस्माद्वेगेन गच्छतीति कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्या
हुः १५८ पुनर्गमनस्येति यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः॥ ६ ॥ स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति। वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रिया
जनकत्वन्तु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः। स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः॥
क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः। स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्यो ऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् १५९

स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् केचिदिति चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकङ्के चिन्मन्यन्ते तत्र प्रमाणमिति भावः। असौ। स्थि
तिस्थापकः क्वचित्कृष्टशाखादौ १५९ भावनाख्य इति तस्य संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्यु
क्तं। तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारस्मृतिहेतुतेति भावः ननु स्मरणस्मृत्युपेक्षान्यनिश्च

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् १६० स्मरणे प्रत्य
भिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते॥ ९ यत्त्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् इत्यच्च संस्कारस्मृतिज्ञानत्वेनैव हे
तुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारस्मृतिउपेक्षान्यनिश्चयत्वे हेतुतायाः सिद्धत्वात् किञ्चोपेक्षास्थले सं
स्कारकल्पनायाः गुरुत्वात्संस्कारस्मृतिउपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् असौ संस्कारः तत्र प्रमाणं दर्शयति स्मरण
इति यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते॥ ९ इत्यच्च उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात्स्मृतिवारणे च वस्तुतः
संस्कारस्मृत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेव विनिगमकमस्तीत्याह किञ्चेति संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिस्मृत्वेनोपेक्षान्यनिश्च
यत्वेन हेतुत्व इत्यादिः। सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेनान्वयः। उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात्तथा न्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्था
प्यसावित्यस्य प्राक् धारणमिति बोध्यम् तत्र संस्कारे॥ अतः संस्कारः कल्प्यत इति अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोस्तु प्रतियोग्यभावयोरेक
॥ त्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् न चानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम्॥

का॰मु॰ दि॰ २३३

संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् न चानुभवद्वि-
तीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारत्वं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् तथापि क्ष-
णविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः। अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात्
न चोद्बोधकाभावादस्मरणमिति वाच्यम् यत्र वस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्बोधकेन दृश्यपञ्चकवाचकघटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृ-
तीनां तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया न तत्सत्त्वेऽप्युद्बोधकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणपूर्वसाधकयुक्त्या संस्कारसिद्धिरिति।

विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् न च प्रत्यभिज्ञाम्प्र-
ति तत्र संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् परे त्वनुद्बुद्धसंस्का-

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम्। १६१ गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः॥

रात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञाम्प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः अदृष्ट-
न्निरूपयति धर्मेति स्वर्गादीति स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनाञ्च साधनं धर्म इत्यर्थः तत्र प्रमा-
णं दर्शयितुमाह यागादीति

रवाधेति ध्येयम् स्वस्वव्यापाराभावे कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणः
त्वासंभवादिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणतापदार्थत्वाभावादिति भावः। अप्रयोजकत्वादिति। सं-
स्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वेऽप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। मणिकृन्मतम्प्रदर्शयति परे त्विति त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्त्युद्बुद्धसंस्कार-
स्य हेतुत्वकल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायान्तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरा स्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायान्तद्धेतुत्वकल्पने च तत्राधिक-
गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमात्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति स्वर्गादि।
सकलेत्यादिना अग्रे नरकादीनामित्यत्राप्येवम् तत्र धर्मे॥

राम २३३

यागादीति आदिना होमदानपरिग्रहः। यागत्वञ्च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्। देवतोद्देश्यकत्वन्देवतास्वत्ववद्विशे-
ष्यकत्वम् शब्दस्मयो देवतेति पक्षे तु तस्माद्द्विमित्याकारज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम्। होमत्वञ्चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादित्यागत्वम् दानादिव्या-
पारत्वम् दानत्वञ्च मूल्यग्रहणम्विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति सम्प्रदायः। यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जाति-
विशेषाइत्यन्ये श्राद्धस्यापि पित्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे। अन्यथा धर्माभावे चिरविनष्टस्या-
प्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह निर्व्यापारतयेति चिरध्वस्तमिति चिरकालनष्टङ्कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय फलजननाय न।

यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनाञ्चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनक-
त्वन्न स्यात्। तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तम्फलायालन्न कर्मातिशयं विनेति ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रति-
योगितत् ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् न च तन्मते फलानन्त्यमन्मते चरमफलस्यापूर्वनाश-
कत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम् कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गङ्गास्नानेति गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजन-
कत्वे तन्तानाञ्जलसंयोगध्वंसानाम्व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः। ननु ध्वं-
सोऽपि न व्यापारोऽस्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथङ्कारणत्वमिति वाच्यम्॥ १ तन्न समर्थमित्यर्थः तथात्वे ध्वं-
सप्रतियोगिनोरेकत्रजनकत्वाभावे एकमेवापूर्वङ्कल्प्यत इति वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः तथात्वे कीर्त्तितयागात्स्वर्गोत्पाद-
वारणाय स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्त्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्त्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-
दनिवेशनमशक्यमतः कीर्त्तितव्यक्तीनान्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भेदो निवेशनीयः एवञ्च दशकीर्त्तितयागस्थले प-
रस्परन्तद्व्यक्तिभेदसत्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनि-
गमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्त्तितयागानामेलनासम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशप्रयोजनाभावः

यादृशकीर्त्तितयागादपूर्वमापादनीयन्तद्भेदावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् नचापूर्वसम्बन्धेन कीर्त्तितयागव्यक्तीनामेलनं सम्भव
तीति स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् अपूर्वोत्पत्त्यैवास्वर्गसम्भवे स्वर्गजनकतावच्छेद
ककोटौ कीर्त्तितभेदानामनिवेशात् कीर्त्तितयागाद्युत्पादे नध्वंसजनकतावच्छेदककोटौ कीर्त्तितभेदनिवेशस्यासम्भवादित्यन्यैरपरिशीलि
तः पन्थाः कारणत्व इति घटकत्वं सप्तम्यर्थः एवमग्रेऽपि कार्यकालवृत्तित्वमेवेति यथासमवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वम्घट
कत्वं तत्समवायिकारणस्य कारणत्वे तथेत्यर्थः तेन कर्मनाशाजलस्पर्शादिना तस्य यागादेः पूर्वम् कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वं वृत्त।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं हि चास्तु संयोगादेः कारणत्वेन तु सर्वत्र कार्यका
लवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह कर्मनाशेति यदि हि अपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना ना।
श्यत्वं धर्मस्य न स्यात् न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्त्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः एतेन देवताप्रीतेरेव फल

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः १६२ अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ॥ ६ ॥

त्वमित्यपास्तम् गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवताया अचेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णु
प्रीत्यादौ तदसम्भवात् जन्यसुखस्य तत्राभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्य
ते १६१।१६२। अधर्मेति नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनाञ्च साधनमधर्म इत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह ॥ ६ ॥

त्वादिति उत्पन्नत्वाद्धि नष्टत्वाच्चेत्यर्थः। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षण एव नष्टत्वादि
ति भावः। एवमग्रेऽपि धर्मः स्मरतीत्यस्य धर्मो यागादिः स्मरति फलभाक् भवतीत्यर्थकं तया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससंबन्धेन स्वर्गादि
फलप्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्त्तिते तदुत्तरस्तु नरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः। न च मदश्वमे
धजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्त्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ॥ ॥ ॥

यदश्वमेधस्य कीर्त्तनं तत्तु अश्वमेधजन्यस्वर्गप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासः योर्हि त्रिविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालम्पूर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रम्पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यः षडुत्पत्त्यपूर्वाणि तान्येव कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति ननु षडपूर्वाण्यावश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किम्परमापूर्वेणेति चेन्न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वावगमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पनाद् उत्पत्त्यपूर्वाणाञ्चोभयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिरविनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतयैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च नचैवमनन्तरं खण्डयागानाङ्गिकावज्ञाने षडपूर्वकल्पनागौरवन्तस्य फलमुखत्वात् नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा षष्ठेन च साक्षादे।

प्रायश्चित्तेति यदिस्य धर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिनाश्यत्वन्न स्यात् नहि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वावि

प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्तिस्त्विमौ गुणौ।१६३॥

धातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः। जीवेति ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः।१६३॥ ९ वपरमापूर्वजन्यत्वामिति किं षष्ठे कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् षष्ठेनाप्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात्तावत्कालं षष्ठस्य यागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् अत्र परमापूर्वम्प्रति स्वर्गम्प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारणवैजात्येन कारणत्वमित्येके दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वन्दण्डचक्रवन्मिलितानाम्फलोपधानमित्यपरे अत्र त्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वं त्रयव्यापारकम् एवं त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वं त्रयव्यापारकन्ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्च परमापूर्वम्फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यते इति नवापूर्वपक्षस्त्वेके तत्रैव फलशिरस्कापूर्वमानाभावाददृष्टापूर्वोत्पत्त्यैव कलिकापूर्वे षट्कैनैव परमापूर्वसम्भवाद्व्यापारीभूतापूर्वद्वये मानाभावात्सूक्ष्मकासप्तापूर्वपक्ष एव युक्त इति नव्याः। इत्थञ्चापूर्वज्ञाने शिपितृयज्ञादौ कर्तृनिष्ठमु॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

त्पद्यत इत्येके भोक्तृनिष्ठमिति तु सम्प्रदायः। प्राभाकरास्तु यागक्रिया सर्वात्मना नैव नश्यति किन्तु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धि
द्व्यारम्भकेषु यागकर्त्रीयात्मनि वा वस्थाय फलमारभत इत्याहुः। तन्न ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणचतुष्टयानव
स्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदा ननुभवेन समानाधिकरणस्योत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्व स्वीकारात् अन्यथैवं रीत्या जगत एव सूक्ष्मरूपेण
या सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण १६०।१६१।१६२॥ ७॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिनाऽऽई श्वरे कुतो न धर्मादेरुत्पत्तिरत आह मूले इमौ तु।

इमौ धर्माधर्मौ। अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलाय अलमिति भावः ज्ञानादपीति अपिना भोग।
परिग्रहः ननु तत्त्वज्ञानस्य कथन्धर्माधर्मनाशकत्वं नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात् इत्य
त्त तत्त्वज्ञानिनां स्थितिकायव्यूहेन सकलकर्मणा म्भोगेन क्षय इति चेन्न तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षक

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः। शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः॥ १६४॥ ८
कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः। सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥ १६५॥

त्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि कं च न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्म
णां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तत्र च्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धन्तदभिप्रायमेव नाभु
क्तमिति वचनमिति शब्दं निरूपयति शब्द इति॥ ८॥ वासनाजन्याविति ईश्वरे मिथ्याज्ञानजन्यवासनाविरहान्न धर्मादेरु
त्पत्तिरिति भावः ननु धर्माधर्मौ प्रति वासनाया हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह मुक्तावल्यामत इति ज्ञानिनां तत्त्वज्ञानवता वचनविरोधादि
ति तेनादृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः इत्यन्त्वेति कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे चेत्यर्थः। अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे
सर्वकर्माणीति सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः भस्मसात्कुरुते नाशयति स्मृतिं दर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयति क्षीयन्ते चेति तदभिप्रायमेव

गौरवादिति दशशब्दानान्तत्प्रागभावानान्तद्धेतुहेतुमद्भावानाञ्च कल्पने गौरवादित्यर्थः १६४।१६५।१६६ उक्तप्रतीतिविरोधादिति उत्पादविना
शशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः इत्थञ्चेति प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः। द्वयोरपीति उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः॥ छ॥

नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रेति ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिस्तत आह
वीचीति १६४।१६५ आद्यशब्देन वहिर्देशादिगवच्छिन्नोऽन्यशब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापकः एवं क्रमेण श्रो
त्रोत्पन्नो गृह्यत इति कदम्बेति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तेभ्यश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः अस्मिन्मते क
ल्पनागौरवादुक्तम् कस्यचिन्मत इति १६६ ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह उत्पन्नेति शब्दानामुत्पाद
विनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् इत्यञ्चोत्पादविना

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता। कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते १६६ उत्पन्नः को विन
ष्टः क इति बुद्धेरनित्यता सोयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते १६७ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेपि दर्शना
त् तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः १६८॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता॥

शाबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह सोयमिति साजात्यमिति तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उ
क्तप्रतीतिविरोधात् इत्थञ्च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति १६७ ननु सजातीये सोयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह तदे
वेति यदौषधमन्येन कृतं तदौषधमन्यमयापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः १६८॥ इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टा
चार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता॥ छ॥ ९९ अत्र मीमांसकाः स एवायं क
कार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः नच प्र

५७

का॰मु॰
दि॰
२३६

त्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी बाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि तथाभावे भेदोच्छेदापत्तिः न च तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो बा-
धकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुधर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि ग्रहणासम्भवात् य
एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोधाच्चेत्याहुः तन्न तथा सति कत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्या ककार-
गकारयोरपि भेदो न सिद्ध्येदिति वर्णैक्यापत्तेः । वस्तुतस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानां कत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं वर्णनित्यता-
पक्षे तु कत्वाद्याश्रयाकाशत्वमिति गौरवात् न च नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति गौरवावकाश इति वा-
च्यम् कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात् नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्र-
त्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति न चानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयत्वेन तज्जातीयोऽयमिति
स्यान्न तु सोऽयमिति तिवाच्यम् यत्र प्रत्यभिज्ञाया जातित्वेन गत्वादेर्भानं तत्रैव तज्जातीयोऽयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो भानं तत्र सोऽय-
मित्याकार इत्यभ्युपगमादिति अत्रेदं बोध्यम् शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति
गगनं समवायिकारणम् भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् भेरीदण्डसंयोगादिर्निमित्तकारणम् विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यश-
ब्दं प्रति तु वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम् वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम् वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठता-
ल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम् कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् द्वितीयादिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दो-
ऽसमवायिकारणम् न च भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम् भावकार्यस्या-
समवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात् तादृशनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषाङ्कारणत्वं भेरीदण्डसंयोगादिनि-
मित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसम्भवादिति प्रथमादिशब्दानां स्वस्वकार्यशब्दे नैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्दे-
नोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति १६७ मूले तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः ननु तत्रापि व्यक्तिभेद एव विषयोऽस्त्वतो
भावार्थं प्रकाशयति यदौषधं मया कृतमित्यादिना अत्र च स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासादिति भेदप्रत्ययस्य ।

राम॰
२३६

प्रतिबन्धकस्यसत्त्वात्तद्व्यक्त्याभेदोविषयःकिन्तुतत्सजातीयाभेदोविषयइतिभावः॥ १९८ ॥ भानुम्प्रणम्यपरिभाव्यचशास्त्रसार-
म्मुक्तावलीकिरणएषपितृप्रदिष्टः॥ सद्युक्तिभिर्दिनकरेणकरेणसोयन्नीतःप्रकाशपदवींसुधियांमुदेस्तु १ मुक्तावलीप्रकाशोयःस्वान्ता-
न्ततिमिरापहः तेनसन्तोषमायातुनीलकण्ठःसतीप्रियः॥ २॥ ✿ ॥ इतिश्रीमद्दिनकरभट्टविरचितान्यायसिद्धान्तमुक्तावलीदी-
पिकासमाप्ता॥ ✿ ॥ अथनिरूपणक्रमः ॥ ✿ ॥ अत्रप्रमेयसन्दर्भःक्रमेणैवविलिख्यते प्रागुद्देशः पदार्थानांसाधर्म्यविनि-
रूपणम् १ प्रसङ्गात्तत्रनिर्दिष्टङ्कारणत्वंसविस्तरम् अन्यथासिद्धयःपञ्चउक्ताक्षित्यादिकागुणाः २ पुनःक्षित्यादिषुप्रोक्ता
गुणभेदाअशेषतः क्षित्यादिभेदसहितास्तत्रात्मविनिरूपणे ३ बुद्धेःप्रपञ्चोनिर्दिष्टस्सन्निकर्षोपिषड्विधः लौकिकोलौकिकस्तत्र
त्रिविधानुमितिःस्मृताः ४ सविस्तारंविनिर्दिष्टाहेत्वाभासाश्चतत्रहि उपमानंशाब्दबोधप्रकारोऽथतदुत्तरः ५ मनोनिरूपितम्प
श्चाद्गुणानाम्मूर्त्तत्वचिन्तिता अमूर्त्तेमूर्त्तितेत्यादिपाकान्तविनिरूपणम् ६ गुणप्रकारविस्तारःशब्दान्तइतिसङ्ग्रहः॥ ॥

श्रीसम्वत् १९४२ मितीशुद्धज्येष्ठशुक्लद्वितीयायांरविवासरे॥ श्रीशुभम्भूयात्॥

श्रीकाशीपुर्य्यांस्वस्तिश्रीपृथिवीयाख्यनगराधिराजमहाराजइन्द्रकिशोरवहादुरसूनुश्रीमन्महाराजह
रीन्द्रकिशोरवहादुराणांनिकेतनेश्रीमदुदासीनसाधुपण्डितस्वरूपदाससंशोधितंकारकाव
लीमुक्तावलीदिनकरीरामरुद्रीटिप्पणीसहितपुस्तकंगोवर्धनदासाभिधेयेनमयाहरि
हररत्नाकराख्यस्वीययन्त्रालयेमुद्रितं येषांमहाशयानांसमपेक्षाभवेत् तेषांकुंजगल्ली
तिप्रथितपण्यवीथिकायाःपश्चिमद्वारनिकटवर्त्तिनिमदीयपण्यालयेसंमिलिष्यति·